

**С.В.КУЛЬЧИЦЬКИЙ,
Б.О.ПАРАХОНСЬКИЙ**

УКРАЇНА І РОСІЯ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

**НОВІТНІЙ
УКРАЇНСЬКИЙ
ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ
ПРОЦЕС**

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА . . . 5

Кульчицький С.В. - I. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ: РАДЯНСЬКА
СПАДЩИНА . . . 7

Кульчицький С.В. - II. НАРОДЖЕННЯ САМОСТІЙНОЇ ДЕРЖАВИ . . .
29

Парахонський Б.О. - III. БІЛОВЕЗЬКІ УГОДИ: ЕЙФОРІЯ (УКРАЇНА) і
ШОК (РОСІЯ) . . . 43

Кульчицький С.В. - IV. ПОЛІТИЧНЕ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ
СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В ПЕРШІ РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ . . . 71

Парахонський Б.О. - V. УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ І
КОНСОЛІДАЦІЯ КРАЇНИ. НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ . . . 98

Кульчицький С.В. - VI. УКРАЇНСЬКІ ВЕКТОРИ МІЖНАРОДНОЇ
ПОЛІТИКИ . . . 112

Парахонський Б.О. - VII. УКРАЇНА МІЖ РОСІЄЮ ТА ЗАХОДОМ . . .
131

Кульчицький С.В. - VIII. РИНКОВІ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ:
ДОСЯГНЕННЯ І НЕВДАЧІ . . . 153

Парахонський Б.О. - IX. РЕАЛІЇ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ
ПЕРЕХІДНОГО СТАНУ . . . 170

Парахонський Б.О. - X. СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В РЕГІОНАЛЬНОМУ
ОТОЧЕННІ . . . 185

Кульчицький С.В. - XI. ПОЛІТИЧНІ БАТАЛІЇ ОСТАННІХ РОКІВ . . . 203

Кульчицький С.В. - XII. ГЕОПОЛІТИЧНІ УРОКИ ТУЗЛИ . . . 222

Парахонський Б.О. - XIII. ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В
УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ . . . 234

Парахонський Б.О. - XIV. МІСЦЕ ТА РОЛЬ УКРАЇНИ В СУЧАСНОМУ
ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ . . . 247

Кульчицький С.В. - XV. УКРАЇНА МІЖ РОСІЄЮ І АМЕРИКОЮ . . . 260

ПІСЛЯМОВА . . . 271

Герасимова Г.П. - БІБЛОГРАФІЯ ДО ТРИТОМНИКА "УКРАЇНА І РОСІЯ В ІСТОРИЧНІЙ
РЕТРОСПЕКТИВІ" . . . 274

ПЕРЕДМОВА

Криза компартійно-радянського ладу, яка тривала десятиліттями, наприкінці 1980-х рр. раптово перейшла в стадію швидкого розкладу. У 1989 р. радянська імперія втратила свою зовнішню оболонку з держав-сателітів у Східній Європі, а в 1991 р. розпалася по лініях кордонів союзних республік.

До процесу розвалу СРСР долучилися всі союзні республіки, і чи не найбільше — Російська Федерація. Колізія між устремліннями політичної еліти Росії, яка згуртувалася навколо Б. ґльцина, і намірами загальносоюзного центру на чолі з М. Горбачовим ще вимагає прискіпливого дослідження на широкій документальній основі. І все ж фактом залишається те, що державоутворююча республіка виступила проти союзного центру і полегшила вихід з Радянського Союзу всім іншим союзним республікам, у тому числі й Україні.

Разом з тим, автори цієї книги звертають увагу читачів на те, що незалежність України, здобута у 1991 р., зовсім не була продуктом змови “біловезьких зубрів”. Досліджуючи тогочасні події, ми повинні шукати витoki їхніх рущійних сил, з одного боку, в національній історії, зокрема в Українській революції 1917—1920 рр., а з іншого — у віддаленому минулому Західної, а потім і Східної Європи.

Справді, у Європі вже з часів Великої Французької революції почав утверджуватися національно-демократичний принцип побудови суспільства. Він не одразу дістав перевагу над воєнно-імперським принципом державної організації. Про це свідчила і доля самої Французької революції, і те, що розпад Російської імперії у 1917 р. виявився неостаточним. Проте нове торувало собі дорогу, незважаючи на перешкоди. Створення національних держав на уламках Югославії і Радянського Союзу — це сьогоденна реальність, що підтверджує незмінність загальносвітової тенденції розвитку. Самостійна Україна з’явилася не тільки як продукт тривалого національно-визвольного руху, але й як відповідь на виклики з боку потреб сучасного розвитку євроатлантичної цивілізації.

Державотворчий процес в Україні постійно наражався і наражається тепер на різноманітні ускладнення. Проте з кожним новим роком незалежна Україна міцніє. У зовнішньополітичній сфері вона здобула визнання як реальний суб’єкт міжнародних відносин, як миролюбна країна, що зреклася ядерної зброї і прагне йти шляхом демо-

кратичних реформ. Україна встановила рівноправні дипломатичні відносини з більшістю країн світу, увійшла в ряд міжнародних організацій і прилучилася до багатьох міжнародних програм розвитку. Конституювання самостійної Української держави як суб'єкта міжнародних відносин має глобальне політико-правове значення: її виникнення пов'язане із руйнуванням військово-економічної системи колишнього СРСР, а її існування як цивілізованої європейської країни унеможливує відновлення імперії у нових формах.

Укладення з Росією Великого договору дало змогу Україні принципово завершити вирішення питання щодо збереження державної незалежності. Однак це не зменшило, а навпаки — навіть збільшило кількість актуальних питань, що має вирішувати Україна задля зміцнення свого суверенітету.

Становлення української державності, поступова її інтеграція у європейське і світове співтовариство, побудова в Україні відкритого суспільства передбачають свідому самоідентифікацію кожного члена українського суспільства як громадянина Української держави. У внутрішньополітичній сфері Україні вдалося зберегти стабільність і не допустити значного загострення конфронтації між різними гілками влади. Свідченням зрілості української демократії стало прийняття Конституції, що показало здатність українського суспільства демократично вирішувати ключові питання власного розвитку.

Найбільш великі труднощі для України виникають на шляху соціально-економічних перетворень. На жаль, складності державотворення і відсутність послідовної політики реформ уповільнюють цей процес. Важливими завданнями залишаються переорієнтація соціально-економічного життя країни з задоволення потреб держави на задоволення потреб людини, а також підтримка державою духовно-інтелектуального розвитку країни.

І все таки на початку XXI ст. в Україні склалися як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови для переходу до якісно нового етапу державотворення — від інституціалізації державних структур до повноцінного здійснення ними своїх функцій.

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ: РАДЯНСЬКА СПАДЩИНА

Поява незалежної України була зумовлена кризою і розпадом попереднього ладу. Тому слід розібратися в суті радянського ладу і в характері національної радянської державності.

Радянська державність прямо і безпосередньо пов'язана з комуністичною ідеєю, реалізація якої ставилася у залежність від трудового ентузіазму населення країни, від його активної участі в державному управлінні через ради. За деякими ознаками комуністична ідея нагадувала християнську. Як і остання, вона захоплювала багатьох, але, якщо пастирі обіцяли гармонію і щастя лише у потойбічному світі, то вожді — за життя. Більше того, для досягнення щасливого і заможного життя при комунізмі називалися конкретні строки — від п'яти до двадцяти років.

Намір вождів ошчасливити людей поширювався не тільки на населення власної країни, а й на весь світ. Тому цілком закономірно, що навіть у 1980 р., який М. Хрущов за два десятиліття до того назвав кінцевою датою побудови комунізму, організатори Московської олімпіади обрали її символом п'ять кілець-континентів, з яких виростав стилізований профіль Спаської вежі Кремля. Провал будь-якої конкретної комуністичної програми не примушував прихильників комунізму піддати ревізії свою ідеологію.

У 1995 р. у Франції було опубліковано узагальнюючу працю шести науковців з різних країн, які присвятили себе дослідженню комунізму, — “Чорна книга комунізму”. Перекладена на багато мов, вона розійшлася по всьому світу. Зокрема, у 1999 р. з'явився її російський переклад. У цій книзі обсягом в 768 сторінок розповідається про злочини комуністичних режимів в Європі, Азії і Латинській Америці. На палітурку винесена підсумкова цифра жертв комунізму — 95 млн осіб.

“Чорна книга комунізму” завершується розділом, що написав Стефан Куртуа. У розділі під короткою назвою: “Чому?” багато цікавих спостережень і глибоких узагальнень. Проте цей розділ, як і вся книга, на жаль не дають переконливих відповідей на питання, чому комунізм нерозривно пов'язаний з терором, у тому числі оберненим проти самих носіїв комуністичної ідеї? чому суспільство виявилось безпорадним перед організаторами масового терору? чому радянська система влади стала недієздатною саме тоді, коли їй вдалося перебороти будь-який опір у суспільстві? чому, нарешті, разом з КПРС розвалився Радянський Союз?

Оскільки “Чорна книга комунізму” не має відповідей на ці питання, то сьогодні для багатьох читачів вона видається нагромадженням жахів, а не аналітичним дослідженням. Більшість людей, які народилися і досягли похилого віку за радянської влади, не схильні малювати той період суцільною чорною фарбою. Вони можуть з достатніми підставами назвати безліч позитивних моментів тогочасного життя, які робили його змістовним, і не тільки тому, що це були роки, коли вони ще залишалися бадьорими й повними сил.

Коли Верховна Рада УРСР вийшла з-під тіні КПРС і стала користуватися повновладдям у своїй республіці, вона вирішила заснувати власний друкований орган. У січні 1991 р. почала виходити парламентська газета “Голос України”. Замість звичайного гасла “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” вона обрала інше: “Владу — Радам!”. Всупереч правилам орфографії слово “Ради” у множині писалося з великої літери. Гасло зійшло з першої сторінки газети тільки в березні 2000 р., тобто після “оксамитової” революції у Верховній Раді. Парламент був і лишається дзеркалом суспільства. Якщо парламентська газета відчувала певну ностальгію за реаліями радянського життя, то такі настрої були властиві й суспільству.

Виходячи з безсумнівно терористичної природи радянської влади, іноземні дослідники не розуміють джерел такої ностальгії. А нам, кого ця влада виховувала з дитячих років, нелегко розібратися в суті явищ, покритих багат шаровою пропагандистською полудою. Вивчаючи недавнє минуле, нам треба постійно звертатися до самих себе, вичавлюючи по краплині прищеплені стереотипи.

Тривалий час моє розуміння системи влади в СРСР не виходило за межі знаменитої лєнінської промови “Що таке радянська влада?”, записаної з пропагандистською метою на грамофонну платівку. Дослідження голодомору 1932—1933 рр. дало змогу придивитися до “робітничо-селянської” влади рад з іншого боку. Визріла стаття, яку я відніс у газету “Сільські вісті”, що виходила у 1991 р. тиражем в 2,5 млн примірників. Стаття називалася незвично: “Чи потрібна нам Радянська влада?” Мабуть, таке питання здалося головному редактору І. Сподаренку риторичним і не з усіма тезами статті він погодився, однак газета опублікувала статтю без жодних змін у тексті, хоча й під іншим заголовком: “Яка влада нам потрібна?”¹

Тепер стаття залишається тільки історіографічним фактом. Вона втратила актуальність, якщо підходити до неї з точки зору предмету дослідження, проте набула іншої цінності: як джерело для дослідження процесу подолання пропагандистських стереотипів у свідомості людей, вихованих при комунізмі.

Повертаючись до суті тої влади і національної державності, слід відділити радянську революцію від комуністичної й відповідно —

владу радянських органів від компартійної диктатури. Таке розщеплення тандему “компартія — ради”, відомого під звичною назвою “радянська влада” відповідатиме правді життя і дасть змогу зробити принципово нові висновки щодо природи успадкованих сучасною Україною владних інституцій.

Очевидно, не треба доводити, що до жовтневого перевороту ради не були владою. Вони стали нею тільки тоді, коли злилися з компартійною диктатурою. У результаті цього злиття якраз й утворився політичний феномен, знаний під назвою “радянська влада”.

У радянській історіографії повновладно фігурували Лютнева буржуазно-демократична і Жовтнева соціалістична революції, а Українській не надавалося належної їй ваги. Поняття про комуністичну революцію взагалі не існувало. Якби ми слідували традиціям радянських історіографів то нині мали б зосередитися на подіях виключно Української революції? Це означало б, що за останнє десятиліття ми нічому не навчилися. Треба відійти від канонів політизованої історії і вивчати минуле таким, яким воно було насправді. Простежимо, яким чином усі революції, що відбувалися на українській та російській землях, взаємодіяли або взаємопоборювали одна одну.

Десятиліттями Лютнева революція відділялася залізобетонною стіною від більшовицького перевороту. Жовтневий переворот аж до 1 лютого 2000 р. відзначався в Україні двома вихідними днями — як найбільше свято. Воно мало урочисту назву: Дні пам’яті Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Вважалося, що Жовтнева революція відбулася за один день. З наступного дня більшовики почали брати владу в свої руки по всій велетенській території колишньої імперії. Цей кількомісячний період до початку громадянської війни теж отримав урочисту назву: “тріумфальна хода Радянської влади”.

Насправді Російська революція, як її називали в усіх тогочасних газетах, була цілісною. Вона спалахнула в лютому (березні за новим стилем) 1917 р., пройшла через кілька політичних криз і два перевороти — провальний правий (корніловський) і переможний лівий (ленінський). Закінчилася вона в січні 1918 р. розгоном Установчих зборів.

Саме така періодизація революції сприймалася її сучасниками як аксіома. Не надаючи з доктринальних причин вагомому значення розгону Установчих зборів (здійсненому попри те, що вимога про скликання їх містилася в партійній програмі більшовиків), В. Ленін все-таки називав жовтневий переворот переворотом, а не революцією. Тільки після смерті вождя, в десятилітній ювілей захоплення влади більшовиками комуністичні пропагандисти відділили більшовицький переворот від Лютневої революції непроникною ідеологічною стіною, аби возвести його на п’єдестал як окрему Велику жовтневу соціалістичну революцію.

Головним політичним продуктом Російської революції були ради робітничих і солдатських депутатів. Історія революцій не знала раніше таких організацій. Уперше вони виникли в Росії у 1905 р. як комітети з керівництва загальним страйком. Петроградська об'єднана рада робітничих і солдатських депутатів була створена у 1917 р. цілком стихійно, без прямої участі політичних партій. Якраз вона й відіграла вирішальну роль у поваленні самодержавства, що б там не казали тогочасні лідери кадетів.

Поява рад пояснювалася напруженістю соціальних суперечностей, загострених тривалою війною. У народних низах поширювалися озлобленість, відчай і ворожість до панівних класів. Поряд з цілком зрозумілою вимогою припинення війни ради висунули екстремістські гасла: “Землю — селянам!”, “Фабрики — робітникам!”

Російська революція від початку розвивалася як пролетарська. Про її буржуазність аж до більшовицького перевороту заявляв тільки В. Ленін. Та хіба можна називати революцію буржуазною, якщо основна її сила — ради вимагали експропріації поміщиків і буржуазії?

Ленін твердив, що тільки його партія є авангардом пролетаріату, а всі інші служать інтересам буржуазії. Однак насправді робітники й одягнуті в солдатські шинелі селяни більше прислухалися до есерів і меншовиків, які контролювали ради, а через них — дії сотень тисяч озброєних людей.

І партія есерів, і партія і соціал-демократів розглядали ради як тимчасові органи революції. Вони не бажали перетворювати їх на органи влади. Метою революції вони вважали скликання Установчих зборів. Лідери цих партій не сумнівалися, що завоюють більшість у цьому представницькому органі (так воно і сталося). Вони примусили ради віддати владу Тимчасовому комітету Державної Думи. Думці утворили легітимний Тимчасовий уряд, головним завданням якого вважалося скликання Установчих зборів.

В.Ленін після приїзду з еміграції заявив, що ради — це органи влади і тому в країні — двовладдя. Перед більшовиками ставилося завдання витіснити есерів і соціал-демократів з рад, щоб на плечах рад прийти до влади. Висунуте Леніним гасло “Вся влада — Радам!” означало, що більшовики не повинні були зважати на суверенні права народу, який мав через демократичну процедуру виборів в Установчі збори визначити склад органів державної влади. Ради як класова інституція протиставлялися загальнонародним інституціям.

В Україні ради утворювалися переважно у великих містах, робітничих селищах Донбасу, на фронтах. Як правило, вони стояли осторонь національно-визвольної боротьби. Індустріальний пролетаріат, який в Україні був переважно російським або русифікованим, організовувався й по лінії професійних спілок та фабрично-заводсь-

ких комітетів. Профспілки і фабзавкоми часто були ініціаторами утворення рад робітничих депутатів.

Партія більшовиків не покладалася лише на ради. Від березня 1917 р. вона вербувала червоногвардійців. Бойовики Червоної гвардії з'явилися у Катеринославі, Харкові, Одесі, Києві, в містах і селищах Донбасу.

Більшовики наполягали на передачі влади радам ще тоді, коли ради контролювалися есерами і соціал-демократами. В.Ленін не сумнівався у тому, що його партія витіснить з рад конкурентів. Ця переконаність значною мірою ґрунтувалася на частковому збігові вимог більшовиків з вимогами рад.

Збіг вимог рад і більшовиків визначив кінцевий успіх ленінської партії. Це треба підкреслити з усією силою, щоб зрозуміти характер і долю Російської революції: не буржуазної і не більшовицької, а робітничо-селянської, точніше — пролетарської. Ще точніше було б назвати цю революцію радянською. На жаль, прикметник “радянський”, так само як і іменник “соціалізм”, були приватизовані й спотворені до невпізнанності більшовиками.

Робітники в радах вимагали передачі підприємств у колективну власність. Селяни і солдати прагнули конфіскації і розподілу поміщицьких земель. Ліквідація класу великих власників збіглася з вимогами ленінської партії. Однак програма більшовиків передбачала ліквідацію всієї приватної власності, у тому числі “дрібнобуржуазної” (селян, кустарів, ремісників, дрібних торговців).

Одразу після провалу корніловського перевороту Ленін узяв курс на завоювання влади. Щоб забезпечити успіх, він тимчасово відмовився від власних програмних гасел і підняв на щит вимоги рад. З ними більшовики й перемогли у жовтні 1917 р. Насправді це була перемога рад, але більшовики вже контролювали їх. (Контроль над радами ленінська партія не втратила аж до конституційної реформи 1988 р.) У руках більшовиків і створеної ними організації чекістів ради перестали бути тими радами, якими вони були в 1917 р. Після того, як це трапилося, надійшла черга для втілення передбачених програмою більшовицької партії соціально-економічних перетворень. Комуністична революція, у якій було мало спільного з пролетарською, почалася з весни 1918 р. і тривала, якщо брати до уваги її політичні наслідки, нескінченно довго — до 1938 р.

Події Української революції тепер загальновідомі. Як і Російську, її слід датувати 1917—1918 рр. Проте цим схожість між ними й обмежується. По-перше, Українська революція була національно-визвольним рухом, який розвивався за власними законами. По-друге, вона охоплювала всі українські землі, включаючи територію Австро-Угорщини.

Державотворча діяльність Центральної Ради як представницького органу українського народу найбільш виразно проявилася в її універсалах — законах, що мали статус конституційних законів. 23 червня 1917 р. Перший Універсал проголосив право українського народу самому порядкувати на своїй землі. 16 липня Другий Універсал повідомив про перетворення Центральної Ради на крайовий орган представницької і законодавчої влади. Цим же Універсалом (єдиним, який було узгоджено з центральним урядом Росії) легітимізувався утворений раніше і підзвітний Центральній Раді виконавчий орган влади — Генеральний секретаріат. 20 листопада Третій Універсал оповістив про створення національної демократичної держави — Української Народної Республіки. В ніч на 25 січня 1918 р. було оприлюднено Четвертий Універсал, за яким УНР ставала незалежною.

Після розпаду імперії Габсбургів естафета Української революції була підхоплена на західноукраїнських землях. 13 листопада 1918 р. відбулося проголошення Західноукраїнської Народної Республіки.

Безпосереднім результатом Української революції стало возз'єднання двох республік в єдину соборну демократичну державу — Українську Народну Республіку. Ця знаменна подія сталася 22 січня 1919 р. Однак сусідні держави вже почали окупацію обох республік. Наближалася до своєї трагічної розв'язки українсько-польська війна 1918—1919 рр. у Східній Галичині. Йшла до фіналу друга українсько-російська війна 1918—1919 рр.

Всі російські політичні діячі від монархістів до більшовиків панічно боялися відділення України від Росії. Дізнавшись про те, що київський уряд зайнявся підготовкою виборів до Всеукраїнських установчих зборів, Тимчасовий уряд розпочав процедуру притягнення генеральних секретарів до карної відповідальності. Жовтневий переворот більшовиків припинив чергову кризу у відносинах Петрограда і Києва.

Однак більшовики виявилися ще більш небезпечним ворогом української національної державності. Щоб утримати Україну, вони використовували різноманітні методи: збройну силу, підступну демагогію і цілком реальне задоволення вимог народних низів. Популярність більшовиків в Україні істотно зросла, коли Раднарком ініціював конфіскацію майна великих власників і мирні переговори в Брест-Литовську з Німеччиною та її союзниками.

Центральна Рада не знаходила протитрути економічному екстремізму більшовиків, якого не поділяла. Найбільш радикальні її заходи не суперечили засадничим принципам інституту приватної власності. Тому ці заходи не задовольняли пролетаризовані низи, частка яких за роки війни істотно зросла. Національні гасла Центральної Ради перестали захоплювати народні маси, оскільки більшовики теж пропонували українцям незалежну республіку, тільки не демократи-

чну, а радянську. Розібратися в тому, де кінчається демократія і починається демагогія, маси не могли. Парламентаризм асоціювався у них із тим, що вони знали, а знали вони Державну Думу. Національна революція не втратила своєї соціальної бази, проте все більша частка українців відверталася від чужих їм інтелігентів з керівних структур демократичної УНР і приєднувалася до ближчих по духу пролетарів радянської УНР, які з ентузіазмом обіцяли стомленим масам все і відразу.

Утворений в Харкові уряд радянської УНР назвали не Раднаркомом, як у Петрограді, а за аналогією з виконавчим органом Центральної Ради — Народним секретаріатом. Під його прикриттям червоногвардійці з російських та українських міст пішли на Київ і після здобуття міста влаштували в ньому криваву різанину — першу такого масштабу з монголо-татарських часів.

У відчаї Генеральний секретаріат після укладення Брестського миру звернувся до урядів Німеччини і Австро-Угорщини з проханням надання захисту від інтервенції з боку Росії. Цим він підписав собі смертний вирок. Австро-німецькі війська, які посунули на Україну на прохання УНР, нам — українським історикам — не випадає називати інтервенціоністськими. Але не можна заперечувати окупаційного характеру їхніх дій.

Демократичний струмінь Російської революції вичерпався вже після жовтневого перевороту, хоч демократія ще агонізувала до початку 1918 р. Демократичний струмінь Української революції вичерпався у квітні 1918 р., з розгоном окупантами Центральної Ради, а от її національний дух не згасав іще впродовж кількох років.

Коли заходить мова про комунізм, нас огортає магія слів: навіть сьогодні термін “комунізм” тлумачиться не як означення реального політико-економічного ладу, в тенетах якого борсалися три покоління громадян України, а слово-символ майбутнього суспільства загального благоденства.

Політико-економічна суть комунізму корінилася не в розподільчих відносинах (славнозвісне: “матеріальні та культурні блага — за потребами”), а у відносинах власності. Експропріація засобів виробництва у великих власників і “усуспільнення” дрібних власників становили соціальні катаклізми небачених масштабів. Хотілося б привертнути увагу до феномену комуністичної революції, його витоків та рушійних сил, а отже і до його впливу на характер і зміст української державності.

Російську і Українську революції 1917—1918 рр. спіткала комуністична мутація, яка виникла в Росії і була силою прищеплена в Україні. Мутація в Росії обернулася радянською державністю, яку заперечували всі революційні сили, але відстоювали більшовики. Мутація в Україні набула форми національної радянської державності, нав’язаної народу трьома послідовними збройними вторгненнями з півночі.

В основу функціонування рад як державних органів більшовики поклали принцип неподільності влади. На цьому ж принципі ґрунтувалося й самодержавство. Незважаючи на полярну протилежність політичних режимів Російської імперії та Радянського Союзу, між ними простежується наступність: обидва — носії диктатури, а не демократії.

Партія Леніна не заперечувала самого факту диктатури, але заявляла, що це — диктатура пролетаріату. Щоправда, тут же лунали дві заяви: ради є державною формою диктатури пролетаріату, а більшовики — революційним авангардом робітничого класу. З них логічно випливало, що після захоплення контролю над радами “диктатура пролетаріату” ставала диктатурою партії більшовиків. Та ніхто з рядових членів багатомільйонної КПРС аж до кінця її існування не відчував себе диктатором.

Державна партія будувалася на принципах “демократичного централізму”, який вимагав безумовної підпорядкованості її нижчих ланок вищим. Завдяки цьому влада диктаторського походження зосереджувалася на останньому щаблі компартійно-радянської конструкції — в Центральному комітеті РКП(б) — ВКП(б) — КПРС.

Найважливішою сферою діяльності компартійних комітетів, аж до Центрального, стало “радянське будівництво”, тобто творення мережі рад з контрольованим складом депутатів. Безпосередньо на себе партійні комітети брали обмежену частку державних функцій. Левова частка управлінської роботи покладалася на виконавчі комітети рад.

Завдяки розмежуванню функцій партія зберігала політичну владу, але не брала на себе відповідальності за поточні справи. Ради позбавлялися політичного впливу, але наділялися повним обсягом розпорядчих функцій. Можливі непорозуміння між партійним і радянським апаратами попереджувалися призначенням на відповідальні посади в радянських установах тільки членів партії.

Компартійно-радянський тандем не випадково назвали “Радянською владою”. Через систему рад диктатура заглиблювалася в народні низи. Досягалося це шляхом наділення мільйонів громадян реальними, хоч і обмеженими управлінськими або контрольними функціями. У результаті створювалася ілюзія народовладдя. Сумніватися в народності такого політичного режиму було неможливо. Тим більше, що свої кадри він черпав з народних низів. Робітничо-селянське походження стало знаком вищої соціальної якості, подібно до того, як раніше таким знаком вважалося дворянське походження.

Завдяки перетворенню рад в органи влади і утворенню компартійно-радянського владного тандему партія більшовиків фактично поділилася на дві частини з принципово різними функціями. Внутрішня, тобто апаратна, партія була нервовим центром радянських, профспілкових, силових та інших органів. Зовнішня партія складала-

ся з мільйонів рядових членів, які виконували функцію “передавального пасу” від верхів влади до народних низів.

Конституційна реформа 1936 р. одягла ради в парламентські шати. Реформу проводили партапаратники, які одразу пристосувалися до прямих, пропорційних і рівних виборів при таємному голосуванні. Як і раніше, компартійні комітети могли без будь-яких утруднень дозувати соціальний, демографічний, національний і партійний склад радянського депутатського корпусу.

Симбіоз компартійної диктатури з владою радянських органів давав можливість вибудувати державу в довільних формах. Видимі конструкції держави не мали значення, бо за ними ховалася не відображена в конституціях диктатура жорстко централізованої партії. Така особливість дала змогу вибудувати і національну радянську державність. Іззовні вона здавалася істотною поступкою визвольному руху.

“Незалежна” радянська Україна створювалася у 1917 р. з тактичних міркувань, щоб полегшити поглинення УНР. Проте її створення вплинуло на розв’язання доленосного для України питання про територіальну цілісність українських земель. Центральна Рада визначала кордони утвореної нею держави дев’ятьма губерніями (без Криму) з переважно українським населенням. Тимчасовий уряд бачив автономну УНР у складі п’яти губерній, територія яких була приєднана до Московської держави у 1654 р. Такої позиції спочатку дотримувався й Раднарком. Коли виникла потреба скликати Всеукраїнський з’їзд рад, він зняв заперечення щодо східних й південних губерній (Новоросії і Слобожанщини). Там було більше рад, ніж на корінних українських землях, і ці ради були більшою мірою більшовизовані.

Після громадянської війни Раднарком збирався “автономізувати” Україну, тобто позбавити її національної державності. Виявилось однак, що джина вже випустили з пляшки. Таку ідею мало хто підтримав навіть в українських компартійно-радянських колах. Наприкінці грудня 1920 р. радянська Росія і радянська Україна уклали договір про воєнний і господарський союз як рівноправні держави. Раднарком у цей час розмістив в Україні шість армій чисельністю в 1,2 млн бійців. Та йому було ясно, що виключно силою таку велику республіку не втримати.

У 1921—1922 рр. колишня Росія існувала як країна без назви, що складалася з дев’яти (включаючи Далекосхідну Республіку) формально незалежних держав. У передостанній день 1922 р. була утворена єдина союзна держава. Національні республіки поступилися своїм паперовим суверенітетом, а Росія — своєю назвою. Як і попередня “договірна” федерація, Радянський Союз скріплювався диктатурою державної партії. Цього було досить.

Щоб підкреслити рівноправність союзних республік, всі вони у складі федеративної держави дістали рівні з новою Росією права. Серед інших фігурувало право на вільний вихід з СРСР. Й.Сталін відстоював “автономізацію” республік, але підтримав ідею утворення поряд з Російською новою, Союзною, федерацією. Популістське “право на вихід” залишилося за союзними республіками навіть у сталінській Конституції 1936 р.

Відразу після утворення СРСР головною лінією національної політики стала коренізація. Український різновид її дістав назву “українізація”.

Політику радянської українізації не слід ідеалізувати. Головним змістом її було укорінення влади в україномовному середовищі, у зв'язку з чим чекісти, професори і пропагандисти мали перейти на мову того населення, у середовищі якого вони працювали. Однак у певних вимірах радянська коренізація не могла не зближуватися з тією українізацією, яку здійснювали національні уряди.

Спільним знаменником для обох типів українізації — національного і радянського — була дерусифікація. Переслідувану сотні років рідну мову українці тепер почули у школах і закладах культури. Українізація здійснювалася навіть за межами України — в місцях компактного проживання українців.

На відміну від інших національних республік, де коренізація обмежувалася переважно завданнями зміцнення державної влади, в Україні вона сприяла духовному відродженню. За економічним та людським потенціалом УСРР дорівнювала всім іншим національним республікам, разом узятим. Саме тому вона користувалася підвищеною увагою конкуруючих кланів у Кремлі. “Кращим другом” України став Й. Сталін, який призначив на найвищу посаду в республіці свого підручного — Л. Кагановича. Користуючись всебічною підтримкою Кагановича і Сталіна, нарком освіти М.Скрипник витискував з офіційної політики українізації максимум можливого. Однак таке становище тривало недовго — до завершення боротьби за владу в центрі тоталітарної держави і здійснення комуністичних перетворень.

Тоталітаризм має десятки визначень, найкоротшим з яких є те, що формулюється через протиставлення тоталітаризму й демократії. Демократія є пануванням суспільства над державою, тоталітаризм — пануванням держави над суспільством.

Коротке визначення завжди вимагає пояснень. Треба пояснити, зокрема, чому царське самодержавство і подібні йому абсолютистські режими не слід кваліфікувати як тоталітарні способи правління, хоч монарх був персоналізованим уособленням держави, а суспільство складалося з підданих, а не громадян.

Тоталітаризм міг виникнути тільки на високій стадії розвитку техніки та економіки, коли аграрне суспільство перетворилося на індустріальне, а ринок почав інтенсивно глобалізуватися. Традиційні

форми політичного устрою у передових країнах все більше відставали від досягнутого техніко-економічного рівня, внаслідок чого спалахнули грандіозні цивілізаційні кризи — Перша світова війна 1914—1918 рр. і Велика економічна депресія 1929—1933 рр. У кризовій ситуації в демократичних країнах почало формуватися громадянське суспільство. Однак у деяких з них через несприятливі внутрішні й міжнародні умови виникла злякисна тоталітарна мутація.

Механізм такої мутації був універсальним. Певна сила піднімалася з народних низів і знищувала конкурентні форми організованого політичного життя. Практично кожному членові суспільства переможці нав'язували вигідні тільки для них цінності та погляди (технічні засоби для цього вже існували). Як правило, тоталітарна диктатура мала яскраве ідеологічне забарвлення і трималася на трьох китах: державному терорі, пропаганді й вихованні.

Тоталітаризм радянського зразка виявився особливо живучим не випадково. Політична та економічна диктатури в ньому поєднувалися в одне ціле.

Фашизм і його різновид нацизм обмежувалися в економічній сфері контролем над підприємцями і регулюванням виробництва. Ці тоталітарні режими були позбавлені внутрішньої стабільності й робили ставку на мілітаризацію та війну. Компартійно-радянський тоталітаризм був до певного часу стабільним і в умовах миру. Стабільність забезпечувалася соціально-економічними перетвореннями, що передбачалися комуністичною доктриною. Суть їх полягала у знищенні приватної власності на засоби виробництва і побудові директивно-планової, командної економіки.

Радянська влада будувала адекватний собі економічний фундамент. Експропрійовані під прапорами націоналізації або усупільнення засоби виробництва на ділі не переходили у розпорядження нації або суспільства. Під виглядом державної власності вони опинялися у фактичному володінні державної партії, і в першу чергу — керівництва Центрального комітету, яке скориставшись принципом “демократичного централізму”, прибрало до рук усі партійні та державні структури. Приватна власність як засіб, що унеможлиблює експлуатацію найманої робочої сили, не зникла, як проголошувала марксистська теорія, а була націоналізована, зосередилася в руках купки вождів, тобто політичних олігархів. Практично кожний член суспільства став економічно залежним від влади. Ця обставина у поєднанні з терором, пропагандою і вихованням якраз і забезпечувала тривалий час внутрішню стабільність радянського ладу.

Що таке комуністична революція в Росії?

Вже зазначалося, що останнім етапом Російської революції слід вважати період від жовтневого перевороту до розгону Установчих

зборів. Свою “революцію зверху” більшовики почали після завершення “тріумфальної ходи Радянської влади”, тобто з весни 1918 р. Якраз тоді з’явилася славнозвісна брошура В.Леніна “Чергові завдання Радянської влади”. Комуністична революція ставала черговим, після встановлення диктатури на території всієї країни, завданням ленінської партії.

Чому історики не відокремлюють подій пролетарсько-радянської, тобто народної в своїй основі революції 1917—1918 рр., від подій комуністичної, тобто партійної революції? Мабуть, й досі дається взнаки вплив історичної концепції сталінського “Короткого курсу історії ВКП(б)”.

Збіг стихійного екстремізму народних низів, що вимагали “експропріації поміщиків та буржуазії”, з доктринальним екстремізмом більшовицької партії — головна інтрига подій, що розгорнулися. Скориставшись моментом більшовики спочатку оволоділи радами зсередини, а потім розпочали власні соціально-економічні перетворення. Ніхто з тих, хто вийшов на вулиці Петрограда з вимогою “Геть самодержавство!”, не помітив, що у революційному гнізді з’явилося більшовицьке зозулення.

Ради висували дві вимоги, які стосувалися приватної власності: “Фабрики — робітникам!”, “Землю — селянам!” Ці вимоги збігалися з комуністичною програмою більшовиків “на вході”, коли мова йшла про “відібрати”, але розходилися “на виході”, коли потрібно було визначитися, кому вони мали дістатися.

Робітники вимагали передачі фабрик у власність трудових колективів. Вони не могли собі уявити, як інакше можна розпорядитися фабриками після їх експропріації. Однак кожний такий випадок кваліфікувався з боку держави як небезпечний анархо-синдикалізм. Засоби виробництва мали стати власністю “робітничо-селянської” держави. “Пряме чи посереднє узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво, — підкреслював Ленін, — є величезним перекрученням основних засад радянської влади”². Єдина поступка, на яку погодилися більшовики, полягала у наданні істотних прав робітничим організаціям у сфері управління виробництвом. Певною мірою це було вимушеним заходом, бо без управлінських або контрольних функцій сотень тисяч робітників націоналізована промисловість не змогла б існувати.

Навіть зовсім збіднілі селяни трималися за приватне господарство і вимагали поділити поміщицьку землю зрівняльно. Таким був всім зрозумілий зміст гасла “Землю — селянам!” Перед жовтневим переворотом більшовики взяли це гасло на озброєння, але після завоювання влади зробили спробу змусити селян працювати в радгоспах або одержавлених комунах. Ця спроба завершилася провалом. Коли уряд Х. Раковського навесні 1919 р. почав роздавати поміщицьку землю радгоспам і цукровим заводам, українське селянство повстало, і

республіку захопили денікінці. Спроби реквізувати селянську продукцію шляхом продрозкладки теж призвели до масових повстань. В.Леніну зрештою довелось “платити за вексями”, виданими ним селянству напередодні жовтневого перевороту. Ринкові відносини між містом та селом були відновлені.

Неп був паузою в комуністичній революції. Ця пауза через боротьбу за владу в Кремлі тривала мало не ціле десятиліття. Атака на селян відновилася 1929 р., засобом перетворення селян на колгоспників став масовий терор, була здійснена депортація у віддалені райони Росії десятків тисяч так званих куркулів. Щоб змусити колгоспників працювати на державу, Сталін застосував терор голодом, від якого в Україні загинули мільйони людей.

Кошти, які вилучалися з села за допомогою механізмів економічного примусу, спрямовувалися на індустріалізацію. Кінцевою метою сталінського штурму було перетворення СРСР в індустріальну розвинуту державу, здатну провадити на міжнародній арені наступальну політику.

Досягнення в капітальному будівництві 30-х рр. вражають. За одне десятиліття Україна випередила за рівнем індустріального розвитку ряд європейських країн. Але промисловий потенціал використовувався в першу чергу для головної мети — зміцнення військової могутності СРСР.

Напередодні Другої світової війни ця мета була досягнута. В СРСР з’явилася розвинута командна економіка — ідеальний фундамент для тоталітарного режиму. Вкрай неефективна, вона мала проте одну істотну перевагу над економікою ринкового типу: винятково високий мобілізаційний потенціал.

Попередній аналіз засвідчив, що національна державність в СРСР мерехтіла на межі реальності і нереальності. Це пояснювалося самою структурою радянської влади. Реальність влади радянських органів створювала у громадян союзних республік ілюзію того, що вони мали власну державність. Однак не менш реальними були компартійні комітети, які скріплювали всі радянські органи влади сталевими обручами позаконституційної диктатури. Тому національна державність була ніби законсервованою. Лібералізація національної політики або послаблення компартійної диктатури могли б наповнити її реальним змістом.

У 20-х рр. перспективи радянської України здавалися обнадійливими. Слідом за М.Грушевським Збруч перетнули десятки тисяч галичан. Українці в сусідніх країнах сподівалися, що національна державність з часом стане реальною. Лідер впливової у Західній Україні партії націонал-демократів Д.Левицький в газеті “Діло” писав: “На Радянській Україні росте, міцнішає і розвивається українська національна ідея, і разом зі зростом цієї ідеї — чужі рямці фіктивної української державності наповнюються рідним змістом справжньої державності”³.

Цим сподіванням не судилося здійснитися. Коли Сталін посів вакантне місце вождя державної партії, Україна опинилася в епіцентрі репресій. Саме існування найбільшої національної республіки Сталін сприймав як виклик. Для режиму, позбавленого як освяченої Богом легітимності, так і реального конституційного регулювання, навіть власноручно створений харківський (з 1934 р. — київський) субцентр влади уявлявся як постійна загроза. Сталін знав лише один спосіб боротьби з потенційною небезпекою — превентивні репресії, й тому услід за спрямованим проти українського села терором голодом розгорнулося планомірне винищення української інтелігенції. Масові репресії 1937—1938 рр. стали заключним акордом комуністичної революції. Виник лад, контури якого визначала програма РКП(б).

Під час Другої світової війни Україна особливо постраждала через своє вразливе геополітичне становище. Разом з тим вона зробила істотний внесок у перемогу над ворогом і вперше після 1922 р. вийшла на арену міжнародного політичного життя як окрема держава. Вагомим результатом зустрічей Великої трійки в Тегерані та Ялті стало об'єднання всіх українських земель в єдиній державі.

Післявоєнні роки виявилися не менш тяжкими: голод 1946—1947 рр., масові репресії в західних областях, непосильні податки на колгоспників. Як і раніше, Сталін ставився до України з особливою підозрою. Є свідчення М. Хрущова про те, що українці уникли суцільної депортації тільки завдяки можливим складнощам при проведенні цього процесу, пов'язаним зі значною чисельністю українського народу.

Після смерті Сталіна Україна знову почала одержувати політичні “дивіденди” як найбільша (після Росії) союзна республіка. Вона стала, як зауважив з іронією канадсько-український історик Б.Левицький, “другою серед рівних”. Уперше Компартію України очолив українець. Однак невдовзі республіка позбулася “привілеїв. Частина її в загальносоюзних капіталовкладеннях зменшилася майже удвоє.

Громадянам України комунізм запам'ятався у пропагандистській оболонці “розвинутого соціалізму”. Це був період лібералізованих порядків і відносної матеріальної забезпеченості. Мало хто здогадувався, що командна економіка гние і розкладається. Силоне поле радянської імперії почало слабнути. Для країн “соціалістичної співдружності” і союзних республік виникла перспектива здобуття незалежності.

Системна криза радянського ладу мала дві основні причини. Перша з них — глобальна: наслідки Другої світової війни. Ця війна настільки прискорила розвиток техніки, що її можна вважати початком завершального етапу індустріальної епохи, передднем постіндустріальної доби в історії людства. У передових країнах розгорнулася нау-

ково-технічна революція. Замість вугілля і металу на передньому плані опинилися високотехнологічні галузі.

Сталінські стратеги не помітили цієї революції. Скорочення відставання за видобутком палива і виплавою металу вони сприймали як свідчення радянських успіхів в економічному змаганні двох систем. Коли через десять років після війни пленум ЦК КПРС вперше за весь час існування партії розглянув питання про науково-технічну революцію, то виявилось, що вона обходила стороною навіть підприємства воєнно-промислового комплексу.

Демократичні країни Заходу не змогли конкурувати зі своїм тоталітарним союзником у поборенні Третього рейху. Винятково високий мобілізаційний потенціал і, звичайно, наявність ресурсів, що могли бути мобілізовані, сприяли тому, що Радянський Союз успішно протистояв економіці мало не всієї Європи, яка потрапила під владу Німеччини. В ядерно-космічній гонці ця єдина перевага планового господарства над ринковим проявилася ще один раз, але вже останній. Програма висадки людини на Місяць була згорнута в СРСР за браком коштів. У постіндустріальну добу тоталітарна економіка і науково-технічний прогрес виявилися несумісними.

Щоб знайти другу причину системної кризи радянського ладу, слід згадати, що використовували для здійснення контролю над суспільством вожді чотири важелі: терор, пропаганду, виховання і економічну залежність практично кожного члена суспільства від держави. Цей останній важіль означав, до речі, що держава зобов'язувалася задовольняти потреби населення в засобах існування. Однак із задоволенням потреб людини завжди було сутожно. Про що свідчила сама можливість величезної концентрації матеріальних і людських ресурсів на цілі, визначені вождями? Тільки про те, що держава могла не звертати уваги на повсякденні потреби людей, позбавлених політичної та економічної свободи.

Коли таке становище тривало нескінченно довго, пропаганда і виховання переставали бути дійовими важелями зміцнення державної безпеки. Єдиним надійним гарантом стабільності залишався масовий терор. Побудований за допомогою терору, радянський лад продовжував існувати, користуючись залякуванням населення як наркотиком.

В.Ленін на порозі смерті, очевидно, побачив ті загрози для суспільства, що впливали з практики реалізації доктрини, яку пізніше назвали "марксизмом-ленінізмом". Тому видається досить ймовірним, що він готовий був обмежити комуністичну революцію вже досягнутими результатами. Сталін, однак, використав непівську зупинку для підготовки нового штурму. Як вже зазначалося, засобами страхотливого терору йому вдалося створити суспільно-економічний лад, який максимально наближався до первинних умоглядних рекоменда-

цій В.Леніна і М.Бухаріна. Тільки терор міг підтримувати цей лад у робочому стані.

Питання про те, чому суспільство мирилося з терористичною диктатурою Сталіна, вимагає додаткового дослідження. Безнадійна, але безкомпромісна боротьба українських націоналістів показує, що можна було б діяти інакше.

За три з половиною десятиліття сформувалося покоління людей, привчених до того, що держава їх годує. Держава годувала погано, але всепроникаючий терор усував небезпеку соціального вибуху. Коли смерть диктатора спричинила вакуум влади, провідні члени так званого колективного керівництва — Л. Берія і М.Хрущов у боротьбі між собою продемонстрували готовність надати населенню політичні послаблення і підвищити його матеріальний добробут. Хрущов переміг, а його пропагандисти демонізували Берію. Наступники Сталіна розуміли, що вони не мали того впливу на суспільство, який робив опір терору неможливим. Масовий терор як спосіб державного управління виявився вичерпаним. Але припинення масового терору одразу викликало системну кризу радянського ладу.

Причини кризи були зумовлені органічною неспроможністю радянського ладу адекватно відповідати на виклики часу: тримати на плаву колосальний воєнно-промисловий комплекс, розвивати освіту та науку відповідно до вимог науково-технічної революції і одночасно забезпечувати добробут населення. В добу Л. Брежнєва ціною занепаду економіки було досягнуто паритету в озброєннях з країнами НАТО. Становище на якийсь час врятувала світова енергетична криза, яка пролилася на Радянський Союз несподіваною зливою “нафтодоларів”. Намагалися вирішити нерозв’язні суперечності радянського ладу і шукати вихід зі складного становища довелося вже М.Горбачову.

М. Горбачов не раз заявляв, що почав у квітні 1985 р. курс на перебудову за власним вибором. Мовляв, СРСР міг існувати й далі без перебудовних потрясінь, а за ним залишався б пост генерального секретаря ЦК КПРС.

Можна погодитися лише з однією частиною цього твердження: кампанія “перебудови” була започаткована останнім генсеком із власної волі. Все, що трапилося потім, мало цілком об’єктивну логіку розвитку. Коли М. Горбачов необережно торкнувся створеної В.Леніним конструкції влади з метою її вдосконалення, бюрократична “перебудова” зірвалася в каскад блискавичних і радикальних змін, тобто в революцію.

Влітку 1988 р. XIX конференція КПРС схвалила ініційоване в оточенні Горбачова рішення про “повновладдя рад”. Наприкінці того ж року Верховна Рада СРСР проштампувала рішення, схвалене партконференцією. Суть його полягала у докорінній перебудові органів радянської влади. Вони перетворювалися на повновладні структури,

прямо не залежні від партійних комітетів. Після цієї конституційної реформи “керівна і спрямовуюча” роль КППС повинна була реалізуватися в інший спосіб, насамперед — шляхом виборів партійних функціонерів у ради і їхньої роботи на чолі рад або виконкомів рад.

У такій реформі номенклатура не відчула небезпеки. Вона звикла до того, що депутатство в радах було доповненням до високого партійного чину. Фактично ж руйнування тандему “партія-ради” докорінно змінювало державний устрій. Радянський центр влади почав стрімко перетворюватися на первинний, тому що тільки він мав легітимне походження. Компартійні комітети втрачали авторитет, а з ним і владу. СРСР перестав бути тоталітарною країною, хоча ніхто тоді (навіть на Заході) цього не помітив.

Перші вільні вибори до Верховної ради УРСР в березні 1990 р. дали владу, як і передбачали ініціатори конституційної реформи, представникам КППС. Але в західних областях вони призвели до появи феномену, який здавався протиприродним: антикомуністичної радянської влади.

Конституційна реформа М. Горбачова позбавила КППС статусу державної партії. Цього теж ніхто не помітив, але наслідки цього проявилися негайно, тому що на КППС були “зав’язані” всі структури наддержави. Спочатку, ще у 1989 р., розвалилася зовнішня імперія в Центрально-Східній Європі. Після виборів 1990 р. проти компартійно-радянського центру виступили парламенти союзних республік. Почав набирати силу національно-визвольний рух.

У березні 1990 р. почала працювати 1-ша сесія Верховної Ради УРСР нового скликання. На відміну від попередніх часів, коли сесійні засідання парламенту тривали лише кілька днів, щоб проштампувати завчасно підготовлені в партійних комітетах рішення, Верховна Рада стала працювати на постійній основі.

381 місце в парламенті з 443 належало членам КППС. Комуністична більшість протистояла Народній раді, але була неоднорідною. Найбільшу питому вагу в ній (25,5 %) мали керівники народного господарства: від міністрів до директорів заводів — 97 осіб. На другому місці (22,3 %) були партійні керівники: від секретаря ЦК до секретаря парткому колгоспу — 85 осіб, на третьому (12,6 %) — радянські працівники: голови виконкомів, начальники їх відділів та управлінь — 48 осіб, четверте місце (9,2 %) належало головам колгоспів — 35 осіб, п’яте (8,1 %) — науковцям і професорсько-викладацькому складу вузів — 31 особа⁴.

Комуністична більшість у парламенті не була згуртованою ні ідеологічно, ні організаційно. Немало депутатів-комуністів досягли високого соціального статусу також завдяки власним діловим якостям, а не лише партійній приналежності. У них не було потреби гуртуватися навколо жорсткої лінії ЦК КПУ. Деякі з них співчували опозиції,

а секретар парткому колгоспу В. Філенко навіть став одним з лідерів Демократичної платформи в Компартії України, а пізніше — Народної ради у складі Верховної Ради УРСР. Група науковців і викладачів вузів (за винятком С. Дорогунцова) взагалі перебувала поза компартійним контролем.

ЦК КПУ все ж таки спромігся сформувати парламентську більшість, яка дістала офіційну назву “За суверенну Радянську Україну”, а фактично увійшла в історію під назвою “група 239”, бо саме таку кількість голосів набрав другий секретар ЦК Л.Кравчук під час його обрання головою Верховної Ради. Восени 1990 р. ця більшість розпалася на дві течії: прихильників союзного центру, які гуртувалися навколо першого секретаря ЦК КПУ С. Гуренка, і націонал-комуністів на чолі з головою Верховної Ради Л. Кравчуком. Позиції останніх у парламенті зміцнилися після приїзду в Київ 19 листопада 1990 р. голови Верховної Ради Російської Федерації Б.Єльцина. Підписанням у цей день договору між Україною і Росією по суті оформлявся ситуаційний союз двох найбільших республік СРСР, спрямований проти компартійно-радянського союзного центру на чолі з М. Горбачовим.

Комуністи-парламентарії вже не мали єдиної стратегічної лінії й пливли за течією, прагнучи пристосуватися до ситуації, яка стрімко змінювалася. Настрої в суспільстві негайно передавалися у союзний і республіканські парламенти. Так само колізії політичної боротьби у парламентах ставали відомими виборцям. Робота з’їздів народних депутатів СРСР і Верховної Ради УРСР транслювалася по радіо і телебаченню.

Народна рада — парламентська опозиція, яка складалася здебільшого з членів Народного руху України, проголосила своєю метою утворення незалежної держави з усіма атрибутами влади — власною армією, системою національної безпеки, грошовою одиницею, самостійною зовнішньою політикою.

Як тільки почали працювати Верховні Ради союзних республік 12-го скликання, питання про межі їхнього суверенітету і обсяг повноважень союзного центру негайно постало на порядку денному. Кожна союзна республіка формально завжди мала право вийти зі складу СРСР. Проте лише тепер створилася можливість використати цю конституційну норму.

24 березня Верховна Рада Литовської РСР поспішила прийняти законодавчий акт “Про відновлення незалежної Литовської держави”. Проте президія Верховної Ради УРСР засудила ініціативу литовців. Позачерговий з’їзд народних депутатів СРСР, що відбувався тоді, визнав цей акт недійсним. Знаменитий “парад суверенітетів” почався не з Литви.

Аналіз послідовності приймання декларацій про державний суверенітет союзними республіками дає змогу зробити цікавий висновок.

Депутати парламентів союзних республік, за винятком прибалтійських, психологічно не були готові реалізувати можливості, надані їм радянською конституцією. Неготовність зникла, як тільки ці можливості випробував у боротьбі за Кремль Б. Єльцин. 12 червня 1990 р. Російська Федерація прийняла Декларацію про державний суверенітет.

Росія була державоутворюючою республікою. Безглуздо було б говорити стосовно неї про національно-визвольну боротьбу. У Москві відбувалася боротьба за владу між М. Горбачовим і Б. Єльциним. Останній скористався популістською конструкцією радянської державності, щоб ухилитись від підпорядкування загальносоюзному центру.

Проте вважати дії Б. Єльцина головною причиною розвалу СРСР помилково. Радянський Союз розвалювався разом із партією, що його створила. Зникало силове поле, у котрому, подібно фантомам Станіслава Лема, тільки й могла існувати ця наддержава.

Через два тижні після прийняття Декларації про державний суверенітет Верховною Радою Російської Федерації український парламент розпочав розгляд ідентичного питання. 5 липня від імені Народної ради В. Чорновіл запропонував негайно відкликати з Москви групу з 63 народних депутатів УРСР, які були делегатами ХХУІІІ з'їзду КПРС, щоб вони мали змогу взяти участь у розгляді доленосного для України питання про її суверенітет. Пропозиція була настільки природною, що її змушена була схвалити більшість парламенту. Уперше опозиція і більшість проголосували солідарно.

Розуміючи значення документа, депутати зважували кожне слово, кожне формулювання Декларації про державний суверенітет України. За дебатами по телебаченню стежила вся республіка. Остаточний текст приймався 16 липня 1990 р. поіменним голосуванням. 355 з 385 зареєстрованих у цей день депутатів проголосували за, 4 — проти, 26 не взяли участі у голосуванні⁵.

Державний суверенітет України визначався в Декларації як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах; від імені народу України могла виступати лише Верховна Рада. Територія УРСР в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою.

Виникає закономірне питання: якими були рушійні сили національної революції?

Перебудову започаткував компартійно-радянський апарат в умовах майже цілковитої політичної летаргії суспільства. Апарат започаткував й конституційну реформу, яка цілком несподівано для нього привела до ліквідації тоталітаризму. Однак не можна називати представників компартійно-радянської номенклатури рушійною силою антикомуністичної революції. Навпаки, вони якраз прагнули вряту-

вати соціально-економічний лад, який уже вичерпав життєвий ресурс і перейшов у стадію саморуйнування.

Радянський лад разом із створеною під нього командною економікою став анахронізмом на тлі прискороного суспільного прогресу в країнах Заходу. Звичні важелі управління почали відмовляти, тому спроби останнього генсека лібералізувати сталінський соціалізм були, по-суті, вимушені. Однак ліки, прописані його командою прогнілій системі, виявилися занадто сильними, і перебудова зірвалася — в революцію.

Цей зрив спостерігався в усіх союзних республіках. Проте революційний процес відбувався в них по-різному і привів до неоднакових результатів.

Компартійно-радянській номенклатурі в республіках вдалося зберегти контроль за подіями. В них почалося своєрідне повернення до того укладу життя, який радянська влада так і не знищила до останку, а пристосувала до своїх потреб і модернізувала.

Досить коротким і прямим був шлях до демократії і ринку в республіках Балтії. Навіть у сталінську добу їхня радянська здійснювалася не до кінця. У більш ліберальні часи почалося стихійне відторгнення цінностей комунізму, яке виявлялося навіть у політичній позиції національних кадрів компартійно-радянської номенклатури. Відторгнення тільки поглибилося, коли союзний центр почав знищувати національну специфіку цих республік штучним заохоченням напливу мігрантів.

Україна належала до числа тих республік, де тоталітарна виробничо-владна конструкція наскрізь пропала соціальне середовище. В ньому не було жодних матеріальних проявів дорадянських соціально-економічних і політичних структур, зникла навіть пам'ять про них. Залишалося тільки чуття національної відмінності, яке, однак, об'єднувало більшість атомізованого комунізмом населення. Незважаючи на істотні регіональні відмінності, українці продовжували відчувати себе українцями і проявили непохитну волю до суверенізації своєї республіки. Компартійно-радянська номенклатура зрозуміла це і як могла підтримала споконвічне прагнення власного народу. Уперше це трапилося у Верховній Раді УРСР під час прийняття Декларації про державний суверенітет.

Рушійні сили національної революції в Україні формувалися безпосередньо під час революційних подій. На ходу в революцію включалися так звані неформальні організації, об'єднані Народним рухом України, визначали свою позицію до змін мільйони громадян України всіх національностей, які працювали або несли службу в структурах союзного підпорядкування. Переважна частина Компартії України висловилася за суверенізацію республіки і власної партії. Цього не могла не врахувати компартійно-радянська номенклатура, яка ще зберігала

ла за собою всі важелі влади. В ній стрімко зростала частка націонал-комуністів.

Чому “прораби перебудови” не змогли утримати в своїх руках контроль над ситуацією? Є дві причини. Перша з них очевидна. Ленінсько-сталінська виробничо-владна конструкція російського комунізму перетворила Радянський Союз у наддержаву на ґрунті індустріалізму, але в постіндустріальну епоху вона не спромоглася відповісти викликам історії. Будучи економічно неефективною від народження, ця конструкція, однак, виявилася життєздатною в період кризи капіталізму. Проте, коли переборовши кризу розвинуті капіталістичні країни пішли далеко вперед, ця конструкція тримала Радянський Союз разом з усім “соціалістичним табором” в рамках індустріальної епохи.

Реформатори з оточення М. Горбачова не розуміли, що радянський лад вже вичерпав усі резерви розвитку і повинен був розпастися під вагою проблем, породжених самим його існуванням. Це був спонтанний розпад, майже несподіваний як для політичних сил всередині СРСР, так і для армії кремленологів та радянологів у науково-дослідних центрах країн НАТО.

Друга причина менш очевидна. Вона впливає з уже названих властивостей радянського режиму — хитромудрої комбінації влади радянських органів, яка ґрунтувалася на демократичній конституції, з диктатурою компартійних вождів, цілком незалежною від суспільства і навіть від “зовнішньої” партії. Борсаючись у безнадійних спробах реформувати те, що реформуванню не піддавалося, команда М. Горбачова змусила компартійно-радянську номенклатуру зробити непоправну помилку на інституціональному рівні: радам віддали усю повноту влади. Виявилось, що без тандему “партія-ради” радянський режим став нагадувати рибу, викинуту на берег. Від нього з відразою відвернулися найбільш далекоглядні апаратники.

Розгляд цієї причини краху перебудови підводить нас до прихованих рушійних сил Української революції 1989—1991 рр. Як не дивно на перший погляд, їх слід шукати у досить віддаленому минулому.

Російську революцію, яка почалася у лютому 1917 р. і закінчилася розгоном Установчих зборів у січні 1918 р., визначний англійський історик Е. Карр називав більшовицькою. З ним можна погодитись лише частково, коли брати до уваги власне більшовицьку тактику і результат цієї революції. У ході революції більшовики на певний час відмовились від власних гасел і взяли на озброєння народні. Такий маневр якраз і надав їм можливість опанувати ради зсередини, зробити їх інструментом власної диктатури. Сполучення стихійного екстремізму представлених у радах мас з доктринальним екстремізмом комуністичної програми (від якої ленінська партія після смерті Леніна не збиралася відмовлятися) забарвило народну революцію у більшовицькі кольори задовго до жовтневого перевороту. Коли ради були цілком перетравлені “диктатурою пролетаріату”, більшовики повернулися до своєї програми і почали втілювати її у життя.

Тандем “компартия-ради” відіграв визначальну роль і в успішній побудові радянської імперії на терені колишньої Російської імперії. В. Ленін наділив національні радянські республіки незалежним статусом, а в 1922 р. надав їм рівні з метрополією і величезні за обсягом повноваження тільки з однією метою: щоб уникнути лобової сутички з революційним рухом пригноблених народів. Білогвардійська Росія зробити такого не спромоглася, і це було однією з причин її поразки. Творець комуністичної доктрини і партії розумів, що за наявності “диктатури пролетаріату” конституційні повноваження республік нічого не варті.

Коли М. Горбачов зруйнував тандем “компартия-ради”, національні республіки уперше дістали можливість скористатися своїми конституційними правами, у тому числі й правом на вільний вихід з федерації. Звідси випливає один незаперечний висновок: Радянський Союз справді розвалився в результаті визвольної боротьби, але учасники сучасного національного руху скористалися конституційними правами, завойованими зовсім іншими людьми задовго до їх народження. Радянський Союз розвалився в результаті накладення одна на одну двох революційних хвиль: тієї, що була породжена перебудовою, і тієї, яка докотилася від Другої української революції, інших національних революцій, викликаних розпадом Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА І ПРИМІТКИ

¹ Сільські вісті (Київ). — 1991. — 7 червня.

² *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. — Т. 36. — С. 452.

³ Діло (Львів). — 1925 р. — 14 лютого.

⁴ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — К., 2000. — С. 22.

⁵ Там же. — С. 20.

НАРОДЖЕННЯ САМОСТІЙНОЇ ДЕРЖАВИ

Каталізатором переростання зініційованої М. Горбачовим бюрократичної “перебудови” в народну революцію стала гласність. Фактично гласність означала не більше, ніж часткове скасування заборони на отримання населенням певної інформації, яка суперечила пропагандистським штампам. Проте ця інформація виявилася настільки шокуючою для невідготовленої до її сприйняття свідомості, що у більшості людей розпочався процес відчуження від звичних їм з дитинства цінностей. Назва публіцистичного фільму режисера С. Говорухіна “Так жити не можна!” стала крилатою фразою.

У країні формувалася передгрозова атмосфера, всі чекали змін. Політики, які демонстрували фальшивий оптимізм, втрачали народну підтримку. Уперше за багато десятиліть громадська думка для партійного вождя стала більш вагомим чинником, ніж судження колег з компартійно-радянських верхів. Генеральний секретар ЦК КПРС зрозумів, що треба бути публічним політиком, а тому змушений був все далі просуватися по шляху десталінізації. Серед українських компартійних діячів таке прозріння прийшло до Л. Кравчука.

Завдяки гласності український народ і весь світ дізналися про колосальні масштаби Чорнобильської катастрофи. Ніхто не міг відповісти на питання, як можна було зважитися побудувати велетенську АЕС у кількох десятках кілометрах від міста з двохмільйонним населенням. Українська громадськість гостро відчула небезпеку від того, що політичні, економічні та екологічні рішення, що зачіпають її інтереси, ухвалюються за межами України.

Завдяки засобам масової інформації населення Радянського Союзу ставало безпосереднім учасником політичних подій, гостро реагувало на них і цим примушувало політиків якщо й не рахуватися з народними інтересами по-справжньому, то хоча б відповідати на вимоги мас популістськими промовами та діями. У такій специфічній ситуації свідомо здійснювана компартійним апаратом “атомізація” суспільства втрачала колишню ефективність. Журналістські колективи явочним порядком звільняли самі себе від цензурних кайданів. Нашвидкуруч створені неформальні організації зверталися до народних мас і знаходили у них відгук. У 1989 р. розпочався мітинговий етап “перебудови”, практично тотожний революції.

Знову, як і після XX з'їзду КПРС, але в більших, аніж при розвінчанні культу Сталіна, масштабах стали доступними для дослідників архівні фонди керівних органів державної партії та силових структур. Засоби масової інформації, передусім московські, почали друкувати матеріали по темах, які завжди були “білими плямами”. Виявилося, що історія радянського суспільства винятково багата на “кістяки у шафі”.

Сталася дивна, на перший погляд, річ: революційна ситуація поглиблювалася завдяки оприлюдненню історичних фактів, які не мали прямого відношення до поточного життя. Однак насправді все відбувалося закономірно: у заідеологізованому суспільстві викриття історичних фальсифікацій неодмінно розхитує конструкції державної влади.

З почуттям жаху громадськість республіки сприймала заборонену доти інформацію про штучно створений більшовиками у 1933 р. голод, який забрав життя мільйонів українських селян. Увага до цієї сторінки порівняно далекого минулого особливо загострилася після того, як з'явилися перші публікації створеної Конгресом США комісії з голодомору в Україні.

У московській та київській пресі в 1987 р. уперше промайнули глукі згадки про трагедію 1933 р. Тема голоду для України була занадто гострою, і в ювілейній доповіді першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького з нагоди 70-ліття проголошення УРСР з'явився абзац про трагедію, спричинену нібито неврожаєм.

Визнання факту голоду 1933 р. відкрило шлях до відтворення його документальної бази. Група вчених Інституту історії партії при ЦК КПУ на чолі з Р. Пирогом розшукала в архівах документи, які були настільки сенсаційними, що для їх публікації необхідно було отримати санкцію політбюро ЦК КПУ. В. Івашко, який змінив Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ, не став гальмувати справу, бо розумів, що це вже безнадійно, і 26 січня 1990 р. була прийнята постановою ЦК КПУ “Про голод 1932—1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів”¹. Згодом з'явилася й книга, яка одразу стала бібліографічним раритетом.

У 1990—1991 рр. впритул постало питання про вихід УРСР зі складу Радянського Союзу. Ті, хто закликав до цього, повинні були сказати суспільству, якою буде суверенна Українська держава. Вчені, які досліджували “білі плями”, переключилися з лиховісних таємниць радянської доби на події Української революції 1917—1920 рр.

Організована в жовтні 1989 р. у Львові Українська національна партія (УНП) першою почала пропагувати матеріали з історії визвольної боротьби українського народу початку XX ст. Невдовзі до цієї справи долучився Народний рух України. Установчий з'їзд цієї організації неупартійного типу відбувся у вересні 1989 р.

На пропозицію УНП активісти Руху організували кампанію символічного відновлення громадянства УНР. На початок 1991 р. цю акцію підтримало 2,2 млн осіб².

Народний рух організував також акцію “Українська хвиля”, присвячену 71-й річниці возз’єднання українських народних республік — УНР і ЗУНР. 21 січня 1990 р. на автомобільній трасі Київ—Львів сотні тисяч людей у точно визначений час узялися за руки й утворили ланцюг, щоб продемонструвати єдність українського народу. Багато громадян України вперше дізналися тоді про факт возз’єднання українських земель у 1919 р., який мав місце за два десятиліття до “визвольного походу” Червоної армії, проведеного у відповідності з розробленою Й. фон Ріббентропом і В. Молотовим диспозицією.

Гучну акцію активісти Народного руху України провели 24 липня 1990 р. У цей день президія Київради розглядала питання про національну символіку. Члени президії від Народного руху вимагали замінити блакитно-червоний прапор УРСР біля будинку міськвиконкому на Хрещатику синьо-жовтим прапором, тобто державним прапором УНР. Комуністи на це не погоджувалися. Перед будинком зібралося близько 30 тис. осіб, щоб вплинути на депутатів. Стягнуті з усього міста омонівці робили спроби утримати це людське море у берегах.

У засіданні брали участь тільки 15 з 23 членів президії Київради. Для ухвалення позитивного про заміну прапора рішення слід було набрати дві третини голосів від спискового складу президії, а це означало, що 13 з 15 присутніх її членів повинні були висловитися за національний прапор. Години спливали за годинами, а позитивне рішення не набирало потрібної кількості голосів. Атмосфера в залі засідань і перед будинком стала передгрозовою. Заступник начальника УВС м. Києва В. Шаповал повідомив делегатів, що має наказ розігнати натовп і змушений буде виконати його. Нарешті, о сьомій вечора черговий тур голосування дав потрібний результат. Двоє депутатів утрималося, інші проголосували за підняття національного прапора. Вирішальним став голос комуніста Василя Нестеренка.

Над Хрещатиком відтоді замайорів синьо-жовтий прапор. Тривалий час кияни та гості столиці носили до його щогли квіти. В десятилітній ювілей підняття державного прапора — події, яка увійшла яскравою сторінкою в історію державотворення, Президент України Л. Кучма своїм указом проголосив 24 липня Днем національного прапора.

Після прийняття Декларації про державний суверенітет Верховна Рада УРСР усіяко зволікала з реалізацією проголошених нею революційних положень. Тільки під тиском громадськості парламент йшов на часткові кроки у справі реальної суверенізації республіки.

Тим часом виступи народних мас дедалі ширилися. 11 липня 1990 р. у Донбасі відбувся шахтарський страйк, який мав уже політичний, а не економічний (як у 1989 р.) характер. Шахтарі вимагали вивести парткоми та комітети ВЛКСМ з підприємств та установ, скасувати політоргани у силових структурах, націоналізувати майно КППС і відправити у відставку уряд В. Масола.

30 вересня опозиція організувала у Києві грандіозну маніфестацію, в якій взяло участь понад 100 тис. осіб. Учасники її закликали провести за польським зразком “круглий стіл” усіх політичних сил, щоб “знайти шляхи до створення держави і уряду народної довіри”³.

2 жовтня у Києві почалася акція голодування студентів, які висунули політичні вимоги до Верховної Ради УРСР, що зібралася на свою другу сесію. Студенти вимагали розпуску парламенту і проведення дострокових виборів, прийняття законів про проходження військової служби громадянами України виключно у республіці та про націоналізацію майна КППС і ВЛКСМ, відправки у відставку голови Ради Міністрів УРСР В. Масола і голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука. До голодування студентів приєдналося одинадцять народних депутатів.

Про свій вихід з КППС оголосив Олесь Гончар. Всього в 1990 р. заявили про своє небажання перебувати в КПУ 251 тис. осіб (за перші шість місяців 1991 р. — ще 143 тис.)⁴.

17 жовтня Верховна Рада прийняла рішення щодо задоволення більшості вимог голодуючих студентів (фактично ж була реалізована тільки одна вимога — відставка В. Масола). А через тиждень парламент вніс істотні поправки й доповнення до Конституції УРСР 1978 р.

Було скасовано ст. 6 про “керівну і спрямовуючу роль” КППС у радянському суспільстві. Зміст ст. 71, яка проголошувала: “Закони СРСР є обов’язковими на території Української РСР”, був радикально змінений: “На території Української РСР забезпечується верховенство законів республіки”. До ст. 29 було внесено доповнення про те, що порядок проходження військової служби визначається законодавством Української РСР. Ст. 120 вимагала обов’язкового виконання постанов і розпоряджень Ради Міністрів УРСР на території республіки. Ст. 149 встановлювала, що найвищий судовий контроль в УРСР здійснюється лише Верховним судом УРСР.

Законотворча діяльність Верховної Ради в той час здійснювалася переважно за одним сценарієм. Спочатку демократична меншість формулювала положення, спрямоване на суверенізацію України у складі СРСР. Комуністична більшість з ним, як правило, не погоджувалася, після чого меншість апелювала до виборців. Останні тими чи іншими методами чинили тиск на парламент, і комуністи йшли на поступки. Суверенізація республіки була не вигідною тільки для тих,

хто ототожнював себе з союзним центром і впритул не бачив України. Однак у випадках, коли тиск виборців не досягав критичної межі, комуністична більшість блокувала ініціативи опозиції. Зокрема, не були ухвалені постанови про символіку відроджуваної держави.

Протягом першої половини 1991 р. на розгляд депутатів Верховної Ради УРСР були представлені проекти нового союзного договору. Всупереч легенді про “змову біловезьких зубрів”, яка народилася пізніше, Радянський Союз фактично почав розвалюватися уже після прийняття союзними республіками декларацій про державний суверенітет, оскільки положення цих декларацій суперечили Договору 1922 р. Багатонаціональну державу продовжував об’єднувати союзний центр, але суб’єкти федерації підпорядковувалися йому тільки через те, що механізми реалізації декларацій про державний суверенітет ще не були відпрацьовані. Тому центр поспішав із прийняттям нового союзного договору.

Його проект був оприлюднений Верховною Радою СРСР ще у листопаді 1990 р. Союзні республіки проголошувалися суверенними державами, які мають всю повноту влади на своїй території. Але водночас проголошувалася зверхність законів Союзу над республіканськими, що перекреслювало зміст суверенітету республік. Повновладдя союзного центру визначалося щодо захисту суверенітету і територіальної цілісності СРСР, а також щодо підписання міжнародних договорів, щодо розробки і здійснення зовнішньої, єдиної фінансової, кредитної та грошової політики тощо.

У Верховній Раді СРСР оформилася впливова депутатська фракція “Союз”, яка відстоювала унітарну сутність СРСР. “Союзники” запропонували провести референдум про долю СРСР, небезпідставно сподіваючись на те, що більшість населення висловиться за політично-економічну стабільність, а не за розвал наддержави. Питання було поставлене у навмисно ускладненій формі: “Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?” Зловживання формулами, які не мали юридичного змісту (“оновлена федерація”, “повною мірою”) було потрібне “союзникам”, аби залишити за собою свободу дій.

Четвертий з’їзд народних депутатів СРСР в грудні 1990 р. поіменним голосуванням ухвалив рішення про збереження Союзу РСР як “оновленої федерації рівноправних суверенних республік”, збереження історичного її найменування — “Союз Радянських Соціалістичних Республік”, а також проведення всенародного референдуму з питання про збереження єдності оновленої радянської федерації.

Президія Верховної Ради УРСР разом з більшістю Народної ради, скориставшись порадою Л. Кравчука, знайшли дотепний вихід із глухого кута, у який “союзники” заганяли національні республіки: одночасно із проведенням загальнодержавного референдуму в Україні здійснювалося республіканське опитування, в ході якого виборцям пропонувалося відповісти на додаткове питання: “Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?”

17 березня 1991 р. український народ відповів на обидва запитання — і загальносоюзного референдуму і республіканського опитування — позитивно, хоч питання ці були протилежними за змістом. Не вступаючи у пряму конфронтацію з Президентом та Верховною Радою СРСР, українські парламентарі заручилися таким чином народною підтримкою щодо вже прийнятої ними Декларації про державний суверенітет.

Фракція “Союз” незабаром виступила з новою ініціативою: запровадити в країні надзвичайний стан. Необхідність протистояти центру знову об’єднала комуністичну більшість і опозицію у Верховній Раді УРСР. У травні 1991 р. парламент виступив із заявою “Про загострення соціально-економічної ситуації в Україні”. У ній передбачалося посилити роботу по забезпеченню незалежної економічної політики й перераховувалися конкретні заходи у цьому напрямі: запровадження індексації доходів населення, переведення під юрисдикцію України союзної власності на українській території, впровадження паралельної грошової одиниці. Всі ці положення спиралися на Закон УРСР “Про економічну самостійність Української РСР” від 3 серпня 1990 р.

Від квітня 1991 р. М. Горбачов разом з лідерами дев’яти республік вів переговори про оновлення Союзу Суверенних Республік. Новий варіант союзного договору, який дістав назву “новоогарьовського”, не відрізнявся за своєю сутністю від попереднього. Під час його обговорення у Верховній Раді УРСР депутати вказували на його принципове розходження з положеннями Декларації про державний суверенітет і Закону про економічну самостійність України. 27 червня Верховна Рада відклала розгляд питання про схвалення проекту союзного договору до вересня.

“Новоогарьовський процес” стимулював спільні дії націонал-комуністів і демократичної опозиції у Верховній Раді УРСР в галузі державотворення.

Ще у жовтні 1990 р. Верховна Рада УРСР утворила конституційну комісію, перед якою було поставлене завдання розробити проект концепції Основного закону України. У травні 1991 р. з викладом цього проекту на третій сесії Верховної Ради виступив Л. Кравчук. Запропонований у проекті устрій суверенної української республіки принципово відрізнявся від радянського політичного устрою: перед-

бачався поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. У червні концепція нової Конституції України була затверджена парламентом.

5 липня 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила три закони, які започаткували докорінну трансформацію політичного устрою країни: “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного закону) Української РСР”, “Про Президента Української РСР”, “Про вибори Президента Української РСР”. Президент мав бути гарантом забезпечення прав і свобод громадян, державного суверенітету України, повинен був очолювати систему органів державного управління, вживати необхідних заходів щодо забезпечення обороноздатності, державної та громадської безпеки, представляти Україну в міждержавних і міжнародних відносинах. За Президентом закріплювалося право представляти Верховній Раді кандидатури для призначення їх на провідні посади в органах державного управління.

Перетворення перебудови в революцію викликало поелементну трансформацію державної влади. Після вивільнення радянських органів влади від компартійного диктату (перший елемент трансформації), відбулися вільні вибори у законодавчі органи СРСР і союзних республік, а також у місцеві органи влади (другий елемент трансформації). У західних областях України, які мали специфічне історичне минуле, ці вибори привели до появи місцевої влади, яку можна визначити лише за допомогою такої мовної фігури, як оксюморон, тобто словосполученням, що поєднує протилежні за значенням терміни: антикомуністична радянська влада. Словотвір “компартійно-радянська влада” перестав відображати суть тогочасної влади. Антикомуністична радянська влада, будучи спрямованою проти комуністів, зберігала, однак, усі вади класичної радянської влади, передусім її диктаторський (в мініатюрі) характер.

Вільні вибори 1990 р. сформували нетрадиційний склад депутатів у вищому законодавчому органі УРСР. Серед депутатів-комуністів виявилася значна і постійно зростаюча кількість таких, які у державотворчих питаннях, за переконаннями або ситуаційно, були “суверенітетниками”. У парламенті сформувалась також опозиційна меншість, яка частково складалася з комуністів або колишніх комуністів.

На відміну від “суверен-комуністів”, які прагнули звільнитися від диктату союзного центру, але не задумувалися над тим, що суверенізація України органічно поєднана зі зміною всієї системи влади, опозиція мала досить чітку програму дій. Для неї трансформація влади в демократичному напрямі була природним поверненням з глухого комуністичного кута на магістральну дорогу історичного прогресу. При цьому опозиція апелювала не тільки до абстракцій правової науки, але й до історичного досвіду українських національно-патріо-

тичних сил, які програли у війні з більшовиками та іншими ворогами українського народу під час національної революції 1917 — 1920 рр.

Встановлення президентського поста було третім елементом трансформації державної влади. Можливо, навіть не усвідомлюючи наслідків своїх дій (згадаємо нескінченні конфлікти президентської влади з переважно лівим парламентом), комуністична більшість Верховної Ради УРСР зважилася на демонтаж радянської влади. Логіка революційних подій змушувала “суверен-комуністів” переосмислювати історичне минуле. Щоб утвердитися в намірі звільнитися від диктату союзного центру, населення України повинне було познайомитися з кривавими “білими плямами” історії радянського періоду і з державотворчим досвідом того покоління, яке будувало українські демократичні республіки після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій.

16 липня 1991 р. у Києві відбулися урочисті збори, присвячені річниці проголошення Декларації про державний суверенітет. Голова Верховної Ради Л. Кравчук у своїй промові відзначив, що “важливими, складними сторінками у національно-державному творенні на Україні стали Українська народна республіка і Західноукраїнська народна республіка”⁵.

Згадка про українські народні республіки була ніби побіжною і випадковою. Наводячи їх офіційні назви у тексті промови, Л. Кравчук не вживав великих літер у словах “народна” і “республіка”, як того вимагали правила орфографії, хоч писав назву іншої державної конструкції цілком урочисто: Союз Суверенних Республік. Незрозумілим був вираз “складні сторінки”, але сама згадка про УНР і ЗУНР багато по що свідчила: комуністична більшість у Верховній Раді вже приміряла на себе антирадянські шати.

Спостережливий кореспондент московської газети “Известия” у репортажі з місця події звернув увагу на те, що на урочистих зборах з нагоди річниці проголошення Декларації про державний суверенітет, які мали характер державного заходу, був відсутній прапор УРСР. Зате, зауважив він, у залі “панував величезний семиметровий синьо-жовтий національний прапор”.

Події 19—23 серпня 1991 р. багатьма публіцистами розглядаються як ключові в історії появи в Східній Європі 15-ти незалежних держав за числом республік колишнього Радянського Союзу. Не применшуючи значення невеликого путчу керівників союзних силових структур у розпаді радянської імперії, слід підкреслити, що і сам путч, і його провал, і пов’язані з цим події були лише одним з можливих сценаріїв (тим, що реалізувався) невідворотного розвалу СРСР. “Соціалістичний табір” в Європі розвалився у 1989 р. не в один день, як це сталося згодом із Радянським Союзом, тому що цей — зовнішній “табір” — на відміну від “внутрішнього” складався з незалежних, тобто

не підпорядкованих єдиному центру, держав. Проте він все ж таки розвалився, оскільки зникало силове поле, яке підтримувало його існування. А зовнішній і внутрішній “табори” мали одне й те ж силове поле — КППС.

Після проголошення Акта незалежності України в другій половині дня 24 серпня парламент діяв швидко і рішуче. Аналіз послідовності його дій надає можливість зробити цікаві висновки. Виникла ситуація “революції в революції”, коли найважливіші дії здійснювалися у першу чергу. При цьому Верховна Рада України, як і раніше, фактично перебувала в руках у комуністів. Народна рада могла вносити будь-які пропозиції, але прийняти чи не прийняти їх залежало саме від депутатів комуністичної більшості.

24 серпня позачергова сесія Верховної Ради України XII скликання проголосувала за департизацію державних органів, установ і організацій, а також армії та правоохоронних органів. Було ухвалено закон про надання додаткових повноважень голові Верховної Ради України. Визнавалося за необхідне створити Раду оборони, Збройні сили України, Національну гвардію, прискорити формування Конституційного суду. Урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю і забезпечити її конвертування.

25 серпня президія Верховної Ради, в якій більшість теж складала комуністи, прийняла указ про націоналізацію власності КПУ і КППС на території України.

26 серпня президія Верховної Ради ухвалила указ про тимчасове припинення діяльності КПУ, взяття під охорону службових приміщень компартійних комітетів з тим, щоб забезпечити збереження майна і документів від розкрадання, руйнування і знищення. Була прийнята постанова про утворення комісії для перевірки діяльності посадових осіб, органів влади та управління у зв'язку із спробою державного перевороту. Президія Верховної Ради визнала державну незалежність Литви, Латвії та Естонії.

28 серпня розпочалася робоча зустріч державних делегацій Росії та України, на якій обговорювалися проблеми українсько-російських відносин.

30 серпня було ухвалено укази президії Верховної Ради України “Про передачу підприємств, установ та організацій союзного підпорядкування, розташованих на території України, у власність держави” і “Про заборону діяльності Компартії України”. Відбулася зустріч голови Верховної Ради з генеральними консулами іноземних держав у Києві.

Навіть простий перелік цих парламентських дій переконує, що першочерговим завданням президії Верховної Ради та позачергової сесії парламенту в ці доленосні для України дні була нейтралізація

можливих антиукраїнських дій керівництва Компартії України, яка налічувала тоді 2 732,4 тис. членів⁶. Під час путчу секретаріат ЦК КПУ розіслав в обласні комітети лист, в якому солідаризувався із заколотниками і заявив: “Будь-які дії, спрямовані на підрих Союзу, порушення радянських законів, прояви регіонального егоїзму, мають бути зупинені”⁷.

Усі пам’ятали про саперні лопатки та “черемуху”, за допомогою яких спецназівці зупиняли “прояви регіонального егоїзму” в Литві та в Грузії. Лист секретаріату ЦК КПУ недвозначно вказував на те, кому служить Компартія України. В очах мільйонів громадян України, у тому числі й самих членів КПУ, ця партія перетворилася на “п’яту колону”. Рішення пленуму ЦК КПУ 26 серпня про “повну самостійність Компартії України” безнадійно запізнилося.

Радянській номенклатурі було не вигідно залишатися в партії, яка втратила державний статус і тому перестала приносити їй дивіденди. Більшість компартійної номенклатури уже пересіла в керівні крісла в оновлених владних структурах — до Верховної Ради включно, і тому легко відцуралася від тих своїх колег, які не встигли переорієнтуватися і продовжували займати керівні посади в партійних комітетах.

Коли 24 серпня Верховна Рада зібралася на надзвичайну сесію, представники від демонстрантів внесли у приміщення парламенту синьо-жовтий стяг як символ розриву з союзним центром. А над будинком Верховної Ради України замість червоно-блакитного замайорів синьо-жовтий прапор 4 вересня. Таким був початок відмови держави, що народжувалася, від радянської символіки.

Номенклатура важко сприймала необхідність перетворення національної символіки на державну. Причини були суто психологічного характеру: йшлося про символіку УНР, тобто держави, негативне ставлення до якої прищеплювалося майбутнім комуністам з дитинства. Тільки у середині січня 1992 р. президія Верховної Ради зважилася видати указ “Про Державний Гімн України”, згідно з яким Державним Гімном стала музична редакція національного гімну, автором якого був композитор М. Вербицький. Питання про текст тоді залишили відкритим. У січні 1992 р., коли почала роботу чергова сесія Верховної Ради, синьо-жовтий прапор був затверджений як Державний Прапор України. У лютому парламент затвердив тризуб як малий Державний Герб України. У постанові зазначалося, що тризуб є головним елементом майбутнього великого Державного Герба України.

Після 24 серпня 1991 р. найбільш потрібним для створюваної державності було встановлення контролю над усіма об’єктами загальносоюзного підпорядкування на території України. Серед керівників загальносоюзних структур далеко не всі були задоволені перспективами, що їх чекали в новій державі. Але й ті керівники, які намага-

лися орієнтуватися на загальносоюзний центр, не могли визначитися, хто ж саме має ними керувати, бо у Москві відбувалася боротьба за владу двох президентів різного ступеня легітимності, один з яких був обраний З'їздом народних депутатів СРСР, інший — населенням Російської Федерації.

Ця ситуація невизначеності довго тривати не могла. Рано чи пізно в Москві повинна була знову утвердитися єдина централізована влада, яка негайно почала б підпорядковувати собі усі загальносоюзні структури на територіях союзних республік. У такому випадку декларації про незалежність залишилися б на папері.

У вирішенні питання з загальносоюзними об'єктами на території України українська радянська номенклатура виявилася на висоті. Вона скористалася могутнім піднесенням національного руху, яке було природним реагуванням на контрреволюційний путч, і явочним порядком почала перепідпорядковувати собі колективи союзних структур.

У центрі уваги керівників парламенту, який за Декларацією про державний суверенітет був єдиним легітимним органом влади на території України, були також силові структури, передусім дислоковані в Україні війська Радянської армії. На час проголошення незалежності у трьох військових округах, на які була поділена Україна (Київському, Прикарпатському і Одеському), налічувалося 780 тис. осіб. Це означало, що за чисельністю військ Україна істотно випереджала будь-яку європейську країну. У республіці розміщувалося одинадцять армій — чотири повітряних, три загальновійськових, дві танкових, ракетна і протиповітряної оборони. Така насиченість військами впливала з радянської воєнної доктрини, яка враховувала стратегічне положення України в центрі Європи. Вважалося, що на випадок початку війни розміщені в республіці армії повинні зламати оборону НАТО і за два тижні вийти на атлантичне узбережжя Франції⁸.

29 серпня відбулася робоча зустріч голови Верховної Ради Л. Кравчука з командувачами військових округів і Чорноморського флоту, командувачами військових з'єднань центрального підпорядкування, начальниками Внутрішніх, Прикордонних і Залізничних військ, дислокованих на території республіки. Воєначальники були поінформовані про особливості поточного моменту і перспективи військового будівництва в Україні. На них, як і на їхніх підлеглих в Україні, не могла не впливати загальна атмосфера в суспільстві. Вони зважували також і на те, що міністр оборони СРСР брав безпосередню участь у заколоті, але не був підтриманий своїми підлеглими. Тому заклик Л. Кравчука до співробітництва з Верховною Радою воєначальники, за винятком керівника Чорноморського флоту, сприйняли позитивно.

3 вересня першим міністром оборони України було призначено генерала К. Морозова. Міністр почав формувати нове в урядовій

структурі України міністерство, налагоджувати зв'язки з військовими гарнізонами.

Верховна Рада ще 24 серпня прийняла постанову про негайні дії по створенню умов, які б унеможливили повторення військового перевороту. У ній йшлося про створення управлінських і силових структур, безпосередньо підпорядкованих парламенту. 20 вересня було ухвалено постанову Верховної Ради “Про створення Служби національної безпеки України”, а 4 листопада — закони “Про Національну гвардію України”, “Про державний кордон України”, “Про Прикордонні війська України”.

Серед інших документів, прийнятих після проголошення незалежності України, слід виділити постанову президії Верховної Ради від 9 вересня, якою на території республіки запроваджувався обіг купонів багаторазового використання. Ця постанова започатковувала вихід України з рубльової зони. 8 жовтня з'явився Закон України “Про громадянство України”, в якому не було передбачено інституту подвійного громадянства, а це означало, що парламент зробив ще один важливий крок до виходу України зі складу Радянського Союзу.

Заборона Компартії України, як і заява компартійної групи депутатів Верховної Ради про саморозпуск, зовсім не означали, що діяльність комуністів у політичному житті припиняється. Вони залишалися на своїх посадах, хоча й діяли без централізованого керівництва, відповідно до того, як хто розумів ситуацію.

За вересень, жовтень і листопад міністерство юстиції зареєструвало дві громадсько-політичні організації — Конгрес ділових кіл та Спілку офіцерів, і три партії — Ліберальну, Християнсько-демократичну і Соціалістичну.

26 жовтня 1991 р. ті, хто хотів відродити партію комуністів, організували у Києві установчий з'їзд. Оскільки діяльність КПУ було заборонено, партію назвали Соціалістичною. Головою політради СПУ став О. Мороз. СПУ закликала своїх прихильників проголосувати за незалежність України на референдумі 1 грудня.

1 грудня 1991 р. назавжди вкарбоване у вітчизняну історію. Цього дня відбулися референдум і вибори першого Президента України.

У бюлетень з референдуму було включено текст Акта, прийнятого Верховною Радою 24 серпня, і питання: “Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?”. Право брати участь у референдумі й виборах президента мали 37 885,6 тис. громадян, прізвища яких виборчі комісії внесли до списків для таємного голосування. У голосуванні взяли участь 31 891,7 тис. громадян, тобто 84,2 % від загальної кількості включених до списків. На питання бюлетеню відповіли “Так, підтверджую” 28 804,1 тис. громадян, або 90,3 %. Позитивну відповідь дали виборці в усіх без винятку областях України.

У голосуванні по виборах Президента України взяли участь 31 892,4 тис. громадян. За Л. Кравчука проголосували майже 62 % громадян.

Підтвердження Акта незалежності України величезною більшістю населення республіки створило якісно нову політичну ситуацію в Радянському Союзі. Через тиждень після українського референдуму відбулася зустріч керівників України, Білорусі та Росії в Біловезькій пущі. На ній було заявлено, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє існування. 8 грудня було підписано угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

21 грудня на зустрічі в Алма-Аті до СНД приєдналися ще вісім союзних республік. М. Горбачову не залишилося нічого іншого, як оголосити про припинення ним виконання функцій Президента СРСР.

Розпад Радянського Союзу, як і поразка прорадянських режимів у країнах Центрально-Східної Європи, були історично невідворотними явищами. Хоч ці події і не збігаються у часі, типологічно вони однорідні. Причина їх та сама: ослаблення силового поля, яке тримало народи у стагнації та покорі. Народи Центральної і Східної Європи, у тому числі російський, після краху комунізму дістали можливість жити своїм життям.

Революції в країнах “соціалістичного табору” були цілком однакові за своєю суттю, хоч різні за формою — від “оксамитових” до кривавих. У республіках Радянського Союзу революційні події теж розгорталися по-різному.

Українська революція відбувалася мирним шляхом. І українці, і росіяни, які разом становили переважну більшість у багатонаціональному українському суспільстві, висловилися на референдумі практично однаково — за незалежну Україну. Люди сподівалися, що найближче майбутнє принесе краще життя. Результати референдуму “запрограмували” мирний розвиток подій в розбурханому суспільстві. Кожний громадянин республіки пересвідчився у тому, що незалежність є консолідованою волею переважної більшості співгромадян, а не результатом чиїхось політичних комбінацій.

Результати голосування 1 грудня 1991 р. дали змогу з'ясувати характер Української революції: вона була не тільки національною (що підкреслюють і її захисники, і противники), але й соціальною.

У революціях, які спричинили розвал Радянського Союзу і знищили прокомуністичні режими в європейських країнах “соціалістичного табору”, була одна спільна риса — вони були не продовженням внутрішнього поступу країн, в яких відбулися, а початком переходу до засвоєння чужого досвіду і відродження власних історичних традицій.

Усі попередні відомі людству революції, за винятком російських 1905—1907 і 1917—1918 рр., розчищали дорогу прогресивним соціальним і економічним силам, уже народженим у суспільстві. Революції в посткомуністичних країнах були поворотом з тупика на стовпovu дорогу суспільного прогресу. Спочатку треба було знищити штучну виробничо-владну конструкцію, яка не давала змоги цим країнам увійти в нову, постіндустріальну епоху, лише потім ставало можливим творення демократичної держави, громадянського суспільства, соціально орієнтованої ринкової економіки. Ця особливість системної трансформації посткомуністичних країн визначалася самою природою комуністичного ладу, який поневолював людину, обмежуючи можливості її особистісного розвитку.

Революційні події 1989—1991 рр. в Україні відбувалися без ускладнень, значно спокійніше, ніж в інших республіках Радянського Союзу. Однак процеси державотворення і входження у світовий ринок виявилися тяжчими, ніж у переважної більшості посткомуністичних країн.

ДЖЕРЕЛА і ПРИМІТКИ

¹ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 3—4.

² Новітня історія України (1900 — 2000). — К., 2000. — С. 511.

³ *Гарань О. В.* Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. — К., 1993- . — С. 114, 126.

⁴ *Литвин В.* Політична арена України. Дійові особи та виконавці. — К., 1994. — С. 223.

⁵ *Гарань О. В.* Убити дракона. — С. 184.

⁶ *Литвин В.* Політична арена України. — С. 223.

⁷ Коммунистическая партия Украины. Хроника запрета. — Донецк, 1992. — С. 9.

⁸ *Литвин В. М.* Україна на межі тисячоліть (1991 — 2000). — К., 2000. — С. 106.

БІЛОВЕЗЬКІ УГОДИ: ЕЙФОРІЯ (УКРАЇНА) І ШОК (РОСІЯ)

Соціально-економічні потрясіння та ідеологічні катастрофи останніх років, що мають місце в Євроазіатському регіоні, виявляють той факт, що особливості життя і розвитку сучасного суспільства детерміновані не стільки його матеріальними процесами, скільки тими, що відбуваються у сфері людської свідомості й власне культури в її широкому розумінні. Радикальні зрушення в умонастроях людей призводять до рішучих змін в політичному та економічному житті країни.

Одним з фундаментальних у філософсько-історичних дослідженнях є питання ідентичності соціальних феноменів. Те чи інше його вирішення зумовлює побудову усіх подальших концептуальних конструкцій, якими керується історичне дослідження при відборі фактів, вишукуванні їх послідовності, їх оцінці та інтерпретації тощо. З огляду на доцільність прояснення логіки цього поняття важливо висловити кілька методологічних зауважень.

Перш, аніж про щось говорити, потрібно визначити предмет розмови, тобто *ідентифікувати* його у певній сітці більш загальних понять та у його специфічних рисах. Це означає, по-перше, чітко окреслити предмет, щоб під час дискурсу він зберігав *тотожність* самому собі, аби не відбувалася непомітно підміна змісту термінів, коли нібито говориться про одне, але мається на увазі інше, хоча і позначається тим самим словом. А по-друге, зважаючи на об'єктивний процес генезису самого предмета (наприклад, "Європа" на початку 2-го тисячоліття — це дещо інше, ніж "Європа" на початку 3-го тисячоліття), найбільш значущі зміни в його природі мають бути зафіксовані та позначені з метою збереження певного рівня тотожності предмета.

Питання ідентичності має також *комунікативний вимір*. У спілкуванні між будь-якими дослідниками, окремими особами та групами, навіть між народами важливо, щоб кожен із суб'єктів комунікації дотримувався приблизно однакового розуміння, про що в цілому йдеться, та визнавав межі основних понять, які використовуються. В протилежному випадку навряд чи може бути досягнуто елементарне порозуміння. Вироблення спільних понять та концептуальної системи мовлення є процесом складним і досить тривалим.

Питання ідентичності має також суб'єкт-об'єкту площину. Якщо ідентичність об'єкта — це його тотожність самому собі, то ідентичність суб'єкта (та чи інша відповідь на питання "Хто я?") з'ясову-

ється в ході процедури *самоідентифікації*, яка спрямовує аналіз у глибину суб'єкта, в його сутність, а отже пов'язана з самопізнанням. Як процес *епістемологічний*, тобто пізнавальний, ідентифікація не може бути завершеною остаточно, але все ж таки вона прояснює той або інший рівень проникнення у сутність.

Якщо тепер звернутися до нашої теми, впадає в око майже безмежний методологічний хаос та повне нехтування елементарною логікою з боку значної частини політиків та політологів — як російських, так і українських, коли мова йде про сучасні Україну та Росію. Терміном “Україна” можуть означати і самостійну Українську державу, і ерзац-державу УРСР, і “частину Росії” — “Малоросію” або навіть лише частину Української держави без “Новоросії” та Криму. Так само виникає значна плутанина при використанні терміна “Росія”. Це — або “Російська імперія”, або “СРСР”, або “Російська Федерація”, або взагалі щось містичне — “Росія” як “соборність та православно-духовна єдність”.

Цікаво, що кожне з цих означень має право на існування, але у своїх межах і за певних умов. Небезпечною, однак, є абсолютизація означення, коли воно видається за істинне за будь-яких умов і контекстів. Таке означення легко стає елементом “потрібної” ідеологічної схеми та кладеться в основу тих або інших “потрібних” політичних дій та рішень. Скільки списів було поламано багатьма російськими політиками навколо питання про приналежність Криму або Севастополя, яке вирішувалося в контексті розуміння Росії як “Російської імперії”, а України — як “Малоросії”. Але якщо залишатися на ґрунті здорового глузду і визнати, що сучасна Росія — це Російська Федерація в існуючих на 1991 р. кордонах, а сучасна Україна — це міжнародно визнана держава в існуючих на 1991 р. кордонах, то, власне, і сперечатися нема за що.

Політичним діячам таку “нелогічність” ще можна вибачити, оскільки як практики вони, з метою здобуття підтримки електорату, використовують ілюзії та міфи масової свідомості. Головне для них, щоб інші вірили в ті гасла, які вони кидають у маси. Але фахівці в питаннях історичного аналізу та політичної теорії на це права не мають, оскільки, якщо для науки пріоритетним стає обслуговування владних відносин, то, як правило, це відбувається за рахунок нехтування істиною. У такому випадку наука скочується до рівня пропаганди та піар-акцій і в результаті обертається на псевдо-знання.

В сучасних реаліях політичної боротьби та ідеологічної конфронтації при розгляді будь-яких соціально значущих питань, старе протиставлення віри та знання залишається актуальним. За певних умов віра несе в собі значний конструктивний потенціал, надихає до позитивних дій, не дає втрачати надію. Але найважливішим висновком, до якого дійшло людство після тривалих війн “за віру”, стало розуміння того, що дискутувати в питаннях віри нема ніякого сенсу, бо

встановити, чий бог справжній — християнський чи мусульманський і як “правильно” вірувати — згідно з католицькими чи з протестантськими настановами — не має великого значення. Отже, якщо людина вірить, що існує “велика й неподільна Росія” взірця 1914 р. або ж що це СРСР, то зворотного їй ніяк не доведеш, оскільки вона ідентифікує себе як мешканця саме тієї “Росії”, в яку увіривала, і, зрозуміло, зорієнтована в напрямку регенерації колишньої цільності. Так само й український житель може щиро вірити, що він лише “малорос” або “хохол” і що без “старшого брата” він неодмінно загине, але може вважати себе й українським громадянином, який живе в незалежній державі, і цим пишатися.

То вже окреме питання, що принизливе для національної гідності вірування силоміць прищеплювалося українцям упродовж всієї їхньої спільної з росіянами трагічної історії. Будь-яка спроба проведення іншої, неугодної центру, ідентифікації суворо каралася усім репресивним апаратом російсько-радянської імперії. Набута за роки радянської влади звичка дивитися на речі через криве дзеркало офіційної пропаганди, відсутність елементарного досвіду критичного мислення та досвіду свободи на сьогодні виливаються для багатьох людей перебуванням у хворобливому, близькому до шизофренічного, стані, коли реальність виглядає ілюзією, а міфи навпаки — найбільш вагомю реальністю.

У розумінні поняття “Росія” маємо дві основні тенденції — “Росія” як політичне утворення (царство, імперія, союз, федерація) і “Росія” як національно-етнічна єдність (російський народ, росіяни, російськомовні, тощо).

Політичне об’єднання народів у одній державі припускає існування внутрішніх політичних автономних утворень. Головне, щоб зберігалася верховна влада федерального (імперського, союзного) центру. За сприятливих умов така “збірна” держава може розширятися нескінченно шляхом приєднання або підкорення сусідніх країн, зберігаючи ту ж саму назву. Розвиток народів, об’єднаних у межах Російської імперії, цілком міг би відбуватися у напрямку створення єдиної політичної нації, як у США, якби цьому не заважала протилежна тенденція, крайнім виявом якої є російський націонал-шовінізм.

Коли ідентичність спільноти будується на національній, етнічній або релігійній основі, то її членами вважаються не тільки громадяни якоїсь певної держави, а взагалі всі, хто володіє відповідною мовою, сповідує визнану спільнотою релігію та вихований у певних культурних традиціях. Іноді взагалі для ідентифікації достатнім є лише самосвідомлення населенням своєї приналежності до певного етносу або нації. Прикладом такої ідентифікації може слугувати світове єврейство — народ, існування якого не обмежене кордонами певної держави. Разом з тим усі євреї діаспори вважаються потенційними громадянами держави Ізраїль і можуть переїхати до неї. Російській націоналізм

подібним чином намагається стверджувати легітимність існування “єдиної та неподільної Росії”, спираючись на аргументи історичної та геополітичної доцільності. Але, на відміну від Ізраїлю, вважається прийнятним, щоб об’єднання усіх росіян та російськомовного населення у межах однієї держави відбувалося не стільки шляхом їх переселення до етнічних російських просторів, а шляхом приєднання до “Росії” територій, на яких вони проживають.

Але разом з тим, коли мова йде про “Росію” у національно-етнічному сенсі, важко зрозуміти, в яких межах ця країна існує. Можна погодитись, що дійсно є певний внутрішній російський простір, який ніяк інакше не назвеш. Але відповіді на питання “Де кінчається Росія?” на сьогодні не менш складно, аніж на подібне, актуалізоване процесами сучасної європейської інтеграції питання “Де кінчається Європа?”

Якщо розуміти під “Росією” територію в межах колишньої Російської імперії, то навряд чи таке визначення сприйматимуть поляки або фіни, чії країни в минулому входили до її складу. Якщо ж залишаємо Польщу та Фінляндію “за дужками”, то чому, власне, цього не зробити й з країнами Балтії, які свого часу так само вийшли з Російської імперії, хоча пізніше на кілька десятиліть знову до неї були прилучені, але вже як до “радянського простору”? Російські політологи сьогодні начебто погоджуються не включати ці держави до “Росії”. Також мало хто зважиться ідентифікувати з “Росією” країни Південного Кавказу та Центральної (Середньої) Азії. Всі ці території могли вважатися “російськими” лише в суто політичному сенсі, і навіть сама назва “російський” була ознакою їхньої колоніальної приналежності. Так свого часу існували назви “Британська Індія” або “Бельгійське Конго” (на відміну від “Французького”) і т.п. Аналогічно “російська Польща” (Царство Польське) існувала поруч з Польщею “австрійською” або “німецькою”. Політичне відокремлення України та Білорусі від Російської Федерації автоматично виводить ці країни поза межі політичної ідентифікації Росії, хоча російський націоналізм з таким трактуванням рішуче не погоджується, вважаючи такий стан речей неприпустимим розколом єдиної великоросійської нації.

Логічно було б продовжити дію цього політичного принципу й на ті території, які становлять автономні національно-етнічні одиниці в межах самої РФ. Автономні держави — такі як Татарстан, Башкирія, Удмуртія тощо — мають власну етнічну і політичну ідентичність і не можуть безумовно визначатися загальною назвою “росіяни”. Їх ідентичність будується на інших культурних та релігійних засадах, своєрідній історичній традиції тощо.

Отже, під “Росією”, строго кажучи, можна розуміти лише певну частину простору РФ без її національних автономій, а це не такий вже й великий простір. Цей факт уже сам по собі є шокуючим для тих росіян — прихильників “єдиної та неподільної”, які вважають, що коли

погодитися з міжнародно визнаним правом націй на політичне самовизначення і дозволити розвиватися національно-самостійницьким рухам окремих автономій, то в перспективі від великої країни може залишитися тільки територія, заселена власне російським етносом.

Відчуваючи загрозу подальшої дезінтеграції країни з перспективою втрати нею статусу великої держави, російська суспільно-політична свідомість прагне ототожнити поняття — “Росія як держава” і “Росія як нація”. До яких небезпечних наслідків призводить ототожнення концептів “Росія” і “Російська Федерація”, свідчить, зокрема, ситуація на Північному Кавказі, який російські політики вважають частиною “Росії”. Те, що відбувається у Чечні, лише загострює питання “Що є власне Росія?”, оскільки та або інша відповідь на нього надає підстави для виправдання певних політичних рішень та дій.

Розмитість поняття “Росія” призводить і до правового ні-гілізму в міжнародних відносинах. “Російськими” можуть бути проголошені (і деякі політичні сили в Росії так і роблять) усі ті території, на яких проживають, складаючи значну частку місцевого населення, так звані російськомовні — Крим, Донбас, Північний Казахстан тощо. В перспективі це створює відповідне ідеологічне виправдання для виникнення місцевих “національно-визвольних” рухів типу російського козацтва і для наступних можливих акцій з метою “визволення” росіян. Зокрема, в проросійських шовіністичних колах у Криму досить поширеною є риторика, буцімто має місце “українська окупація” Криму.

Виникнення нових незалежних держав на терені колишньої російсько-радянської імперії та існування автономних державних утворень у просторі РФ видається багатьом росіянам чимось випадковим та історично не виправданим. В межах колишньої імперії фактично за неросійськими народами не визнавалося право бути суб’єктами, тобто мати власну волю, розум, світобачення, за якими вони могли б будувати власну поведінку і визначати власну історичну долю.

Зважаючи на історичний досвід розпаду великих імперій, можна гіпотетично прогнозувати посилення тенденції подальшої процес дезінтеграції Російської держави. Свого часу офіційна радянська ідеологія розцінювала процеси ліквідації імперій ХХ ст. як дуже прогресивні, а комуністичне керівництво в Москві кидало великі кошти на підтримку національно-визвольних рухів у країнах “третього світу”. Лідерам світової системи соціалізму здавалося, що таким чином вони значно послаблять “світовий імперіалізм” і повернуть нові незалежні держави до соціалізму. Разом з тим (незважаючи на “руку Москви” та значний опір визволенню народів з боку колоніальних імперій, що створювало одну з основних ліній світової конфронтації між двома системами) національно-визвольні рухи все ж мали об’єктивно-історичний характер, обумовлений соціально-економічним та політичним розвитком пригноблених країн. Водночас, коли подібні, не менш об’-

ективні національно-визвольні процеси торкнулися самої радянської імперії, російська великодержавницька суспільна свідомість, навіть дещо ослаблена комуністичною ідеологією з її принципами інтернаціоналізму та класової солідарності, виявилася зовсім не готовою сприйняти нову реальність. Провину за дезінтеграційні процеси в СРСР було покладено на суто суб'єктивні чинники, такі як “світова змова імперіалістів”, дії “жидомасонів”, місцевий націоналізм тощо.

Після того, як відбувся крах комуністичної ідеології, росіяни почали інтенсивно заповнювати вакуум своєї державницької свідомості іншими схемами, головною функцією яких мало стати припинення розвитку дезінтеграційних процесів. Нічого нового їм винайти не вдалося, а старі гасла — на взірць збереження “великої і неподільної Росії” — виглядали як повернення до базових цінностей російської культурної та релігійної традиції¹. Власне, до цього закликали й найбільш впливові російські критики комуністичного режиму, такі як О. Солженіцин.

Ототожнення “Росії” з радянською імперією, тобто СРСР, — не менш стійкий стереотип, який ще тримається в уявленні багатьох верств російського населення в РФ, особливо тих, хто відчуває ностальгію за недавнім минулим та схильний підтримувати лівих політиків. Для них не є прийнятними реалії, за яких “Росія” має бути зведена до меж Російської Федерації. Розвал СРСР, на їхнє переконання, є розвалом “Росії”, а здобуття незалежності колишніми радянськими республіками — виглядає як “відокремлення від Росії”. На цій основі виникає також суто російський ідеологічний феномен націонал-більшовизму, найбільш яскравими представниками якого є Е. Лімонов та О. Дугін. Власне, симбіоз націоналізму та комунізму — це своєрідний спосіб подолання шоку від розвалу СРСР та краху радянського варіанту імперської ідеї.

Можна сподіватися, що в ході соціально-історичного розвитку нова Росія знайде власну модель ідентичності, позбавлену “імперського синдрому”, але на сьогодні старі стереотипи відіграють ще надто велику роль у російській суспільній думці та реальній геополітиці.

З пошуками нової ідентичності Росії пов'язане й утворення відносно нового ідеологічного концепту “ліберальної імперії”, який набуває популярності в умовах сучасної, значною мірою вже “капіталізованої”, Росії. Говорячи про майбутню Росію, відомий російський політик і бізнесмен Анатолій Чубайс — экс-віце-прем'єр РФ, співголова партії “Союз правих сил”, зазначає, що у найближчій історичній перспективі ідеологією Росії має бути ліберальний імперіалізм, а її місією — побудова ліберальної імперії. Ідея полягає в тому, що майбутня російська ліберальна імперія з одного боку, визнає незалежність нових держав, дотримується норм міжнародного права, а з іншого — має усіляко за-

хищати росіян та російськомовне населення у близькому зарубіжжі та всіляко сприяє експансії російського капіталу в пострадянські країни². Отже, фактично йдеться про загальновідому політику неоколоніалізму, взяту на озброєння державами-метрополіями після розпаду колоніальних імперій у середині ХХ ст.

Якщо спробувати подивитися на феномен “Російської імперії” очима нейтрального та ідеологічно незаангажованого спостерігача, то можна побачити: цей величезний простір є певним геополітичним утворенням з високим рівнем гетерогенності складових елементів. У той же час виникає питання, чи є ця імперія “колоніальною” — на взірць Британської або Французької? Якщо з цим погодитися, то її розпад можна трактувати як природний процес звільнення народів від колоніальної експлуатації та їх політичного самовизначення. В іншому випадку, якщо визнати Росію “соборною державою”, утвореною внаслідок природних процесів консолідації народів навколо єдиного геополітичного центра тяжіння, то її розпад можна потрактувати як результат діяльності сепаратистів, розкольників, єретиків та інших “ворогів російського народу”.

Існує багато аргументів на користь “колоніального” трактування характеру Російської імперії. Навіть більшовики свого часу називали дореволюційну Росію “в’язницею народів”. Дійсно, ця імперія формувалася шляхом уній, угод, “добровільних” приєднань та просто насильницьких загарбань, як і будь-яка інша. В цьому просторі можна було виокремити “метрополію” з її функціями домінування та носія “цивілізаторських” амбіцій і колоніальну периферію як об’єкт експансії та експлуатації. Не має великого значення, що і сам російський народ залишався об’єктом гноблення, на що часто посилаються противники “колоніальної” концепції. Англійські або французькі пролетарі у Британській чи Французькій імперії також були пригнобленими і мало що вигравали від існування колоній. Так само й аргумент, що буцімто практика залучення представників національних еліт до управління імперією та творення спільної культури на російській основі свідчить про “соборний” характер держави, не витримує критики, оскільки це — звичайна практика колоніальних імперій, що має на меті приручити та поставити собі на службу найбільш талановиті сили національних окраїн.

Ідеалізувати імперію як “соборну державу”, в яку народи входили за власним бажанням — у силу величезних переваг російської культури та переймаючись цінностями руської православної віри, означало б дуже грішити проти історичної істини, хоча елемент правди є і в цих аргументах. Цілком зрозуміло, що “союз народів” у цьому російському просторі був лише камуфляжем системи імперських відносин, оскільки народи в так званій соборній державі не могли утримуватися вкупі інакше як через систему насильства, прикритого ідеологічним антуражем.

Найбільш гомогенною частиною російського простору можна вважати “внутрішню Росію”, утворену територіями центральних та північно-західних губерній імперії в межах Московської держави XVI ст., населення яких традиційно дотримується усталеної російської ідентичності попри своє різноманітне етнічне походження зі слов’янських, фінно-угорських або татаро-монгольських коренів.

Просування росіян на Південь та на Схід у бік Сибіру створювало феномен “Росії зовнішньої” — колонізованого росіянами простору, подібно до того, як це відбувалося із іншими європейськими народами, що освоювали слабо заселені простори Нового світу. Освоєння південних степів та Сибіру надавало можливість поступово розширювати межі власне російського простору, зберігаючи власне російську ідентичність і не розчиняючись у нечисленному місцевому населенні неслов’янського походження. Із плином часу посилення російського впливу та активна асиміляція мали звести нанівець різницю в самоідентифікації місцевого та прибулого населення. Цьому також мало допомогти і насильницьке переселення або ж створення умов для самовідтоку місцевих етносів у інші регіони імперії чи й взагалі за її межі.

І хоча у росіян не виникає жодних сумнівів щодо російської ідентичності всього освоєного ними простору, для самих місцевих етносів сприйняти чужу ідентичність як свою досить проблематично. Осетинам або інгушам, удмуртам чи бурятам просто неможливо ідентифікувати себе як “росіян” у національно-етнічному сенсі. Вони погоджуються бути лише російськими громадянами, тобто “росіянами” у сенсі політичному. Тільки для певних верств населення не має великого значення їхнє етнічне походження, і вони цілком можуть записуватися до “росіян”.

Зрештою, ці два типи “Росії” на сьогодні й утворюють Російську Федерацію. Але залишається відкритим питання, чи є громадяни РФ єдиною нацією — етнічною, як німці ФРН, або політичною, як громадяни США? Російські націоналісти прагнуть до того, аби визнати громадян РФ єдиною етнічною нацією, вважаючи “інородців” лише невеличким вкрапленням у російський етнос і сподіваючись, що згодом ті будуть асимільовані остаточно. Разом з тим, з огляду на наявність іноді досить значних сепаратистських тенденцій у деяких російських автономіях, єдність Росії великою мірою тримається на політичних та економічних зв’язках між різними народами. Тому питання побудови системи “внутрішніх міжнародних відносин” залишається одним з основних для РФ. Якщо ця система будуватиметься на імперських засадах, сучасна Росія структурно мало чим відрізнятиметься від колишнього СРСР, а отже цілком вірогідно, що її доля матиме трагічне завершення. Запобіжником цього можуть стати або прискорена асиміляція і приведення усього населення РФ до більш гомогенного стану, або формування політичної нації.

Особливий ареал гетерогенного імперського простору Росії становили країни південного Кавказу і Центральної Азії, населені народами зі стародавніми культурними традиціями та власним досвідом державності. Їх перебування у складі Росії дещо подібне до перебування Індії у складі Британської імперії — ці країни неможливо було перетворити ані шляхом переселення, ані шляхом швидкого асимілювання, перетворивши їх населення на росіян. Над ними можна було лише панувати, поступово привчаючи до “залізної істини”, що вони взагалі не можуть існувати інакше, аніж під владою Москви. Самі ж народи Кавказу і Центральної Азії, зрозуміло, ніколи не ідентифікували себе як “росіян”, а маючи розвинену національну самосвідомість, готові були нести великі жертви, відстоюючи власну самобутність.

На Заході московська експансія зіштовхнулася з державами значно розвиненішими в економічному та культурному відношенні, аніж Московське царство, — Україною, Польщею, країнами Балтії, Фінляндією. Їх підкорення сприяло європеїзації імперії, яка з часів Петра I почала адаптуватися до європейських цінностей і намагалася проводити відповідні внутрішні перетворення. Але оскільки із самого початку Московська імперія генетично будувалася як східна деспотія, її схильність до європеїзму була вибірковою. Вона не могла докорінно змінити свою азійську природу. Разом з тим, такий симбіоз давав підстави говорити про особливий російський (євразійський) шлях розвитку (і ця думка, до речі, втілювалася і в тезі більш пізніх часів про “можливість побудови комунізму в окремо взятій країні”).

Якщо протягом трьох останніх століть в імперії і проводилися певні соціально-економічні та політичні реформи, спрямовані на те, аби посилити європейську складову її ідентичності та наблизити імперію до європейського цивілізаційного рівня, то рано чи пізно азійська основа організації суспільного життя — зверхність влади над законом і правом (що докорінно суперечить принципам європейського порядку, затвердженим у модерну добу) знову брала гору. Тому і європейські складові імперії відчували себе під своєрідним татаро-монгольським гнітом, визволення від якого означало повернення у Європу та справжню модернізацію на європейський взірець. Зрештою, такі країни, як Польща та Фінляндія, у складі імперії користувалися досить значною автономією, їхній статус дещо нагадував становище Угорщини у складі імперії Габсбургів. Згодом це сприяло вирішенню питання про їхню незалежність, яка швидко отримала міжнародне визнання.

Україна (як і Білорусь) у просторі територій, об’єднаних верховною владою Москви, може бути ідентифікована по-різному. Так, прихильники “єдиної та неподільної” Росії, трактуючи український та білоруський народи як гілки єдиного великоруського етносу, відповідно зараховують ці дві країни до “внутрішньої Росії” (яка у структурі російських просторів є метрополією), а приєднання України та

Білорусі до імперії вважають “возз’єднанням”, спроби ж України і Білорусі відокремитися від Росії проголошують “зрадою”.

Більш помірковані російські державники з огляду на історичні факти та небажання самих українців ідентифікувати себе росіянами розглядають терени України як гетерогенний простір, що включає в себе власне українські (етнічні) землі та землі колонізовані (як українцями, так і росіянами та іншими народами) — Крим, Донбас і так звану Новоросію. За цією логікою Західна та Наддніпрянська Україна набувають статусу “європейської колонії” і разом з Лівобережною Україною підлягають русифікації та російській колонізації, що передбачало, зокрема, заборону “малоросійського наречія”, репресії проти української інтелігенції та греко-католицької церкви, знищення “бандерівців” тощо.

Варто зауважити, що весь величезний простір Російської імперії, населений величезною кількістю народів, дуже різномірних за генезисом, вірою, культурними традиціями, економічним укладом тощо, мав лише один з’єднуючий чинник — російського імператора-самодержця з усіма його титулами (“Цар Польський, Князь Фінляндський...”). З формально-правового боку населення імперії вважалося не російськими громадянами, а підданими царя-імператора. Тому, коли царя було скинуто з престолу в 1917 р., це стало поштовхом для перегляду відносин підлеглих народів із Тимчасовим урядом. А коли центральну владу захопили більшовики і вона втратила легітимність не тільки в очах інших держав, а й серед населення колишньої імперії, з’явилися морально-правові підстави для відокремлення та політичного самовизначення народів.

Фактично ліквідація монархії означала анулювання всіх домовленостей, на підставі яких та або інша країна включалася до складу імперії, — адже договори та міжнародні трактати, підписані імператором, втрачали свою правомочність, і населення усіх регіонів імперії автоматично звільнялося від присяги самодержцю. Так, ліквідація монархічних устроїв у Австро-Угорській та Османській імперіях звільнила підлегли їм народи від усіх зобов’язань перед центральною владою та відкрила шлях до створення власних держав. Зрозуміло, що за умов, коли ідентичність імперського типу втрачала своє значення для підлеглих, то для того, щоб зберегти просторову цілісність держави, необхідно було задіяти інший, аніж монархія, чинник “склеювання” народів.

На відміну від усіх інших зруйнованих війнами та революціями імперій, у російському просторі такий чинник був знайдений — ним нібито став “принцип соборності”, за яким усі народи колишньої імперії добровільно об’єднуються, збираються у єдину державу, але зберігають при цьому власну ідентичність — національно-культурну та політичну. В цілому сам по собі цей принцип виглядає доволі прогресивним, і пізніше він був втілений у розбудові об’єднаної Європи.

Але його реалізація у вигляді Радянського Союзу лише маскувала творення жорстко централізованої імперії тоталітарного типу. Об'єднання народів навколо Москви нав'язувалося силовим шляхом і як таке тільки силою могло підтримуватися. Громадянська війна 1918—1920 рр. з боротьби “білих” та “червоних” поступово переросла у нове підкорення національних окраїн. Україна, Кавказ, Центральна Азія були фактично знову завойовані, хоча там вже існували незалежні держави і їх вже почали визнавати у світі.

Розуміючи, що “соборність” не робить населення СРСР гомогенним, а, отже, зберігаються можливості для виникнення національно-визвольних рухів, сталінське керівництво в 30-х рр. звернулося до старих, апробованих ще у царській Росії, методів асиміляції населення, але застосовуючи і свої нові підходи, такі як: русифікація міст, знищення національної інтелігенції (шляхом репресій) та національних звичаїв сільського населення (шляхом колективізації і організації голодоморів), заохочення масових міграцій та насильницьке переселення народів з місць їх історичної батьківщини тощо. У сукупності всі ці методи становили досить послідовну систему знищення старої, національно-етнічної ідентичності та формування ідентичності нової — радянської. В результаті, протягом 2—3-х поколінь справа “гомогенізації” просунулася настільки, що вже за брежневських часів кремлівське керівництво вважало за можливе говорити про “радянський народ” як новий тип людської спільноти.

Але, зрештою, подібне масштабне маніпулювання людьми та цілими народами не могло не обернутися проти радянської системи. Горбачовська “перебудова” кінця 80-х років ХХ ст., яка мала за мету надати соціалізму “людське обличчя”, тобто фактично нову маску, без проведення реформ по суті, ініціювала, однак, перегляд основ радянського устрою і радянської ідентичності, який не міг відбуватися інакше як через повернення до традиційних, усталених віками моделей ідентифікації.

Розпад СРСР є не лише наслідком політичних рішень керівників трьох радянських республік. Економічні та політичні колізії у відносинах центру та периферії стали істотним чинником дестабілізації ситуації ще в останні роки існування СРСР³. Егоїстична політика центру провокувала і відповідні кроки з боку національних республік. Відчуваючи нестримне зростання національної самосвідомості народів СРСР, їх бажання взяти свою долю у власні руки, горбачовське керівництво ініціювало процес політичного реформування держави.

Започаткований Москвою Новоогарьовський процес розробки проекту нового союзного договору між радянськими республіками мав за мету зменшити вплив республік на політичне життя країни, з одного боку, шляхом надання автономним республікам рівного з союзними республіками статусу суб'єктів договору, а з іншого — анулювання права республік на вихід з Союзу.

Тим часом все далі просувався процес набуття суверенності радянськими республіками, суть якого полягала в тому, що республіканські закони або рішення отримували пріоритет над союзними, тоді як союзні закони могли набувати на території республіки юридичної сили лише після затвердження їх на республіканському рівні. По суті це означало відмову республік від підпорядкування імперському центру. Отже, так званий парад суверенітетів у 1990—1991 рр. можна розуміти частково і як фактичний процес проголошення незалежності радянськими республіками, який логічно завершився після формальної констатації остаточного розвалу СРСР в грудні 1991 р.

Як відомо, Російська Федерація проголосила свій суверенітет раніше, аніж Україна. Тому дуже дивно слухати звинувачення з боку деяких російських політологів на адресу України, що буцімто вона розвалила Союз. Україна не була ініціатором розвалу СРСР, хоча вона і поставила останню крапку в цьому процесі, зробивши все, щоб неминучий процес “розлучення” був якомога менш болісним. Україна подбала про власне виживання у зв’язку із загрозами прискореного реформування економічної системи Союзу, яке проводилося у дискримінаційний щодо союзних республік спосіб, особливо в галузі фінансово-грошового обігу, а також у зв’язку з узурпацією влади ДКНС у серпні 1991 р., і саме тому проголосила остаточне відокремлення від “Росії”, тобто від Росії у сенсі радянської імперії. Але навряд чи це можна трактувати як відокремлення України від Російської Федерації, оскільки між Україною і РФ ще у 1990 р. були встановлені дипломатичні відносини та укладений міждержавний Договір як між суверенними країнами.

Суть Біловезьких угод грудня 1991 р., які зафіксували факт розпаду Радянського Союзу, багато хто в Росії не зрозумів. Ці угоди не сприймалися як свідчення остаточного припинення існування СРСР. Тому проголошення Україною незалежності, підтверджене референдумом 1 грудня, трактувалося прихильниками Союзу як тактичне дійство. Зрештою, можна було тлумачити виникнення Співдружності Незалежних Держав просто як чергову зміну назви спільної держави, яка спочатку називалася Російською імперією, потім — СРСР, а тепер — СНД. Про можливість перейменування країни говорилося і раніше — на думку О. Сахарова СРСР міг стати “Євразійським Союзом” або чимось подібним. Узгоджений проект нового союзного договору, який мав бути підписаний 20 серпня 1991 р., передбачав нову назву країни — “Союз суверенних держав”.

Ліберально-демократичні кола російського суспільства наприкінці горбачовської перебудови поставилися досить толерантно до можливості відокремлення Прибалтійських республік. Останні свого часу — після краху Російської імперії, вже були незалежними, тому й нині могли “трактуватися” нарівні з Польщею та Фінляндією. Їх включення до складу СРСР у 1940 р. було пов’язане із пактом Рибент-

ропа—Молотова, сам факт підписання якого був засуджений світовою громадськістю як змова двох тоталітарних режимів. Низка країн, зокрема США, ніколи і не визнавали легітимним входження Балтійських республік до складу СРСР. Перебуваючи у складі СРСР, Балтійські країни завжди сприймалися як найбільш європейські серед інших республік, досить чужі для “євразійського дому”. Їх можливе відокремлення могло прирівнюватися до утворення ще однієї “Фінляндії” — своєрідної “квартирки” до Європи. Отже, втрата цих “європейських колоній” Москвою ніяк не сприймалася як загроза російській ідентичності, хоча вони перебували у складі імперії майже три століття — довше, ніж західна частина земель України та Білорусі.

Разом з тим, відокремлення України руйнувало стереотипне розуміння російської ідентичності. Російська свідомість імперського типу не визнавала українського етносу. Офіційне радянське визнання українців як “братнього” народу в масовій свідомості росіян та в свідомості російської інтелігенції оберталася сприйняттям “хохлів” як етнічно-фольклорної групи, однієї із складових російського народу в цілому, можливо трохи більше специфічної, ніж донські козаки. Про політично оформлену українську державність у вигляді Гетьманської України росіянам було відомо лише у ракурсі Переяславської події, яка трактувалася як реалізація мрії про “возз’єднання”, або ж Мазепинської “зради”, представленої як опір консервативних феодалів прогресивним реформам Петра I.

“Повторення історії” із встановленням української державності у 1917—1920 рр. відродило вже у новому Союзі риторику щодо “возз’єднання” та “зрадництва” українських націоналістів. Про “бандерівщину” і взагалі не могло бути мови як про щось позитивне — “бандерівці” були представлені як “зрадники у кубі”, оскільки вони наважилися чинити опір радянській владі.

Звичка бачити Україну частиною Росії — неодмінна риса російської імперської свідомості, яка надає перевагу принципу політичної ідентифікації країни у складі імперської держави, а не національно-культурницькому принципу, який визнає право нації на політичне самовизначення. Саме ця риса свідомості призводить до спотвореного трактування відносин між двома народами або як “зради” українців, або як “возз’єднання” для злиття в один народ. Це — стара, але живуча схема імперської свідомості, яку росіянам доводиться поступово вичавлювати з себе — подібно тому, як Чехову доводилося “вичавлювати” з себе раба.

Російська свідомість відчула справжній шок від подій серпня-грудня 1991 р., пов’язаних із проголошенням та підтвердженням Україною незалежності. Зрештою, у намірах Б.Єльцина було лише певним чином переструктурувати відносини між пострадянськими республіками в межах єдиного простору типу “центр—периферія”, але аж ніяк не виводити їх на рівень міждержавних. Замовчування

проголошеної Україною незалежності у російських ЗМІ протягом тривалого часу з виглядом, начебто нічого особливого не відбулося, та спізнілі спроби осмислення українських подій у старих категоріях імперського мислення свідчать, що російська політична та інтелектуальна еліта, не кажучи вже про широкі верстви населення, заплуталась у суперечностях між міфами та реальними фактами. Міф “єдності” продукував риторику типу “різання по живому”, а міф “зради” — звинувачення на кшталт “етнократичні режими в нових державах”. Національні почуття українців трактувались як націоналізм, майже фашизм, а національні почуття росіян — як патріотизм.

Неприйняття незалежності України російською суспільною свідомістю продукувалося страхом, спричиненим руйнуванням базового міфу про “велику і могутню Русь”, що впродовж віків підтримувався офіційною ідеологією, московською православною церквою та культурними традиціями імперії.

Під знак питання було поставлено ідею та практику вибудовування поступу історії російської великодержавності з часів Київської Русі. Ця ідея фактично була збережена й історіографією радянської влади, попри офіційну комуністичну ідеологію⁴. На думку росіян, ліквідація комуністичної ідеології мала вивільнити той шар реальності, який утворюють споконвічні російсько-православні цінності та який автоматично визначив би засади нової добровільної “соборності” народів імперії, принаймні “трьох братніх слов’янських народів”, які, начебто, становлять “єдиний народ”.

Оскільки ж реальність виявилася зовсім не такою, як очікувалося (в інших народів були власні ціннісні системи та власні державницькі устремління), то російське суспільство відчуло кризу імперських ідеологем державності, а отже неминучим став перегляд низки історичних міфів. Якщо погодитися на визнання України як особливого геополітичного феномену, а українців — як одного з рівноправних європейських народів із власною історією, культурою, державницькою традицією, то перегляду підлягають, зокрема, міф про історичне призначення Росії, виписаний в категоріях месіанства, та міф “зради” або “ворожих підступів”.

А далі виявляється, що з огляду на історичну достовірність момент “зачаття” російської державності припадає на часи Московського князівства, а не Київської Русі, тобто на XV, а не на X ст., а факт, що “три братні народи” вийшли зі спільної коліски — Київської Русі, для їх возз’єднання має не більше значення, аніж походження французького, німецького та італійського народів із їхньої “спільної коліски” — імперії Каролінгів для возз’єднання цих споріднених етносів.

Спільне проживання в межах царської, а потім радянської імперії трьох етнічно близьких слов’янських народів-сусідів (білоруського, російського та українського) обумовило їх інтенсивне маргіналь-

не змішування та встановлення між ними тісних зв'язків — економічних, культурних, родинних та ін. Серед широких верств населення усіх трьох народів зберігається пам'ять про спільні історичні звершення, а на побутовому рівні практикується досить толерантне ставлення одне до одного. Разом з тим білоруси та українці ніколи не ототожнюють себе один з одним та з росіянами або навпаки. Ідеологія спільної ідентичності завжди нав'язувалася зверху і слугувала аргументом для реалізації суто великодержавницьких цілей. Саме тому “добровільне воз'єднання” України та Росії в Переяславі, що ніби підтверджувало імперську схему, в сучасних умовах обернулося “добровільним роз'єднанням”, проголошенням Україною незалежності, що поставило під сумнів “віковічні прагнення” українців до єднання з росіянами в рамках спільної, а по суті — російської ідентичності.

Певною мірою можна говорити про збіг деяких історичних устремлінь росіян та українців — це перш за все колонізація Причорноморського Півдня, приєднання західноукраїнських земель тощо, але не слід забувати, що, діючи разом з росіянами, українці були залучені в ці акції як виконавці великоросійської історичної місії, а не як будівничі власної державності. А от повстання Мазепи, змагання УНР і ЗУНР, боротьба ОУН і УПА, подальший національно-визвольний рух — все це були спроби повернути український народ до дій, підпорядкованих реалізації його власних, а не чужих історичних цілей. Нерозуміння деякими українцями свого істинного призначення було спричинене ідеями ототожнення українського етносу з російським, що усіяло насаджувалися і підтримувалися імперською владою.

Аналізуючи історію Росії, можна дійти до парадоксального на перший погляд, але логічного висновку, що фактично Росія ніколи не мала державності в національно-етнічному розумінні. По суті, Росія завжди була політичним об'єднанням народів, життєздатним лише в імперському сенсі. Розбудова в Росії нового типу державності — на широких демократичних засадах — почалася тільки з проголошенням суверенітету Російської Федерації у 1990 р. Перші ж спроби практичного втілення ідеалів добровільної “соборності” (відома заява Б.Єльцина щодо російських автономій — “нехай заберуть стільки суверенітету, скільки зможуть”) посилили прагнення окремих автономних республік до більшої самостійності. Виникла реальна загроза дезінтеграції країни (Чечня, Татарстан та ін.). Це викликало зворотну реакцію з боку російської політичної еліти, яка усвідомила, що ігри в демократію є руйнівними для Росії, а тому вдалася до апробованих століттями засобів утримання єдності держави.

Великодержавні амбіції Російської Федерації підживлюються нині також її значним ядерним потенціалом і особливим статусом в ООН — постійного члена Ради Безпеки. Успадкувавши статус вели-

кої держави, РФ прагне зберегти й основні принципи радянської зовнішньої політики, зокрема у ставленні до сусідніх народів. Дипломатичний корпус СРСР разом із закордонними посольствами був цілком переданий у відання РФ. Взагалі політична еліта Російської Федерації, особливо її військово-політичний істеблішмент, утворювався переважно із представників старої радянської еліти з її менталітетом та стратегічними настановами. Тільки замість комуністичних ідеологем вони перейняли національно-патріотичні ідеї, зрозуміло — великодержавницькими за змістом. З таких позицій перспективи розвитку РФ полягають у відновленні на просторах колишнього СРСР системи підпорядкування народів під егідою Москви.

Подібним чином імперськими ідеологемами значною мірою просякнута й свідомість інтелектуальної та культурної еліти Росії, не кажучи вже про представників московської православної церкви. Значення демократичної інтелігенції, що зросла на традиціях дисидентства та боротьби за права людини і яка значною мірою посприяла ідеологічному оформленню російських перетворень на початковому етапі становлення державності, згодом зійшло до маргінального рівня. Домінуючими в російському інтелектуальному середовищі стали ідеї, замішані на національно-патріотичній та великодержавницькій основі.

Подолання шоку від руйнування СРСР та проголошення Україною незалежності пішло шляхом “виштовхування” із суспільної свідомості росіян реальності, втечі від неї у зручні для підтримання власної значущості міфи. Цьому сприяла нерозвиненість російського суспільства, в якому за кілька століть імперського правління були сформовані ментальні стереотипи “підлеглості”, тоді як засади свідомого громадянства не набули належного розвитку.

Соціально-економічні перетворення в Росії, як і в усьому пострадянському просторі, набули дещо викривлених форм, пов’язаних зі зрощенням владних структур з бізнесовими. Разом з тим, об’єктивний процес становлення середнього класу, з яким зазвичай пов’язують формування засад громадянського суспільства, має у перспективі поступово перетворити психологію “підлеглості” на менталітет свідомого громадянства. А це в свою чергу означатиме перехід імперського мислення в маргінальний стан.

Українська національна ідентичність, попри тривалі асиміляційні процеси та репресії з боку російської та радянської влад, зберегла свою життєздатність і у відповідних сприятливих умовах стала однією з основ побудови незалежної державності. Українська державність не могла формуватися на імперських засадах вже хоча б тому, що незалежність виборювалася українцями у протистоянні з імперією — спочатку російською, а потім - радянською. Зміцнення та розвиток української демократичної держави можна розглядати як складову загальнодемократичних процесів у пострадянському просторі,

оскільки існування незалежної України є однією з найбільших перешкод відновленню імперської ідентичності.

З. Бжезинський, аналізуючи ситуацію навколо розпаду Радянського Союзу, дійшов висновку, що це початок завершення трьохсотрічної історії Російської імперії. Появу незалежної України на політичній карті Європи політолог вважав подією, рівнозначною возз'єднанню Німеччини, подією, яка радикально змінює геополітичний ландшафт у Східній Європі⁵. Майбутнє Європи і світової цивілізації залежить саме від чіткої позиції Заходу щодо країн, які виникли на уламках Російської імперії. Будь-які спроби Росії, вважає З. Бжезинський, ізолювати та знову підкорити собі Україну повинні розглядатись як привід для масштабної допомоги цим країнам з боку Заходу. Стратегічною політикою Заходу, на думку політолога, має бути підтримка країн Балтійсько-Чорноморської зони. В геополітичному вимірі важливо, щоб Україна змогла стабілізуватись як незалежна держава, що сприятиме еволюції і самої Росії як демократизованої європейської держави⁶.

Збереження імперської політичної цілісності навіть у форматі Співдружності Незалежних Держав є для певних кіл населення колишнього СРСР умовою збереження власної ідентичності, нехай формальної та ілюзорної.

Україна, Росія та Білорусь стали співзасновниками Співдружності Незалежних Держав, підписавши 8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі відповідну угоду. Ще восени, коли вже велися переговори про "нові форми економічного і політичного союзу республік СРСР", президент Б.Єльцин наголошував, що будь-який союз неможливий без участі України. Зустріч у Біловезькій Пущі якраз і була спрямована на утримання України в рамках нової співдружності, адже за тиждень до цього, 1 грудня, в Україні відбувся референдум на підтвердження її незалежності. В результаті зустрічі в Алматі 21 грудня того ж 1991 р. кількість учасників СНД збільшилася до 11 держав.

Власне, СНД утворилася як механізм розв'язання суперечностей, що виникли ще в часи горбачовської перебудови між союзним Центром і радянськими республіками. Боротьба відцентрових і доцентрових тенденцій привела до утворення нових незалежних держав та їх об'єднання у Співдружність, функції центру в якій перебрала на себе Російська Федерація, проголосивши себе спадкоємницею СРСР (згодом РФ почала спрямовувати свою політику в напрямку відновлення Союзу).

Уже сам факт існування СНД з огляду на спільне історичне минуле країн, які в неї увійшли, певною мірою підтримував у народів пострадянського простору відчуття солідарності, що виробилося в умовах тривалого співжиття. У рамках СНД зберігалася також певна гуманітарна єдність країн, яка полягала зокрема в подібності систем освіти, загальнонавчовності російської мови, в існуванні родинних та

міжособистісних зв'язків тощо. Було збережено режим вільного пересування через нові кордони, конвертованість документів про освіту і наукові звання, елементи спільного інформаційного простору тощо. Все це значно пом'якшило шок, викликаний розпадом СРСР, у населення пострадянських країн.

Із самого початку створення Співдружності Незалежних Держав з'ясувалися дві діаметрально протилежні ідеології щодо сенсу та перспектив розвитку цієї організації⁷. Перша полягала в тому, що необхідно продовжити процес становлення нових незалежних держав, друга - зберегти союзню інтеграцію у вигляді СНД. Ці ідеології були зафіксовані у вигляді двох формул існування СНД: як "цивілізованого розлучення" колишніх радянських республік (позиція України та деяких інших держав) і як проміжної форми майбутньої оновленої супердержави (позиція Російської Федерації).

Більш адекватною реаліям життя є перша ідеологія. Саме в цьому ж напрямку розгортаються процеси в більшості нових незалежних держав. Стосунки між ними розвиваються на принципах рівноправності та взаємної вигоди. Що ж до СНД, то, як і багато інших членів Співдружності, Україна дотримується політики неучасті в угодах, які не збігаються з її національними інтересами, і намагається вирішувати свої проблеми за допомогою двосторонніх угод. Оскільки багато з підписаних колективних угод фактично виявилися недієздатними, членство України в СНД набуває дедалі більш формального характеру.

Друга ідеологія проявилась у спробах створення наддержавних структур СНД, у збереженні російської військової присутності в різних частинах колишнього СРСР, у прагненні зробити пострадянський простір сферою виключно російського впливу, тобто вилучити цей простір із системи повноправних міжнародних відносин. Найбільш значимими успіхами Росії на цьому шляху були: Ташкентський пакт, створення Союзу РФ та Білорусі, а стосовно України — збереження бази російського Чорноморського флоту у Севастополі.

Суперечлива природа Співдружності в тій її моделі, що склалася, власне і зумовлює її неефективність як схеми багатосторонніх міждержавних стосунків. Домінування російських інтересів у СНД аж ніяк не сприяє розгортанню того потенціалу співробітництва, який було закладено Біловезькою угодою.

У перші роки існування СНД її країни-учасниці в основному вирішували питання розподілу власності колишнього СРСР та його Збройних сил. Крім того, різними угодами було започатковано створення координуючих органів Співдружності. Водночас, Україна виступила проти надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права, не підписала Договір про колективну безпеку країн-учасниць СНД (Ташкентський договір 15 травня 1992 р.), а також статут Співдружності та більшість військово-політичних домовленостей. Політика України щодо СНД полягала у трансформуванні її в дієздатний механізм еко-

номічного співробітництва шляхом створення зони вільної торгівлі та різних форм кооперації. Угоду про створення зони вільної торгівлі було підписано 15 квітня 1994 р. і затверджено рішеннями Ради глав держав СНД аж 2 квітня 1999 р., однак практичне значення її зведено нанівець уведенням протекціоністських митних бар'єрів з боку РФ.

Відстоюючи власну незалежність, Україна проводила політику блокування пропозицій щодо створення наддержавних структур у межах СНД. Необхідність останніх мотивувалася російською стороною тим, що начебто без таких органів координація економічних зв'язків та врегулювання гострих політичних проблем між членами Співдружності та на терені самих країн-членів СНД стають практично неможливими, а рішення, що приймаються керівниками відповідних країн, практично не мають шансів бути виконаними. При цьому замовчувалися прагнення Росії забезпечити домінування власних інтересів у колективних органах Співдружності.

В умовах поглиблення економічної кризи прибічники ідеї одержавлення СНД могли спиратися на значну підтримку населення як Росії, так і України та інших нових незалежних держав, яке ще жило спогадами про порівняно стабільні економічні умови часів СРСР. Водночас також з'ясувалося, що економічні (залежність від постачання зі сходу енергоносіїв, відсутність альтернативних ринків збуту власної продукції тощо), соціально-політичні, міжособистісні зв'язки у пострадянському просторі настільки вагомі, а альтернативи їм настільки непевні, що Україна приречена не просто зберігати, а й поглиблювати та розвивати зв'язки з колишніми складовими частинами СРСР.

Україна зробила ставку на розгортання у межах СНД здебільшого двосторонніх, а не багатосторонніх взаємин. Але і тут з'ясовувалося, що при взаєминах віч-на-віч з кожним зі своїх партнерів по Співдружності Росія, як потужніша держава, більш спроможна відстоювати свої інтереси. Відсутність порозуміння між членами СНД було вигідне РФ, оскільки за таких умов їй легше було впоратися з усіма. Для зміцнення СНД необхідно було створювати такі міждержавні координаційні структури, через які слабкіші члени Співдружності мали б можливість впливати на поведінку сильніших, але цього досягти не вдалося, що й призвело до деградації СНД.

Роки існування СНД показали, що Співдружність, як інтеграційне об'єднання держав пострадянського простору, так і не склалася. Прийняті СНД сотні документів, в тому числі й такі важливі для усіх її членів, як Договір про економічний союз (1993), Угода про Міждержавний економічний комітет (1993), Договір про колективну безпеку (1992—1994) тощо, фактично не діють, а координуючі інституції слабо впливають на розвиток економік окремих країн-членів.

У свою чергу, урядові кола РФ в цілому продовжують дотримуватися офіційно затвердженого Указом Президента РФ від 14 вересня 1995 р. стратегічного курсу РФ у взаєминах з рештою держав СНД, спрямованого на створення інтегрованого економічно і політично об'єднання держав. Сам Указ спрямований в руслі фактичного відновлення Союзу під егідою РФ. Ця, так би мовити, “доктрина Єльцина” передбачає право РФ здійснювати економічний, фінансовий, військово-політичний тиск на решту держав СНД у разі порушень у цих країнах прав росіян. Самі ці держави, згідно “доктрини”, складають сферу переважних геостратегічних інтересів РФ, а отже посилення впливу інших глобальних сил у країнах СНД розглядається як загроза національній безпеці РФ.

Росія вважає, що колишні союзні республіки — це для неї, головним чином, “сфера політичного ренесансу Російської імперії”, а в другу чергу — джерела природних ресурсів та дешевої робочої сили, величезні ринки збуту російської продукції, і також — як території, що відіграють комунікаційну роль у виході Росії в Європу та Азію.

У відносинах між РФ та рештою країн СНД почали накопичуватися економічні, політичні та правові суперечності. Показовою є тенденція до утворення в просторі СНД особливих інтеграційних підструктур (Союз РФ та Білорусі, Митний союз 4-х, пізніше — ЕврАзЕС, Центральноазіатський економічний союз, ГУАМ тощо). Співдружність поступово перетворюється в багаторівневу структуру з різним ступенем участі окремих країн в інтеграційних процесах.

Фактично країни СНД мають між собою мало спільного, окрім історичного минулого. Вектори пріоритетних інтересів окремих країн СНД все більше набувають відцентрового щодо СНД спрямування.

Сподівання на створення ефективної моделі міждержавних економічних зв'язків не справдилися. В економічних інституціях СНД було закріплено російське домінування. Митна угода в багатьох випадках не спрацьовує, а в торгівлі РФ з іншими державами СНД існують значні протекціоністські бар'єри, дискримінаційні щодо членів Співдружності. Залежність економіки країн СНД від поставок з РФ остання часто використовувала або ж для отримання економічних переваг через механізм підвищення своїх цін до рівня вище світових, або ж із метою політичного тиску. Все це змусило ряд держав Співдружності шукати інші варіанти реалізації власних інтересів економічного розвитку.

На початковій стадії свого існування СНД зберігала елементи спільного військового командування та військової інфраструктури сил стратегічного призначення. З часом розбудова національних збройних сил, передання ядерних озброєнь з України й Казахстану до РФ, владодження ситуації навколо Чорноморського флоту зумовили по-

ступове відмирання цих елементів. Спроби їх реанімації за допомогою Ташкентського пакту успіху не мали, й фактично військову співпрацю було переведено в площину двостороннього співробітництва. Функції захисту кордонів по зовнішньому периметру країн Співдружності (окрім України) перейняла на себе РФ, але з розбудовою національних прикордонних військ ця функція також поступово відмирає.

Політика РФ в останні роки, зокрема інтеграція з Білоруссю, формування нових інтеграційних схем на кшталт ЄврАзЄС, свідчить про пошуки Москвою нових форм прив'язування незалежних держав до російських інтересів і віддзеркалює розчарування правлячих кіл РФ у можливостях СНД як протоімперської структури. Свої амбіції щодо збереження цілісності пострадянського простору РФ прагне задовольняти швидше за допомогою сприятливого для себе розвитку двосторонніх відносин.

Привертає увагу, що останнім часом у практичній політиці російського керівництва спостерігається зміна концептуального підходу до інтеграції, яка полягає в тому, що головною політичною лінією російських державних органів стає підтримка співробітництва “знизу” — інтеграція ринків товарів, послуг, створення транснаціональних фінансово-промислових груп, обмін боргів на власність тощо. Серед пріоритетів зовнішньої політики одним з головних продовжує залишатися захист прав російськомовного населення та відстоювання високого статусу російської мови у нових незалежних країнах.

Прихильники реінтеграції пострадянського простору на засадах російського домінування вважають, що без військово-політичної присутності РФ у нових незалежних державах у пострадянському просторі неодмінно виникатимуть міжетнічні та міжконфесійні конфлікти. Але історія свідчить, якщо ці конфлікти й виникали, то багато в чому не без участі певних сил самої РФ. Грузія висловлює незадоволення поведінкою РФ у вирішенні абхазького конфлікту. Азербайджан, відповідно, незадоволений російською підтримкою вірменської сторони. Україна могла опинитися перед загрозою масштабного конфлікту в Криму, інспірованого проросійськими націонал-радикалами. Теза про необхідність російської військової присутності в країнах СНД не витримує критики й відповідає скоріше геополітичним амбіціям Москви, аніж інтересам воєнної безпеки інших країн Співдружності.

Якщо утворення СНД у цілому можна вважати історично виправданим на етапі становлення нових держав у пострадянському просторі (пострадянським країнам вдалося уникнути таких масштабних конфліктів, які за подібних умов відбувалися при розпаді Югославської Федерації), то в сучасних умовах, коли є всі підстави вважати цей процес закінченим (укладення в 1997 р. базового Договору України з РФ⁸ фактично означало, що процес “розлучення” відбувся остаточно і безповоротно)., питання про доцільність подальшого існування

Співдружності потребує перегляду. Існування СНД як певної цілісності, консолідованої ідеологічними міфологемами, на сьогодні є проблематичним. На уламках СРСР виникають нові схеми консолідації та інші форми ідентичності.

Західні експерти, оцінюючи загальну політику РФ, зазначають, що головна проблема, яка стоїть перед Росією — це адаптація власної імперської ментальності до нових світових реалій. Можна пригадати, як важко проходив аналогічний процес трансформації імперської ментальності Великої Британії та Франції в 60—70-і роки ХХ ст. Росія має знайти собі нову, не імперську роль у регіональних та міжнародних відносинах. Це тривалий і тяжкий процес, але в успішному вирішенні Росією своїх проблем зацікавлені всі демократичні сили світу.

У творенні зовнішньої політики Росії відіграють роль різні чинники, тому можна говорити про множинність російських зарубіжних політик та різних риторик їх підтримки. Головними є дві тенденції, що з'явилися після 1992 р. Перша асоціюється зі стратегією реформаторсько-демократичних сил, а її витоки були пов'язані з деякими амбіційними намірами президента Б. Єльцина щодо політичного та економічного оновлення Росії. Вона орієнтована на трансформацію Росії в демократичне суспільство, що вимагає від неї навчитися жити в якості незалежної держави та розглядати інші держави як рівноправних партнерів. Росія має утримуватися від месіанських амбіцій, віри в особливу долю та відмовитися від традиційного протистояння Заходові, повинна облишити спиратися на силу і більше покладатися на механізми впливових міжнародних організацій.

Друга тенденція — протилежного спрямування. Вона фактично побудована на ідеї реінтеграції колишнього СРСР під новими гаслами та передбачає збереження імперської місії Росії. Щодо країн так званого близького зарубіжжя ця зовнішньополітична лінія побудована на риторичі “природного тяжіння” нових держав до Росії, на уявленнях, що без цементуючої ролі РФ вони, ці держави, не зможуть розвиватися й неодмінно деградувать. Прихильники цього напрямку вважають, що розпад СРСР призвів до виникнення на його території конгломерату ворогуючих держав, жодна з яких не має безспірної історичної території та взаємно визнаних кордонів, і що жодна з новостворених республік не є продуктом самостійного історичного розвитку в трьох головних вимірах — нація, територія, держава. Отже, таким чином виникає зона нестабільності біля російських кордонів.

Особливо це стосується України, з незалежністю якої пов'язане остаточне руйнування СРСР у грудні 1991 р. Урядові кола та політичні сили різного ґатунку в РФ розглядають ситуацію з Україною під кутом зору можливості її “реінтеграції” або, як мінімум, значного посилення

свого впливу на її політичний курс. Зрозуміло, що “реінтеграція” України — це необхідна умова для відновлення СРСР у новому вигляді.

До моменту розпаду Союзу можна було говорити про українсько-російські відносини лише як про відносини міжетнічного (між-культурного) типу або про відносини “центр — периферія” в межах імперської державності. Але поступово вони набували нової якості, і після проголошення суверенітету обома республіками в 1990 р. був укладений перший договір, який свідчив про взаємне визнання на міжнародному рівні⁹.

Після проголошення незалежності України та руйнування СРСР відносини між Україною і Російською Федерацією набули й формальних ознак міжнародних відносин. Нова ідентичність обох країн у широкому розумінні може вибудовуватися лише на засадах загальносвітового політичного процесу, але аж ніяк не на основі повернення до старих і віджилих схем.

Відносини з Росією постійно мали й мають нині особливий вплив на розвиток української державності. Події, що відбуваються у внутрішньому житті Росії, так або інакше впливають і на Україну, її внутрішні та зовнішні орієнтації. В цілому у міждержавному спілкуванні незалежної України та суверенної Росії можна побачити й більш загальну тенденцію переходу від взаємозалежності до стану конструктивної взаємодії рівноправних держав. Важливо, що більшість складних проблем у українсько-російських міждержавних стосунках вирішуються шляхом знаходження взаєморозуміння та компромісів.

Загальне тло взаємовідносин України та Росії визначається геополітичним статусом обох країн, а також їх історичними, економічними, соціально-політичними та культурними устремліннями. Обидві країни можна віднести до найбільших європейських держав, хоча Росія знаходиться також в Євразійському геополітичному просторі з притаманними цьому статусові особливими ознаками й інтересами. Україна — держава суто європейська, тобто її власні національні інтереси можуть найліпше виявляти себе саме через структури загальноєвропейських інтересів.

Окрім об’єктивних чинників, на взаємовідносини України та Росії впливають і суб’єктивні, насамперед — розподіл сил у політичній еліті суспільства. Варто наголосити, що між Україною і Росією існують істотні відмінності з точки зору стану й характеру елітних груп. Росія фактично успадкувала еліту СРСР, яка має багатий досвід функціонування на загальнодержавному рівні. Ця еліта підтримувала впродовж тривалого часу і продовжує зберігати тісні контакти з економічними та політичними елітами інших держав. Спираючись на своє міжнародне визнання та більш розвинений потенціал у стосунках з політичними елітами України, як і інших незалежних держав у пострадянському просторі, значна частина російської еліти дотримується позиції власної переваги над національними, менш розвиненими елітами.

Сучасний стан українсько-російських відносин ще не є цілком усталеним. Оскільки ні в культурному, ні в економічному, ні у військово-політичному вимірах немає достатніх підстав для виникнення напруженості у українсько-російських відносинах, існуюча невизначеність скоріше зумовлена невмінням або небажанням правлячих еліт працювати у режимі політичного діалогу. Причину подібного роду небажання можна визначити як феномен “залишкової ідеологізації”.

Російські політики, які стоять на позиціях реалізму, усвідомлюють, що курс Росії щодо України повинен будуватися на основі безумовної поваги до її суверенітету і має бути націленим не на злиття двох держав, а на максимально можливе їх зближення на рівні стратегічного партнерства. У цьому аспекті минулий період не був особливо плідним, але, мабуть, і не міг бути таким. Цьому перешкоджали і суб’єктивні, й об’єктивні чинники, скажімо, такі як “тіркота” російської громадської думки, підсилена офіційною пропагандою у зв’язку із буцімто “втратою” Криму і Севастополя (суб’єктивний чинник) та чисто практичні проблеми поділу “спадщини СРСР”, насамперед — Чорноморського флоту і визначення умов його базування (об’єктивний чинник).

Об’єктивно Росії для її демократизації потрібна саме незалежна, сильна, демократична Україна. У свою чергу Україні для її розвитку потрібна сильна, демократична Росія. Власне, саме події в Росії створили умови, за яких стали можливими український суверенітет, а потім і незалежність, хоча російські демократи й досі або ж бояться це усвідомити, або ж грають на догоду шовіністичним настроям і замовчують очевидне.

Україна і Росія є окремими державами зі своїми інтересами і виступають як повноправні суб’єкти міжнародної спільноти, хоча при цьому зберігаються також і успадковані з минулого різноманітні зв’язки: економічні (рештки єдиного економічно-господарського комплексу, що склався за часів СРСР), політичні (Співдружність Незалежних Держав) або цивілізаційно-історичні (східнослов’янська, пострадянська, євразійська єдність тощо).

Російська еліта і громадськість неохоче змирилися із фактом існування української держави й залишилися в переконанні, що Україна, у подяку за її визнання, має робити поступки Росії у вирішенні ключових питань: територіальних (визнання російським парламентом “незаконності” передачі Криму до складу УРСР, оголошення ним російського статусу Севастополя і т.д.), гуманітарних (вимоги щодо визнання привілейованого статусу російської мови й культури в Україні), економічних (вимоги фінансової відповідальності України за борги українських підприємств в Росії з одночасною відмовою від такої ж відповідальності Росії відносно її власних підприємств), військово-політичних (обмеження контактів України із Заходом, збереження за Росією всього Чорноморського флоту і Севастополя, ство-

рення контрольованих Росією структур СНД, утворення військового блоку із залученням України)¹⁰.

Зрозуміло, що у більшості випадків ці вимоги висувалися не від офіційних державних установ, а, так би мовити, від російської громадськості, політичних партій, окремих політиків і державних діячів, через масовану кампанію в пресі, через використання сателітних про-російських організацій в Україні. У свою чергу, прагнення України захищати свої національні інтереси оголошувалися “антиросійською політикою”, проявами “українського націоналізму” тощо.

Свідченням позитивних зрушень у цьому відношенні став Договір про дружбу, співробітництво та партнерство між Російською Федерацією і Україною, підписаний у 1997 р. і після довгих поневірянь урешті-решт ратифікований російською Державною Думою. Навіть враховуючи притаманну російському політичному менталітету традицію досить вільно трактувати договори та угоди, цю подію слід визнати великим кроком уперед, актом символічного значення. Очікування швидкого краху України виявилися марними, і хоча російській політичній свідомості було важко остаточно визнати, що українська незалежність — то назавжди, але, ратифікувавши Договір, росіяни принаймні погодилися з тим, що це надовго.

Підписання пакету українсько-російських документів 31 травня 1997 р. підсумувало минуле, закріпило реалії сьогодення, відкрило перспективи на майбутнє. Домовленості різко знизили планку українсько-російського протистояння, зняли напругу, створили нові можливості для справді рівноправних відносин, для чого заклали відповідну правову базу.

Широкомасштабний договір закріпив нову концепцію українсько-російських відносин, згідно якої Україна і Росія виступають як дружні, рівноправні й суверенні держави, відносини між якими побудовані на засадах взаємної поваги та довіри, розгортанні стратегічного партнерства і співробітництва. Розвиток рівноправного співробітництва України та Росії стає важливим чинником стабільності та безпеки в Європі й у всьому світі. Зазначені положення розставили всі крапки над “і”, не залишивши місця для висунення будь-яких серйозних територіальних претензій до України з боку Росії, що тривалий час отруювало атмосферу українсько-російських відносин.

Україна сприйняла підписання договору та його ратифікацію як дуже серйозну поступку Москві, з іншого боку, укладання договору мало що змінило у ставленні до України агресивно настроєних кіл російської політичної еліти. На погляд таких політологів як К.Затулін та О. Севастьянов, цим було юридично закріплено “відторгнення від Росії значних історично і стратегічно важливих територій... утвердження раніше єдиного російського народу як розділеної нації”¹¹. Час від часу, особливо в запалі передвиборчої боротьби, впливові політичні

лідери РФ знову порушують питання про приналежність Криму та Севастополя.

Але в цілому підписання Договору ознаменувало початок нового етапу розвитку взаємовідносин між Україною та РФ. Деякі притихли суперечки навколо Чорноморського флоту, а кримські сепаратисти, зрозумівши безпідставність своїх очікувань, зосередилися на більш практичних справах. Почалася розробка довгострокової програми економічного співробітництва, були зняті деякі митні бар'єри, більшої узгодженості почали набувати зовнішньополітичні відносини обох держав, а головне — сторони нарешті спромоглися розпочати процес делімітації кордонів, що для України означало істотне зниження загрози територіальних зазіхань з боку РФ.

Разом з тим, все ще існує певна залежність України від російської зовнішньої політики, що заважає ефективнішому просуванню української держави на шляху інтеграції до європейської спільноти та її включенню в європейські структури. РФ виступає проти розширення НАТО на схід за рахунок України та інших держав СНД, вбачаючи в НАТО потенційного супротивника. Партнерство РФ з НАТО має для більшості політичних сил Росії та її громадян досить умовний характер і не розглядається як основа для гарантій національної безпеки. Зовсім інакше ставиться до партнерства з НАТО Україна, вона не тільки не проти розширення НАТО, але й прагне до входження в Альянс, вбачаючи в цьому надійний засіб забезпечення власної безпеки та можливість прискорення інтеграції в ЄС.

Зусилля України у проведенні незалежної політики та створенні свого іміджу на міжнародній арені часто наштовхуються на вперте небажання РФ визнавати Україну, як і решту колишніх союзних республік, рівноцінним партнером. Прикладів цьому безліч, так зокрема, намагаючись контролювати процес прийняття України в ГАТТ/ВТО, Російська Федерація звернулася до цієї міжнародної організації з “вимогою” попередньо проконсультуватися з Москвою щодо вирішення цього питання та ухвалювати остаточне рішення лише після набуття членства в ГАТТ/ВТО самої РФ.

Значну силу, яка відверто демонструє “небайдужість” до подальшого курсу України, становлять російські економічні угруповання, які реалізують свої економічні інтереси в Україні. Зрощення великого бізнесу з вищими ешелонами влади в Росії дає можливість реалізувати суто ділові інтереси на політичному рівні, а, отже, перспектива впровадження вигідних для росіян контрактів стимулює посилення їх політичної присутності в Україні. Російські нафтові компанії прагнуть зберегти та посилити своє монопольне становище на українському ринку енергоносіїв. Росії важливо подолати конкуренцію з боку постачальників газу в Європу, а переможцем у цій жорсткій конкурентній боротьбі може стати лише той учасник ринку, який має не тільки великі запаси дешевого (за вартістю затрат, необхідних для

його видобутку) газу для експорту, але й отримує переваги завдяки низькій вартості його транспортування. Саме тому встановлення контролю за українською мережею газопроводів є нагальною необхідністю для РАТ “Газпром”, що прагне домінувати на європейському ринку газу.

Негативні економічні наслідки розпаду СРСР дуже істотно відчули на собі представники надзвичайно розвиненого за радянських часів воєнно-промислового комплексу з його високим рівнем міжреспубліканської кооперації. Власне, коли йшлося про “відновлення колишніх зв’язків”, то мався на увазі саме ВПК, оскільки в інших сферах міжреспубліканські та міжгалузеві зв’язки мали значення на порядок нижче. Для провадження вигідної їм політики російські впливові кола використовують такі чинники як: незамкненість циклів розробки та виробництва основних видів зброї в Україні, прив’язування українського ВПК до російського, питання зайнятості працівників галузі за відсутності замовлень, і це дійсно становить серйозну проблему для України. Проте, зменшуючи обсяги замовлень для українського ВПК, сама РФ втрачає від подібних рішень, оскільки Україна перетворюється на все більш вагомий конкурент Росії на світовому ринку зброї.

І нарешті, одним з найважливіших факторів українсько-російських відносин залишається соціальний аспект. Наявність на теренах України великої кількості росіян, які проживають переважно в південних та східних регіонах, — важливий чинник політичного впливу РФ. Спільність походження обох народів, тривале існування в межах однієї держави вважається достатньо вагомим аргументом для “реінтеграції”. Але при цьому не враховується специфіка української дійсності, що досить часто заводить реінтеграційний політичний курс РФ в глухий кут.

Лейтмотивом російської політики стали перманентні заяви про обмеження прав російськомовного населення за межами РФ та необхідність захисту цих прав. Настирливі пропозиції щодо введення інституту подвійного громадянства, надання російській мові статусу другої державної не можуть не викликати в Україні негативної реакції, з огляду на широке розповсюдження тут російської мови, а також на той факт, що законодавство України цілком забезпечує захист прав усіх українських громадян, незалежно від національності.

ДЖЕРЕЛА І ПРИМІТКИ

¹ Детальніше з приводу сучасного російського націоналізму див.: *Szporluk R. Dilemmas of Russian Nationalism // Szporluk R. Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union / Stanford University. — Stanford, California : Hoover Institute Press, 2000. — p. 183—228.*

² *Чубайс А. Миссия России в XXI веке // Независимая газета. — № 209 (3041) 1 октября 2003 г.*

³ Национальная доктрина России (проблемы и приоритеты). — М.: Обозреватель, 1994. — С. 59.

⁴ Див. Толочко А. Химера “Киевской Руси” // Родина. — Спецвыпуск “Россия и Украина: веки истории” — № 8. — 1999. — С. 29—33.

⁵ Brzezinski Z. Ukraine’s Critical Role in the Post-Soviet Space // Ukraine in the World: Studies in the International Relation and Security Structure of a Newly Independent State / Ed. By Lubomyr A. Hajda.— Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 1996. — p. 4.

⁶ Бжезінський З. Україна має стати європейською державою // Сучасність. — 1992. — № 9. — С. 125.

⁷ Див. напр., Solchanyk R. Ukraine, Russia, and SIS // Ukraine in the World., Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 1996. — p. 28.

⁸ Див. Україна—Росія, 1990—2000 рр.: Документи та матеріали. / відп. ред. О. О. Чалий. — С. 492—500.

⁹ 19 листопада 1990 р. Б. Єльцин і Л. Кравчук підписали міждержавну угоду, в якій сторони визнали територіальну цілісність і недоторканність існуючих кордонів між УРСР і РСФСР. (Див. Україна—Росія, 1990—2000 рр.: Документи та матеріали. / відп. ред. О. О. Чалий. — С. 15—18) Договір ратифіковано парламентами і, таким чином, Україна та Російська Федерація визнали право на успадкування наявних кордонів. Після розпаду СРСР недоторканність кордонів була підтверджена 8 грудня 1991 р. Угодою про створення Співдружності Незалежних Держав.

¹⁰ Можна нагадати такі ініціативи депутатів Держдуми як звернення від 24 жовтня 1996 р. до Верховної Ради України з приводу відмови від “одностороннього підходу” до питань довільної передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР у 1954 р., про статус міста Севастополя та про розподіл Чорноморського флоту”, звернення до Конституційного суду РФ з запитом “Про відповідність Конституції РФ Указу Президії Верховної Ради РРФСР від 29 листопада 1948 р. № 761/2 “Про виділення м. Севастополя у самостійний адміністративний центр” і Постанова ВР РРФСР від 9 липня 1993 р. № 5359-1 “Про статус міста Севастополя” тощо. Поряд з висуванням територіальних претензій, проявом політичної обмеженості, що межує нерідко з втручанням у внутрішні справи суверенної України, ухвалювалися рішення про припинення розподілу ЧФ (Федеральний закон від 24 листопада 1996 р.), “Про політико-правову ситуацію в Автономній Республіці Крим”, про денонсацію Білорезьких угод та ін.

¹¹ Затулін К., Севостьянов О. Два года спустя после обмана века. // Независимая газета.— 2001, січень.

**ПОЛІТИЧНЕ
І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ
СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В ПЕРШІ
РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

Перехід від диктатури до демократії відбувся в СРСР внаслідок саморуйнування побудованої свого часу верхівкою КПРС системи влади та господарювання. Трансформація владної конструкції не була одномоментною, як у революціях класичного типу, а мала поступовий, еволюційний характер.

Найвищі органи радянської влади в СРСР набули, згідно з Конституцією, демократичних форм ще у 1936 р. (в УРСР — 1937 р.), однак проголошений тоді поділ влади на незалежні “гілки” мав лише декларативний характер, оскільки і формально, і по суті влада була пристосована до диктатури партійних вождів. Суверенізація “гілок” почалася з моменту вивільнення державної влади від партійного диктату й організації вільних виборів до рад усіх рівнів, у тому числі до Верховної Ради Союзу та Верховних рад союзних республік. Коли Верховна Рада України легітимно суверенізувалася, вона схвалила концепцію конституційного устрою, характерного для всіх демократичних країн, тобто з поділом державної влади на законодавчу, виконавчу й судову. Після цього найбільш логічним кроком парламенту стало запровадження найвищої державної посади — Президента України, який мав бути гарантом забезпечення суверенітету України та керувати системою органів державного управління — радянських за своїм походженням.

Збереження чинності переважної кількості статей Конституції УРСР 1978 р. після запровадження посади Президента України не могло не позначитися негативно на взаємодії органів державної влади. У свою чергу, органічні недоліки у владних конструкціях у поєднанні з успадкованою від радянських часів і вже напівмертвою системою господарювання згубно позначилися на політичному та соціально-економічному становищі України.

Громадяни республіки обирали першого Президента України одночасно з визначенням своєї позиції у найбільш доленосному питанні: бути чи не бути Україні незалежною? Про поєднання цих двох різнорідних питань потурбувався голова Верховної Ради Л. Кравчук. Попереднє політичне життя зробило його досвідченим майстром політичної боротьби, і він вправно маніпулював різноспрямованими течіями у парламенті. Досить упевнено голова Верховної Ради справлявся й із проблемами внутрішнього та міжнародного життя республіки

в надзвичайно складний період між проголошенням незалежності та легітимізацією цього акта на референдумі.

Гнучкість Л. Кравчука полягала не стільки у розв'язанні проблем, які здавалися (а нерідко й насправді були) нерозв'язними, скільки у вмінні відкладати їх на майбутнє без видимої шкоди для поточного стану речей. Кмітливі громадяни раніше від професійних політологів помітили цю особливість висунутого революційною добою лідера і поставилися до неї якщо не позитивно, то з розумінням. Прагматичне “маємо те, що маємо” увійшло в розмовну мову.

Л. Кравчук не випадково об'єднав референдум з президентськими виборами. Таке поєднання не залишало шансів на успіх іншим претендентам. Голова Верховної Ради переконливо демонстрував суспільству свою здатність утримувати в республіці мир і спокій у тій катастрофічній ситуації, коли руйнувалися конструкції тоталітарного ладу й розпадалася нещодавно могутня наддержава.

Політичне становище після референдуму стабілізувалося. Але виборці, які проголосували за незалежну державу на чолі з досвідченим політичним діячем, даремно сподівалися на те, що країна наздожене за рівнем матеріального добробуту розвинуті демократії Європи. Ніхто не уявляв собі, наскільки міцно тримає мертве минуле суспільство пострадянської України. Не уявляв собі цього й новообраний Президент України, а політичний досвід минулого був малокорисним за обставин, що змінилися.

Узагальнюючих досліджень про шляхи повернення пострадянських республік до демократії та ринкової економіки ще ніхто не встиг створити. Те, що відбувалося тоді на наших очах, нерідко видавалося позбавленим логіки й смислу. Та не варто у цьому звинувачувати окремих осіб. Посткомуністичні й особливо пострадянські країни йшли до демократії по-своєму, нічого подібного попередня історія не знала, окрім одного: просуватися вперед можна лише методом проб і помилок. Власне, коротке президентство Л. Кравчука якраз і стало найбільш яскравим прикладом подібного просування.

При запровадженні президентської посади Верховна Рада внесла в Конституцію 1978 р. доповнення такого змісту: “Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України”. Разом з тим в Основному законі зберігалася норма, яка була ключовою в усіх радянських конституціях: “Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу України. Всі інші державні органи підконтрольні й підзвітні Радам народних депутатів”.

Заснування президентської посади й обрання першого Президента України не припинило дії цієї норми. Тому Л. Кравчук опинився у досить складному становищі відразу після того, як оселився в Маріїн-

ському палаці: Верховна Рада, яка до президентських виборів поводи́ла себе досить слухняно в його вправних руках, раптом перетворилася для нього на протидіючу силу.

Це протистояння між Президентом України та Верховною Радою мало не особистісний, а інституціональний характер. Радянські органи були складовою частиною диктаторського владного тандему “партія—ради”. Після позбавлення партійних комітетів влади й тим більше — після зникнення КПРС вся влада, що залишалася, по суті, диктаторською, зосередилася в системі рад. Верховна Рада як найвища ланка цієї системи була законодавчо-розпорядчою владою, а місцеві ради мали характер розпорядчих органів, наділених правом виносити постанови, обов’язкові для утворюваних ними виконкомів. Верховна Рада теж мала свій “виконком” — Кабінет Міністрів. Президент України не вписувався в таку систему влади.

Однак ради завжди були не носієм диктатури, а “передавальним пасом” від партії до мас. Після зникнення партії з історичної арени можливості апаратників маніпулювати виборчим процесом стали обмеженими, а вплив електорату на ради відповідно зріс. Не маючи тих повноважень, які були в КПРС, ради не могли задовільно опанувати увесь обсяг владних функцій. Наслідком цього стало загальне падіння ефективності державного управління в усіх його ланках і послаблення авторитету влади. Посилилася некерованість процесами суспільного розвитку. Це негативно позначалося на повсякденному житті громадян України. Адже держава, як і раніше, залишалася власником та розпорядником переважної частки виробничих потужностей.

Тим не менш, керівні працівники радянських установ не бажали поступатися владою президентській виконавчій структурі, яку почав вибудовувати Л. Кравчук. Народні депутати не хотіли обмежуватися рутинною законотворчою роботою. Їх більше вабили розпорядчі функції влади — адже вони були пов’язані з рухом матеріальних цінностей.

Представницькі функції Президента України, особливо у міжнародній сфері, ніким не оспорювалися. Роль його як глави виконавчої влади теж не піддавалася сумніву, передусім з боку прем’єр-міністрів радянської школи — В. Масола й В. Фокіна. Однак конституційна розмитість повноважень призводила до постійного “перетягування ковдри” у відносинах між Президентом і парламентом. Прагнучи керувати країною за допомогою указів, Л. Кравчук заснував у лютому 1992 р. Державну думу як орган, який мав виробляти основні напрями та принципи діяльності установ виконавчої влади з питань внутрішньої й зовнішньої політики, економічного і соціального розвитку.

Поява Державної думи свідчила про намір Л. Кравчука не обмежуватися сферою виконавчої влади, але й узяти на себе частину повноважень Верховної Ради. У цьому була певна логіка, тому що зако-

нодавча діяльність не встигала за змінами, які відбувалися в Україні: народні депутати багато часу витрачали на розв'язання поточних питань управління державою, причому як на колективних засадах — через розгляд справ у парламенті, так і на індивідуальній основі — лобістською діяльністю.

Появу Державної думи депутати зустріли в багнети. Наразившись на таку реакцію, Л. Кравчук через дев'ять місяців розпустив цей мертвонароджений орган. Більш актуальною для нього була справа розбудови системи виконавчої влади.

За поданням Л. Кравчука Верховна Рада ухвалила в березні 1992 р. закон про запровадження посади представника Президента України. Встановлювалося, що він є найвищою посадовою особою виконавчої влади, тобто главою місцевої адміністрації в областях, районах і містах центрального підпорядкування. В його функції входило забезпечення реалізації законів і розпоряджень законодавчої та виконавчої влад, контроль за діяльністю місцевого й регіонального самоврядування, а також підприємств, організацій та установ, незалежно від їхнього підпорядкування й форми власності. Однак представник Президента України не мав повноважень скасовувати рішення виконавчих комітетів рад навіть у випадку, якщо вони суперечили закону. Він міг лише тимчасово призупинити їхню дію на час розгляду конфліктної ситуації в судовому порядку.

Відносини між представниками президентської й парламентської вертикалей влади залишалися неокресленими. Під час внесення змін та доповнень до Закону України про представників Президента в березні 1993 р. Верховна Рада внесла уточнення: голови обласних і районних рад залишаються найвищими посадовими особами в своїх регіонах. Подання Л. Кравчука про те, що такими особами мають бути представники Президента України, було проігнороване.

Від “перетягування ковдри” між Президентом і Верховною Радою сильно страждала діяльність Кабінету міністрів України. За Конституцією 1978 р. глава уряду, який висувався на свою посаду Президентом, мав затверджуватися голосами половини складу депутатів Верховної Ради плюс один голос (таким чином, не менше як 226-ма голосами) і був підзвітний парламенту в своїх діях. Якщо він мав намір здійснювати продумані й узгоджені дії у неймовірно важкій ситуації переходу до ринку, то повинен був думати, як прослизнути між Сциллою президентської адміністрації та Харибдою малоструктурованих у політичному відношенні народних депутатів. Найголовнішим, однак, було те, що прем'єр-міністр України залишався сам на сам з мільйонами людей, заробітна плата або пенсії яких прямо залежали від стану державного бюджету.

У жовтні 1990 р. хвиля страйкових виступів, активну роль у яких відіграли студенти, змусила голову Ради міністрів УРСР В. Масола

подати у відставку. На чолі Ради міністрів (від квітня 1991 р. — Кабінет міністрів України) було поставлено досвідченого урядовця В. Фокіна, який в попередньому уряді працював першим заступником голови Ради міністрів. В. Фокін протримався 23 місяці, впродовж яких економічне становище країни невпинно погіршувалося.

Погіршення економічного становища в Україні було наслідком переплетення ряду причин. Безумовно, в першу чергу воно пояснювалося ціновими зрушеннями, викликаними переходом від командної до ринкової економіки. Найбільш рельєфно катастрофічне для народного господарства України зростання цін проявилось в сфері енергопостачання.

Починаючи пропагандистську кампанію за незалежність, активісти Народного руху розклеювали статистичні таблиці з даними про душеве виробництво головних видів промислової продукції в Україні та про виробництво національного доходу на душу населення. Таблиці видавалися цілком переконливими. У складі єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу республіка досягла істотних результатів у розвитку економіки. Однак ці таблиці не показували всієї глибини енергетичної залежності України від інших регіонів СРСР.

Тривалий час українське господарство працювало, споживаючи власний енергоносієвий — донецьке вугілля. Більш того, Україна була основною паливною базою Російської імперії та СРСР. Однак згодом вугілля почало витіснятися більш дешевими видами палива, промисловість та інші галузі виробництва в усьому світі стали залежними від нафти й газу. Власних родовищ нафти в Україні завжди було обмаль, а поклади шебелинського газу в Харківській області швидко вичерпалися. Впродовж останніх 30 років існування Радянського Союзу нафта й газ надходили в Україну у великих кількостях з інших регіонів СРСР. При цьому розрахунки за нафтогазове паливо в СРСР провадилися за цінами, що в десятки разів поступалися світовим. Командна економіка радянського типу могла собі дозволити такі диспропорції, але платила за це майже цілковитою відсутністю енергозберігаючих технологій.

Після відкриття кордонів процес вирівнювання цін став неминучим. Коли Україна стала платити справжню ціну за спожитий газ і нафту, що надходили з Росії й Туркменії, питома вага витрат на енергоносії в собівартості продукції, яку вона виробляла, істотно зросла. Це автоматично підвищило сукупні витрати виробництва й відповідно зменшило масу обчисленого національного доходу.

Справді, Україна у 1970 р. давала понад 250 млн т умовного палива, а споживала — тільки 210 млн т. У 1990 р. республіка вже була паливозалежною й завозила нафту та газ у величезних кількостях: в перерахунок на світові ціни — до 15 млрд доларів США. Впродовж

1992 року Росія підвищила ціну на нафту до 27 % світової, ціна за газ залишалася на рівні 7 % світової. Впродовж 1993 року ціна на обидва види палива дійшла до 100 % світової¹.

Економія палива за рахунок запровадження енергозберігаючих технологій була неможливою. Водночас економічна криза призвела до істотного збільшення споживання дефіцитних енергоносіїв. Як результат, енергомісткість виробництва збільшилася з 1991 по 1994 рр. на 54 %².

Замінити імпортоване з Росії та Туркменії паливо вітчизняним також було неможливо. По-перше, устаткування підприємств було пристосовано для споживання саме нафти й газу. По-друге, вуглевидобуток не зростав, а скорочувався. По-третє, після Чорнобильської катастрофи були переглянуті всі плани використання атомної енергії в бік істотного зменшення. В результаті сукупної дії цих чинників споживання енергоносіїв стало найвужчим місцем економіки.

Не менш важливою причиною особливих труднощів, з якими зіткнулася українська економіка після розпаду Радянського Союзу, був високий ступінь її мілітаризації. За оцінками спеціалістів, воєнно-промисловий комплекс республіки поглинав на початку 90-х рр. від 30 до 40 % обсягу її промислового виробництва, а от на задоволення потреб внутрішнього ринку спрямовувалося не більше 18% промислової продукції українських виробників³. Після припинення загальносоюзного фінансування промисловість ВПК стала нагадувати рибу, викинуту на берег.

Структурна перебудова такої промисловості, переорієнтація її на задоволення попиту широкого споживача вимагали капіталовкладень і тривалого часу. Ні коштів, ні часу на масштабну реструктуризацію промисловості не знайшлося. Тим часом попит на промислову продукцію став задовольнятися за рахунок імпорту. Після лібералізації торгівлі товари західних фірм заповнили український ринок, а вітчизняні товаровиробники виявилися неконкурентоспроможними і почали занепадати.

На перший погляд, так звані базові галузі української промисловості, передусім вуглевидобувна та металургійна, були винятково розвинутими. В них працювали сотні тисяч кваліфікованих робітників і спеціалістів. За випуском промислової продукції на душу населення Україна перебувала на перших місцях серед європейських країн.

Однак технічний рівень базових галузей був низьким, тому що вони вже з кінця 60-х рр. не користувалися увагою Держплану СРСР. У розвиткові нових потужностей Москва віддавала перевагу регіонам з більш сприятливими техніко-економічними показниками виробництва. Зокрема, Донбас відчував гострий дефіцит коштів на технічне оновлення виробництва, тому що загальносоюзні централізовані капіталовкладення спрямовувались у добувну й обробну промисловість Кузбасу.

Оскільки всередині СРСР конкуренції не існувало, держава була єдиним власником всієї промисловості, то виробники, які ніколи не відчували проблем зі збутом (до початку операційного року було вже відомо, кому, що і в яких кількостях постачати), не мали потреби постійно вдосконалювати якість продукції за рахунок технічного переозброєння.

Тому галузі промисловості з обмеженим рівнем капіталовкладень катастрофічно швидко старіли. Існуючі потужності десятиліттями майже не оновлювалися коштом амортизаційних відрахувань. Частина амортизаційного фонду, що призначалася для оновлення виробництва (реновація), вилучалася в бюджет, після чого використовувалася для фінансування нового будівництва, найчастіше — в інших галузях і на інших територіях.

Реновація входила у собівартість продукції. Можливість додаткового (понад фонд нагромадження у національному доході) фінансування капітальних вкладень у галузі, що вважалися пріоритетними, штучно прискорювала темпи їх зростання. Разом з цим це призводило до швидкого знекровлення галузей, які недоотримували створювані в них амортизаційні кошти та водночас волею загальносоюзних відомств позбавлялися достатньої кількості асигнувань на нове будівництво. В Україні до них належали не тільки галузі паливно-металургійного комплексу, а й легка та харчова промисловість. На багатьох підприємствах використовувалася техніка 20—30-х рр., постійно відроджувана шляхом капітальних і поточних ремонтів. Кошти на ремонтні роботи давала друга половина амортизаційних відрахувань, яка не вилучалася у підприємств і часто становила єдине джерело для підтримання машин та механізмів у працездатному стані. Експлуатація застарілої техніки призводила до виробництва низькоякісної продукції, перевитрат сировини, матеріалів і палива, погіршення економічного стану. Низький технічний рівень вуглевидобутку загострив проблему безпеки праці. З кожним роком у Донбасі зростала кількість нещасних випадків під час видобутку вугілля.

Внаслідок всього цього величезний індустріальний потенціал української промисловості в нових умовах виявився вкрай недосконалим. Базові галузі спромоглися вийти на міжнародний ринок тільки з напівфабрикатами. Нерідко останні продавалися за цінами нижче собівартості. Така торгівля була економічно не вигідною, але давала тверду валюту.

Розпад Радянського Союзу негативно вплинув на економічне становище кожної з колишніх союзних республік. Проте наслідки дезінтеграції єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу меншою мірою позначилися на Росії й більшою — на інших республіках, які істотно поступалися їй за територією та економічним потенціалом. Ця особливість впливала із самої суті командної економіки — її централізації.

Союзні відомства будували в усіх республіках підприємства-гіганти. Їм було зручно управляти великими заводами, продукція яких задовольняла потреби великого регіону або навіть усієї країни. Промисловість загальносоюзного підпорядкування була цілісним самодостатнім організмом і зовсім не залежала у фінансовому і техніко-економічному відношеннях від території, на якій розміщувалася.

Загальносоюзним міністерствам та відомствам було підпорядковано понад 2 тис. найбільших підприємств України. Внаслідок цього республіка виробляла не більше 20 % кінцевого продукту. Основна частина промислової продукції складалася з напівфабрикатів і комплектуючих виробів, що використовувались у виробничому процесі в інших республіках. У ВПК України частка готової продукції взагалі була мізерною — не більше 3 %⁴.

Після розпаду СРСР загальносоюзна промисловість перетворилася на тулуб без голови. Певний час ще підтримувалися налагоджені роками виробничі зв'язки, хоч одразу почалися труднощі з фінансуванням. Незабаром стали відчуватися перебої з матеріально-технічним постачанням.

Вихід України з налагодженої високоінтегрованої “союзної” системи господарських зв'язків ініціювала не Росія, вона була зацікавлена в тому, щоб утримати колишні союзні республіки всередині єдиного економічного організму з багатьох (зокрема — з політичних) причин і мотивів. Цей вихід був спричинений прагненням керівництва України утвердити незалежність новонародженої держави переорієнтацією її економіки на Захід. Господарству України така політика дорого обійшлася. Продукції українських підприємств на Заході ніхто не чекав, більше того, вона була там неконкурентоспроможною, руйнування ж традиційних зв'язків залишило сотні українських підприємств без традиційного споживача, а у підсумку — без фінансування. Падіння виробництва в Україні у 1993 р. порівняно з 1990 р. становило: по валовому суспільному продукту 75,2 %, по обсягу промислової продукції — 82,2 %, по обсягу сільськогосподарської продукції — 78,2 %. Не менш, як на третину недобір продукції був наслідком скорочення зв'язків з колишніми союзними республіками⁵.

Звичайно, економічна криза 90-х рр. була успадкована від радянських часів. Однак чим далі вона поглиблювалася, тим безпораднішою ставала політика українського керівництва, яке не знало, як реагувати на конкретні прояви кризи, і не мало політичної волі для розробки та впровадження рішучих антикризових програм. Верховна Рада і Президент надто часто демонстрували замість продуманої політики хаотичні й суперечливі, позбавлені всякої внутрішньої логіки дії. Українська політична еліта була недосвідченою і несміливою, привченою виконувати вказівки союзного центру. Ринкові перетворення були позбавлені належного інтелектуального забезпечення,

яке враховувало б національні інтереси. Частіше за все вони здійснювалися шляхом сліпого копіювання рішень російських економістів або досвіду країн розвинутого ринку. Як правило, ті закони, що ухвалювалися за порадами західних експертів, були відірваними від реалій життя, а тому вони не лише послаблювали чи подекуди фактично усували вплив держави на розвиток економіки, а й створювали легітимну основу для криміналізації народного господарства. Дрібні та великі функціонери, користуючись владою, могли цілком безперешкодно привласнювати “нічийне” майно.

Велика тривалість перебування української економіки у стані напівколапсу—напівхаосу була наслідком не тільки некомпетентності чиновників, а й злого умислу багатьох представників колишньої партійної та радянської номенклатури, які міняли тоді владу на власність. Відсутність у законодавстві, що приймалося, запобіжників, які б унеможливили використання влади в інтересах особистого збагачення, була зовсім не випадковим явищем.

Україна входила в ринок слідом за Росією. РФ істотно менше постраждала від розриву економічних зв'язків, тому що, як зазначалося вище, мала більшу кількість підприємств із замкненими в межах власних кордонів циклами виробництва. У неї був стартовий капітал для ринкових реформ у вигляді “валютних” природних багатств — нафти, газу, золота, алмазів тощо. Від СРСР Росія успадкувала кадровий та інституціональний потенціал для реформ. В Україні подібного потенціалу до здобуття незалежності не існувало, і їй доводилося на порожньому місці створювати і Національний банк, і експортно-імпортні організації, і посольства. Нарешті, в Росії існувала, а в Україні була відсутньою політична воля для реформування народного господарства. Продовольча криза в Росії, найгостріша у її промислових регіонах, змусила керівництво цієї країни кинутися у вир реформ без особливих роздумів.

Входження в ринок у Росії відбувалося за порадами МВФ та інших фінансових організацій шляхом відмови від директивного втручання в народногосподарські процеси. Такий курс назвали “гайдарономією”, за прізвиськом батька російських реформ Є.Гайдара. Вважалося, що створюваний таким чином ринок сам регулюватиме попит і пропонування товарів, курси валют, величину заробітної плати тощо. Однак насправді все це нагадувало спробу людини витягнути саму себе з болота за волосся. Реальні грані “гайдарономіки” виявилися більше схожими на цілком рутинну для радянської дійсності практику штучного обмеження матеріальних потреб працюючих, ніж на ринкові реформи західного типу. В основі цієї економічної політики, яку перейняли й українські реформатори, корінилася лібералізація цін. В усіх випадках вона призводила до різкого па-

діння реальних доходів населення. Лише після того, як воно ставало надто значним, держава підвищувала рівень зарплат, пенсій та інших соціальних виплат, щоб компенсувати втрати. Таким чином, тягар інфляції держава перекладала на населення. Подолання цінових і вартісних диспропорцій за рахунок неповної оплати робочої сили суперечило самій суті ринкових реформ. Адже виробництво не може існувати без платоспроможного попиту споживачів.

Росія мала можливість більш-менш своєчасно компенсувати втрати свого населення від лібералізації цін за рахунок валютних надходжень від продажу енергоносіїв. Копіюючи дії уряду Росії, український уряд також ігнорував інтереси власних громадян. У першу чергу він турбувався (не завжди, однак, результативно) про своєчасне відрахування плати за енергоносії в російський бюджет.

Оцінюючи досвід перших українських урядів у здійсненні реформ, Л. Кучма на науковій конференції, присвяченій ринковим трансформаціям (Київ, листопад 2000 р.), висловився так: “Формула, яка була визначена вже на старті реформ і витримувалася впродовж наступних років — спочатку реформи, а потім вирішення соціальних завдань — виявилася не просто помилковою, а й глибоко деструктивною. На практиці вона звелася до добре відомого: реформи — за рахунок соціальних чинників. У цілому ряді випадків демонтовано навіть ті соціальні здобутки, які свого часу були запозичені західними країнами. Усе це стало повною протилежністю реформам, що здійснювалися, наприклад, у Німеччині Людвігом Ерхардом, а також в інших країнах повоєнної Європи, де завжди і в усьому був визначальним принцип соціальної спрямованості економічних перетворень”⁶.

Коли перехід від стагнуючої до зростаючої економіки лише починався, жодний політик або вчений в Україні не міг уявити собі, якою повинна бути відповідна економічна стратегія. Всі бачили лише два варіанти: або знову вдатися до засобів командної економіки, або запроваджувати ринок.

Реформатори початку 90-х рр. у Росії й Україні зробили ставку на сліпий автоматизм об’єктивних економічних законів. Лише після того, як вади “гайдарономіки” стали очевидними, Б.Єльцин відмовився від послуг “молодих реформаторів” і звернув свої погляди в бік господарників з великим досвідом практичної роботи. В аналогічній ситуації Л. Кравчук зупинив свій вибір на представникові директорського корпусу у Верховній Раді — Л. Кучмі.

З 1982 р. Л. Кучма працював першим заступником начальника і генерального конструктора КБ “Південне”, а з 1986 р. — генеральним директором виробничого об’єднання “Південний машинобудівний завод”. Ні про нього самого, ні про очолюваний ним завод — одне з найбільших в Радянському Союзі підприємств — широка гро-

мадськість не знала, тому що основною продукцією “Південмашу” були міжконтинентальні і космічні ракети.

13 жовтня 1992 р. Верховна Рада затвердила Л. Кучму прем'єр-міністром України. 27 жовтня за поданням Кучми Л. Кравчук призначив своїми указами членів уряду. Першим віце-прем'єр-міністром України став І. Юхновський, віце-прем'єр-міністром з питань промисловості та будівництва — В. Євтухов, з питань економічної реформи — В. Пинзеник, з питань паливно-енергетичного комплексу — Ю. Іоффе, з питань гуманітарної політики — М. Жулинський⁷.

Восени 1992 р. уже визначилися катастрофічні наслідки лібералізації цін, започаткованої в Росії на початку року і тоді ж впровадженої в Україні (надто тісно пов'язане з російською економікою, українське господарство змушене було йти російським курсом).

За перший рік лібералізації ціни на газ зросли в 100, а на нафту — в 300 разів. Підвищення цін на паливо почало розкручувати спіраль інфляції. На початку 1992 р. були введені купонокарбованці багаторазового користування як попередники повноцінної національної валюти — гривні. У середині року Україна вийшла з рубльової зони. Гривневі купюри були віддрукзовані і зберігалися у сховищах Національного банку. Однак погіршення ситуації в економіці зробило неможливою грошову реформу. За рік купонокарбованці знецінилися в 21 раз⁸.

Почалася обвальна бартеризація зовнішньої торгівлі. Експортні поставки за бартером здійснювались, як правило, за зниженими цінами, а імпорتنі — за завищеними. Багато спритних людей, які зайнялися в цей час зовнішньоторговельними операціями, здобули на різниці в цінах (яка не могла бути “охоплена” оподаткуванням) мільйонні прибутки в американських доларах. Об'єктом спекулятивних операцій найчастіше були метал і паливні ресурси. В Донецько-Придніпровському економічному регіоні, де розміщувалися відповідні галузі промисловості, почали формуватися могутні господарсько-політичні клани.

Новий прем'єр-міністр України 18 листопада 1992 р. виклав у парламенті програму першочергових заходів щодо подолання кризи. Доповідь була гранично відвертою. Всі бачили, а часто й на собі відчували господарський занепад, зубожіння найменш соціально захищених категорій населення, зухвалість нуворишів, що наживалися на цілком легальному, через недосконалість законів, розкраданні державного майна. У цій доповіді окремі прояви економічних негараздів вперше було об'єднано в цілісну картину господарського розвалу. “Країну ми розвалили”, — підсумував Л. Кучма, і цей висновок шокує подіяв на депутатів⁹. Вони дали згоду на додаткові повноваження Кабінету міністрів для здійснення економічних реформ.

У 1993 р. українська економіка сповна відчула всю силу нафтогазової залежності від Росії, яка підвищила ціни за енергоносії до рівня світових. Інфляція переросла в гіперінфляцію, купонокарбованці знецінилися в 103 рази. Частка оплати праці у виробленому національному доході зменшилася до 35 % проти 59 % у 1990 р. Національний дохід зменшився у 1993 р. до 60,6 % порівняно з 1990 р.¹⁰ У цій ситуації додаткові повноваження уряду Л. Кучми не спрацювали, а відносини з Л. Кравчуком загострилися.

Для Президента України новий прем'єр-міністр виявився не таким поступливим, як попередні. Навесні 1993 р. Л. Кучма зробив спробу підпорядкувати собі представників Президента в областях шляхом введення їх до складу Кабінету міністрів. Президент його не підтримав, натомість запропонував парламенту дозволити йому безпосередньо керувати урядом і видавати укази з неврегульованих законодавством економічних питань на час до прийняття парламентом відповідного закону. Верховна Рада не підтримала Президента, не погодилася вона й на відставку Л. Кучми, яку прем'єр-міністр запропонував, дізнавшись про ініціативу Л. Кравчука. Більше того, Л. Кучма дістав повноваження видавати декрети, які мали заповнювати законодавчий вакуум або навіть могли змінювати в певних межах чинні закони.

У червні 1993 р. Л. Кравчук підписав указ про створення в складі Кабінету міністрів надзвичайного комітету з питань оперативного управління народним господарством. Комітет на чолі з прем'єр-міністром мав вживати заходи щодо стримування інфляції, стабілізації виробництва, соціального захисту населення. Однак Л. Кучма, з яким проект указу не був погоджений, відмовився його виконувати. Президент змушений був відкликати указ і скоротити штат своєї адміністрації, ліквідувати в ній комісії та ради, які дублювали структури Кабінету міністрів.

Втім, Л. Кучма і Л. Кравчук не змогли дійти згоди. Після кількох наполегливих прохань Л. Кучми Верховна Рада дала згоду на те, щоб голова уряду пішов у відставку у вересні 1993 р.

На початку 90-х рр. українське суспільство залишалося слабоструктурованим. Колишня партійна та радянська номенклатура продовжувала утримувати в своїх руках політичну та економічну владу, хоча й була організаційно неформальною. Представники "партії влади" стали безпартійними через заборону КППС і низький рейтинг політичних партій серед виборців.

До "партії влади" увійшли лише ті номенклатурники, які витримали чистку виборами. Конкурентів на владу у них майже не виявилося. КППС десятиліттями відбирала до своїх структур найздібніших людей з усіх верств суспільства. Ті, хто намагався з допомогою антикомуністичних гасел потіснити партійних функціонерів, зазнавали здебільшого невдачі: їхня кваліфікація як мітингових політиків була

низькою. “Партія влади”, однак, не заперечувала проти включення до своїх лав професійно придатних політиків нової хвилі.

Політичне структурування суспільства започаткували партії лівого спрямування. Появу лівих партій слід кваліфікувати як процес регенерації забороненої КПРС в умовах невпинного погіршення матеріального добробуту населення. Але, оскільки тривале панування КПРС сформувало недовіру суспільства до політичних партій, нові партії масовими не стали.

Першою у лівому спектрі політичного життя з’явилася Соціалістична партія України (СПУ). На установчому з’їзді у жовтні 1991 р. засновники партії оголосили, що СПУ налічує 60 тис. членів, однак, за незалежними оцінками, реальна кількість соціалістів була вдвічі меншою. 90 % членів партії були свого часу членами забороненої КПУ. Поповнювалася партія також майже виключно комуністами¹¹. Намір засновника СПУ О. Мороза осучаснити ідеологію й політику партії зазнав невдачі. Партія не стала соціал-демократичною, за ідеологією вона мало відрізнялася від колишньої КПРС.

У 1992 р. провела установчу конференцію Селянська партія України (СелПУ). Її створили голови колгоспів і директори радгоспів з метою відстоювання своїх інтересів у парламентських та урядових інстанціях. Фактичним організатором і керівником СелПУ був міністр сільського господарства О.Ткаченко, номінальним головою партії — директор радгоспу на Херсонщині С. Довгань. Партійний актив міцно тримався за ті постулати комуністичної доктрини, які забезпечували його вплив на селі: державну власність на землю, централізоване державне забезпечення аграрного сектору, колгоспно-радгоспний лад. На момент реєстрації було оголошено, що партія має 65 тис. членів¹². Насправді це була партія-фантом, організація без реальної “членської маси”. Однак вона мала відчутний вплив на селі, тому що об’єднувала в своїх лавах аграрний директорат.

Від 1993 р. розгорнулася кампанія з реабілітації КПУ і створення комуністичних осередків на місцях. Проголосивши політичний плюралізм, “партія влади” не мала законних підстав, щоб зупинити цей процес. Вона, проте, не скасувала рішення про заборону КПУ в складі КПРС, щоб КПУ не могла претендувати на відновлення прав на майно КПРС. У травні 1993 р. Президія Верховної Ради постановила: “Громадяни України, які поділяють комуністичні ідеї, можуть створювати партійні організації у відповідності до чинного законодавства України”. Після зняття правових перешкод у червні 1993 р. в Донецьку відбувся “відновлювальний” з’їзд КПУ. Наприкінці 1993 р. в цій партії налічувалося 120 тис. членів¹³.

У правому спектрі політичних сил безроздільно панував Народний рух України. У документах III з’їзду НРУ (лютий—березень 1992 р.) проголошувалося, що Рух виступатиме за консолідацію суспіль-

них сил, які підтримують державотворчий процес, але перебуватиме в конструктивній опозиції до виконавчих структур влади. З'їзд обрав трьох співголів НРУ — І. Драча, М. Гориня і В. Чорновола, які по-різному ставилися до влади. Зокрема, І. Драч і М. Горинь були налаштовані брати активну участь у державотворчому процесі. Представники Руху посіли в уряді Л. Кучми три ключові посади, у тому числі першого віце-прем'єр-міністра. Ті, хто волів боротися з “партією влади”, згуртувалися навколо В. Чорновола. Останній взяв курс на перетворення НРУ із слабо оформленого громадсько-політичного об'єднання в політичну партію.

Перетворення Руху завершилося на IV з'їзді в грудні 1992 р. Чисельність нової партії не перевищувала 30 тис. членів (у 1990 р. Рух об'єднував 600 тис. чол.), а через рік зросла вдвічі¹⁴. Помилково перебільшуючи вплив НРУ на населення, В. Чорновол взяв курс на розпуск Верховної Ради й проведення нових виборів на багатопартійній основі. Проте кампанія зі збору підписів для проведення референдуму щодо дострокового розпуску парламенту провалилася. Невдачею Чорновола скористалися інші претенденти на роль партійних лідерів. Навесні 1993 р. з Руху виділилася нова партія, яка теж використала популярну назву: Всенародний рух України. Однак її лідер Л. Скорик даремно сподівалася створити “всенародну” партію. Це утворення непомітно зникло.

Найбільш впливовою силою в Русі до його перетворення в структуровану політичну організацію була Українська республіканська партія. Національно-демократична і поміркована ідеологія УРП влаштувала не всіх республіканців. Черговий з'їзд у травні 1992 р. обрав головою цієї партії М. Гориня. Безпосередньо на з'їзді від республіканців відкололося радикальне крило на чолі зі С. Хмарою, яке перетворилося на карликову партію. Однак УРП зберегла свої організації майже в кожній області України, хоч і не стала масовою.

Окремі політичні діячі почали формувати “під себе” партії центристського спрямування. Попри байдужість населення до політичних партій, для лівих і правих сил ще існувала певна соціальна база. Центризм, однак, зовсім не знаходив собі прихильників. Тому новоутворювані партії були карликовими. На початку 1992 р. відомий політик, заступник голови Верховної Ради В. Гриньов зробив спробу створити на основі цих партій об'єднання демократичних сил “Нова Україна”. Ця політична структура в перші місяці свого існування мала вигляд перспективної політичної сили. Проте зібрані під дахом “Нової України” різноманітні течії не змогли консолідуватися. У об'єднанні почалася боротьба між прибічниками ліберально-консервативної і соціал-демократичної ідеологій, а також, що істотніше, між окремими лідерами. Недостатня увага “Нової України” до соціа-

льних питань унеможливила підтримку її з боку основної маси населення. Спроби опертися на підприємницькі кола теж зазнали невдачі через майже цілковиту відсутність в країні цієї соціальної верстви.

На кінець 1993 р. загальна чисельність членів усіх зареєстрованих в Україні політичних партій не перевищувала 400 тис. осіб¹⁵. Міжпартійні суперечності програмного і тактичного характеру були гострими, хоча половина партійних лідерів у минулому мала квиток члена КПРС. Партії існували самі по собі, не маючи належного зв'язку ні з основною масою населення, ні з владними структурами. Залишалося незрозумілим, яка партія перебуває при владі, а яка в опозиції. Тим не менш, у перші роки незалежності виникли передумови для структурування політичного життя. Суспільство переставало бути атомізованим, тобто роз'єднаним на персональному рівні, а тому цілком залежним від волі держави.

Після відставки Л. Кучми Президент України дістав можливість взяти керівництво урядом у власні руки. Виконання обов'язків прем'єр-міністра Л. Кравчук поклав на першого віце-прем'єр-міністра Ю. Звягільського, але не робив спроб затвердити його на цій посаді. Було створено Координаційний комітет з питань здійснення ринкових реформ і подолання економічної кризи. До цього консультативного органу при Президенті увійшли Ю. Звягільський, голова Верховної Ради І. Плющ, голова правління Національного банку В.Ющенко, міністр фінансів Г. П'ятаченко, міністр економіки Р. Шпек, а також підприємці, банкіри, науковці¹⁶. Новий уряд Л. Кравчук сформував самостійно, залишивши всіх ключових міністрів попереднього уряду на їхніх посадах.

Криза у стосунках Президента України і Верховної Ради, одним з епізодів якої стала відставка Л. Кучми, змусила обидві сторони звернутися до народу з проханням підтвердити їхній мандат на владу. 24 вересня 1993 р. Верховна Рада ухвалила провести дострокові вибори в парламент 27 березня, а Президента України — 26 червня 1994 р.

Л. Кравчук тепер мав не тільки можливість керувати урядом, а й час для ринкових перетворень. Цей час, однак, було змарновано. Прагнучи зупинити гіперінфляцію (за 1993 р. купонокарбованець знецінився в 103 рази), уряд узяв курс на згортання економічної лібералізації. Восени 1993 р. було закрито торги міжбанківської валютної біржі й запроваджено фіксований валютний курс. Відновилося ліцензування експорту багатьох видів продукції. По суті, було зроблено спробу перевести економіку на ручне управління.

Національний банк України розпочав жорстку дефляційну політику. В липні 1994 р. він добився найнижчого (2,1 %) рівня інфляції за попередні три роки. Однак монетарні обмеження не підкріплюва-

лися зниженням бюджетних витрат та наповненням бюджету. Приборкання інфляції досягалося головним чином утворенням заборгованості з заробітної плати, пенсій та інших соціальних виплат, а також зростанням неплатежів за товари та послуги в народному господарстві¹⁷.

Подібні явища спостерігались і в Росії. Україна у своїх реформах все ще йшла по російських слідах, хоча у неї й не було тих природних ресурсів, які мала РФ. Тому параметри української платіжної кризи перевищили аналогічні російські показники майже вдсятеро. У березні 1994 р. Б. Єльцин назвав кризу неплатежів у російській економіці явищем, що загрожує національній безпеці¹⁸. В Україні ж ніхто не бив на сполох, зважаючи на виборчі кампанії, що наближались.

Запровадження примусового курсу купонокарбованця призвело до значного зростання оборотів тіньової економіки, колосального посилення корупції в державному апараті, величезних перевитрат експортерів і відпливу капіталів за кордон. За різними оцінками, наприкінці 1994 р. у розпорядженні вітчизняних власників на території України було від 2 до 4 млрд, а поза її межами — від 10 до 20 млрд доларів США¹⁹. Відплив валюти знекровлював економіку.

Щоб скоротити емісію не забезпечених товарною масою грошей, уряд почав збільшувати податки. В Україні було встановлено найвищу в світі ставку прибуткового податку з громадян у розмірі 90 %. Одночасно було збільшено ставку податку на додану вартість з 20 до 28 %, що призвело до росту цін та обмеження купівельної спроможності населення, а отже — до зменшення податкових надходжень²⁰. Недосконалість податкової системи у свою чергу посилила темпи зростання тіньової економіки та згорання виробничої й комерційної діяльності.

Такою була ціна неконтрольованого затяжного розпаду командної економіки. Експерти Міжнародного валютного фонду засвідчили, що економічна ситуація в Україні в 1994 р. стала гіршою, ніж у будь-якій країні, за винятком деяких, що перебували у стані війни. Цей рік приніс найбільший, за світовими стандартами, спад промислового виробництва — майже на 28 %. У серпні 1994 р. індекс реального обсягу промислової продукції проти рівня 1990 р. становив 51,2 %. Тобто промислове виробництво скоротилося вдвічі²¹.

Вибори до Верховної Ради 1994 р. проводилися на багатопартійній основі, але за мажоритарним принципом, який зводив нанівець активну роль політичних партій. Була збережена норма голосування в два тури, як і на виборах 1990 р. Щоб бути обраним, кандидат у депутати мав набрати 50 % голосів зареєстрованих виборців при 50%-вій явці на вибори.

Комуністи і соціалісти йшли на вибори під гаслами соціального реваншу. В їх передвиборчих програмах передбачалося: скасування

посади Президента України (у комуністів — конституційною більшістю Верховної Ради, у соціалістів — шляхом референдуму); визнання необхідності подвійного громадянства; ефективний контроль за зовнішньоекономічною торгівлею та валютними доходами (у комуністів), запровадження державної монополії зовнішньої торгівлі з поступовою лібералізацією (у соціалістів); перехід до лімітованого розподілу за доступними цінами мінімуму товарів першої необхідності (у комуністів), грошова реформа конфіскаційного типу (у соціалістів)²².

Економічні заходи, які принципово не відрізнялися від перелічених вимог лівих партій, уряд Ю. Звягільського здійснював з осені 1993 р. Саме вони за відсутності диктатури, в умовах якої тільки й могла функціонувати командна економіка, спричинили цілковитий господарський розвал.

Зубожілі люди у відчаї все частіше починали запитувати: якщо керманічі держави неспроможні забезпечити життєдіяльність незалежної України, то чи не краще було б відродити Радянський Союз? Під час виборів 1994 р. деякі кандидати пропонували найпростіший спосіб вирішення проблеми енергоносіїв — приєднання до Росії.

Передвиборча програма КПУ у питанні про майбутнє стосунків України з Росією була обережнішою. В ній йшлося про “відродження на принципово нових засадах союзу братерських народів, входження України як повноправного члена до Економічного союзу СНД”. Соціалісти говорили тільки про “відновлення і розвиток братніх стосунків”²³, хоча в це гасло можна було вкласти не тільки такий зміст.

У виборах 27 березня і 10 квітня 1994 р. взяли участь 32 політичні партії. Виборці по-різному відреагували на бездіяльність владних структур перед обличчям кризи: переважна більшість народних депутатів попереднього скликання, яка балотувалася на новий строк (138 з 188), не була обрана; багато виборців залишилися вдома, демонструючи свою недовіру до всіх кандидатів. Під час весняних виборів 1994 р. було обрано тільки 340 депутатів. Повноваження двох депутатів Верховна Рада не затвердила²⁴.

Верховна Рада України 13-го скликання почала працювати у травні 1994 р. у неповному складі. Згідно з нормами Конституції 1978 р., кількість голосів “за”, що є достатньою для ухвалення законів, вираховувалася від кількості депутатів, повноваження яких були визнані і не припинені в установленому законом порядку. Проте кворум визначався в загальноприйнятому порядку — половина повного складу депутатів (225 з 450). Конституція могла змінюватися, коли за це висловлювалося дві третини повного складу депутатів (300 з 450).

Це означало, що більшість для прийняття рішень становила 170 голосів (половина від наявного складу депутатів плюс один голос). Депутати розподілилися по десяти групах або фракціях. Комуністи,

зокрема, мали 84 голоси, соціалісти — 25, аграрники — 36, а разом — 145 голосів. Набрати потрібну більшість лівий блок, отже, міг лише за підтримки інших фракцій, а саме — міжрегіональної депутатської групи (27 голосів) чи групи “Єдність” (26 голосів), які стояли на про-російських позиціях і голосували здебільшого разом з лівими партіями²⁵.

Таким чином, одразу після виборів ліві партії дістали контрольний пакет голосів у Верховній Раді. Незважаючи на те, що виборчий марафон тривав, ліві партії ініціювали прийняття Верховною Радою постанови “Про забезпечення діяльності народних депутатів України”. Текст її було ретельно приховано від засобів масової інформації, бо йшлося про “святе”: збільшення заробітної плати, звільнення зарплати народного депутата від податкового обкладання, надання йому безплатних путівок і додаткових коштів на оздоровлення тощо. Цілком зрозуміло, що наївна спроба приховати постанову від громадськості не вдалася. Під час додаткових виборів лівий блок втратив контрольний пакет голосів²⁶.

Перші кроки лівої більшості в парламенті засвідчили наявність серйозної небезпеки для національних інтересів молодій державі. Верховна Рада фактично солідаризувалася з рішенням Одеської обласної ради припинити будівництво нафтоперевалочного терміналу й у першому читанні 14 липня 1994 р. ухвалила Закон “Про місцеві Ради та місцеве самоврядування”. Підготовлений депутатською комісією з питань діяльності рад і самоврядування до другого читання, цей законопроект вже мав назву “Про місцеві Ради депутатів трудящих”. Суть його полягала у фактичному відновленні на місцях радянської влади.

У нових турах голосування в 1994 р. було обрано ще 67 депутатів, після чого їх загальна кількість дійшла до 405. Хоча партії висували своїх кандидатів в усіх виборчих округах, вони здобули тільки 178 мандатів, 227 місць у парламенті належало безпартійним.

Більше половини мандатів, здобутих партіями, прийшлося на частку КПУ — 90. Ще 13 партій, які спромоглися провести своїх представників у парламент, усі разом дістали 88 мандатів. За кількістю місць у Верховній Раді Народний рух був на другому шаблі (20 мандатів), СелПУ — на третьому (19), СПУ — на четвертому (15), УРП — на п'ятому (11). Інші партії-переможці були представлені одним або кількома депутатами²⁷.

У грудні 1994 р. Центральна виборча комісія запропонувала припинити виборчий марафон і відкласти на рік призначення виборів у 44 округах, де вони або тричі визнавалися за такі, що не відбулися через неявку виборців, або депутата не було обрано. Парламент погодився з пропозицією. Навіть у 1998 р. — останньому для Верховної Ради України 13-го скликання — 32 мандати не мали своїх господарів²⁸.

На виборах комуністи і соціалісти були конкурентами, але після них виступили єдиним блоком. Головою Верховної Ради був обраний лідер соціалістів О. Мороз, а першим заступником голови — лідер СелПУ О. Ткаченко. Парламент України потрапив під контроль комуністів, хоч їхня перемога на виборах була відносною.

Ліві партії прагнули закріпити свій успіх на виборах Президента України. Єдиним кандидатом лівих сил став О. Мороз. У травні 1994 р. Центральна виборча комісія зареєструвала сімох кандидатів. Лише троє з них мали реальні шанси на успіх: Л. Кравчук, О. Мороз і Л. Кучма.

Напередодні президентських виборів, у червні 1994 р., Л. Кравчук висунув, а новообраний парламент затвердив кандидатуру В. Масола на посаду прем'єр-міністра.

Перший тур виборів не дав переваги жодному кандидату. Найбільше голосів набрав діючий Президент — 37,7 %. Проте його перевага над іншими кандидатами була відносною, а тому і маловартісною. За 2,5 року перебування при владі Л. Кравчук розгубив своїх прибічників. 1 грудня 1991 р. він переміг у першому турі, коли набрав 61,6 % голосів, а 26 червня 1994 р. проти нього висловилося 62,3 % виборців.

Не менш нищівної поразки у першому турі президентських виборів зазнав О. Мороз. Підтримуваний всіма лівими партіями, він спромігся набрати тільки 13,1 % голосів. Виборці не хотіли повертатися в минуле, хоча переважна їх частина з ностальгією згадувала про матеріальний рівень свого життя десятилітньої давності. Тому серед претендентів безумовним лідером став экс-прем'єр-міністр Л. Кучма, який набрав 31,3 % голосів.

10 липня Л. Кравчук і Л. Кучма вступили в безпосередню виборчу боротьбу один з одним. Діючий Президент максимально використав “адміністративний ресурс”. Проте в ситуації, що склалася, це дало здебільшого зворотний ефект. За Л. Кучму проголосувало понад 52 % тих, хто прийшов на виборчі дільниці, за Л. Кравчука — 45 %.

З ініціативи новообраного Президента 19 липня була опублікована спільна заява Л. Кучми, О. Мороза і В. Масола, в якій проголошувалася готовність керівників двох гілок влади дотримуватися чинної Конституції і змінювати її положення тільки з доброї волі обох сторін. Тобто вони зобов'язувалися розв'язати ключове питання про межі своїх повноважень шляхом консенсусу.

Конституційний процес в Україні розпочався з прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет. У цьому документі закріплювалися такі конституційні положення, як невід'ємне право українського народу на самовизначення, недоторканність території республіки, розподіл влади на виконавчу, законодавчу й судову,

рівність громадян перед законом, гарантування громадянських прав і свобод.

Восени 1990 р. Верховна Рада затвердила Конституційну комісію, перед якою поставила завдання опрацювати концепцію Основного Закону. У червні наступного року концепція була розглянута і затверджена. Після цього розпочалася безпосередня робота над текстом Конституції. В його основу були покладені Загальна декларація прав людини, пакти ООН про економічні, соціальні і культурні права та інші основоположні міжнародні правові документи.

Різні варіанти проекту обговорювалися в Інституті держави і права АН України, інших науково-дослідних установах правничого профілю. Комісія залучила до експертизи проектів провідних спеціалістів конституційного права. Після публікації проектів для широкого обговорення до Конституційної комісії надійшли десятки тисяч поправок і доповнень.

Найбільш складною виявилася проблема розподілу владних повноважень між Верховною Радою і Президентом України. Більшість депутатів парламенту не бажала передавати Президенту виконавчу владу в повному обсязі. Через це конституційний процес зайшов у глухий кут. Діючою залишалася Конституція УРСР 1978 р., до якої внесли більше двох сотень поправок. Поправки іноді суперечили первинному тексту або іншим поправкам, і Основний Закон не виконував повною мірою своєї основної ролі — забезпечувати стабільність політичного життя.

У вересні 1994 р. була утворена нова Конституційна комісія, співголовами якої стали Президент України і голова Верховної Ради. Відновилася рутинна робота над текстом Конституції.

Невдовзі Л. Кучма зробив рішучий крок: вніс до Верховної Ради проект конституційного закону “Про державну владу та місцеве самоврядування”. Проект містив конкретні пропозиції про розмежування влади по законодавчій і управлінсько-розпорядчій лінії, а тому не міг не порушувати багатьох статей діючої Конституції 1978 р., побудованої на принципі нероздільності влади. Верховна Рада, в разі прийняття цього закону, віддавала Президентові України істотну частину владних повноважень.

Виступаючи 22 грудня 1994 р. у парламенті з обґрунтуванням внесеного законопроекту, Л. Кучма заявив гранично відверто: “Треба визнати помилковим привласнення управлінських функцій парламентом та місцевими радами. Біда Верховної Ради зразка 1991 року не в тому, що вона взяла на себе функції державного управління від комуністичної партії. В той час більше нікому було це зробити. Її помилка полягала в тому, що вона побоялася, а може, була неспроможною передати у повному обсязі виконавчі повноваження спочатку уряду, а пізніше — всенародно обраному Президенту. Фактично до липня

цього року в Україні існувала парламентсько-президентська республіка. І вона довела свою нежиттєздатність”²⁹.

Недоліки цієї форми правління в умовах трансформації суспільства підтверджувалися незаперечним фактом: Україна опинилася позаду тих країн СНД, яких у 1990 р. вона випереджала, але які спромоглися дати собі раду з проблемою влади.

Озвучене Л. Кучмою трактування форми правління в Україні як парламентсько-президентської республіки було умовним. Форма правління визначається на основі прописаних у конституції повноважень органів влади. Залежно від співвідношень в обсязі повноважень законодавчої та виконавчої влади держава може бути президентською, парламентською, парламентсько-президентською або президентсько-парламентською. Однак чинна на той час в Україні радянська конституція містила в собі фундаментальні суперечності якраз у цій сфері.

Л. Кучма не випадково обмежив час існування “парламентсько-президентської” форми правління періодом до липня 1994 р. Від липня до грудня 1994 р. у законодавчому полі хоча й не відбулося жодних змін, проте відразу після затвердження на посаді новообраний Президент України здійснив цілу низку важливих ініціатив одночасно на багатьох напрямках. Його діяльність перекривала або компенсувала бездіяльність непристосованих до функцій виконавчої влади комісій і керівництва парламенту. Республіка явочним порядком ставала президентсько-парламентською.

Коли у квітні 1995 р. почала свою роботу третя сесія Верховної Ради України, соціалісти й особливо аграрна фракція відмовилися від беззастережної підтримки комуністів. Міжрегіональна депутатська група (МДГ) і “Єдність” теж почали голосувати самостійно³⁰.

Це яскраво виявилось під час проходження президентського законопроекту про державну владу. Безвідповідальна поправка комуніста В. Терещука про надання голові Верховної Ради функцій глави держави набрала 93 голоси. За неї проголосувало тільки семеро соціалістів, хоч головою парламенту був лідер їхньої власної партії. Зате пропозиція надати Президенту поряд з повноваженнями глави держави функції глави виконавчої гілки влади з досить широкими повноваженнями набрала 221 голос (55 %) і була схвалена. За неї проголосувало 19 % комуністів, 41 % соціалістів, 72 % аграрників, а також переважна більшість депутатів інших фракцій та груп³¹.

18 травня 1995 р. Верховна Рада ухвалила Закон “Про державну владу і місцеве самоврядування”. Згідно з ним Президент ставав главою виконавчої гілки влади. Склад уряду він формував сам, без узгоджень і затверджень парламентом. Він очолював і систему місцевих органів виконавчої влади. Пропозиція комуністів про місцеву владу у вигляді рад депутатів трудящих, тобто радянську владну вертикаль

аж до Верховної Ради, не пройшла. Органами влади від обласного до районного рівня (а також у містах центрального підпорядкування — Києві та Севастополі) ставали державні адміністрації, главами їх Президент повинен був призначати обраних безпосередньо населенням голів відповідних рад. У компетенції місцевих рад залишалися обмежені повноваження: затвердження місцевого бюджету та програм територіального розвитку, заслуховування звітів голів державних адміністрацій (без організаційних наслідків для останніх у разі негативної оцінки їхньої діяльності).

Таким чином, Президент за короткий період з грудня 1994 р. по травень 1995 р. спромігся забезпечити ухвалення закону, який створював основу для розбудови ефективної вертикалі виконавчої влади. Президентська складова влади стала виходити на перший план.

Державний устрій змінювався без застосування сили. Контролюючи силові структури, глава держави діяв виключно в конституційному полі, хоча кінцевою метою його дій була якраз зміна Конституції України. Найбільш вагомим засобом політичного тиску на парламент були заяви про звернення до громадян України з приводу отримання від них мандата народної довіри.

Логіка політичного тиску призвела до того, що закон про державну владу і місцеве самоврядування, який мав конституційний статус, був ухвалений простою більшістю голосів.

Про те, що цей закон не набере конституційної більшості голосів, було відомо заздалегідь. Після довиборів баланс політичних сил у парламенті змінився, але ні праві, ні ліві не мали переважної більшості, а їх порозуміння з принципових на той час питань було неможливим. На тлі всеохоплюючої кризи, спричиненої труднощами трансформаційного періоду, виникла локальна політична криза, з якої необхідно було знайти вихід.

Єдиним виходом залишалось звернення до народу. Мандат на владу Президент України дістав в умовах суцільного господарського розвалу. Його перші заходи з подолання економічної кризи виявилися швидкими й ефективними, тому звернення до народу за підтвердженням довіри було цілком логічним. 31 травня 1995 р. Л. Кучма видав указ про організацію опитування громадської думки щодо довіри Президенту і Верховній Раді. Питання у бюлетені формулювалося так: “Кому Ви довіряєте — Президентові України чи Верховній Раді?”. 1 червня Верховна Рада на цей указ наклала вето.

Для противників Л. Кучми в парламенті опитування несло реальну загрозу. Вони не мали конструктивної програми, яку могли б протипоставити президентській. Ситуація погіршувалася неможливістю застосувати звичну популістську риторіку. Предметом кризи було суто конкретне питання: прийнятий більшістю депутатів Верховної Ради Закон України “Про державну владу і місцеве самоврядування”.

Знову, і вже не вперше з 1989 р., ліві сили опинилися перед необхідністю відступити, здати противнику утримувані ними рубежі.

Однак і президентська позиція була вразливою. Згідно з чинною Конституцією, глава виконавчої влади не міг влаштовувати референдум без згоди парламенту. Опитування не могло мати юридичних наслідків. Якби результати опитування й були позитивними для Президента України, він не міг би легітимно скористатися ними для реформування системи влади.

Тому обидві сторони утрималися від звернення до виборців і почали працювати над формулою компромісу. 8 червня 1995 р. криза влади була вичерпана укладенням Конституційного договору терміном на один рік між Президентом України і Верховною Радою. Під договором, який в основному відтворював положення закону “Про державну владу і місцеве самоврядування”, поставило свої підписи більше половини депутатів. Тимчасово, строком на один рік припинялася дія положень Конституції 1978 р., які суперечили угоді. На цей строк обмежувалися повноваження парламенту та місцевих рад і, відповідно, розширювалися нормотворчі й адміністративні функції виконавчої влади.

Конституційний договір між Верховною Радою і Президентом був нестандартним кроком. Він забезпечував керованість держави на основі принципу розподілу влади і давав час на пошуки компромісних рішень в опрацюванні пострадянської конституції.

Рік минув у гострих суперечках. У лютому 1996 р. Конституційна комісія передала на розгляд парламенту проект Основного закону разом із зауваженнями своїх членів, нерідко протилежними за змістом. Проект розглядався майже три місяці. Відбулося три офіційні читання.

Ліві партії не погоджувалися з президентською стороною за такими головними пунктами: розподіл повноважень між гілками влади: визнання приватної власності на засоби виробництва, перетворення української національної символіки на державну, ненадання російській мові державного статусу, статус Республіки Крим.

Знову виникло питання про звернення до народу, на цей раз у формі референдуму, а не опитування. Рада національної безпеки і Рада регіонів рекомендували оголосити референдум щодо затвердження Основного закону в редакції, внесеній Конституційною комісією на розгляд до Верховної Ради. Ця редакція передбачала двопалатну структуру парламенту, названого Народними Зборами. Верховна Рада не погодилася з президентським проектом і під час дебатів внесла до нього багато поправок. З частиною поправок Л. Кучма погодився, аби прийняти Конституцію України. Зокрема, він дав згоду на однопалатний парламент. На референдум, однак, передбачалося внести

первісний президентський проект, без врахування напрацювань парламентських дебатів.

За чотири дні до вичерпання строку дії Конституційного договору, 4 червня 1996 р., Верховна Рада ухвалила у першому читанні доопрацьований проект нового Основного Закону. Однак перспектив на його ухвалення в цілому не було. 26 червня Л. Кучма видав указ “Про проведення Всеукраїнського референдуму з питання ухвалення нової Конституції України”.

В ситуації гострої політичної кризи у парламенті була сформована узгоджувальна комісія, яку очолив народний депутат М. Сирота. 27 червня Верховна Рада почала своє історичне засідання, присвячене розгляду Конституції. Крок за кроком узгоджувалися позиції різних політичних сил і визначався той текст, який міг бути ухвалений конституційною більшістю голосів. Президентська сторона не відступила від принципових позицій у сфері розподілу влади, права приватної власності, державної символіки, державного статусу української мови. З деяких питань були досягнуті взаємні поступки. Ліві не заблокували затвердження синьо-жовтого прапора як державного, а праві погодилися зберегти за Кримом статус автономної республіки.

Постатейне узгодження проекту Конституції тривало день і ніч. Остаточне голосування відбулося вранці 28 червня. Відпрацьований узгоджувальною комісією М.Сироти і вже прийнятий постатейно проект набрав при голосуванні в цілому 315 голосів при необхідному мінімумі в 300 голосів.

У аграрників не голосували двоє, відсутніми були теж двоє, а 21 депутат підтримав проект Конституції. За прийняття проекту висловилися також 17 соціалістів, тобто переважна більшість цієї фракції. Шестеро висловилися проти, двоє утрималися, двоє були відсутні.

Під тиском пропрезидентських сил і через “зраду” своїх союзників комуністична фракція під час голосування розкололася. Проти прийняття Конституції проголосували тільки 29 з 89 депутатів від КПУ. 10 комуністів були відсутні, 20 — не голосували, 10 — утрималися при голосуванні й, нарешті 20 — підтримали Конституцію³².

Україна не стала президентською республікою, як це передбачав проект Л. Кучми. Однак вона не стала і парламентською республікою, на чому наполягали ліві партії.

Конституція увібрала в себе багато компромісних формулювань і навіть деякі логічні казуси, допущені випадково або свідомо. Вони утруднюють користування Основним Законом або допускають різне його тлумачення. Проте недосконалість тексту, опрацьованого в гострій політичній боротьбі, не зменшує доленосного значення Конституції. Вона упорядкувала політичне життя українського народу в перехідну добу кардинальних зрушень.

Поряд з детально виписаними функціями законодавчої і виконавчої влади Основний Закон окреслював права й обов'язки судових органів. Зокрема, Конституційний Суд повинен був тлумачити конфліктні ситуації в житті суспільства з точки зору Основного закону, а також відповідність дій законодавчих і виконавчих органів влади його вимогам.

У політичній боротьбі, яка продовжувалася, норми Конституції не задовольняли нікого. Керівництво КПУ не внесло у партійний виборчий список на наступних парламентських виборах тих членів своєї парламентської фракції, які голосували за Конституцію України. Л. Кучма включив вимогу ревізії деяких статей Конституції 1996 р. у свою передвиборну програму на чергових президентських виборах.

Ухвалена Конституція окреслила рамки подальшої політичної боротьби. Політичні сили, які виходили за межі конституційних норм, ставали позасистемною опозицією, і проти них природним чином об'єднувалися всі ті, хто бажав зберегти в державі мир і спокій. У разі порушення Конституції органами державної влади ставала можливою апеляція до громадськості і міжнародного співтовариства, оскільки насилля над Конституцією з точки зору міжнародного права є злочином.

П'ятирічний ювілей Конституції у червні 2001 р. святкувався в Україні урочисто й широко. За п'ять років до Основного Закону не було внесено жодних змін. Зокрема, зазнали невдачі спроби Л. Кучми посилити президентську владу внесенням відповідних поправок, прийнятих на Всеукраїнському референдумі. Невдалими були й спроби лівих партій посилити владу парламенту — аж до ліквідації президентської посади.

Позиція лівих диктувалася елементарним бажанням встановити контроль над владою. Вони розуміли, що формування більшості в парламенті для них є реальною справою, тоді як вибороти посаду Президента України проблематично. Їх не турбували ускладнення, що неминуче сталися б в Україні за відсутності сильної виконавчої влади.

Позбутися президентської влади в Україні хотіли також ті, хто бажав перетворити СНД на новий Радянський Союз. На “круглому столі”, організованому “Независимой газетой” (Москва) 25 квітня 2001 р., директор Інституту країн СНД К. Затулін висловився цілком відверто: “Нам взагалі не потрібна президентська влада в Україні, буде краще, якщо це буде парламентська республіка. Наш національний інтерес зовсім не полягає в тому, щоб Україна стала могутньою державою, з якою ми повинні були б рахуватися”.

Навряд чи подібні висловлювання міг би дозволити собі хто-небудь із керівників науково-дослідних установ при Євросоюзі щодо однієї з держав-членів Союзу.

П'ятиріччя від дня прийняття Конституції України стало приводом для різноманітних соціологічних опитувань, в ході яких стала зрозумілою вся відносність популярності Основного Закону. Правильну відповідь на питання про те, що святкується 28 червня, дали тільки 44,7 % опитаних (щоправда, у 2000 р. — 39,1 %) ³³.

Не менш показовий результат дало опитування серед користувачів Інтернету — молодого і, як правило, освіченого прошарку суспільства. Обираючи один з трьох варіантів відповіді на питання “Що становить собою Конституція України?”, учасники опитування висловилися таким чином:

— це Основний Закон України, і все законодавство та управління в країні підпорядковане йому — 0 %;

— це декларативний документ, який нікого ні до чого не зобов'язує — 24 %;

— це Основний Закон України. Але до того, щоб він став таким, треба ще довго йти й владі, й суспільству — 65 %.

Мали утруднення при відповіді або не відповідали — 11 % ³⁴.

Є показовим той варіант відповіді, який обрали дві третини опитуваних. Він засвідчував, що Україну чекає процес оптимізації політичної системи і консолідації державної влади.

ДЖЕРЕЛА і ПРИМІТКИ

¹ Кучма Леонід. Вірю в український народ. — К., 2000. — С. 73.

² Там само. — С. 73, 400.

³ Там само. — С. 400, 416.

⁴ Там само. — С. 400.

⁵ Шляхом радикальних економічних реформ. Матеріали до доповіді Президента України про основні засади економічної та соціальної політики. — К., 1994. — С. 3, 7.

⁶ Кучма Л. Д. Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє. // Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія розвитку. — К., 2001. — С. 11.

⁷ Новітня історія України (1900—2000). — С. 580.

⁸ Там само. — С. 580—581.

⁹ Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. — К., 1994. — С. 318.

¹⁰ Шляхом радикальних економічних реформ. — С. 3, 5.

¹¹ Українські ліві: між лєнінізмом і соціал-демократією. — К., 2000. — С. 36.

¹² Там само. — С. 42.

¹³ Там само. — С. 46, 48.

¹⁴ Там само. — С. 36—37.

¹⁵ Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. — К., 1994. — С. 359.

¹⁶ Голос України. — 1993. — 29 вересня.

¹⁷ Шляхом радикальних економічних реформ. — С. 10.

¹⁸ Там само. — С. 5.

¹⁹ Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох. — К., 2000. — С. 128.

²⁰ Шляхом радикальних економічних реформ. — С. 8.

- ²¹ *Кучма Леонід*. Вірю в український народ. — С. 43—72.
- ²² Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — С. 84.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Історія України: нове бачення. — Т. 2. — С. 402.
- ²⁵ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — С. 92.
- ²⁶ Там само. — С. 93.
- ²⁷ Вибори в Україні 1994 року (друге, доповнене видання). — К., 1995. — С. 32.
- ²⁸ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — С. 102.
- ²⁹ *Кучма Леонід*. Вірю в український народ. — С. 53.
- ³⁰ Там само. — С. 92, 102.
- ³¹ Там само. — С. 100—101.
- ³² Там само. — С. 106.
- ³³ День (Київ). — 2001. — 27 червня.
- ³⁴ Там само. — 20 червня.
-

УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ І КОНСОЛІДАЦІЯ КРАЇНИ. НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ

Досягнення Україною реальної незалежності та її залучення до міжнародної системи поділу праці створюють якісно нову ситуацію для розвитку української нації — народу з давньою та самобутньою культурою, багатою історією, народу, який має значний потенціал інтелекту і духовності. Нове становище України у світі вимагає відповідного осмислення її нових національних інтересів, відмінних від тих, що притаманні напівколоніальній країні. Таке осмислення має починатись із радикальної переоцінки усталеної за радянських часів системи цінностей. Історично українська національна свідомість розвивалась переважно в умовах відсутності повнокровної державності, але стійкість духу нації, його здатність до самовідтворення у вкрай несприятливих умовах життя багатьох поколінь зробили можливим проєкт сучасної України як суверенної демократичної держави.

Головний сенс української незалежності полягає в тому, що Україна стала суб'єктом цивілізованого поступу світу. На жаль, через складнощі процесів державотворення та відсутність послідовної реформаторської політики цей процес відбувається дуже повільно.

Питання про корені нації й початок її державності завжди є для неї надзвичайно важливим, бо воно пов'язане з визначенням історичної долі цієї нації, формуванням її національної самосвідомості, і, в кінцевому підсумку, послугує обґрунтуванню національно-культурної її єдності, укріпленню духовної міці створюваного нею громадянського суспільства. Єдність української політичної нації, консолідація суспільства залежить насамперед від чіткої визначеності вихідних засад, на які спирається нація, що вирішила створити власну державу.

Життєвий простір України складений з внутрішнього простору — власне її територія в державних кордонах, як вони склалися на цей час, та зовнішнього — напрями реалізації інтересів нашої держави щодо близького оточення та світової спільноти. Для нас важливо окреслити саме перше питання, що пов'язане з неоднорідністю ментальних структур та історичного досвіду населення різних регіонів держави.

З точки зору україно-центричної моделі української державності різні регіони внутрішнього життєвого простору нашої держави мають неоднакову цінність для її самоідентифікації. Особливо важли-

вими в цьому плані є землі, в яких формувалась нація, — Київщина, Галичина, Полтавщина, Чернігівщина, Поділля тощо. Історичним ядром української нації є Київська земля, саме на ній та навколишніх теренах склалась перша форма української державності — Київська Русь.

Державне об'єднання під назвою Київська Русь не було мононаціональним, й тому ще у XII ст. воно розпалось на більш стійкі та компактні державні утворення. З одного з них зросла інша держава — Велике Московське князівство або московська Русь, яке у XVI ст., сконсолідувавши свої етнічні та політичні сили, почало приєднувати території, заселені так званими іногородцями, зрештою перетворилося на Російську імперію. Лівобережна Україна була приєднана до Росії лише в XVII ст. внаслідок Переяславської унії, Правобережна — у XVIII ст. після розділів Речі Посполитої. Решта територій — Західна Україна та Закарпаття — була приєднана вже до СРСР у XX ст. Отже, вибудовувати історичну традицію “тисячолітнього проживання разом” українців і росіян означає свідомо перекручувати факти, тобто створювати міф.

Українська нація належить до числа історичних європейських народів, що в свій час, у I тис. н. е., визначили основні риси етнічного обличчя Європи. Намагання російської історичної науки обґрунтувати ідею, що початок утворення української нації слід датувати періодом XV—XVI ст. має не науковий, а політичний сенс — довести, що українці не мають права на самостійне державне існування, оскільки вони є лише частиною великої російської нації. З тією ж метою була винайдена штучна історіографічна абстракція “давньоруський народ”, який начебто жив у межах “першої східнослов'янської імперії” — Київської Русі. Це поняття дещо нагадує не менш штучну конструкцію брежнєвської доби “радянській народ”, що також підпирала хиткі стовпи імперської свідомості.

Після розпаду давньоруської держави в XIII ст., стимульованого татаро-монгольським нашествям, політичний центр української нації змістився на захід — у Галицько-Волинське князівство (ще в XIV ст. воно продовжувало існувати). Пізніше україно-руські землі тривалий час були під владою чужих держав. Це зумовило певні ментальні й мовні відмінності між західними та східними українцями. Лише в Західній Україні, яка була у складі Австро-Угорщини, склались більш-менш цивілізовані як на той час умови для розвитку самобутньої української нації (її культури та самосвідомості) в чужій державі. Східна Україна зазнала значних русифікаційних впливів. Саме Західна і Східна України є історичним центром української нації.

Крім історичного центру, український простір складають землі, приєднані внаслідок колонізації українцями Південно-Східних теренів. Південний її напрям пов'язаний з козацькою колонізацією, що

створила осередок у Запоріжжі й пізніше вийшла в південні степи аж до Кубані. Інший напрямок пов'язаний коли українськими мігрантами, які заселяли Слобожанщину — територію, що була під владою московського царя. Відбувалася й колонізація Причорномор'я, яке у XVIII ст. підпало під владу Російської імперії та було заселене на той час переважно кочовими племенами. До цієї колонізації також були прилучені росіяни та інші народи імперії. Внаслідок процесів урбанізації й асиміляційної політики Росії (а потім — і більшовицької імперії), населення в цих регіонах, особливо в Донбасі та в Криму, стало переважно російськомовним. У Криму, що був приєднаний до України в 1954 р., корінний народ — кримські татари — в 1944 р. був депортований, а півострів радянська влада заселила переселенцями з інших регіонів СРСР.

Отже, процес збирання земель у межах нашої країни скінчився лише в середині XX ст. Тривалий час українці, що складають переважну більшість населення України, хоча й усвідомлювали себе єдиним народом, однак проживали в різних державних утвореннях, зазнаючи величезного асиміляційного тиску з боку тих націй, які панували в цих державах. Внаслідок цього існують більш або менш значні регіональні відмінності між українським населенням, що, безсумнівно, позначається й на процесах національної консолідації. Особливо істотними є відмінності між північно-західними та південно-східними регіонами країни, що за певних умов можуть набути небезпечних проявів, загрозливих для української державності.

Історично склалось так, що до XVIII ст. Україна була форпостом європейської цивілізації на Сході, що стримував тюрксько-ісламський натиск. Згодом Петро I та його наступники розірвали природні процеси спілкування Східної України з європейським світом, що негативно позначилося на українській нації, бо її самобутні ментальні структури насильно прив'язувались до великоросійської “трійки” православ'я — самодержавство — народність, яка була підґрунтям імперської міфології, а отже не могли вільно розвиватись на власних засадах. Східна Україна перетворювалася на територію з переважним розселенням українців, тобто на “Україну” так би мовити, демографічну, а не історико-політичну. Але Україна знову постала як історична реальність в роки Російської революції — тоді українська нація, відчуваючи об'єднуюче натхнення, створила незалежну державу. Але державотворчі сили українців були значною мірою ослаблені війнами 1918—1921 рр. та помилками української влади. Так, Центральна Рада відмовилась від створення власної військової потуги — регулярної української армії, а уряд гетьманату залучив до організації українського війська російських офіцерів-монархістів, створивши тим самим передумови для повернення України до складу Російської держави. Директорія виникла як відповідна реакція українс-

тва, але її помилка полягала в підтримці соціалістичних гасел і насамперед у скасуванні права приватної власності. Анархічні ідеї отаманів не були взагалі державотворчими. Так був підготовлений ґрунт для встановлення влади більшовиків, яка спочатку була досить толерантною до місцевих настроїв.

У цілому, внаслідок впливу багатьох об'єктивних та суб'єктивних чинників, українська нація не змогла достатньо швидко сформувати прошарок військової аристократії, який був би відданий ідеї захисту української держави, а національно-демократична ідея не змогла консолідувати правлячу еліту, яка б визначила загальнонаціональні пріоритети та створила усі необхідні інституції для утвердження державно організованого суспільства.

Національна держава — це не тільки певна територія й населення, історична пам'ять і культура, але це також ціннісне поняття, що визначає конкурентноспроможні норми поведінки та мислення певної консолідації численних груп людей і яке є духом нації. Як зазначає С.Кримський, нація “характеризується саме виходом народу на арену світової історії, знайденням свого досвіду творення загальнозначущого, здатністю збуджувати уні- версум культури імпульсами власної енергії та долі”¹.

Процес усвідомлення та ствердження себе у світі як суб'єкта зовсім не обов'язково призводить до самообмеження й самозамкненості або до утвердження своєї зверхності. Спираючись на власне бачення світу, суб'єкт може узгоджувати свої інтереси з інтересами інших суб'єктів, спираючись на загальновизнані норми права.

Нація — це історико-генетична й комунікативна єдність, що забезпечує цивілізоване життя людини в суспільстві.

Національні ментальні структури забезпечують формування глибинної системи орієнтацій, ціннісної моделі світу, тієї особливої схеми бачення та мовної системи, яка надає можливість створювати висловлювання про речі й події в світі, власні переконання та віру. Нація в цьому розумінні — це “колективно організована особистість”, яка має власні структури свідомості, що ґрунтуються на історично виробленому досвіді. Як особистість нація вважає себе центром універсуму, дивиться зі своєї власної, а не з якоїсь нейтральної, безособистісної точки зору, як це притаманно, наприклад, науковому мисленню, у зовнішній світ.

Свідомість нації має бути певним чином відцентрована, щоб підтримувати рівновагу різних ментальних та ідеологічних схем, це досягається завдяки системі цінностей та інтересів, що усвідомлюються як національна ідея. Без національної ідеї немає народу, а є сукупність окремих одиниць, кожна з яких має свої бажання і прагнення. І цілком природно, що аби вижити ці одиниці мусять об'єднуватись, створюючи для цього інтегруюче силове поле у вигляді певних коле-

ктивних форм свідомості первинного рівня. Національна свідомість також є формою колективної свідомості, але найвищого рівня.

Нація створює життєздатне суспільство й структури влади, що забезпечують його безпеку й життєві інтереси. В сучасному світі саме нація виконує функцію носія мети розвитку суспільства в цілому. Ті чи інші зміни в структурі мети можуть призвести до загострень в міжнародних відносинах. Нація в сучасному розумінні — це досить численне об'єднання людей, що в цілому піднялося до стану політичного життя і має волю до суверенного буття та розвитку, тобто є суб'єктом як у ставленні до себе, так і до інших народів. На рівні системи суспільств одна з національних держав може розвиватись за рахунок підкорення інших народів. Саме такими є перші варіанти наднаціонального державотворення, і вони ґрунтуються на менталітеті панування.

Ментальні форми, що легітимізують владні структури, визначаються рівнем цивілізованості суспільства. Європейський досвід показує, що розвитку суспільства найбільш сприяють цінності демократії, ринкової економіки, правової державності і т. п. Прогрес суспільства насамперед передбачає усвідомлення людиною реальної свободи та дійсне розширення можливостей людини творити й упорядковувати свій світ. Не випадково саме розвиток духовності та національний ренесанс є підмурівком демократичного суспільства. Правова держава ґрунтується на духові прав та свобод окремої особи, а головними цінностями ментальності громадянина правової держави є інтереси держави й нації.

Формула української державності не повинна ігнорувати ту обставину, що Україна є національною державою, державою українців як окремої європейської нації, інакше губиться сенс її існування. Україна — це держава, побудована на національно-територіальному принципі. Окрім українців, усі народи, що живуть в Україні, є національними меншинами й повинні бути лояльними до нації, яка створила державу. Разом з тим усі особи, які вважають Україну своєю державою та є її громадянами, незалежно від їх національності, мають в Україні однакові права.

Останнім часом в Україні поширюється думка, що нація може бути створена не за етнічною, а за політичною ознакою. Тобто, якщо є держава, то її населення утворює “політичну націю”. Таку точку зору підтримують деякі представники західної діаспори, до речі, доволі американізованої, та окремі політичні лідери в самій Україні. Політичний зміст цієї тези зрозумілий, але наскільки обґрунтована ця думка з наукової точки зору? Можна погодитись з логікою, що об'єднання осіб різної національності в поняттях “спільне громадянство” чи “спільне суспільство” є коректним, однак таке об'єднання в понятті “нація” не є доцільним, бо руйнує вже усталене розуміння цього поняття. Насправді така формула об'єднання, як політична нація —

трохи змінений територіальний принцип. Але що звучить пристойно для американця, є фальшивим для вуха європейця.

За визначенням П. Сорокіна, нація є багатофункціональною, солідарною, організованою, напівзакритою соціокультурною групою, що хоча б частково усвідомлює факт свого існування та єдності. Вона створена насамперед як система, що поєднує інтереси й цінності трьох типів — державницькі, етнічно-мовні та територіальні. “Нація, — вважає П. Сорокін, — є соціальним організмом, що з’єднаний і зцементований державою, етнічними й територіальними зв’язками”².

Якщо керуватися визначенням П. Сорокіна, то слід говорити, що українська нація ще не сформована. Творення нації дуже тривалий процес. Всі необхідні для цього передумови розвиваються поступово на ґрунті того, що вже існує. Етнічно-мовні зв’язки є одними з первинних і цементуючих чинників нації, але не за всіх обставин вони є домінуючими. Так, наприклад, помилка нової політичної еліти Молдови після розвалу СРСР полягала в тому, що етнічно-мовний, а не державницький чинник був поставлений на перше місце, що призвело до нехтування спільними регіонально-територіальними інтересами, подальшого розколу країни та виникнення Придністровської держави.

Принципи національно-демократичної організації державності, пов’язані з певною територією, — є суто європейськими. Державність у США або в країнах Африки ґрунтується на територіальному принципі. Що стосується України, то вона як країна, що територіально є частиною Європи, має перш за все дотримуватися європейських правил і норм державотворення. Намагання представити територіальний принцип як більш демократичний або протиставити принцип прав людини принципу загальнонаціональних інтересів не мають ґрунтовних підстав, бо територіальні державні утворення можуть бути найбільш антидемократичними й антиправовими, а права людини можуть бути найбільш захищеними саме в національно-демократичних державах.

Можна по-різному тлумачити результати референдуму, що відбувся 1 грудня 1991 р., але безперечним є те, що переважна більшість населення України, найчисленнішою складовою якого є українці, проголосувала насамперед за державність українського народу, саме за реалізацію права українців на самовизначення, і вже в другу чергу — за самостійність регіону, території з усім її населенням. Росіяни та інші етнічні меншини в Україні теж в цілому підтримали державне самовизначення української нації.

Цивілізоване суспільство вже давно дотримується принципу, згідно з яким кожна нація, кожна культура є унікальною і своєрідною; а тому вибуття з історії будь-якого, навіть самого крихітного народу є невинною втратою людства. Лише імперські сили все ще сповідують ідею злиття націй, реалізація якої нібито забезпечує поступ людства до загальної соціальної рівності та братерства.

Так, у програмних положеннях російських комуністів визначено, що злиття націй — історично обумовлений і прогресивний процес, який реалізується в інтернаціоналізації господарської практики, зростанні наукової та технологічної культур, інтенсифікації комунікацій та обмінів. Хоча в цих же документах зазначається, що зближення й злиття націй не заперечує їх самобутності та традицій, однак фактично за нацією визнається лише право на історичне минуле, а все, що в житті суспільства вважається прогресивним, пов'язується з процесом “злиття”. Тобто нації залишають фольклорну самобутність, “шароварну” культуру, але відмовляють їй у праві на сучасний цивілізований розвиток, а отже — і в праві на державність. Зрозуміло, якщо національна самобутність не буде час від часу модернізуватись відповідно до загального цивілізаційного плину, то вона знівелюється і, врешті-решт, зникне взагалі.

Інша пастка на шляхах державотворення — декларування федералізму як найбільш демократичного — а тому й абсолютного — принципу. Україна зробила крок у цьому питанні, створивши Кримську автономію. Однак федеративний принцип побудови держави є принципом територіального самовизначення, коли територія одержує автономію згідно з господарськими або культурно-духовними відмінностями. Так побудовані федеральні відносини в Німеччині або в США. Але федерація, побудована за національним принципом, схильна до розпаду на окремі держави, як це мало місце в Югославії та Чехословаччині. Отже, федералізм має сенс тільки тоді, коли він побудований на впровадженні демократичних засад місцевого самоврядування та не створює умов для зміцнення сил, які руйнують цілісність держави.

Виходячи з суті української державності, національні інтереси України слід визначити як розвиток самобутності української нації, забезпечення прав кожної людини й громадянина на власну безпеку, добробут і вільний розвиток своїх творчих можливостей, забезпечення суверенітету та територіальної цілісності держави, життєвого простору української суспільства в світі та його співробітництва з іншими суспільствами, забезпечення надійної системи національної безпеки та стабільності економічних, соціально-політичних, екологічних і духовно-інтелектуальних засад існування держави.

Суверенітет є такою якістю існування нації, коли вона має змогу розпоряджатись як собою, так і тим майном, територією, що їй належать в силу історичних обставин. Розвиток нації передбачає зміцнення її державного суверенітету, забезпечення її національних інтересів. Зведення нанівець суверенітету, нехтування національними інтересами призводить до розмивання ідентичності нації, вона починає усвідомлювати себе приналежною до чужої держави, і саме так сприймається світовою громадськістю.

Національний інтерес слід розуміти як природну потребу і прагнення суспільства досягти такого стану, який забезпечив би йому нормальне існування й розвиток. Усвідомлені національні інтереси становлять основу внутрішньої та зовнішньої політики держави, визначають ідеологію державної системи.

Національні інтереси визначаються шляхом виявлення волі народу безпосередньо або через вищі інститути державної влади. Лише в демократичному суспільстві існують більш або менш надійні гарантії того, що егоїстичні інтереси окремих осіб, соціальних груп, партій не будуть представлені як загальнонаціональні. Різні політичні сили в демократичних суспільствах пропонують громадянам свої уявлення про долю країни та визначають пріоритети в сфері національних інтересів, а отримавши владу, намагаються реалізовувати свої політичні програми. Проте, якщо з'ясується, що політика цієї сили суперечить об'єктивним інтересам нації, то ця сила втрачає право на владу. Але неприпустимо, щоб будь-яка політична сила в державі намагалась порушити територіальну цілісність країни або змінити її ідентичність, зламати конституційний устрій, поступитись державним суверенітетом і т. ін. Якщо така антидержавна політична сила все ж таки з'являється, вона становить неабияку загрозу існуванню держави.

Найбільш важливим для кожного народу є його самозбереження — виживання як фізичне, так і духовно-інтелектуальне. Народ, що має свою державність, має більше можливостей захистити себе від зовнішніх загроз та силою забезпечити своє існування. Але, ймовірно, найвищого ступеня внутрішньої консолідації нація досягає тоді, коли вона може зберегти життєздатність навіть за умов відсутності власної державності. Від того, в чому саме суспільство бачить корені своєї єдності, залежить й форма його консолідації. В Росії поширена точка зору, що її єдність полягає в унікальному духовному поєднанні багатьох етносів, і що ця єдність склалась історично “як модель мирного співіснування й колективної безпеки”³. Але, за декларування принципу соборності та міжетнічного діалогу, в життя переважно впроваджується принцип “злиття націй” та асиміляції інших народів.

Суверенітет нації як провідна ознака її ідентичності, за визначенням, або є, або його немає. Він не може бути частковим, не може передаватись іншій державі. Сумно відома “доктрина Брежнєва”, що встановлювала обмеженість суверенітету країн соціалістичної системи (цим обґрунтовувалась, зокрема, інтервенція радянських військ в Чехословаччину), суперечила міжнародному праву, яке базується на принципі, що кожна нація поважає інтереси інших народів і узгоджує з ними власні інтереси. Держави як суб'єкти міжнародного права можуть створювати наднаціональні або міжнародні структури й інституції, але вони можуть і скасовувати їх за взаємною згодою.

Суверенітет держави завжди має, з одного боку, зовнішній аспект — визнання її іншими державами, з іншого — внутрішній аспект — визнання її власним народом. Якщо, наприклад, розмивання ідентичності нації сягає рівня, коли в суспільстві створюються кілька самостійних центрів, що втратили відчуття національної єдності, спільну історичну пам'ять і вважають себе окремими народами, то зрозуміло, що тоді має сформуватись й інше поняття внутрішнього суверенітету держави.

Крім політичного аспекту суверенітет держави має також економічний, екологічний і національно-культурний виміри. Економічна залежність від іншої держави може звести нанівець політичну незалежність. Іноді економічний суверенітет трактують як можливість економічної самоізоляції, як зведення до мінімуму зв'язків з іншими країнами. Проте насправді, мається на увазі спроможність країни приймати рішення на користь власних економічних інтересів, самостійно визначати свою економічну політику. Екологічний аспект суверенітету полягає в спроможності держави контролювати стан навколишнього середовища й запобігати можливим екологічним катастрофам. Чорнобильська аварія мала особливо тяжкі екологічні наслідки ще й тому, що влада УРСР була позбавлена права екологічного суверенітету на своїй території.

Національно-культурний або духовно-інтелектуальний аспект суверенітету нації є найбільш важливим з огляду на історичну перспективу. Знецінення національної самобутності, розмивання ідентичності нації, відсутність умов для повнокровного духовного її розвитку призводять до виродження нації та зникнення самої держави. Протягом багатьох років складалась система духовно-культурної та інформаційної залежності України від центральних інституцій імперії, поглиблена в період панування тоталітарної системи. Разом з тим вихід країни в міжнародний інтелектуальний і культурний простір є необхідною умовою виживання нації, реалізації її суверенітету. Україна значною мірою потерпає від того, що у світовому інформаційному просторі вона дуже слабо представлена власними засобами масової інформації.

Консолідація нації не може бути досягнута на ідеологічному ґрунті космополітизму або комунізму. Для України неприйнятна й ідея великодержавності, побудова української держави можлива лише на засадах національно-демократичного спрямування європейського взірця. Мова йде про форми колективної свідомості, які консолідують націю та не притискують творчий розвиток людини.

Суспільство вважається більш-менш консолідованим, якщо окремі його елементами (соціальні групи, класи, окремі особи) орієнтовані більше на зв'язки між собою, ніж на зв'язки з зовнішніми — щодо всього суспільства — структурами. Тому ідея, що сприяє посиленню внутрішніх суспільних зв'язків, є важливим державотворчим

чинником. Стосовно держави можна говорити про три типи ідеології консолідації:

імперська ідеологія, яка ґрунтується на можливості вирішувати проблеми одного народу за рахунок інших, хоча і полегшує комунікаційні взаємодії в межах держави;

національно-визвольна ідеологія, яка є відповіддю на імперську ідею: йдеться про боротьбу за право нації продуктивно і самостійно вирішувати свої проблеми, але яка мала орієнтувати на певну самоізоляцію;

національно-прогресивна ідеологія, яка орієнтує націю на вирішення своїх проблем, при узгодженні власних інтересів з інтересами інших націй.

Останній тип є більш прогресивним, бо стимулює розвиток як внутрішнього потенціалу нації, так і потенціалу міжнародних комунікацій, сприяючи таким чином поліпшенню добробуту як нації в цілому, так і кожної окремої людини. Саме національно-прогресивна ідеологія, яка синтезує переваги перших двох ідеологічних моделей державності, тобто ідеологія цивілізованого й динамічного розвитку є сьогодні найбільш відповідною для консолідації українського суспільства, в умовах, коли для України нині практично відсутня воєнна загроза з боку інших держав, а її проблеми національного становлення перейшли здебільшого в площину культурного відродження.

Державна незалежність України є наслідком з одного боку, зацікавленість оптимізувати вирішення регіональних соціально-економічних проблем, тобто результатом вияву місцевих інтересів, а з іншого — пробудження до життя національної ідеї та традиції українського державотворення. Самоідентифікація населення південних та східних регіонів України є досить розмитою, і багато хто тут усвідомлює себе скоріше громадянином колишнього СРСР, аніж незалежної України. Отже, якщо цей чинник набуватиме питомої ваги і потяг назовні перевищить потенціал внутрішніх зв'язків, то виникатиме загроза розколу українського суспільства. Вихід вбачається у зміцненні у свідомості людей ідеології прогресивного динамічного розвитку, яка здатна мобілізувати нерозкриті можливості нації в цілому та кожної людини зокрема. Зволікання з проведенням необхідних реформ щодо створення умов для розгортання внутрішнього потенціалу держави та кожної особи істотно гальмує процес поширення переконань цього типу.

Населення ще значною мірою тримається за старі стереотипи, а вони стримують його поступ. Потрібні величезні зусилля, щоб переломити такий стан справ, але в цьому майже не зацікавлені ті, хто має владу та для кого збереження старих ідеологем у широких верствах населення є умовою власного неправедного збагачення. Водночас кожна законослухняна людина бажає жити у міцній, багатій та розви-

нутій незалежній державі, де панує правопорядок і де неможливі великі соціальні катаклізми. Ніхто не поставить під сумнів існування держави, якщо кожен її громадянин буде мати можливість реально вирішити проблеми власного життя та добробуту, маючи в цьому підтримку та захист з боку влади.

Ідея консолідації українського суспільства формується сьогодні як ідея такої української державності, в якій можуть бути зацікавлені усі головні ідеологічні течії, що ведуть діалог між собою та діють в інтересах усього українського народу. Саме це забезпечує нині повільне, але послідовне просування по шляху цивілізаційного розвитку.

Міжетнічні суперечності в багатьох регіонах світу становлять потужні конфліктогенні чинники, особливо небезпечні, якщо вони накладаються на міжконфесійні або ідеологічні протистояння великих груп людей. В 90-х роках ХХ ст. виникли нові вогнища міжетнічної конфронтації в Європі, спричинені процесами розпаду Югославії та Радянського Союзу. У пострадянському просторі міжнаціональні конфлікти набувають особливої гостроти, концентруючи в собі напругу соціального протистояння породженого економічною кризою. Етнополітичні проблеми в Україні є наслідком насамперед минулих акцій імперської політики, зокрема депортації цілих народів та примусової русифікації. Разом з тим є й проблеми, зрошені на місцевому ґрунті регіональними владними структурами. Такими є проблеми політичного русинства на Закарпатті, руху за незалежність у Криму, використання фактора “російськомовності” в Донбасі.

Державна політика України у сфері регулювання міжетнічних відносин орієнтована на підтримку мови, культури, традицій, вірувань національних меншин, заснована на ідеях етнічного плюралізму про можливість співжиття та симбіотичного розвитку різних етнічних груп у межах єдиного поліетнічного простору. Спроби активної протидії природним етнічним процесам з боку держави або інших політичних сил є безперспективними. Держава має створювати механізми узгодження інтересів різних етносів, бо в іншому випадку розвиток етносу буде тяжіти до формування власних структур влади й кінець кінцем — до створення власної держави.

Вирішення міжетнічних проблем шляхом асиміляції етносів на перший погляд може здатися досить перспективним з огляду на творення нової культури на засадах ідеології лібералізму та спільних політичних інституцій. Але, як свідчить історичний досвід, людство багато втрачає від подібної уніфікації. Саме поглиблення культурної різноманітності є наслідком і чинником прогресивного розвитку.

В Україні протягом ХХ ст. відбувались досить деструктивні етнодемографічні процеси: для багатьох мешканців країни престижним стало бути росіянином, а не українцем за національністю. Зрощення стимулювалось пануванням російськомовної урядової вер-

стви, існуванням значного прошарку російських робітників на підприємствах і т.п. Одним з наслідків цього є руйнування національного менталітету в багатьох регіонах України. Зокрема, рівень національної свідомості в Західній Україні виглядає більш високим, ніж на Сході або на Півдні. Це стосується як загального рівня вживання української мови, так і рівня її інтелектуалізації.

Західноукраїнський регіон, очевидно може бути лідером у процесі відродження нації, тобто виконувати роль своєрідного П'ємонту в процесах консолідації українців. Не випадково проросійськи налаштовані мас-медіа, які ще значною мірою панують в нашому інформаційному просторі, нав'язують нам думку, що владу в Україні в 1991 р. взяли "галичани", які прагнуть насильно "українізувати" населення інших регіонів.

Те, що на Сході й на Півдні, а також у великих промислових центрах українську мову сприймають радше як селянську, ніж як мову цивілізованого суспільства, становить значну небезпеку для нації. Згадаємо, що одним із чинників створення Кримської автономії було негативне ставлення частини населення до українізації інформаційного простору. В СРСР у тих, хто знав російську мову, виробився досить стійкий імунітет проти вивчення національних мов. Політика примусу в мовному питанні може призвести до значних соціальних негараздів, особливо в умовах становлення державності.

Імперія, за підтримки місцевих владних структур, всіляко стримувала розвиток національних культур. Сталінські репресії фізично нищили носіїв духовності нації, особливо української — 40 % політв'язнів в СРСР становили українці. Голодомор 30-х років ХХ ст. знищив мільйони українських селян. Планово проводилися також значні міграційні пертурбації: українців переміщували то на підкорення казахстанської цілини, то на будівництво в Сибір, тоді як Україна заселялася російськомовними представниками інших націй. За даними переписів населення СРСР, з 1959 по 1989 роки чисельність російськомовних українців в Україні зросла з 2 млн до 4,6 млн осіб (у процентному відношенні — з 6,5 % до 12 %). 2 млн українців у 1989 р. взагалі не володіли українською мовою. Особливо це стосувалося східних та південних областей України — російськомовне населення тут зросло майже вдвічі.

Показово, що ментальний стереотип "російськомовності" значною мірою збігається з імперським стереотипом "советськості". Російській уряд, наприклад, впевнений у тому, що має право захищати "російськомовне" населення в суверенних пострадянських країнах. Це досить небезпечна впевненість. Свого часу російські царі обґрунтовували свій експансіонізм потребами захисту православного населення, а більшовики виправдовували своє втручання у справи інших країн необхідністю захисту трудівників цих країн.

Згідно з останнім переписом населення, в Україні майже на 3 млн зменшилася кількість росіян, але кількість російськомовного населення не зменшилася, навіть зафіксовано деяке її зростання. Це свідчить, зрозуміло, не про масовий відтік росіян з України — такі масштабні міграційні процеси були б зафіксовані, а про зрушення в процесах самоідентифікації населення. Ті громадяни українського походження, які в силу обставин раніше зараховували себе до росіян, тепер вважають для себе за краще бути українцями, хоча і продовжують спілкуватися російською мовою. Це свідчить про формування значного прошарку людей, які вважають себе українськими громадянами, навіть якщо в їхньому ментальному комплексі домінуючою залишається “російськомовна культура”.

В інтересах української держави наполегливо формувати власне українські комунікативні структури взаємодії етносів, хоч це й натикається на жорсткий опір з боку консервативних типів свідомості. Для цього важливо дбати про відродження української культури та її модернізацію, оскільки лише ментальні структури розвинутої й цивілізованої нації можуть слугувати платформою для повномасштабного спілкування представників інших культур.

Ціла низка проросійських організацій, за підтримки іноземних структур, вимагає визнання за росіянами в Україні статусу державотворчої нації, вважаючи статус національної меншини за принизливий і дискримінаційний для росіян. Мовне питання піднімають також і відомі російські політики, налаштовані збурити навколо цієї теми конфліктні ситуації та збільшити цим власний політичний капітал в очах свого електорату⁴.

Фактично це збігається зі стратегічним курсом Росії щодо захисту російськомовного населення в державах СНД, хоча турбота про громадян тієї чи іншої країни за усіма нормами міжнародного права є сферою виключно внутрішньої компетенції цієї держави. Одним з втілень цієї політики “захисту” є вимоги російських політиків про надання російській мові в Україні статусу державної, а також про надання росіянам статусу подвійного громадянства. Все це шкодить розвитку української держави, бо реалізація програми русифікації під гаслами захисту російської мови спричинює розмивання у громадян України їх національної ідентичності.

У політизації мовного питання в Україні зацікавлені й політичні сили проросійського та лівого спрямування. Але варто зауважити, що, незважаючи на широку пропагандистську кампанію під час минулих і позаминулих виборів у Верховну Раду, партії, що намагалися накопичити політичний капітал суто на “російськомовних” гаслах, здобули вкрай низьку підтримку населення. Загальновідомі дані про чисельність етнічних росіян та російськомовного населення в Україні ще не є достатньою підставою щодо визначення їх політичних та

електоральних орієнтацій. Соціальним осередком політизації мовного питання є численні чиновники середньої ланки, які звикли до російської мови, та окремі групи інтелігенції.

Наслідки для України від визнання російської мови другою державною мовою є досить непередбачуваними й загрозливими:

значною мірою буде втрачена національна ідентичність Української держави, і вона поступово перетворюватиметься на “другу російську”;

це стане підставою для введення “подвійного громадянства”, а згодом — і порушення питання про інкорпорацію України або її областей до складу РФ, оскільки існування двох російських держав не виглядає логічним;

потерпатиме міжнародний імідж України, оскільки інші держави та міжнародні структури в очікуванні змін у державному статусі України поступово переорієнтують свою політику знову на Москву;

буде збурений внутрішній конфлікт між російськомовним і українськомовним населенням, що матиме наслідком дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації в державі та стратегічної перспективи й, незважаючи на деякі тактичні переваги, в цілому призведе до погіршення українсько-російських взаємин.

Пересічні росіяни в Україні не відчувають себе ущемленими в своїх правах, а здоровий глузд схиляє їх до думки, що значно краще адаптуватись до особливостей української державності, ніж розпочинати збройні конфлікти на взірць Боснійського або Придністровського. Більшість російськомовного населення не заперечує проти державного статусу української мови, тоді як українськомовне населення доволі толерантно ставиться до вживання російської мови. Більшість росіян, в РФ також, здебільшого переймаються поліпшенням свого добробуту, а не політичними дискусіями навколо мовних проблем. Разом з тим ініціювання змін у мовному питанні, його політизація можуть радикально змінити ситуацію в Україні на гірше.

ДЖЕРЕЛА і ПРИМІТКИ

¹ *Кримський С. Б.* Універсалії українського менталітету // Кур’єр ЮНЕСКО. — 1992. — вересень—жовтень. — С. 73.

² *Сорокин П. А.* Основные черты русской нации в двадцатом столетии. // О России и русской философской культуре. — М.: Наука, 1990. — С. 468.

³ *Печоров С., Лонгинов А.* Внутренние и внешние угрозы национальным интересам России // Военный вестник. — 1992. — № 18 (144). — С. 2.

⁴ Див. наприкл.: Национальная доктрина России (проблемы и приоритеты). — М.: Обозреватель, 1994. — С. 88.

УКРАЇНСЬКІ ВЕКТОРИ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ

Міжнародні умови, за яких розвивалася українська революція, були для неї сприятливими. Внаслідок унікального збігу обставин Україна могла навіть розраховувати на політичну підтримку ельцинської Росії. В існуванні незалежної України були зацікавлені й республіки колишнього Радянського Союзу та країни Центрально-Східної Європи.

Американські правлячі кола й союзники США у Західній Європі сприйняли раптове зникнення СРСР насторожено. Розпад наддержави означав “розповзання” колосальної кількості ракетно-ядерних і звичайних озброєнь по нових державних утвореннях, від яких можна було чекати всіляких несподіванок. Разом з тим зникнення Союзу РСР означало перемогу Заходу в його протистоянні євразійському комунізмові. Захід був зацікавлений в утвердженні незалежності України, без якої реставрація радянської наддержави ставала проблематичною.

Україна наполегливо намагалася переконати європейське співтовариство у своїх неагресивних намірах. Ще в Декларації про державний суверенітет Верховна Рада проголосила, що Україна “стане в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї”.

Українська дипломатія розпочала активну діяльність одразу після ухвалення Верховною Радою Акта проголошення незалежності України. Головним її завданням було налагодження конструктивних відносин з країнами Північної Америки, Західної і Центрально-Східної Європи.

6—8 вересня 1991 р. відбувся офіційний візит делегації на чолі з міністром закордонних справ А. Зленком у Республіку Польща. Слідом за цим 4 жовтня в Польщу поїхав прем’єр-міністр В. Фокін.

З великим зацікавленням придивлялася до пострадянської України канадська громадськість. Українська національна меншина в Канаді була однією з найчисленніших і політично активних. Саме тоді вона організувала урочисті заходи, присвячені 100-літтю прибуття до Канади перших українських поселенців. 7 вересня 1991 р. Л. Кравчук надіслав з цієї нагоди вітання генерал-губернатору Канади, українцю за походженням Р. Гнатишину, і прем’єр-міністру Б. Малруні. Через

два дні в Києві було урочисто відкрито генеральне консульство Канади в Україні. 22 вересня з візитом до Канади вилетів Л. Кравчук.

На зворотному шляху голова Верховної Ради здійснив короточасну поїздку до Вашингтона. Наслідком її став візит до Києва 20 вересня міністра фінансів США Н. Брейді.

Україна гостро потребувала західних, щоб забезпечити процес виведення своєї економіки з єдиного народногосподарського комплексу СРСР.

23 вересня до Києва прибув міністр фінансів ФРН Т. Вайгель. 5 жовтня Л. Кравчук зустрівся з головою бундестагу Р. Зюсмутом. 17 жовтня відбувся візит в Україну міністра закордонних справ Г.-Д. Геншера.

На початку вересня у Києві побував державний міністр, міністр економіки, фінансів та бюджету Франції П. Береговуа. Результатом цього візиту стала організована французькими дипломатами зустріч у Парижі Л. Кравчука з президентом Франції Ф. Міттераном. Проте українсько-французькі зв'язки розвивалися уповільнено.

22 жовтня з офіційним візитом до Бразилії вилетіла урядова делегація України на чолі з В. Фокінім. У цій країні після Першої світової війни теж сформувалася українська національна меншина, яка налічувала близько 100 тис. осіб.

Наприкінці осені 1991 р. Україна на короткий час опинилася в центрі уваги іноземних дипломатів і журналістів. Референдум 1 грудня викликав загальну зацікавленість. У репортажах з Києва політичні оглядачі підкреслювали колосальне значення цієї події для Європи і всього світу.

Реакція світового співтовариства на результати референдуму була позитивною. Відразу після оголошення його офіційних результатів, 2 грудня, про визнання України заявили Канада і Польща. 3 грудня Україну визнала Угорщина. Цього дня відбулася телефонна розмова голови Верховної Ради Л. Кравчука з президентом США Дж. Бушем старшим. Останній привітав український народ зі здобуттям незалежності, а Л. Кравчука особисто — з обранням на посаду Президента. Втім США не поспішали визнати Україну, бажаючи ретельно вивчити всі аспекти, пов'язані з розподілом радянського військового спадку.

4 грудня Україну визнали сім країн: дві південноамериканські (Аргентина та Болівія), дві європейські (Болгарія та Хорватія) й три республіки ще існуючого офіційно СРСР (Латвія, Литва, Росія). 6 грудня про визнання заявили Естонія й Куба, 8 — Чехо-Словаччина, 12 — Грузія, 16 — Туреччина, 18 — Вірменія, 19 — Швеція, 20 — Киргизія та Туркменістан, 21 — Азербайджан.

7 грудня до Києва прибув спеціальний представник президента Сполучених Штатів Америки Т. Найлс. 18 — 19 грудня відбувся робочий візит державного секретаря США Дж. Бейкера. Після цього,

25 грудня, у зверненні до американського народу Дж. Буш заявив про визнання України та встановлення з нею дипломатичних відносин.

Всього за грудень 1991 р. Україну визнали 68 держав світу.

Визнання відбувалося не лише на двосторонньому рівні. 30 січня 1992 р. Україна стала членом Конференції з безпеки і співробітництва в Європі (з 1995 р. — Організація з безпеки і співробітництва в Європі, скорочено — ОБСЄ).

Після прийняття Акта проголошення незалежності українська, але ще “радянська”, політична еліта вдруге пережила глибокий психологічний злам, пов’язаний з необхідністю радикальної зміни зовнішніх стратегічних орієнтирів.

Перший такий злам їй довелося пережити у зв’язку з необхідністю змінити своє ставлення до радянського минулого й згодитись на “привласнення” спадщини УНР. Шок від цього зламу тоді подолали досить швидко, хоча “вивітрювання” радянської спадщини в різних сферах суспільно-політичного життя та побуту розтягнулося на багато років. Одразу після проголошення незалежності почалося перейменування вулиць і майданів. Започаткувала цю кампанію (яка й досі в масштабах всієї країни не завершена) 11 жовтня 1991 р. Житомирська міськрада, ухваливши постанову про “повернення історичних назв” вулицям і майданам. Більш рішучим виявився виконком Луцької міськради, який 30 жовтня 1991 р. розпорядився перейменувати всі вулиці з радянськими назвами.

Другий психологічний злам означав радикальну зміну в ставленні до безкомпромісного противника СРСР у “холодній війні” — Організації Північноатлантичного договору.

Звільняючись від радянського диктату, країни Центрально-Східної Європи негайно починали шукати контактів з НАТО, щоб забезпечити свою національну безпеку. Подібну стратегію обрали під час розвалу Союзу РСР й держави Балтії.

Ті, хто визначав українську зовнішню політику після серпня 1991 р., чудово розуміли необхідність налагодження дружніх стосунків зі США та країнами Західної Європи. Саме такі стосунки могли забезпечити досягнення реальної незалежності. Проте треба було подолати ще й глибоку ідеологічну відразу до НАТО, яка виховувалася з дитячих років у всіх радянських людей.

Реалізуючи курс на зближення з колишнім ворогом, Верховна Рада 24 жовтня 1991 р. підтвердила без’ядерний статус України¹. Парламентарії запевняли, що успадкований від СРСР третій за розмірами у світі ракетно-ядерний арсенал Україні непотрібний.

Зі свого боку політичне й військове керівництво НАТО з початку 1990-х років активізувало контакти з країнами Центральної та Східної Європи. На Лондонській зустрічі глав держав-членів НАТО у липні 1990 р. було схвалене звернення до урядів СРСР, Чехо-Словаччини, Угорщини, Польщі, Болгарії та Румунії з пропозицією встановити

з цією організацією регулярні дипломатичні контакти. В листопаді 1990 р. у Парижі країни-члени НАТО і країни-члени Організації Варшавського договору (ОВД) підписали спільну декларацію, в якій заявили, що віднині не вважають один одного супротивниками ².

1 липня 1991 р. відбувся офіційний розпуск ОВД. Через три місяці після цього на зустрічі у Кракові міністри закордонних справ Польщі, Угорщини і Чехо-Словаччини оголосили про бажання своїх країн увійти до Північноатлантичного альянсу. Звичайно, тоді мова йшла про досить віддалене майбутнє. Посткомуністичним країнам треба було не тільки створити повноцінну ринкову економіку, а й перевести на стандарти НАТО свої збройні сили.

У листопаді 1991 р. у Римі глави держав та урядів країн-членів НАТО схвалили нову стратегічну концепцію. Вона розглядала співробітництво з партнерами у Центральній і Східній Європі як невід'ємну складову загальної стратегії Альянсу. Планувалося істотно зменшити чисельність Об'єднаних збройних сил і ширше використовувати багатонаціональні військові формування.

Одночасно з прийняттям нової стратегічної концепції глави держав та урядів країн-членів НАТО виступили з Римською декларацією про мир і співробітництво. В ній визначалися напрями, в яких мала здійснюватися нова стратегічна концепція Альянсу, а також політика НАТО щодо розвитку партнерства і співробітництва з країнами Центральної й Східної Європи. Декларація підтверджувала прагнення НАТО до посилення ролі Ради з безпеки та співробітництва в Європі. Підкреслювалося, що Північноатлантичний альянс підтримує кроки у напрямку до ринкових реформ, здійснювані посткомуністичними країнами, і пропонує їм практичну допомогу для подолання труднощів перехідного періоду. З метою нагляду за розвитком зв'язків з країнами Центральної та Східної Європи створювалася Рада північноатлантичного співробітництва (РПАС) ³.

На початку грудня 1991 р. у Брюсселі відбулася нарада країн-членів НАТО, присвячена результатам українського референдуму. Вона підтвердила доцільність нової стратегічної концепції, затвердженої місяцем раніше у Римі. В установчому засіданні Ради північноатлантичного співробітництва, яке було проведене 20 грудня, взяли участь міністри закордонних справ країн-членів НАТО і дев'яти країн Центрально-Східної Європи, у тому числі Латвії, Естонії та Литви. У березні 1992 р. учасниками процесу співробітництва в рамках РПАС стали ще одинадцять держав — колишніх республік Радянського Союзу, у тому числі й Україна ⁴.

Уряд Б. Єльцина сподівався зберегти за Москвою становище керуючого центру на всій території колишнього СРСР за допомогою механізму Співдружності Незалежних Держав. Статус СНД не конк-

ретизувався, щоб у зручний час перетворити цей консультативний орган на конфедеративну або навіть федеративну державу. Москва почала будувати таку державу окремими блоками. В Угоді про сили спільного призначення на перехідний період (лютий 1992 р.), Договорі про спільну безпеку (травень 1992 р.), Договорі про економічний союз (вересень 1993 р.) передбачалось утворення наднаціональних органів, що мали право розв'язувати принципові питання без узгодження з вищими законодавчими та виконавчими органами країн-членів СНД.

Президент і Верховна Рада України підтримували курс на економічне співробітництво в рамках СНД. Але вони не бажали перетворення Співдружності у воєнно-політичний альянс або конфедеративний чи федеративний союз. За 1992—1993 рр. у СНД було прийнято близько 400 різних угод, рішень та інших директивних документів, з яких Україна схвалила і зобов'язалася виконувати близько половини, уникаючи загроз державному суверенітету⁵.

Проблеми у відносинах з Росією виникли вже через дві доби після всеукраїнського референдуму. Для російської правлячої еліти його результати стали несподіваними. Прес-секретар президента РФ П. Вошанов заявив, що проблема кордонів Росії з республіками, які проголосили незалежність, є, на його думку, нерозв'язною. Адміністрація президента РФ після запиту МЗС України дезавуювала цю заяву. Та наступного дня по центральному телебаченню виступив мер Москви Г. Попов, який підтримав Вошанова й поставив під сумнів приналежність Україні Криму й Одеської області. Українська сторона відреагувала настільки гостро, що Б. Єльцин негайно направив у Київ офіційну делегацію на чолі з віце-президентом О. Руцьким. Конфлікт було вичерпано.

Відокремлення України сприймалося переважною більшістю росіян особливо болюче. Тому російські політики-популісти задля підвищення власного рейтингу часто демонстрували свою ворожість щодо української державності. Через те українсько-російські відносини час від часу загострювалися.

Той же Руцькой 30 січня 1992 р. у газеті "Правда" виступив зі статтею, в якій безапеляційно проголошував: "Історична свідомість росіян не дозволить нікому провести механічне суміщення кордонів Росії і Російської Федерації, відмовившись від того, що становило славетні сторінки російської історії... Демаркація кордонів і тільки демаркація кордонів розставить крапки над "і" та визначить Росію як державу, а не жебрака в межах СНД. І це буде зроблено неодмінно заради слави Росії, як би не намагалися політичні лідери націонал-капр'єризму ввігнати її в кордони ХІІ ст."

Найбільш болючою в українсько-російських відносинах стала кримська проблема. У травні 1992 р. Верховна Рада Російської Феде-

рації зробила офіційну заяву про те, що акти про передачу Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їх прийняття.

Кримський півострів було передано Україні у 1954 р., коли відзначалося 300-річчя Переяславської ради. За вказівкою М. Хрущова, який був ініціатором передачі, це питання розглянула президія Верховної Ради РРФСР. У присутності і за згоди Кримської облради та Севастопольської міськради було прийняте позитивне рішення, на користь якого висувалися такі аргументи: економічна цілісність, територіальна близькість, тісні культурні зв'язки Криму й України. Президія Верховної Ради СРСР 19 лютого 1954 р. прийняла указ про передачу Криму Україні. 26 квітня чергова сесія Верховної Ради Союзу РСР затвердила указ і внесла відповідні зміни до Конституції СРСР. Отже, передача території відбулася з дотриманням передбачених Конституцією СРСР процедур.

Звичайно, твердження про юридичну силу рішень конституційного рівня у тоталітарній державі позбавлені реального змісту. Парламент пострадянської Росії даремно оперував беззмістовними поняттями, висуваючи територіальні претензії до сусідньої країни. Зміни у складі республік СРСР завжди визначалися волею вождя. У даному разі перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов розпорядився Кримом не так, як його попередники. Він пропрацював в Україні десяток років і не боявся збільшувати її територію. Навпаки, в ленінські або сталінські часи радянській Україні не дісталися ні Крим, ні Кубань. Таврійська губернія проіснувала понад сотню років як економічно цілісна територія, але після 1917 р. була поділена навпіл з політичних причин.

Уряд України не розглядав Крим як об'єкт українсько-російських відносин і розв'язував існуючі на півострові проблеми як внутрішні. Найбільш актуальною була проблема повернення на Батьківщину кримських татар, яких сталінський режим виселив з Криму в 1944 р. Коли Радянський Союз розпався, витрати на переселення та облаштування кримських татар на нових місцях усією вагою лягли на мізерний український бюджет.

Поважаючи волю населення Кримської області, висловлену на референдумі, Верховна Рада УРСР ухвалила в лютому 1991 р. постанову про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (після 24 серпня 1991 р. — Автономної Республіки Крим). За “доброзичливими” порадами з Москви Верховна Рада АРК 5 травня 1992 р. ухвалила Акт проголошення державної самостійності. Була прийнята Конституція Республіки Крим, ключові положення якої суперечили Основному Закону України.

Поважаючи міжнародні угоди про непорушність кордонів, які були встановлені в Європі після Другої світової війни, Б. Єльцин не підтримав територіальних претензій російських законодавців до

України, але разом з тим він перевів вістря кримської проблеми на питання про Чорноморський флот. Маючи головну базу в Севастополі, флот налічував близько 300 кораблів, переважно застарілих конструкцій.

Принципи поділу флоту між Україною і Росією та питання про його статус стали предметом тривалих переговорів. Президент Росії штучно затягував їх, щоб мати можливість втручання у кримські справи на законних підставах. Адже існування флоту об'єктивно пов'язане з береговою інфраструктурою.

На зустрічах у червні й у вересні 1992 р. Л. Кравчук і Б. Єльцин досягли домовленості про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом на п'ятирічний період, яка хоча і не розв'язала проблеми, але зменшила напруженість між двома країнами. Відповідно й кримські політики почали поводитися стриманіше. У вересні 1992 р. Верховна рада АРК привела у відповідність до Конституції України суперечливі статті Конституції Криму.

Втім російські законодавці не заспокоїлися. З'їзд народних депутатів РФ у грудні 1992 р. доручив Верховній Раді розглянути питання про статус Севастополя. У липні 1993 р. рішення про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації було прийнято. Б. Єльцин змушений був дезавуювати його. 20 липня 1993 р. у справу втрутилася Рада Безпеки ООН, яка кваліфікувала це рішення як юридично неспроможне. Винесення українсько-російських відносин на рівень ООН змусило схаменутися російських політиків. Вони відчули, що явно перебрали міру.

Показником досягнутого в Україні консенсусу політичних сил у сфері міжнародного життя стали схвалені 2 липня 1993 р. Верховною Радою Основні напрями зовнішньої політики. У цьому базовому документі затверджувалися такі наріжні принципи:

- утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави;
- забезпечення стабільності міжнародного становища України;
- інтеграція національного господарства у світову економічну систему;
- збереження територіальної цілісності держави й недоторканості її кордонів;
- формування у світовому інформаційному просторі образу України як надійного й передбачуваного партнера.

Ця програма міжнародної діяльності була зваженою і цілісною, але все ж таки становище України в Європі й у світі залишалося в перші роки незалежності нестійким. Вихідці з компартійно-радянського апарату разом з невеликою групою колишніх дисидентів та представників творчої інтелігенції, які разом репрезентували українську вла-

ду, ще не мали належного досвіду спілкування із міжнародною політичною елітою. На Заході теж не одразу призвичаїлися до відсутності на міжнародній арені Радянського Союзу.

Факти свідчать, що Росія робила все, щоб повернути втрачені території. Економічна залежність, підсилена родинними або іншими зв'язками мільйонів людей обох країн, змушувала керівників України постійно йти на компроміси. Проте вони успішно уникали пасток, що містилися в домаганнях про подвійне громадянство, другу державну мову, наднаціональні органи СНД тощо. Протидія колосальному зовнішньому й навіть внутрішньому (особливо в Криму) тиску стала можливою завдяки зростаючій підтримці країн Заходу, які вели на теренах Східної Європи власну гру.

У ці роки народилась українська багатовекторна зовнішня політика. Її критикували, з неї кепкували, але державний корабель України долав перешкоди, постійно залишаючись на плаву. Щоправда, на цьому кораблі було надто багато капітанів. Жодний з них не знав, як вийти з глухого кута, до якого потрапила країна.

Л. Кучма прийшов до влади у 1994 р. за підтримки тієї частини виборців, які бажали поліпшити відносини з Росією. Безсумнівну орієнтованість на Росію цього кандидата в Президенти України багато хто з виборців вважав запорукою повернення в минуле, яке було більш передбачуваним і забезпеченим. Перспектива поглинання України Росією здебільшого не сприймалася як загроза.

Тим, хто висловився на виборах проти Л. Кучми, теж здавалося, що з таким Президентом Україна знову буде втягнута до якої-небудь модифікації багатонаціональної централізованої імперії. Вони голосували за Л. Кравчука, який уже довів, що прагне поглиблення зв'язків з Європою. Провальні економічні результати незакінченого першого строку президентства Л. Кравчука здебільшого не бралися до уваги.

Обидва табори виборців помилялися. Їхня свідомість не встигала за швидкоплинними змінами на всьому посткомуністичному просторі. З кожним роком Росія все менше нагадувала Радянський Союз. Вона змінювалася навіть з більшою швидкістю, ніж Україна.

Дрейф у бік Росії був найлегшим напрямом руху, тому що обом країнам доводилося розв'язувати однакові проблеми. Просування в бік Європи утруднювалося багатьма обставинами, головною серед яких була майже цілковита несхожість українського пострадянського суспільства з демократичними суспільствами Заходу. Українські громадяни поступово переконувалися у тому, що "відкриття кордонів" зовсім не забезпечує автоматичного вирівнювання умов життя. Захід ставився до України доброзичливо, але дбав передусім про власні інтереси.

Скориставшись з відсутності чітко окресленого Конституцією розподілу повноважень Президента і Верховної Ради України, Л. Кучма (як і Л. Кравчук раніше) відразу взяв у свої руки зовнішньополітичну сферу. В цьому президенті України знайшли підтримку інших країн, тоді як спроби тих голів Верховної Ради, які бажали сказати власне слово від імені України за кордоном, не сприймалися всерйоз.

Зовнішньополітична діяльність адміністрації Л. Кучми була двовекторною. В різні періоди її або російський, або західний вектори інколи виходили на перший план, але впродовж більш тривалого періоду завжди врівноважувалися. Двовекторність мало кого з політиків цілком влаштувала. Політологи теж наголошували на тому, що Україна повинна визначитися, бо просуватися то в один, то в інший, протилежний до першого, бік означає стояти на місці. Однак Росія і Захід насправді не були абсолютно протилежними орієнтирами для України. Російська політична еліта сама просувалася на Захід.

Двовекторність зовнішньої політики Л. Кучми мала основною метою забезпечення суверенітету України, яка економічно, і передусім енергетично була залежною від Росії. Фінансові ресурси і нові технології для реструктуризації народного господарства Україна могла дістати лише на Заході, насамперед у США і контрольованих ними міжнародних економічних організацій.

Однак відносини зі США на той період перебували в замороженому стані. Л. Кравчук і Верховна Рада не жалкували слів, запевняючи весь світ у перетворенні України в неядерну державу вже у найближчому майбутньому, але не робили для цього достатніх практичних зрушень.

Л. Кучма добився приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р. Відповідний закон Верховна Рада прийняла уже 16 листопада 1994 р. за умови надання гарантій безпеки з боку ядерних держав. 5 грудня цього ж року в Будапешті президенти Росії та США і прем'єр-міністр Великої Британії надали Україні гарантії безпеки. Вони зобов'язалися поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, пригаманних її суверенітету, і в такий спосіб отримати переваги. Окремі документи одночасно були підписані главами Китаю і Франції. Україна одержувала компенсацію за вивезені з її території стратегічні і тактичні ракети, зокрема наданням атомним електростанціям палива.

Відмова від ядерної зброї та визначення статусу України як неядерної держави змінили відносини зі США. Під час візиту 20—24 листопада до Сполучених Штатів Америки Л. Кучма підписав Хартію українсько-американського партнерства, дружби й співробіт-

ництва. Були укладені угоди про надання американської допомоги Україні в здійсненні економічних реформ. Незабаром серед країн, які одержували допомогу від США, Україна зайняла третє місце (за обсягами допомоги) після Ізраїлю та Єгипту.

Кредити, надані Україні урядами США, ФРН, Італії, інших країн, а також міжнародними організаціями — Міжнародним валютним фондом, Світовим банком, Європейським банком реконструкції та розвитку допомогли поліпшити стан платіжного балансу. Без них, зокрема, неможливо було б платити Росії і Туркменістану за нафту і газ. Домагаючись кредитів, український уряд ціною збільшення зовнішньої заборгованості розв'язував цю проблему.

Обережною і вичікувальною була позиція європейських держав при спробі України увійти до Ради Європи. Лише після приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї проблема вступу була знята. У вересні 1995 р. Україна стала повноправним членом Ради Європи.

Водночас було досягнуто успіхів у поглибленні відносин з НАТО. 9 липня 1997 р. у Мадриді 16 глав держав і урядів країн-членів та Генеральний секретар НАТО Х. Солана, з одного боку, і Президент України Л. Кучма, з другого — підписали “Хартію про особливе партнерство між Україною й НАТО”. Обидві сторони брали на себе зобов'язання розширювати співробітництво, розвивати партнерство, яке сприятиме забезпеченню більшої стабільності, впровадженню спільних демократичних цінностей у Центрально-Східній Європі.

Зокрема, прийнятий документ передбачав запровадження механізму консультацій з політичних питань і питань, що стосувалися безпеки, включаючи безпеку України, підтримання миру, врегулювання конфліктів та проведення гуманітарних операцій (беручи до уваги роль ООН й ОБСЄ у цій галузі). Консультації стосувалися також політичних і оборонних аспектів нерозповсюдження ядерної, біологічної та хімічної зброї, контролю над озброєнням та роззброєнням, експорту зброї та передачі супутніх технологій, боротьби з наркобізнесом та тероризмом. Українська сторона зобов'язувалася забезпечити повну підтримку діяльності Центру інформації та документації, заснованого НАТО у Києві. Передбачалися регулярні зустрічі між Україною та Північноатлантичною радою, комітетами НАТО. Україна засновувала військову місію зв'язку як частину своєї місії при НАТО в Брюсселі ⁶.

Хартія про партнерство була визнанням з боку НАТО стратегічної ролі України в побудові нової структури європейської безпеки. Самій Україні прийняття Хартії дало змогу подолати виникнення недовіри до себе з боку сусідів — Польщі, Угорщини й Чехії. Існував ще й російський аспект, пов'язаний з тим, що Росія формалізувала свої відносини з НАТО шляхом договірної оформлення взаємних

зобов'язань. Відсутність подібної формалізації з боку України поставила б Україну в неприйнятне для неї становище буферної зони.

Північноатлантичний альянс фактично сприяв врегулюванню відносин України з Румунією. Ще до проголошення Україною незалежності румунські політики почали висувати до України територіальні претензії. За пактом Ріббентропа—Молотова до УРСР у 1940 р. були приєднані частини румунської території — Північна Буковина, Хотинщина та Південна Бессарабія. Посилаючись на аморальність цього пакту і його нечинність з точки зору міжнародного права, представники румунської громадськості наполягали на тому, що Україна зобов'язана, якщо вона прагне стати демократичною державою, відновити історичну справедливість і повернути загарбані території. 5 липня 1991 р. Верховна Рада УРСР виступила із заявою, в якій висловила занепокоєння висуненням територіальних претензій до України з боку румунського парламенту.

Президент Румунії І. Ілієску цілком підтримував вимоги громадськості й ухилився від визнання існуючих кордонів та укладення з Україною широкомасштабного договору. У кампанії президентських виборів 1997 р. основний претендент Е.Константинеску інтенсивно використовував сюжет територіальних претензій. У країні збиралися багатотисячні мітинги, які приймали відповідні резолюції.

Румунська сторона ігнорувала той факт, що повоєнні кордони між Румунією і Радянським Союзом були закріплені у міжнародних договорах. Передача Бессарабії і Північної Буковини Радянському Союзу була легітимізована Паризьким мирним договором, який Румунія як союзниця Німеччини змушена була укласти з Об'єднаними Націями в лютому 1947 р. Паризький договір становив ланку в цілісній системі повоєнного європейського устрою, непорушність якої була підтверджена Гельсінкською нарадою 1975 р. з питань безпеки та співробітництва в Європі. Румунська сторона ігнорувала й той факт, що на територіях, які відійшли від Румунії після Другої світової війни і були приєднані до УРСР, проживало переважно українське, а не румунське населення.

2 червня 1997 р. в ході офіційного візиту Президента України Л. Кучми до Румунії було підписано Договір про відносини добросусідства й співробітництва між двома державами. У ньому фіксувалося взаємне визнання сторонами існуючих кордонів.

Укладання Договору стало можливим після того, як румунські правлячі кола переконалися у непохитності української позиції, а також у зв'язку з тим, що новообраний Президент Румунії Е. Константинеску бажав привести свою країну в НАТО, а Північноатлантичний альянс не розглядав заявок на вступ від країн, які висували територіальні претензії до сусідів.

За взаємною домовленістю переговорний процес мав завершитися в 2000 р. підписанням двох документів: договору про режим державного кордону та угоди про розмежування шельфу та виключних економічних зон у Чорному морі. Однак цього добитися не вдалося. Ще до підписання базового договору “каменем спотикання” став острів Зміїний. Цей невеличкий скелястий острівець має на шельфі родовища газу й нафти. Приналежність його Україні визнана Договором про дружбу, співпрацю та добросусідство. Однак у переговорах про розмежування шельфу румунська сторона стала наполягати на тому, щоб класифікувати територію Зміїного як скелю, а не як острів. Це розширювало зону нейтральних вод за рахунок тієї території моря, що належала Україні, оскільки змінилася б точка відліку кордону.

Українська сторона відмовилася навіть розглядати такий варіант. Уряд України дозволив влітку 2001 р. компанії “Чорноморнафтогаз” розпочати розвідувальні роботи на шельфі о. Зміїного. Румунська сторона гостро протестувала, але не стала звертатися до Міжнародного Суду. Подібний позов передбачається процедурою переговорів, якщо всі можливості домовитися вважатимуться вичерпаними.

Під час 11-го раунду в січні 2002 р. Київ висунув ідею запросити на переговори представників Європейського Союзу. Румунська сторона відмовилася і від цього. Отже, через п’ять років після підписання базового договору обидві сторони заявили, що не мають територіальних претензій одна до одної. Але питання делімітації (позначення на карті) та демаркації (позначення на місцевості) сухопутного й морського кордону між Україною та Румунією залишається нерозв’язаним.

Проблема українсько-польського кордону з 1918 р. була дуже гострою внаслідок об’єктивних обставин: у питанні про соборність українських земель не могло бути компромісного рішення. Остаточне розв’язання проблеми було знайдено лише на конференціях лідерів Об’єднаних Націй, які передували завершенню Другої світової війни. Це рішення визнала польська громадськість, отож після 1991 р. між Польщею та Україною не виникло непорозумінь у питанні про спільний кордон.

Під час поїздки Л. Кучми до Варшави 23 січня і зворотного візиту Президента Республіки Польської А.Кваснєвського до Києву 20—22 травня 1997 р. було обговорено непрості, а часом і трагічні сторінки спільної історії обох країн. Результати обговорення знайшли свій відбиток у спільній заяві обох президентів “До порозуміння і єднання”. Заява остаточно закрила для політиків і відкрила для істориків “доступ” до трагічного минулого обох країн. Сторони заявили про взаємну зацікавленість у розширенні й зміцненні економічних та культурних зв’язків, а також у зміцненні співпраці обох країн у рамках програми НАТО “Партнерство заради миру” (підготовка спеціалістів, військові

контакти на різних рівнях, спільні військові маневри тощо). Останнє мало особливо велике значення, тому що Польща, Угорщина і Чехія з березня 1997 р. були прийняті в НАТО, тобто Північноатлантичний альянс став безпосередньо межувати з Україною.

Тісні взаємовідносини склалися і з іншими країнами Центрально-Східної Європи. Зокрема, з Угорщиною Україна підписала Договір про основи добросусідства та співпраці ще 6 грудня 1991 р. під час візиту до Києва прем'єр-міністра цієї країни Й. Анталла. Це був перший договір, підписаний Україною з сусідньою країною після здобуття незалежності. Сторони визнали кордони обох держав непорушними. За останнє десятиліття відносини з Угорщиною розвивалися без будь-яких ускладнень. За оцінками угорських політичних діячів, становище угорської національної меншини в Закарпатті набагато краще, ніж становище угорців у Румунії або Словаччині.

Активно розвивалися відносини з Чехією та Словаччиною. Президент Чехії В. Гавел і Президент України Л. Кучма підписали у Празі 26 квітня 1995 р. Договір про дружні відносини й співробітництво. Економічні відносини зі Словаччиною регулювалися урядовою українсько-словацькою комісією з питань торговельно-економічної співпраці. Уряди обох країн співпрацюють у рамках забезпечення найбільш сприятливих умов для розвитку національних меншин — українців у Словаччині та словаків в Україні.

Після обрання Л. Кучми Президентом український уряд почав відновлювати втрачені за попередні три роки економічні зв'язки з Росією. Це було нелегко робити з двох причин. По-перше, продукція українських підприємств вже була витіснена з російського ринку конкурентами, а повторне завоювання споживача вимагало великих додаткових зусиль. По-друге, просувати українські товари в Росію треба було на інших, ніж раніше, ринкових засадах.

Залежність України від російських поставок нафти та газу додатково ускладнювала українсько-російські економічні відносини. Україна повинна була забезпечувати велике активне сальдо в експортно-імпортних операціях з Росією, щоб мати можливість розплатитися за енергоносії.

Доводилося застосовувати різні схеми взаємозаліків і бартеру, що призводило до істотних втрат бюджету внаслідок недооподаткування таких торгових операцій. Непрозорість економічних відносин призводила до криміналізації владно-бізнесових структур (рівною мірою характерної як для України, так і для Росії). Підприємці, які контролювали експортно-імпортні операції з енергоносіями, дістали можливість привласнювати й переводити в офшорні зони за кордоном великі суми у валюті.

Тим часом усе ще тривали переговори про укладення договору, який мав враховувати факт розпаду СРСР і перетворення України й

Росії на суверенні держави. Відносини між Україною і Росією регулювалися угодою, що була підписана Л. Кравчуком і Б. Єльциним 19 листопада 1990 р., тобто під час існування СРСР. Каменем спотикання у переговорах був пункт про взаємне визнання існуючих між двома країнами державних кордонів.

У надісланому до МЗС України в серпні 1992 р. російському проекті нового договору стаття про кордони взагалі не фігурувала. Замість взаємного визнання кордонів російська сторона пропонувала в ст. 2 керуватися принципами “взаємного поважання державного суверенітету і територіальної цілісності”⁷. Тобто російські дипломати у завуальованій формі відмовлялися визнати існуючі кордони України.

У російському проекті 1994 р. ст. 2 договору (ст. 1 в усіх варіантах не викликала заперечень, в ній йшлося про побудову двосторонніх відносин на основі взаємної поваги та довіри, про стратегічне партнерство й співробітництво) змінилася досить радикально. Тепер вона проголошувала: “Високі Договірні Сторони поважають територіальну цілісність одна одної і непорушність існуючих між ними кордонів відповідно до зобов’язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі”⁸.

Здавалося б, у цьому формулюванні враховувалися вимоги української сторони на взаємне визнання кордонів. Втім насправді воно було вершиною дипломатичної майстерності, й не більше. Заключний акт у серпні 1975 р. фіксував непорушність кордонів СРСР. Це був політичний, а не правовий документ. Україна як суверенна держава не брала участі в його прийнятті. Непорушність кордонів СРСР не гарантувала непорушності кордонів всередині СРСР між державами, які виникли після 1991 р.

Вразливість і навіть підступність формулювання ст. 2 незабаром була безпосередньо підтверджена під час зустрічі міжпарламентських делегацій України й Росії. Голова комітету з питань СНД Г. Тихонов на цій зустрічі заявив, що Заклучний акт, до якого приєдналася Україна, зовсім не забороняє змінювати кордони, якщо це робиться за взаємною згодою⁹.

Пропозиції української делегації на переговорах щодо редакції ст. 2 були зовсім іншими: “Високі Договірні Сторони визнають непорушність існуючих між ними державних кордонів. Підтверджують, що не мають жодних територіальних претензій одна до одної і не висуватимуть таких претензій у майбутньому”¹⁰. Саме таке формулювання використовувалося у договорах, укладених Росією з Польщею, Угорщиною та деякими іншими країнами. Але російська делегація відкинула запропоновану редакцію, відверто зізнавшись, що така редакція ускладнить проходження договору в Державній Думі і Раді Федерації.

Підписання Договору про дружбу, співробітництво й партнерство між Україною і Російською Федерацією стало можливим тільки у 1997 р. Вирішальну роль у цьому відіграли дві обставини. По-перше,

українська сторона пішла назустріч російській у справі розв'язання проблеми Чорноморського флоту. Флот і обслуговуюча його берегова інфраструктура були поділені порівну, після чого Росія викупила непотрібні Україні кораблі і берегові споруди. Чорноморський флот Російської Федерації одержував право базування в Севастополі на період до 2017 р. Незважаючи на об'єктивні обставини, що склалися історично, це могло розглядатися як порушення ст. 17 Конституції 1996 р., останній пункт якої проголошує: “На території України не допускається розташування іноземних військових баз”. Сума викупу за кораблі та майно і вартість оренди військової бази у Севастополі покривалися взаємозаліком заборгованості України по енергоносіях.

28 травня 1997 р. у Київ приїхав прем'єр-міністр Російської Федерації В.Чорномирдін. Відбулося підписання надзвичайно тяжких для України домовленостей. Наявність іноземної військової бази порушувала унікальний статус України: тільки вона одна з 30 країн-учасниць Договору “Про звичайні Збройні сили в Європі” не входила ні в НАТО, ні в Ташкентський оборонний союз СНД. Проте найбільш гостру в українсько-російських відносинах проблему Чорноморського флоту потрібно було розв'язувати. Досягнутий компроміс відкривав шлях до укладення повномасштабного договору між двома країнами.

Крім того, російські державні діячі незалежно від їхніх політичних поглядів врешті-решт зрозуміли, що Україну треба раз і назавжди визнати як окрему від Росії державу. Висування територіальних претензій або демонстративне ігнорування кордонів між двома державами могло мати тільки один результат: цілковиту переорієнтацію України на Захід. Незважаючи на відчайдушні протести з боку Росії, Польща, Угорщина і Чехія у березні 1997 р. стали повноправними членами Північноатлантичного альянсу. Цілком гласно йшла підготовка до укладення “Хартії про особливе партнерство” між НАТО й Україною. Цей документ можна було наповнити різним змістом. У випадку цілковитого ігнорування національних інтересів України Росією він міг набути вигляду, який мало відрізнявся б від повномасштабного членства в Північноатлантичному альянсі. Інша річ, що Україна була технічно та економічно не готова стати повноцінним у військовому відношенні членом НАТО.

23 червня 1992 р. між Л. Кравчуком і Б. Єльциним у Дагомисі було досягнуто домовленості про підготовку повномасштабного політичного договору між двома державами. 30 — 31 травня 1997 р., тобто через п'ять років, Б. Єльцин здійснив свій перший державний візит до України. Було підписано Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною й Російською Федерацією та Основні напрями довгострокового економічного й науково-технічного співробітництва між Україною й Російською Федерацією на 1997—2000 рр. і на період до 2005 р.

Кінцева редакція ст. 2 Договору про дружбу, співробітництво й партнерство між Україною і Росією набула такого вигляду: “Високі Договірні сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов’язань по Заключеному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів”¹¹. Посилання на Статут ООН означало юридичне визнання сторонами територіальної цілісності й непорушності кордонів між ними відповідно до норм міжнародного права. Українська сторона наполягала на терміні “державний кордон”, але росіяни тут не поступилися й обмежилися терміном “кордон”. Замість виразу “визнають територіальну цілісність одна одної” було вжите менш чітке тлумачення “поважають”. Проте ці нюанси не відбивалися негативно на головному змісті ст. 2.

У квітні 1999 р. Президент Російської Федерації Б. Єльцин підписав ратифікований Державною Думою і схвалений Радою Федерації Договір про дружбу, співробітництво й партнерство між Росією та Україною. Це означало, що завершився процес розмежування України й Росії, розпочатий поїздкою делегації Центральної Ради на чолі з В. Винниченком у революційний Петроград навесні 1917 р. Між цими двома подіями пролягло 82 роки. Перетворення України з імперської периферії, якою вона була на початку ХХ ст., на суверенну державу стало доконаним фактом і для російських політиків. У цьому й полягає історичне значення Великого договору.

У наші дні перед політичною елітою й усім українським суспільством найбільш гостро постає питання про стратегічні напрямки економічної та політичної інтеграції. Геополітичне становище України вимагає від неї визначеності у стосунках з Європейським Союзом і з Російською Федерацією.

У найближчій перспективі Євросоюз стане цілісним організмом в економічному, політичному й культурному аспектах. За своїм народногосподарським потенціалом він на рівних конкуруватиме з економікою США. Політики та економісти сподіваються, що всі його країни-члени досягнуть такого рівня матеріального добробуту, який мають провідні західні держави.

Керована з 2000 р. молодим і енергійним президентом В. Путіним, Російська Федерація взяла курс на максимально можливе економічне зближення з об’єднаною Європою. Питання про пряме входження Росії в Євросоюз не актуальне: Росія не вписується в європейські рамки ні економічно, ні політично, а зустрічні кроки європейців також малоімовірні, навіть якби російський уряд поставив перед собою таке завдання. Але економічне, політичне й військове (після 11 вересня 2001 р.) зближення між Росією та Європейським Союзом цілком відповідає національним інтересам як обох цих сторін, так і США.

Під час виборчої кампанії 2002 р. в парламент пов'язані з Росією українські політичні кола висунули гасло: “В Європу — разом з Росією!”. Враховувалося, що європейський вибір здобув популярності серед виборців. Справді, за даними всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного у березні 2002 р. фірмою “СОЦИС” і Фондом “Демократичні ініціативи”, вступ України до Європейського Союзу підтримали б 52 %, а проти цього висловилося б не більше 19 % громадян.

Гасло “В Європу — разом з Росією!” слід аналізувати в контексті перспективи зближення Росії та Євросоюзу, а перспектива ця є власне за такої постановки зближенням, а не інтеграцією. Тобто для України це гасло могло б означати тільки одне: бар'єр на шляху до інтеграції в ЄС.

Міжнародний механізм для регенерації єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу країн-членів СНД на засадах ринкової економіки, був запропонований ще в 1994 р. президентом Казахстану Н.Назарбаєвим.

Ідею Н. Назарбаєва про створення Євроазіатського союзу реанімував В. Путін. У жовтні 2000 р. в Астані (Казахстан) була підписана угода про створення Євразійського економічного співтовариства. У Міждержавній раді ЄврАзЕС Росія одержала 40 відсотків голосів, Білорусь і Казахстан — по 20, Киргизстан і Таджикистан — по 10 відсотків.

Країни-члени ЄврАзЕС зобов'язалися проводити узгоджену податкову, грошово-кредитну, валютно-фінансову, торговельну й митну політику. Метою цього економічного альянсу є забезпечення вільного обігу товарів, послуг, капіталу й робочої сили. Було поставлено завдання створити спільну систему заходів державної підтримки для розвитку пріоритетних галузей економіки, а також для виробничого та науково-технічного кооперування країн-членів ЄврАзЕС. Співтовариство могло б розвиватися з різною динамікою, але керівники російської економіки майже відразу почали наполягати на форсуванні інтеграційних процесів. Зокрема, віце-прем'єр-міністр РФ В. Христенко висловив думку про бажаність запровадження в ЄврАзЕС спільної грошової одиниці.

Питома вага країн ЄврАзЕС у зовнішній торгівлі України становила в 2001 р. по експорту 25 %, а по імпорту — 44 %. Така різноспрямованість зовнішньоторговельних операцій України пояснювалася досить успішною переорієнтацією експорту з ринків СНД на ринки інших країн, але позбавитися залежності від імпорту російських енергоносіїв Україні виявилось не під силу.

Використовуючи “енергетичний” важіль тиску на Україну, прем'єр-міністр РФ М. Касьянов у квітні 2002 р. запропонував голові українського уряду А. Кінаху скасувати податок на додану вартість на імпорт російської нафти за умови, що Україна вступить до ЄврАзЕС. Проте Україна вирішила обмежитися статусом спостерігача в цій організації.

З ініціативи президента В. Путіна 2002 р. був оголошений Роком України в Російській Федерації. В рамках цієї культурної та політичної кампанії були проведені різноманітні акції, спрямовані на відновлення втрачених зв'язків між двома країнами. У поєднанні з вагомими економічними пропозиціями це означало, що нове керівництво Росії активізувало свій курс на інтеграцію колишніх союзних республік, започаткований під час утворення СНД.

Перспективу поживлення економічних і культурно-політичних зв'язків з Росією урядові та громадсько-політичні кола в Україні сприймають надзвичайно позитивно. Водночас в українському суспільстві вважають бажаною інтеграцію на рівноправних засадах тільки з об'єднаною Європою.

Пріоритет Європи у зовнішньополітичних орієнтаціях України був визначений у травні 2002 р. Сталося це через стрімку зміну геополітичного становища нашої держави внаслідок встановлення якісно інших відносин між країнами Заходу і Російською Федерацією. Президенти Дж. Буш-молодший і В. Путін підписали в Москві Договір про взаємне скорочення наступальних ядерних потенціалів і декларацію про нові стратегічні відносини. Одночасно на зустрічі міністрів закордонних справ НАТО і Росії у Рейк'явіку (Ісландія) було оголошено про створення ради двадцяти (19 країн-членів НАТО і Росія). У цьому новому органі НАТО і Росія вже не консультуватимуться, як це було раніше, а прийматимуть спільні рішення з окремих найважливіших питань (контроль над озброєннями, боротьба з тероризмом, врегулювання кризових ситуацій). Договір про утворення "двадцятки" був підписаний майже негайно після цього на зустрічі глав держав і урядів в Римі 28 травня 2002 р.

Залишаючись формально поза НАТО, Росія де-факто ставала одним з найвпливовіших членів системи колективної безпеки, яку уособлював Північноатлантичний альянс.

На формування глобальної системи колективної безпеки Україна реагувала адекватно. 23 травня 2002 р. відбулося історичне засідання Ради національної безпеки і оборони за участю Президента України. На ньому було заявлено, що Україна розпочала процес, кінцевою метою якого стає приєднання до НАТО.

Травень 2002 р. завершився поданням до Верховної Ради щорічного Послання Президента України "Європейський вибір". У ньому обґрунтовувалася стратегія економічного й соціального розвитку країни на 2002—2011 рр. У рамках цього періоду розмічені такі цілі: утвердження зони вільної торгівлі, митний союз, валютна інтеграція, повноправне членство в Європейському Союзі.

ДЖЕРЕЛА і ПРИМІТКИ

- ¹ *Литвин В. М.* Україна: хроніка поступу. 1991—2000. — К., 2000. — С. 28.
- ² НАТО. Довідник. — К., 1997. — С. 43.
- ³ *Кульчицький С. В.* Вибір України: Північноатлантичний альянс чи Слов'янський союз? // Політика і час. — 1999. — № 3. — С. 55.
- ⁴ НАТО. Довідник. — С. 44.
- ⁵ Історія України: нове бачення / Під ред. В. А. Смолія. — Т. 2. — К., 1996. — С. 430.
- ⁶ *Алексєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г.* Україна на зламі історичних епох. К., 2000. — С. 253—254.
- ⁷ Великий договір України з Росією: історичний компроміс чи реальний шанс на стратегічне партнерство? // Матеріали “круглого столу” 30 квітня 1999 р. — К., 1999. — С. 16.
- ⁸ Там само. — С. 17.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Там само. — С. 17—8.
- ¹¹ Там само. — С. 18.
-

УКРАЇНА МІЖ РОСІЄЮ ТА ЗАХОДОМ

Формування ментального комплексу, пов'язаного з ідеєю прогресу, означало творення європейською цивілізацією нового виміру людського буття — спрямованість у краще майбутнє. В традиційному суспільстві, побудованому на циклічному господарюванні, цього виміру принципово не існувало, бо за усталеними уявленнями в майбутньому людину мало чекати те ж саме, що було в минулому і що є в її сучасному житті. Християнський есхатологізм вже націлював свідомість на всезагальне завершення буття світу й спасіння, що впливало на духовно-сміслові засади повсякденного життя людини, однак практичні схеми сприйняття людиною реальності залишалися по суті незмінними. Тільки утвердження засад раціонального мислення серед різних верств населення змусило суспільство шукати підходи до практичного планування бажаного майбутнього, тобто такого майбутнього, яке б відрізнялося від сучасності в ліпшу (в плані безпеки та можливостей для людини реалізувати себе) сторону.

Здатність етносу до самоорганізації та розвитку визначається особливостями його перцепції (сприйняття), історичної пам'яті, уяви, розуму, волі.

Коллективна пам'ять є формою зберігання значущої інформації, символів, образів, нормативних стереотипів, прецедентів тощо. Формою соціального контролю над пам'яттю є уживана в суспільстві та чи інша модель історичного опису (дискурс історії). Механізми соціальної перцепції зорієнтовані на селекцію значень і пов'язані з відображенням у свідомості певних фактів, подій, інформаційних даних тощо. Контроль над перцептивними структурами здійснюється за допомогою тієї чи іншої, прийнятної для більшості, моделі соціального порядку (дискурс влади). За участю соціальної уяви конструюється символічна реальність, визначаються смислові орієнтації й домінуючі цінності. Контроль над сферою смислу відбувається на основі тієї чи іншої моделі масової комунікації (публічний дискурс). Сферою дії суспільного розуму є різностороння критика існуючого соціального життя та пошук більш ефективних знань і цінностей, що його регулюють. Контроль над раціональністю здійснюється тією чи іншою формою епістемології (когнітивний дискурс). Соціокультурним механізмом, що певним чином спрямовує на ті чи інші дії націю-суб'єкт, є воля суб'єкта, тобто бажання та спроможність суб'єкта влаштувати власну долю згідно із власним баченням світу і свого

місця в ньому. Саме воля здійснює контроль над усіма іншими сферами діяльності суб'єкта. Та чи інша конфігурація усіх цих ментальних складових певної спільноти становить ментальний комплекс цієї спільноти, до якого, зрештою, прив'язана національна модель бачення світу, що має регулятивний вплив на організацію всього соціуму й здійснення відповідних внутрішньо- та зовнішньополітичних акцій.

На Сході й Заході Європи склалися різні конфігурації ментальних комплексів, у чомусь вони досить подібні (це виявляється у порівнянні їх з ісламським або конфуціанським комплексами), а в чомусь й істотно відмінні. Ці відмінності є ґрунтом для виникнення різноманітних бар'єрів для побудови спільного політичного, культурного та економічного життя Європи.

Так, на Сході домінує традиційна схема регулювання соціального життя за допомогою ієрархізованих владних відносин патронально-сервіального типу, яким підпорядковано все — і віра, і повсякденність. Сьогодні в Росії та значною мірою й в Україні ця модель набула редукованого вигляду — соціально-кланового, олігархічного устрою, в якому економіка і влада та частково — ідеологія тісно переплетені. А от на Заході відбувалося поступове нарощування горизонтальних диференціацій ментальності, кожен із сегментів якої набував самостійного значення. Це потребувало і потребує сьогодні постійних узгоджень і компромісів для встановлення того або іншого типу суспільної консолідації “знизу”.

Відповідно до сформованої на Сході схеми соціального порядку тут склалися досить сильні механізми маніпулювання формами історичної пам'яті (спогадами, що зафіксовані у традиціях тієї чи іншої групи та визначають її самоідентифікацію). За допомогою цих механізмів відбувається актуалізація одних і забуття інших значущих подій.

Домінування влади над суспільством потребує відповідної побудови соціальної пам'яті, яка легітимізує існуючу владу. Тому кожного разу у країні, де влада домінує над суспільством, зі зміною вождів, харизматичних лідерів або з появою деяких новацій влади історія переписується наново, а фактологічні документи або знищуються, або засекречуються. Конструювання систем образів і символів, призначених для соціального регулювання та забезпечення порядку, здійснюється також за ієрархічною схемою, яка передбачає існування вищих цінностей, потрібних для зміцнення існуючої влади, і нижчих цінностей, пов'язаних із суспільними інтересами. Правові механізми, що за своєю природою мають виконувати функцію врегулювання “горизонтальних” конфліктів, у такому суспільстві викривлюються по вертикалі та доповнюються механізмом так званого телефонного права.

Схеми соціального сприйняття (перцепції) “внутрішнього” і “зовнішнього”, задля збереження вигідної владі системи суспільних від-

носин будуються таким чином, щоб радикально відсіювати “чуже” та консервувати “своє”, звичне. Нарешті, раціональність у душі східних традицій також набуває досить містичного вигляду, оскільки головною функцією її стає пошук аргументів для обґрунтування пануючої міфологеми, а критика допускається лише у формах або засудження “чужого”, або розвінчання попередньої владної міфологеми.

Західний ментальний комплекс, навпаки, зорієнтований здебільшого на акумуляцію в суспільній пам’яті усієї можливої інформації та знань, набутих у ході соціального розвитку, на максимальне збереження документального архіву, на пошук нових тлумачень історії. Його уява конструює паралельні символічні світи, рівноправні у своїй значущості. Механізми перцепції варіативні й припускають абсорбцію будь-яких відмінних від визнаних, у тому числі й “чужих”, цінностей та символів за умови збереження права на їх раціональну критику. Суспільний розум налаштований на явно прагматичний лад і піддає критиці будь-які міфологеми.

Отже, розглядаючи Європейський світ у цілому, бачимо, що в ньому є два силових центри (два полюси), які визначають формування ціннісних параметрів життя та універсальних структур порядку, а також ментальних орієнтацій населення різних країн та їх угруповань. Ці полюси утворені й діють на принципово різних засадах: один — на засадах закритості, пригноблення особистості, стихійного колективізму, централізації, силових засобів вирішення конфліктів, ідеологізованості тощо, інший — на засадах відкритості, індивідуалізму, децентралізації, демократизму, комунікативності, раціональності.

У часовому вимірі (на вісі від минулого до майбутнього) ці обидва полюси притаманні будь-якому європейському суспільству: кожна країна рухається від закритих форм суспільства до відкритих, згідно зі своєю історичною долею. У просторовому вимірі ці полюси умовно можна розвести по краям вісі Захід — Схід.

Україна, як й інші країни Середньої Європи, і хронографічно, й географічно перебуває між цими двома полюсами. В часовому вимірі такий її стан є перехідним, а в просторовому — двовекторним. Сутність же новітніх трансформаційних процесів посткомуністичної доби полягає в руйнуванні бар’єрів між полюсами (культурних, економічних, політичних) у межах цілісного Європейського світу. Ці зміни відбуваються під впливом сил, що формують глобальну систему цивілізації — універсальний комунікаційний простір якісно нового рівня.

Подолати ці бар’єри буде неможливо, по-перше, без радикальних перетворень провідних схем східноєвропейського ментального комплексу — у напрямку посилення особистісних чинників, а по-друге, без корекції західноєвропейського ментального комплексу — у на-

прямку до загальноєвропейської єдності. Відповідно до цього має формуватися загальна соціокультурна модель історичної пам'яті, тобто така концепція історії, в якій домінуватимуть спільні теми і питання, а також — відповідні викликам сучасності механізми уяви та перцепції з якісно новою конфігурацією співвідношень: своє/чуже, внутрішнє/зовнішнє, верх/низ, центр/периферія тощо. Цього можна досягти лише через вдосконалення структур раціональності, на ґрунті чого й повинні вибудуватися схеми взаєморозуміння та багатопланової комунікації. Результатом цього процесу має бути формування цілісної європейської (в широкому розумінні) системи порядку, в якій належне місце займатимуть і Україна, і Росія як її структурні елементи.

Сучасний стан розвитку людства характеризується розширенням та поглибленням процесів глобалізації, що охопили на цей час майже всі країни світу та визначають головні тенденції світової економіки. В процесах глобалізації має знайти своє місце кожна країна, якщо вона прагне уникнути периферійної осібності й має намір досягти належного рівня добробуту, стабільного та безпечного життя.

Як свідчить сумний досвід колишнього СРСР, ізольована від світових технологій країна, навіть якщо вона сповна забезпечена усіма необхідними природними ресурсами, самотужки неспроможна забезпечити прогрес і неодмінно деградує.

Україна в кооперації з іншими народами може пройти свій шлях модернізації значно швидше та з меншими затратами. Україна, як і Росія та інші держави СНД, здійснює пошуки нових можливостей розвитку міждержавних зв'язків, які за своєю суттю мають відповідати її національним інтересам.

Глобалізація не позбавлена негативних наслідків, серед яких, зокрема, значна вразливість нерозвинених країн до світових валютних криз. Та зрозуміло, що все одно іншого шляху у цивілізаційного поступу не має й потрібно вживати усіх можливих заходів, аби максимально пом'якшити негативні сторони глобалізації.

Провідними рисами глобалізації є створення ефективних механізмів міжнародної кооперації та розподілу праці, а також впровадження новітніх технологічних й інформаційних систем, телекомунікацій, наукоємних виробництв. У сучасному світі головним багатством країни вважаються вже не тільки природні ресурси, як це було раніше, а й знання. Світом рухають передові технології. Навіть невелика країна, якщо вона спроможна забезпечити прорив у сфері знань, може досягти передових рубежів соціально-економічного розвитку і за рівнем життя випередити навіть світових економічних гігантів.

Україна з включенням її у процеси глобалізації, так само як і Росія, опинилася в числі найбідніших країн. Відкритість обох держав

для вітрів світової економіки спричинила значний відтік ресурсів і капіталів за їхні межі, а не підготовлені до жорсткої конкуренції власні економічні системи почали занепадати. Це призвело до значного погіршення життєвого рівня населення обох країн і до зниження рівня безпеки їхніх громадян. Задля подолання деструктивних наслідків глобалізації Україні, як і Росії, слід якомога швидше завершити перехідний етап, оскільки в суспільствах перехідного стану значною мірою зберігаються форми життя, мислення та поведінки, що були притаманними старому суспільству, і тому такі суспільства відзначаються внутрішньою нестабільністю та виявляють однакову готовність як до сприйняття позитивних якостей нового життя, так і до переймання негативних сторін існуючих моделей розвитку.

Реальним підґрунтям свободи людини в цивілізованому суспільстві є право розпоряджатися собою та обмінювати продукти своєї праці згідно з суспільно визначеним порядком. Це право є найважливішим природним правом кожної людини. Належним чином побудоване суспільство надає кожному своєму членові певний спектр можливостей щодо реалізації цього права, і чим ширшим є коло цих можливостей, тим вищим вважається рівень свободи людини. Щоб повноцінно жити в сучасному суспільстві, своїми руками будувати власну долю, людина повинна мати відповідно сформовані психіку та свідомість і забезпечуватися з боку суспільства належними стимулами для діяльності та поліпшення життя. Людина мусить вміти мобілізувати власні зусилля на те, щоб зайняти у цьому світі активну позицію та знайти ефективні форми взаємодії з існуючим довкіллям — соціальним, культурним, а також природним середовищами.

Глобалізація кидає виклик особистості, включаючи особистість у нові системи відносин, які вимагають формування нових схем самоідентичності. Реалії сьогодення потребують від людини та суспільства нових форм мислення й поведінки, але ні людина, ні суспільство не в змозі змінитися в один день навіть на вимогу влади. В умовах перехідного періоду потрібно приймати як належне наявність у широких кіл населення “подвоєної” або “багатошарової” самоідентифікації, коли особистість не відцентрована належним чином, що, власне, й призводить до відчутних коливань суспільних настроїв то у бік прогресивних перетворень, то до ностальгії за минулим, а то й взагалі — до втечі від реальності. Ці процеси відбуваються як на рівні кожної окремої особи, так і на рівні емоцій та думок громадського загалу.

Процеси формування стабільного та впорядкованого світовідчуття громадянина — справа не одного покоління. Багато хто ще схильний ідентифікувати себе як “радянську людину” і не здатний адекватно сприймати нові реалії життя. Ці верстви населення потребують особливої уваги з боку держави, толерантного й виваженого до себе ставлення, бо серед них здебільшого — люди похилого віку, ветерани

війни та праці. Нове покоління демонструє більш гнучке мислення, прагнучи знайти орієнтації для побудови свого особистісного життя.

Україна, як і Росія, інтенсивно включається в процеси глобальної інформатизації. Зростає мережа телекомунікацій. Збільшується чисельність користувачів Internet. Значна частина національного суспільного інтелекту відволікається на задоволення потреб світової системи інформаційного забезпечення економічного життя. В умовах нерозвинутого інформаційного середовища це спричиняє загрозу перетворення країни на постачальника дешевого інформаційного продукту на світовий ринок без відповідних позитивних наслідків для розвитку її власної економіки. Водночас встановлюється зовнішній контроль над інформаційним простором такої країни.

Провідні країни світу, рівень розвинутої яких є масштабом для оцінки сучасного стану цивілізації, досягли високого технологічного й економічного розвитку завдяки створенню відповідних умов ефективною державною підтримкою потужного інтелектуального потенціалу. Відставання у цій сфері інших країн ставить їх у неабияку залежність від провідних країн і штовхає на шлях послаблення свого суверенітету. Інтелект, таким чином, слід розглядати як найважливіший стратегічний ресурс, що забезпечує необхідний рівень економічного розвитку. Прагнення підвищувати наукоємність національного продукту є запорукою суспільного поступу.

У процесі глобалізації і Україна, і Росія зіткнулися із вкрай гострою суперечністю: з одного боку, потреби становлення та зміцнення державності вимагають інтенсифікації процесів національно-культурного відродження, а з другого — процес модернізації соціально-економічної системи потребує найширшої відкритості та “інтернаціоналізації” країни, наслідком чого стає зростання небажаних впливів на неї з боку інших країн, що виявляється у поширенні негативних проявів масової культури, інтернаціонального криміналітету, наркобізнесу, напливові низькопробних товарів масового споживання тощо.

Однією з функцій культури є забезпечення взаєморозуміння людей. Особа почувається більш вільною, якщо вона здатна вільно спілкуватися з іншими (зокрема, й послуговуючись різними національними мовами). На рівні великих груп населення — соціальних груп, етносів, націй, релігійних громад — відсутність взаєморозуміння означає обмеження можливостей взаємодії, виникнення непередбачуваних ситуацій, де нерідко відстоювання “своїх” прав за рахунок прав інших — “чужих” — призводить до поширення соціальних і міжетнічних конфліктів, якими так рясніє сучасна доба й які, в кінцевому підсумку, призводять до знищення “чужих”, тобто — до відвертого геноциду.

Нова якість українського суспільства вимагає відповідної переоцінки системи його власних інтересів, які не можуть не відрізнитися від тих, що були у нього в часи залежності України від союзного центру. Збереження внутрішньополітичної стабільності та єдності нації — необхідна передумова суспільного прогресу. Тому зрозуміло, під час перехідного періоду, в якому все ще перебуває Україна, будь-який серйозний соціально-політичний конфлікт становить загрозу для суверенітету українського суспільства в цілому.

В Україні, як і, до речі, в Росії, пересічна людина відчувається досить невпевнено, живе сьогоднішнім днем і не будує якихось планів на майбутнє. Вона скоріше схильна вичікувати, пливати за течією, аніж брати свою долю у власні руки. Такий стан дуже сильно заважає суспільно-економічному розвитку.

Умовою соціально-політичної безпеки людини в тій чи іншій сучасній розвиненій державі є усвідомлення усіма громадянами цієї держави цінностей демократичного суспільства та правової влади. Саме усвідомлення того, що все повинно підпорядковуватися законам, а не волі посадових осіб, відрізняє громадянське суспільство від тоталітарного.

У добу глобалізації кожна країна прагне мати високий авторитет у світі, бо від того, наскільки вона є надійним партнером залежить інтенсивність включення її в глобальні процеси. Від іміджу держави, зокрема, залежить і її привабливість для інвесторів.

Сучасному світові притаманна прискорена динаміка розвитку. Він змінюється на наших очах. Вимальовуються нові домінанти економічного, соціально-політичного, культурного розвитку людства, які визначатимуть риси майбутнього. На світову арену виходять нові держави та їх угруповання, що прагнуть утвердитися в геополітичному просторі, наслідком цього є зміни конфігурації міжнародних взаємин. Найбільш пріоритетне завдання України — увійти в багатомірний світ складних міжнародних взаємовідносин і знайти в ньому належне місце, яке відповідало б її потенціалу потужної європейської держави.

Геополітичні схеми, зокрема, і протистояння, і співпраці, відображають певні реалії сучасного світу, але як абстрактні конструкції їх слід сприймати з певними застереженнями. В цілому формування сучасного геополітичного простору визначається силовими лініями напруги, що виникають між сферою “порядку”, який ґрунтується на верховенстві закону, міжнародного права, пріоритетності прав та інтересів людини, і сферою “невпорядкованої” реальності, що їй протистоїть і виявляється у беззаконні, численних конфліктах, екологічних кризах, економічних злочинах тощо, — тобто в усіх негативних явищах, які загрожують безпеці, стабільності та розвитку людської цивілізації. Отже, саме в цьому сенсі можна говорити про основну

вісь конфронтації в сучасному світі. Протидія силам хаосу є найважливішим пріоритетом кожної держави, згідно з яким вибудовується система її зовнішньополітичних орієнтацій, ведуться пошуки партнерів і союзників. З позиції протидії деструктивним силам набувають реального змісту різні вектори нашої зовнішньої політики.

Проблема геополітичного вибору може бути окреслена не тільки в площині багатовекторності, але також і в аспектах двосторонніх взаємин з окремими країнами світу. У зв'язку з цим виникає питання стратегічного партнерства, яке виглядає досить заплутаним, оскільки ми часто зараховуємо до стратегічних партнерів держави, з якими у нас існують звичайні добрі стосунки. Іноді мається на увазі скоріше потенціал розвитку взаємин, аніж реальний стан речей. Вибір стратегічно важливих партнерів — це питання ефективності нашого включення в існуючу систему розподілу функцій і ролей в сучасному геополітичному просторі. Точно кажучи, Україна ще не має реальних і надійних стратегічних партнерів. Їх пошук і визначення, розвиток потенціалу взаємин з ними до рівня стратегічного партнерства — тривалий і складний процес, який залежить від багатьох чинників. Стосунки стратегічного партнерства передбачають високий ступінь взаємозацікавленості як в геоекономічному, так і в геостратегічному ракурсах.

За умов балансування можливі такі лінії поведінки держави, як політика інтеграції в європейські структури, посилення стратегічного співробітництва із США, розвиток рівноправного партнерства з РФ. Але, зрозуміло, подолати геостратегічну ізоляцію Україна може насамперед шляхом повної структурної модернізації свого економічного потенціалу й набуття статусу потужної регіональної держави.

Європейський статус України ще породжує численні суперечки, бо її довгострокова орієнтація на Схід та розрив безпосередніх зв'язків із Заходом дають себе знати і по цей день, але все ж таки важко заперечувати очевидні факти, що свідчать про належність України до Європейської спільноти. Греко-римська цивілізація у вигляді православно-християнства прийшла в Україну з Півдня, з Візантійської імперії, культурного центру тяжіння країн Середземномор'я приблизно в ті ж часи, коли ця цивілізація опанувала також і північну частину Європи. Потім зв'язки з Константинополем були порушені, але після татаро-монгольського поневолення Україна знову орієнтується на Захід, а згодом складає частину польсько-литовської держави.

Утиски з боку польської шляхти штовхнули український народ, що почав створювати власні самоврядні структури, а врешті-решт і козацько-гетьманську державу, в бік православної Московської Русі.

У складі Російської імперії Україна занепадає як самостійна нація, однак все таки зберігає опосередкований зв'язок з європейською

цивілізацією. Україна завжди була прилученою до Європи не тільки в географічному, але і в культурному відношенні, хоча не можна відкидати значних впливів на неї тюрко-ісламського Півдня і Сходу.

Після проголошення Україною незалежності процеси її інтеграції в Європу набули значного прискорення, проте, якщо пустити їх на самоплив, то можна очікувати несприятливої для розвитку української нації економічної та психологічної експансії з боку Заходу. Так, наприклад, може виникнути загроза перетворення України на сировинний придаток Європи. Таким чином буде лише змінено північно-східну залежність країни на західну. Процес входження України в Європу і світову цивілізацію повинен бути контрольованим та спиратися на ґрунтовну й послідовну концепцію.

Входження в Європу для нас вигідне лише за умови визнання за Україною права на місце, відповідне її гідності та потенціалу. Якщо ми зможемо подолати власні труднощі, побудувати сильну національну економіку, створити розвинуте громадянське суспільство, тоді інтеграція відбудеться цілком природно, за прийнятною для нас моделлю.

Стратегія повернення України в Європу має спиратися на реальні можливості українського економічного, соціально-політичного, воєнного і духовно-інтелектуального потенціалу. Аналіз дійсного стану речей свідчить, що, по-перше, цей процес буде тривалим, важким, але безповоротним. По-друге, він є багатомірним, бо включає в себе ряд більш конкретних процесів, що диференційовані відповідно до складного характеру розвитку самого Європейського співтовариства.

Захід в цілому продемонстрував свою переважну зацікавленість у розвитку відносин з Росією як правонаступницею СРСР, тоді як відносини з Україною він розглядає як щось вторинне. Захід і Росія знайшли спільну мову в питанні ядерного роззброєння України, створивши ситуацію міжнародної ізоляції нашої держави. Зберігається небезпека перетворення України на “буферну зону” між НАТО і Росією, що є чи не найгіршою з усіх можливих геополітичних позицій. Шанси до вступу України в НАТО в недалекому майбутньому залишаються проблематичними, тоді як вступ до євразійського альянсу є для неї небажаним.

Національні інтереси України в північно-східному напрямі, у розбудові відносин з Росією, полягають у збереженні миру й стабільності, в запобіганні будь-яким гострим конфронтаціям, що можуть бути спровоковані певними силами тієї чи іншої сторони. Враховуючи, що економічна нестабільність може призвести до політико-економічної кризи в Росії та приходу до влади більш шовіністично налаштованих сил, які візьмуть курс на політику імперського реваншизму, в інтересах України створити стратегічну систему протидії для запобігання можливій загрозі з боку цих сил.

За умов істотного скорочення масштабів співробітництва в економіці найбільш дієвим засобом російського впливу на позиції України залишається політика в сфері енергопостачання. У разі скорочення видобутку енергоносіїв у Росії та загострення в ній соціально-економічної ситуації Україні слід очікувати на більш жорстку позицію свого партнера в ході переговорів щодо погашення українською стороною заборгованості за спожиті енергоносії й висунення російською стороною вимоги здійснити розрахунки шляхом надання їй контрольних пакетів акцій ключових для України господарських об'єктів.

Якщо придивитися уважніше до потенціалу українсько-російських відносин, їх глибинного підґрунтя, то не можна не визнати, що істотних, історично й економічно зумовлених причин для їх погіршення все ж таки немає. Обидві країни є справді спорідненими в цивілізаційно-культурному відношенні, мають спільні економічні інтереси й здатні проводити узгоджену політику стосовно інших держав. Аналізуючи причини непорозумінь в українсько-російських відносинах, не можна не дійти висновку, що вони мають переважно суб'єктивний характер, тобто обумовлені інтенціями, поглядами, прагненнями домінуючих у цих країнах політичних еліт.

Найголовнішою причиною непорозумінь є, безумовно, позиція росіян щодо самих себе — як представників великодержавної нації, а щодо українців — як етносу вторинного, селянського, неспроможного до самостійних політичних дій. Вважаючи себе єдиною правонаступницею СРСР, Росія просякнута амбіціями стосовно відновлення макropolitичної державної структури на євразійському просторі.

Можна також дорікати й українцям, які, захопившись ідеєю розбудови власної суверенної держави та відновлення власної національно-культурної ідентичності, іноді занадто різко відособлювалися від росіян. Проте ця “провина” має певне виправдання — необхідність протидії імперським амбіціям Росії та її політичному й економічному тискові.

Україна обрала за головну зовнішньополітичну мету європейський вектор інтеграції, що також призводить до нарощування певної “конфронтаційності” у відносинах, обумовленої, зокрема, побоюваннями Росії, що її інтереси в процесі “європеїзації” України будуть знехтувані.

Для Росії на одному з перших місць стоїть завдання інтеграції пострадянського простору, хоча російські пріоритети в цьому напрямку й зміщуються: визнавши неефективними для досягнення своєї мети механізми СНД, Росія головну увагу починає приділяти зміцненню Митного союзу та системи Пакту про колективну безпеку.

Приймаючи важливі концептуальні документи, що мали б визначати стратегію її поведінки у відносинах з іншими державами, в тому числі й в галузі безпеки, Україна не дбає про їх практичну реалізацію, а діє відповідно до міжнародної кон'юнктури. Водночас Росія, ухваливши низку документів стратегічного значення, послідовно втілює визначений ними комплекс завдань і таким чином підвищує свій авторитет.

Україна, не маючи чіткої стратегії поведінки у відносинах з РФ, багато втрачає внаслідок цього, бо виглядає країною непередбачуваною, яка діє без урахування своїх стратегічних пріоритетів, і на яку у зв'язку з цим можна здійснювати зовнішній тиск без огляду на її інтереси. Узгодження пріоритетів і національних інтересів України та Росії потребує постійного діалогу на вищому рівні, підкріпленого різними формами взаємодії гілок влади, науково-аналітичних структур та об'єднань громадян.

Замість того щоб дбати про економічну привабливість України, її політична верхівка ставить державу в позицію прохача чи то дешевого газу і нафти, чи іноземних інвестицій та інших форм допомоги. Нікому в світі не потрібні утриманці, тим більше такі, які надану їм допомогу невідомо куди дівають. Ще більше в світі не поважають брехливість у міжнародних відносинах, оскільки вона є ознакою слабкості й невпевненості в своїх силах.

Росія після кризи 1998 р. стала на шлях розбудови дієздатної економічної системи. Мобілізуючи внутрішні інтелектуальні та матеріальні ресурси, Росія наполегливо шукає механізми реалізації своїх національних інтересів, діючи при цьому здебільшого егоїстично, але досягаючи потрібного ефекту. Отже, Україні надалі важко розраховувати лише на "дружні стосунки" з РФ, а певні послаблення тиску з боку Росії відбуватимуться лише за умов досить істотних поступок з боку України в площині геополітики, зокрема: у військово-політичній сфері та в економічних стосунках.

Пасивність України призводить до того, що вона стає привабливою для Росії лише у якості геополітичного простору та об'єкта економічної й гуманітарної експансії, а не як рівноправний суб'єкт з яким можна співпрацювати. Спровокована багато в чому самою Україною недовіра до неї з боку як Росії, так й інших впливових країн світу є чи не найбільшою втратою нашої держави.

Світові інтеграційні процеси обумовлені загальними тенденціями глобалізації міжнародного життя та економічної модернізації. Долучитися до цих інтеграційних процесів має кожна країна, яка не бажає залишитися на периферії цивілізованого світу і прагне досягти сучасного рівня добробуту, економічної та соціальної стабільності й безпеки. Свідченням ефективності механізмів інтеграції можна вважати успіхи, яких досягли країни Європейського Союзу.

Разом з тим протягом усього періоду існування нових незалежних держав на теренах колишнього СРСР не вщухають розмови про необхідність їх інтеграції. При цьому всім зрозуміло, що створення в євразійському просторі ще однієї спільноти на взірць Європейського Союзу навряд чи є можливим і доцільним. Але фактично під інтеграцією пострадянських країн розуміється відновлення великої держави в пострадянському просторі під егідою Росії, хоча ідеологічні засади цієї великої держави в уявленні різних політичних сил відрізняються.

“Лівий інтеграціонізм” передбачає повернення до влади комуністичних сил та відновлення тоталітарного суспільства під егідою того ж таки московського Центру, з можливим просуванням по шляху технічної та господарської модернізації за китайським аналогом. Така інтеграція приваблює старше покоління та зубожіле населення, оскільки може забезпечити певний, звичний їм з радянських часів, порядок, а також мінімальний рівень соціального захисту. Особливий акцент робиться на наявності “спільного ворога” у вигляді НАТО і світової буржуазії та на необхідності організації спільної системи безпеки. При цьому замовчується, що з точки зору соціально-економічного розвитку це шлях, який веде до міжнародної ізоляції та до знищення національної державності, а тому — це шлях у глухий кут. На ґрунті російської великодержавності позиції комуністів збігаються з позиціями партій демократичного і реформаторського спрямування.

Розбіжності торкаються лише тактики відновлення й характеру великої держави, яка, на думку комуністів, має бути соціалістичною, а не буржуазною, а для цього слід рішуче застосовувати силові методи, на відміну від “м’яких” економічних і дипломатичних засобів, які більше влаштовують демократів.

Ліві сили України також закликають до зміни зовнішньополітичного курсу держави в напрямку реставрації СРСР. Першим кроком має бути формування потужного інтеграційного поля з кількох колишніх радянських республік або, принаймні, у вигляді об’єднання України з РФ та Білоруссю. Водночас передбачається протидія всіма можливими засобами розвитку співробітництва України з міжнародними економічними та військово-політичними структурами, які, на думку лівих, реалізують інтереси лише певних розвинених промислових країн світу.

Ідеологія “слов’янської інтеграції” в основних рисах збігається з ідеологією “лівого інтеграціонізму”, але, враховуючи певну відразу частки населення до віджилих комуністичних гасел, прагне замінити комуністичні гасла гаслами об’єднання слов’янських народів (насамперед російського, білоруського та українського) під егідою Росії.

З погляду історії, ідея об’єднання “трьох братніх народів”, що “вийшли зі спільної колиски” — Київської Русі, не витримує жодної критики. Так само “братніми народами” можна називати українців,

білорусів і поляків, які “вийшли зі спільної колиски” Речі Посполитої — держави пізнішого періоду (XVI— XVII ст.), коли, власне, й формувалися соціокультурні засади існування цих народів.

Ідея прискореної інтеграції слов'янських трьох держав СНД побудована на приналежності цих держав до єдиного культурного поля “православно-слов'янської” цивілізації та на ностальгічних настроях частини населення цих країн за радянським минулим. Оскільки у якості систематизуючого чинника інтеграції виступає Росія, “братні народи” мають прилучатися до світової макроекономічної системи не безпосередньо, а лише через Московський центр. Фактично ж ця ідеологія спрямована на консервацію та гальмування реформ у національних республіках. Ситуація в Білорусі може бути охарактеризована як практичне збереження в ній радянського ладу, що, у поєднанні з майже повною ізоляцією країни на міжнародній арені, призвело до значного гальмування в ній реформаторського процесу.

Підписання між Білоруссю та Російською Федерацією Договору про утворення Союзної держави трактується російськими аналітиками в антизахідному ключі, відтісняючи на задній план економічні аспекти. Більшість експертів і в Москві, і в Мінську поділяють думку, що об'єднання їхніх держав — це в першу чергу вирішення питання щодо зміцнення їх національної безпеки за умов нової політичної реальності в світі. На відміну від співробітництва в галузі економіки, взаємодія цих двох держав у оборонній сфері є набагато успішнішою. В результаті утворення Союзної держави Росія отримала ряд важливих геополітичних переваг: це значно підсилило сухопутні сили РФ у регіоні та стало вагомим фактором протидії ймовірному створенню інфраструктури НАТО в Прибалтиці.

Але разом з тим зрозуміло, що російсько-білоруське військове співробітництво, рівень якого вищий, аніж рівень взаємодії сторін в інших галузях, не може бути головною рушійною силою для реальної інтеграції Росії та Білорусії. Зараз важко оцінювати, наскільки цей процес може бути ефективним і наскільки він сприятиме економічному розвитку обох країн. Можна тільки зазначити, що кожна з цих держав шукає свої шляхи виходу з економічних негараздів, керуючись власними національними інтересами.

На думку російських геополітиків, зі створенням Союзної держави значення України в планах західних геостратегів щодо формування другого (після Центральної та Східної Європи) “буферного” поясу навколо РФ значно зменшується. Це також зменшує “потенційну недружність” України, яка б могла входити разом із балтійськими державами та Білоруссю до такого поясу в разі приходу в Білорусі до влади прозахідних політиків.

В Україні також є багато прихильників ідеї “слов'янської інтеграції”. З демагогічною заявою про підтримку російсько-білоруського

Договору виступила наприкінці грудня 1999 р. група народних депутатів Верховної Ради України, вимагаючи провести референдум щодо вступу нашої держави в новий Союз. Але на відміну від Білорусі, де третина населення виступає за союз слов'янських держав, в Україні ані населення, ані політична еліта в більшості своїй не сповідують цієї ідеї. Навіть в РФ ідея Слов'янського союзу поділяється не дуже широким колом політиків і політологів. На думку їхніх політичних опонентів, утворення такого союзу означало б самозамкнення в межах одного макрорегіону і протиставлення себе іншим народам РФ (зокрема тюркським), що може спричинити етноконфесійні конфлікти. Конфліктні ситуації виникли б і в Україні у зв'язку з тим, що це суперечить етнічним інтересам кримських татар та менталітету населення Західної України.

Для України інтеграція у північно-східному напрямку може стати “третім Переяславом”¹. Терміном “Переяслав” позначають різні моделі (унія, союз, пряме включення) прив'язування України до російського геополітичного простору. “Першим Переяславом” називають входження Гетьманської держави під руку московського царя, “другим” — входження УРСР до складу СРСР у 1922 р., “третім” — нову модель включення України до складу євразійського утворення під незаперечним домінуванням Москви. Різні варіанти пострадянського інтеграціонізму мають на меті саме такий розвиток подій.

“Ліберальний інтеграціонізм” (позиція ідеологів перебудови доби Горбачова, сучасних російських ліберал-реформістів та їхніх українських однодумців) передбачає, що пострадянські держави поступово прилучатимуться до світової макроекономічної системи, але не безпосередньо, а через Московський центр. У ліберальних формах інтеграції зацікавлені російські фінансові олігархи та транснаціональні корпорації, які, спираючись на залежні від них українські фінансово-промислові групи, мають на меті поставити під свій контроль найбільш потужні українські підприємства.

Ідеї “фундаменталістського інтеграціонізму” сповідують російські націонал-патріоти, діячі РПЦ МП, прихильники Великої Росії, які традиційно вважають українців і білорусів лише гілками великоруського етносу, а отже, відмовляють їм у праві на самостійну державність. Інтеграційна модель цих авторів передбачає включення Білорусі та України до складу РФ на правах автономних республік або ж навіть, як пропонують деякі російські політики, на правах окремих губерній.

Інтеграціоністські ідеологеми євразійської орієнтації мають багато спільного — всі вони побудовані на ідеї відновлення імперії, а головним каменем спотикання в цьому процесі їхні автори вважають існування незалежної України. Дивлячись на речі об'єктивно, можна визнати, що така думка має підстави, оскільки відновлення Російської ім-

перії в будь-якому варіанті неможливе без встановлення російського контролю над Україною.

Російські ЗМІ активно відстоюють думку, що будь-який процес, поймає назву інтеграційним, є абсолютне благо, але при цьому тих, хто заперечує особливу, керівну й спрямовуючу роль Росії як інтеграційного центру для пострадянських країн, таврують як супротивників інтеграції. Насправді ж, у Росії під інтеграцією мають на увазі, хоч і не завжди про це кажуть уголос, творення москвоцентричної наддержави. Яскравим зразком бачення проміжних та кінцевих етапів такої інтеграції є проекти Митного союзу або ЕврАзЄс, а останнім часом — і Єдиного економічного простору, в яких структурно закладено російське домінування. Ідеї домінуючого центру радикально відрізняють ідеологічні засади російських проектів інтеграції від засад Європейського Союзу.

І російська преса, і російські політики дуже ревно ставляться до спроб знайти інший, окрім Москви, центр інтеграції на пострадянському просторі. Досить згадати, як було зведено нанівець інтеграційні ініціативи Н. Назарбаєва або ж з якою неприхильністю ставляться в Росії до такого неформального угруповання пострадянських країн, як ГУУАМ. Ще більше невдоволення російських політиків викликають будь-які намагання колишніх республік СРСР брати участь в інтеграційних процесах за межами пострадянського простору.

Урядові кола РФ демонструють зацікавленість в активних інтеграційних процесах у межах колишнього СРСР з тим, щоб швидше відновити єдиний економічний, політичний, військовий і військово-промисловий простір із спільною внутрішньою, зовнішньою та оборонною політикою. Відновлення єдиного військово-політичного простору на теренах колишнього СРСР, по-перше, фактично змусить нині незалежні держави брати участь у забезпеченні національних інтересів Росії; по-друге, означатиме для цих держав необхідність фінансування можливих російських військових акцій та пряму участь у можливих регіональних, етнічних та інших конфліктах на теренах колишнього СРСР; по-третє, ці країни як “реінтегровані” партнери Російської Федерації неминуче зазнають негативних змін у ставленні до себе з боку Заходу та США, країн-членів Європейського Союзу, всіх нинішніх чи потенційних конкурентів РФ. Неважко передбачити, що приєднання України до імперії під егідою Росії неминуче супроводжувалося б серйозним внутрішнім розколом в українському суспільстві.

Домінування російських мас-медіа в інформаційному просторі України надає можливість нав'язувати їй населенню відповідне до інтересів РФ розуміння міжнародних подій, створювати у російськомовних колах українського суспільства негативний імідж щодо самої України, де начебто влада знаходиться в руках “націоналістів”, які

тільки й прагнуть того, щоб утискувати росіян та російськомовне населення. Така інформаційна політика на тлі розгорнутої пропаганди про неспроможність керівництва України здійснити необхідні перетворення та створити умови для процвітання країни сприяє підсиленню амбіцій Російської держави, стимулює проросійські настрої в українському суспільстві.

Вплив євразійських інтеграціоністів у більшості нових незалежних держав має локальний характер, поширюється переважно на певні прошарки населення, не зацікавленого в національно-демократичних перетвореннях. На жаль, поки що в Україні є чимало пересічних громадян, які досі відчують себе частиною “радянського народу”, а зростаюче зубожіння переважної більшості населення та швидке збагачення небагатьох нуворишів мимоволі спрямовують їхні думки в минуле з його відносним добробутом і стабільністю та відвертають їх від реформаторів та демократів, а, зрештою, і від української державності, посилюють у них антизахідні настрої.

Російські політики намагаються поступово і непомітно підмінити ідею взаємовигідного економічного співробітництва у пострадянському просторі політико-економічною та військово-політичною інтеграцією колишніх союзних республік під егідою Москви. При цьому ігнорується безперечність того факту, що ідея відновлення втрачених зв'язків у рамках колишнього СРСР не може бути реалізована, оскільки починаючи з 1980-х рр., та особливо з розпадом СРСР у країнах СНД відбулися й досі відбуваються безповоротні структурні зміни, і отже, тільки в контексті цих перетворень доцільно вести мову про інтеграцію.

Політична еліта РФ у проведенні в Україні політики реінтеграції імперії розраховує насамперед на підтримку місцевої політичної еліти в “потенційно сепаратистських регіонах” України, зорієнтованих на Росію, на “прокомуністичну опозицію”, на економічні інтереси частини директорського корпусу і, зрозуміло, на російськомовне населення. Політика РФ спрямована на утворення союзних взаємин з Україною, але аж ніяк не на підтримку української економіки або сприяння проведенню в Україні реформ. Йдеться про суто політичну прив'язку України до інтересів Російської Федерації.

Серед російських експертів в останні роки починає переважати ідея “інтеграції знизу”. Така інтеграція виглядатиме як реалізація прагнень національних суб'єктів економічної, соціальної та культурної діяльності до створення, організації й функціонування таких суспільних інституцій, які можуть утворити спільне ядро тяжіння для населення пострадянських країн. Діяльність цих інституцій полягатиме у здійсненні в різних формах виробничої кооперації, економічних контактів та співробітництва в різноманітних галузях. Провідна роль

відводиться заснуванню промислово-фінансових груп або транснаціональних корпорацій. До числа впливових каналів інтеграції, які поки що недостатньо використовуються, політики відносять “творчих працівників і вчених”, які начебто “зрозуміли, що національні кордони в науці та культурі неможливі”.

Особливо небезпечним слід вважати ледь приховане прагнення політичних кіл РФ до включення в нову схему інтеграції так званих невизнаних держав, до яких відносять Придністров'я, Абхазію, Південну Осетію, а в перспективі — Крим та інші “державки”, що можуть виникнути в умовах послаблення центральної влади в Україні. Цілком вірогідним є використання механізму інтеграції, неодноразово випробуваного Москвою, згідно з яким на теренах сусідніх країн утворюються лояльні до Росії режими місцевої влади з наступним проголошенням їхньої самостійності та приєднанням до Союзної держави. Реалізація подібного проекту інтеграції в нашій державі неминуче супроводжуватиметься серйозним внутрішнім розколом в українському суспільстві, призведе до посилення в ньому лівих настроїв і до його можливої регіональної дестабілізації.

Якщо говорити про глибинну прагматику, пов'язану зі справжніми інтересами російського народу, які полягають у досягненні високого рівня добробуту за рахунок модернізації економіки, проведення демократичних реформ, включення Росії в глобальні процеси, забезпечення стабільності й безпеки шляхом розвитку рівноправних відносин з іншими народами, то цій прагматичній суперечать такі тенденції, як утискування свободи слова та інших прав громадян, нарощування силової компоненти у вирішенні питань в різних сферах суспільного життя і т. ін. Ліберальні ідеї, якими переймається весь світ, сприймаються частиною сучасного російського суспільства як декларації та риторика, бо в уяві цих росіян світ побудований конфронтаційно, в ньому панує культ сили, з допомогою якої буцімто лише і можливо підтримувати порядок. Заради справедливості скажемо, що ці ідеї сповідаються не тільки в Росії, а й у багатьох інших країнах світу.

Жорстка прив'язка України до нової інтеграційної моделі в просторі СНД означатиме, що Україна відмовилась від самостійної європейської політики, а згодом і від будь-якої самостійності у зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних справах. Вхідження України в інтеграційні процеси країн пострадянського простору під егідою Росії не повинно відбуватися за рахунок згорання її інтеграції з європейською спільнотою. Інтеграція України в Європейську структуру — це досить тривалий і тяжкий процес, яким, до речі, був і процес становлення самої Європейської спільноти — процес визрівання “знизу”, з самого фундаменту, а не конструювання “зверху”. Можна

очікувати, що тривалість процесу входження України в європейські структури є співмірною з тривалістю розбудови самих цих структур.

Найбільш проблемними для української зовнішньої політики можна вважати два питання: про “входження України в Європу” без будь-якої явної або неявної конфронтації з Росією, яка це входження сприймає, м’яко кажучи, несхвально, а також про можливість зближення України з Росією без істотних обмежень для просування України в європейському напрямі. Вирішення цих питань означає для України визначення збалансованого зовнішньополітичного курсу як на сучасному етапі, так і в довгостроковій перспективі.

У більш широкому міжнародному контексті питання можливого зближення України з Росією та Європою слід розглядати у площині визначення європейської ідентичності обох країн. Україна та значна частина Росії географічно розташовані в Європі, мають спільну з іншими європейськими народами історію, належать до християнської цивілізації з її традиційними ціннісними орієнтирами. Однак попри ці, здавалося б, очевидні свідчення приналежності їх до Європи часто ведуться дискусії щодо визначення східних кордонів європейського світу. У сфері невизначеності знаходяться також і країни Південно-Східної Європи, які історично вийшли з лона колишньої Османської імперії, але у перспективі європейці погоджуються визнати їх європейську ідентичність, хоча й не ідентифікують як Європейську державу саму Туреччину, яка географічно лише частково розташована в Європі. Питання визначення європейської ідентичності не обмежується суто культурологічними міркуваннями, а часто переходить у площину соціально-економічну та політичну, особливо, коли мова йде про стратегію розширення Європейського союзу до його можливих кінцевих меж. На думку багатьох як західних, так і російських політологів, ці межі визначаються західними кордонами країн СНД.

Важливо зазначити, що питання європейської ідентичності загострилося порівняно недавно, саме у зв’язку з посиленням процесів європейської інтеграції в 1990-ті роки. Посилення європейської консолідації потребує також і посилення процесів відчуження європейських країн від “інших”, начебто не зовсім європейських країн. Щодо останніх європейці вважають за можливе налагоджувати з ними співробітництво, сприяти процесам їхньої соціально-економічної трансформації, але не поспішають принципово вирішувати питання про їх “європейскість”.

Такі погляди мають певну підтримку і з боку Росії, в якій багато хто схильний думати, що Росія торує особливий “євразійський” шлях розвитку, який є її історичною долею, наслідком її культурної самобутності, приналежності до окремої православної цивілізації. В Україні багато політиків також поділяють цю думку, але розмірковують більш заземлено: оскільки Європа нас не сприймає та не бажає

вважати “своїми”, отож ми маємо йти або своїм особливим, або “євразійським” шляхом. У цих поглядах є частка правди, але лише частка, бо такі погляди, зрештою, є однобічними. Істина може бути знайдена з переходом до аналізу більш глибоких засад європейської ідентичності, не пов’язаних із політичною кон’юнктурою чи ідеологічними схемами. Але, якщо ми визнаємо прийнятним вихідний принцип розподіл Європи на дві частини — Західну і Східну, то неодмінно виникатимуть ті або інші розподільчі лінії та відновлюватимуться ті або інші види конфронтації.

Існування спільних для Європи екологічних проблем типу Чорнобильської, проблем загальноєвропейської безпеки та світового економічного розвитку переводять питання цивілізаційної та культурної приналежності тих чи інших країн в іншу площину — площину налагодження діалогу між ними. На часі — формування нових моделей ідентичності, що домінуватимуть у XXI ст.

Разом з тим, пошук основної моделі власної геополітичної ідентичності ще триває як в Україні, так і в Росії. Більше того, на думку З. Бжезинського, якщо європейський вибір України як центральноєвропейської держави буде чітко визначений і Україна широкими кроками йтиме цим шляхом, то це неодмінно вплине й на процеси ідентифікації самої Росії. І зворотно — якщо Україна піддається російським амбіціям щодо відновлення імперії, то її європейське майбутнє знову буде під загрозою, а то й стане зовсім неможливим ².

Європа шукає оптимальну для себе модель взаємовідносин із Росією та іншими сусідами на Сході з метою реалізації власних інтересів у сфері співробітництва й безпеки. Балансуючи між євроатлантичною та континенталістською парадигмами зовнішньополітичного мислення, Європа бажала б віднайти засоби їх органічного поєднання та в стратегічній перспективі побудувати безконфліктну схему взаємодій з Росією та США. Перешкодою на цьому шляху є нарощування авторитарних (телурократичних) тенденцій у внутрішньополітичному житті самої Росії, а також відповідна реакція на ці процеси лідера атлантичного світу — США, які перебувають у зручніший, ніж Західна Європа, геополітичній позиції стосовно Москви та не виявляють прихильності до євразійства.

Росія визнається європейцями як стратегічний партнер з відповідними обов’язками у справі підтримання стабільності в Європі. На Заході враховують певне погорсткішання зовнішньополітичного курсу Росії разом зі зростанням силової детермінанти в методах проведення нею внутрішньої політики. Загальний підхід Європи до Росії — залучення Росії до європейської системи безпеки, але водночас перешкоджання надмірному зростанню впливу Москви в інших сферах європейського життя.

Старі стереотипи мислення весь час схиляють західноєвропейську спільноту до відпрацьованої ще за часів СРСР схеми розподілу геополітичних сфер впливу (трохи, правда, зміненої) — по лінії західних кордонів країн СНД. У відповідності з цим можна говорити про певну стриманість європейських держав у питанні розширення НАТО та ЄС за рахунок колишніх радянських республік (крім країн Балтії), прагнення “не дратувати” Москву еко- номічною та політичною підтримкою національних урядів пострадянських країн, зміцненням військового співробітництва з ними. Водночас зрозуміло, що такі схеми мислення не мають майбутнього.

Стратегічні інтереси європейського світу вимагають більш масштабної економічної та політичної експансії в різних регіонах, включаючи євразійський простір. Якщо Європейський союз замикається лише на внутрішніх європейських інтересах, автоматично нарощуватимуться тенденції до економічного, політичного й гуманітарного занепаду Європи. Вона програватиме на глобальному рівні, хоча, безумовно, зможе забезпечувати власні інтереси на рівні регіональному.

Навряд чи сьогодні можна говорити про існування глобальної європейської геостратегії, співмірної американській. У глобальних питаннях Європа дотримується атлантичної, тобто американської, геополітичної парадигми, і до останнього часу це було виправдано. Відносини з іншими країнами світу ключові європейські держави традиційно будували на двосторонній основі й зміцнювали свої впливи в світі завдяки використанню зв’язків, які історично склалися ще за колоніальних часів, тобто в тих регіонах, де ці держави домінували економічно.

Але подальший розвиток процесів внутрішньої консолідації Європи за логікою вимагатиме від європейців осмислення проблеми консолідації своїх геополітичних та гео економічних інтересів у зовнішньому світі, причому на глобальному рівні. Не обов’язково така консолідація має виглядати як альтернатива лідерству США чи як конфронтація до Москви. У межах цивілізованої конкуренції глобальних інтересів Європа обов’язково має визначитися як впливовий геополітичний суб’єкт, інакше вона тяжітиме до самоізоляції з усіма негативними наслідками для власного майбутнього.

Певні кроки в напрямку консолідації зовнішньополітичних інтересів Європи можна вже спостерігати. Поряд зі зміцненням провідної ролі структур НАТО в системі безпеки західного світу має місце тенденція до розширення сфери європейських стратегічних інтересів у східному та південному напрямках — насамперед у регіонах Центральної та Східної Європи й далі — в бік Кавказу та, можливо, Центральної Азії. Свідченням цього може бути розробка проектів розбудови системи транспортних комунікацій нового “Великого шовкового

шляху” з відповідною інфраструктурою. Практично реалізація подібних проєктів означає формування орієнтованого на Європу гео економічного простору з відповідним включенням проміжних країн у сферу європейських інтересів.

Росія передбачає у європейському просторі спрямувати свої зусилля в напрямку зменшення політичного та військового впливу США й окреслити “зони відповідальності” з державами Західної Європи. До російської зони мають бути віднесені пострадянські країни. Такий розподіл створить нову євразійську модель колективної системи безпеки на ґрунті російсько-європейських домовленостей.

Питання розширення Європейського союзу розглядаються РФ під кутом зору посилення європейського центру геополітичного тяжіння з можливим послабленням впливів США на європейські процеси. Росія в цілому не проти розширення ЄС, але прагне до того, щоб її інтереси в цьому процесі були враховані. Формування військової складової Євросоюзу, на думку Москви, має бути відокремлено від планів розвитку Північноатлантичного Альянсу. Росія, однак, орієнтуватиметься на розвиток двосторонніх відносин не з ЄС, а з найбільш впливовими європейськими державами, насамперед з Францією та Німеччиною.

Не маючи реальних важелів впливу на політику розширення НАТО, Москва прагне включитися в процеси прийняття тих рішень Альянсу, які, на її погляд, зачіпають інтереси РФ. У цілому РФ тримає курс на зміцнення континенталістських або євразійських елементів у європейських країнах і всіляко перешкоджає нарощуванню євроатлантичних тенденцій розвитку.

Україна може пов’язувати своє майбутнє з геополітичною парадигмою, побудованою на консолідованих інтересах європейського світу. Українською політичною елітою здійснюються пошуки можливостей для введення країни в систему міжнародного спілкування через відповідні європейські структури. Наша держава очікує від Заходу також реальної економічної допомоги й політичної підтримки на міжнародній арені.

До останнього часу країни ЄС не сприймають Україну як частину Європейського світу. І справа, можливо, тут не тільки у відсутності належних реформ в Україні. Вступ до ЄС України передбачає попередні кардинальні зміни в геополітичному мисленні європейців.

Процес розширення НАТО на схід, розпочатий з прийняттям до цієї структури Польщі, Чехії та Угорщини та продовжений на Празькому самміті 2002 р. щодо наступної хвилі розширення, створює нову геополітичну ситуацію для України й ще гостріше ставить перед нею питання самовизначення: чи вважає вона себе дійсно європейською країною? Проблема лише посилюється із прийняттям до Альянсу суїдні з Україною Румунії, Словаччини та Болгарії.

Питання зміцнення співробітництва України з НАТО постає щоразу, коли загострюються відносини Росії із Заходом чи коли зміцнення військово-політичних зв'язків України з Росією позначається на євроатлантичних уподобаннях України. Фактично ситуація є досить суперечливою: без поступу демократичних процесів у Росії Україна приречена на вступ до НАТО, але зближення України з НАТО посилює національно-патріотичні й імперські амбіції РФ, а отже гальмує демократичні процеси в Росії й породжує все нові й нові хвилі тиску на Україну.

Україна має особливу позицію як щодо НАТО, так і щодо РФ. Декларуючи свій нейтралітет, вона прагне зберегти певний баланс взаємин із РФ і НАТО, хоча й відчуває час від часу посилення тиску то з одного, то з іншого боку. Такий стан не може бути стійким і довготривалим. Під дією відповідних зовнішніх та внутрішніх сил Україна врешті-решт опиниться в ситуації, коли необхідно буде здійснити остаточний вибір.

ДЖЕРЕЛА і ПРИМІТКИ

¹ *Кульчицький С.* Три Переяслави // Дзеркало тижня. — 2002 р. — № 33 (408).

² *Brzezinski Z.* Ukraine's Critical Role in the Post-Soviet Space // *Ukraine in the World: Studies in the International Relation and Security Structure of a Newly Independent State* / Ed. By Lubomyr A. Hajda. — Harvard University, Cambridge, Massachusetts. — 1996. — P. 7.

РИНКОВІ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ: ДОСЯГНЕННЯ І НЕВДАЧІ

Близько трьох місяців Л. Кучма після свого обрання на перший строк президентства вивчав стан справ у народному господарстві. На початку жовтня 1994 р. він передав депутатам Верховної Ради свій перший політичний документ — “Про основні засади економічної та соціальної політики”, до розробки якого були залучені десятки кваліфікованих науковців, господарників, управлінців, вітчизняних та зарубіжних експертів. Їхні прізвища та регалії, а також назви науково-дослідних інституцій та інших установ, в яких вони працювали, були ретельно перелічені у вступі до цього об’ємного матеріалу. 11 жовтня Л. Кучма звернувся до Верховної Ради з доповіддю “Шляхом радикальних економічних реформ”, яка ґрунтувалася на матеріалах саме цього політичного документа.

У доповіді Президент заявив, що реальної незалежності Україна поки що не здобула. У 1991 р. вона одержала лише атрибути суверенної держави, але за три роки не спромоглася наповнити їх реальним змістом¹. Висновки глави держави, що спиралися на неспростовні факти, справили гнітюче враження на депутатів і суспільство.

Будучи прем’єр-міністром, Л. Кучма неодноразово запитував депутатів, яке суспільство треба будувати в Україні. Провальний досвід перших років незалежності переконав його, як і багатьох інших, що термін “будівництво” не відповідає новій історичній реальності, бо будувати можна командну економіку, але не ринкову. Тому слід було відкинути будівельну термінологію й дати широкий простір думкам та ініціативі кожної людини. Попит та підприємливість населення, а не вказівки зверху мали стати рушійною силою економічного розвитку. Держава ж, спираючись на закони ринку, повинна була проводити сильну соціально-орієнтовану політику.

Основний напрямок соціально-економічного розвитку був визначений у президентському документі, що надійшов до Верховної Ради, таким чином:

“Наша мета — утвердження в Україні демократичного, соціально відповідального, солідарного суспільства;

суспільства, що ґрунтуватиметься на історичних традиціях та менталітеті нашого народу, на напрацьованих сучасною цивілізацією загальнолюдських цінностях;

суспільства, що поступово позбавлятиметься традиційно класово-формаційних ознак, органічно поєднуюватиме в собі працю, талант та капітал;

суспільства, де кожен громадянин зможе реалізувати повною мірою свої здібності;

суспільства, яке на ділі забезпечуватиме права та свободи кожної особи”².

У всіх цих формулюваннях ще відчувався відголос традиційної лексики, проте зміст свідчив, що мова в них йшла не про реставрацію капіталізму, а про утвердження соціально спрямованого ринкового господарства, що неможливо зробити без налагодження керування (на нових засадах) економічними процесами в країні з боку держави. Самоусунення держави від керування економікою загрожувало появою в атомізованому посткомуністичному суспільстві соціальних джунглів.

Політичний поворот 1994 р. був пов’язаний передусім з поданням до Верховної Ради документа “Про основні засади економічної та соціальної політики”. Цей документ, як уже підкреслювалося, був результатом колективної творчості української інтелектуальної еліти. Однак для того, щоб він з’явився, була необхідна політична воля людини, якій народ вручив мандат на вищу владу. Цікаво, як оцінював документ сам Л. Кучма. На конференції “Партнерство заради економічного реформування України”, що відкрилася у Ванкувері (Канада) 1 листопада 1994 р., він зазначав:

“Майбутнє соціально-економічного розвитку України, а також її взаємовигідних торговельно-економічних стосунків з країнами світу залежить не стільки від політичної волі цих держав та бажання міжнародних фінансових організацій, скільки від шляху суспільно-політичного розвитку, який обере Україна. Хочу з усією переконаністю запевнити учасників конференції, що такий шлях обрано. Від нього ми не відступимо. Від нескінченних балачок про реформи ми вже перейшли до діла, до їх практичної реалізації”³.

Понад півроку Л. Кучма працював з прем’єр-міністром В. Масолом, якого Верховна Рада затвердила на цій посаді за поданням попереднього Президента. Величезний досвід практичної роботи цього господарника, набутий в радянські часи, очевидно, став на заваді здійснення наміченого в доповіді “Шляхом радикальних економічних реформ” курсу. У березні 1995 р. В. Масола змінив Є. Марчук. Тривалий час (до червня) Є. Марчук працював у статусі виконуючого обов’язки прем’єр-міністра (оскільки шансів на його затвердження на посаду прем’єра у Верховній Раді практично не було), що негативно позначалося на діяльності уряду.

Ринкові реформи були неможливі без міцної грошової одиниці. Тому з осені 1994 р. уряд почав роботу по створенню передумов для впровадження в обіг повноцінної національної валюти — гривні.

Проте негайно ввести гривню було неможливо. “Ми маємо порожню казну, непосильні державні борги, велетенський інфляційний потенціал, що загрожує провалом у нову, більш глибоку прірву гіперінфляції”, — зазначав Президент України в уже згадуваному виступі на Верховній Раді 11 жовтня 1994 р.⁴

У 1995 р. ситуація в народному господарстві все ще залишалася несприятливою для грошової реформи. Лібералізація економічного життя та запровадження 24 жовтня 1994 р. Національним банком єдиного ринкового валютного курсу призвели, як і в 1992 р., до зростання цін: поки ціни, а разом з ними й усі соціальні виплати та заробітна плата не стабілізувалися на більш високому рівні, покінчити з купуно-карбованцем було неможливо.

Кожний громадянин України став “мільйонером”, а в кампанії ваучерної приватизації, яку український уряд розгорнув услід за російським, він ще й отримав “цінні папери”. Та переважна більшість усіх цих новоявлених капіталістів залишалася злидарями.

Разом з тим інфляція сприяла накопиченню великих капіталів. Прірва між “новими українцями” і мільйонами тих, чий рівень життя залежав від стану державного бюджету, поглиблювалася. Широкі верстви населення не могли пристосуватися до нової економічної ситуації й безпорадно чекали допомоги від держави. Багато хто з них підтримав у той час ліві партії, лідери яких закликали повернутися до минулого. Блок лівих партій, який протягом певного періоду фактично контролював Верховну Раду, саботував ринкові реформи.

У 1996 р. з’явилися, нарешті, перші ознаки економічної стабілізації, зміцнилася фінансово-банківська система, була майже подолана інфляція. Наслідком цих позитивних зрушень стала грошова реформа. Гривня була введена в обіг 2 вересня. Цим самим були створені передумови для подолання доларизації економіки та впливу вітчизняних капіталів за межі країни.

Але недоліком грошової реформи був штучно завищений курс гривні щодо долара та інших валют. Він явно не відповідав реальній купівельній спроможності української валюти й кризовому стану вітчизняної економіки. Фіктивний курс ускладнював експортно-імпортні трансакції та не давав змоги швидко покінчити з бартером у внутрішній торгівлі.

Дефолт, що вразив Російську Федерацію в серпні 1998 р., яскраво продемонстрував залежність української економіки від стану справ у народному господарстві Росії. За короткий період гривня знецінилася вдвічі. У доларизованому, тобто вкрай залежному від цін світового ринку українському господарстві відповідно піднялися ціни, що при стабільному рівні зарплат і соціальних виплат призвело до істотного падіння рівня життя.

Країни з перехідною економікою зазвичай використовували два методи фінансової стабілізації — активний і пасивний. Активний метод полягав у жорсткому “прив’язуванні” власної валюти до однієї з

високоліквідних валют Заходу або “кошика валют”. Така валютно-фінансова політика була ефективною тільки за наявності сильної виконавчої влади, яка продуктивно взаємодіє з владою законодавчою. Саме така політика забезпечила країнам Балтії високі темпи економічного зростання при мінімумі інфляції.

Україна використовувала для фінансової стабілізації пасивний метод, тобто політику гнучкого (вільного) валютного курсу, який визначався взаємодією не обмежуваних адмініструванням ринкових сил. Такий валютний режим давав можливість збалансувати в країні попит на іноземну валюту з її пропонуванням, компенсувати внутрішню інфляцію, підвищити конкурентоспроможність товарів вітчизняного виробника, сприяти нагромадженню валютних резервів Національним банком. Однак він не міг забезпечити країну від небезпек сліпої гри цін на світовому ринку. Саме цей метод фінансової стабілізації був причиною того, що Україна зазнала втрат від російського дефолту.

Безсумнівно, що шляхи реформування української економіки не були б такими звивистими за наявності політичної стабільності у суспільстві. Проте більшість депутатів Верховної Ради не мала ані часу, ані бажання, ані достатньої кваліфікації, щоб в тиші своїх кабінетів опрацьовувати необхідні закони. Проект закону “Про валютне регулювання”, як зазначалось у посланні Президента України в 2000 р., чекав своєї черги з 1995 р.⁵ Президент України впроваджував курс ринкових реформ переважно за допомогою власних указів.

До осені 1994 р. фінансисти і зарубіжні підприємці вважали, що Україна не здійснює ринкові реформи. Відповідно, ніхто не давав їй кредитів під системні перетворення. Україна залишалася єдиною з країн СНД, яка не співпрацювала з МВФ.

Міжнародні фінансові організації пообіцяли, що нададуть Україні кредити після оприлюднення Л. Кучмою програми ринкових реформ. Власне, коли Президент України виступав з викладом своєї економічної програми в парламенті на початку жовтня 1994 р., делегація України уже “вибивала” кредити в МВФ. Адже за повної відсутності “живих” грошей до кінця року український уряд мав зробити кілька великих платежів, у тому числі — понад мільярд доларів за газ, отриманий з Росії і Туркменії⁶.

Здійснені в уряді розрахунки показували, що Україні потрібна фінансова допомога на два останні місяці 1994 р. і на 1995 р. в об’ємі близько 6 млрд доларів США. Саме таку суму українські представники назвали на переговорах з керівництвом МВФ і Світового банку. Мова йшла про сукупність різних програм: стабілізаційного кредиту (з метою подолання інфляції), реабілітаційної позики, залучення коштів для подолання дефіциту платіжного балансу, утворення стабілізаційного фонду для нової національної грошової одиниці і, нарешті, фінансових ресурсів для реструктуризації енергетики, впровадження комплексних заходів щодо пом’якшення енергетичної кризи.

У згаданому вище виступі на конференції у Ванкувері Л. Кучма розповів про ці розрахунки та наголосив, що Україна потребує реструктуризації зовнішнього боргу⁷.

Фінансове становище України справді було розпачливим. Девальвація державних фінансів всередині країни й на міжнародному фінансовому ринку вже відбулася, хоч український уряд не оголошував офіційно дефолту. Однак експерти МВФ вважали, що розміри кредитів, які просили представники України у Заході, щоб вивести країну з фінансової кризи, надто великі. Тому в повному обсязі Україна їх не одержала.

Значно пізніше, у листопаді 2000 р. Л. Кучма визнав надмірну перебільшеність сподівань на зовнішню фінансову допомогу. Він зазначив також, виходячи з досвіду спілкування з фінансовими установами Заходу, й інше: “Фінансова підтримка здійснюваних в Україні реформ надавалася, як правило, з явно необґрунтованими застереженнями та вимогами і супроводжувалася такими умовами, у тому числі політичними, які далеко не в усьому були адекватними об’єктивним обставинам та реальним процесам”⁸.

Отримання державою з нерозвинутими контролюючими інституціями зарубіжних фінансових коштів завжди таїть в собі небезпеку. Адже такими кредитами розпоряджаються здебільшого не бізнесмени, а чиновники. Тому такі кредити після їх одержання позичальником могли зникнути без сліду, державі ж залишалися лише зобов’язання з виплачування процентів за користування кредитом та повернення всієї суми кредиту.

Кредити міжнародних фінансових організацій здебільшого надавалися під загальне зобов’язання уряду здійснювати ринкові реформи і використовувалися ним на власний розсуд. Тому вони об’єктивно могли сприяти консервації неринкових форм виробничих відносин і технічної відсталості. Наприклад, можливість оплати енергоносіїв за рахунок іноземних кредитів давала змогу й далі використовувати у виробництві застарілу техніку з підвищеними показниками енергоємності, оскільки уряд мав підстави вважати, що краще уникнути безробіття та подальшого спаду виробництва, ніж вивести з експлуатації надто енергоємне устаткування.

Однак постійне жертвування стратегічними інтересами країни на користь сьогоденню призводило до тяжких наслідків. Наприкінці 90-х рр. Україна стала найбільш енергозатратною країною світу: маючи населення, яке становило 1 % від загальносвітової чисельності, вона поглинала 1,9 % загальносвітового виробництва енергоносіїв. На один долар ВВП українська економіка витратила в 5,5 разів більше енергоресурсів, ніж країни Центральної Європи і в 12 разів більше, ніж країни Західної Європи⁹.

Чимало економістів із занепокоєнням констатували, що Україна “сіла на кредитну голку”, оскільки кредити вона постійно спрямову-

вала на “латання дірок” у бюджеті, а стан її державних фінансів усе більше залежить від зарубіжної допомоги.

Уряди Є. Марчука (з березня 1995 р.), П. Лазаренка (з травня 1996 р.) і В. Пустовойтенка (з липня 1997 р.) прагнули залучити в Україну якомога більше зарубіжних кредитів. Це був найлегший шлях розв’язання поточних проблем. Проте така економічна політика мала істотні негативні наслідки: по-перше, неспроможність вітчизняних виробів конкурувати з дешевими й якісними імпортними товарами; по-друге, відсутність можливості у недалекому майбутньому розраховуватися з кредиторами.

На початку 2000 р. державний зовнішній борг України перевищив 12,6 млрд доларів США. Після російського дефолту загрозливе майбутнє стало жахливим сьогоденням. З урахуванням стрімкої девальвації гривні розмір зовнішньої заборгованості у пропорційному зіставленні з розміром валового внутрішнього продукту зріс з 22,9 % в 1997 р. до 41,8 % в 1998 р. і 54,2 % у 1999 р.¹⁰

Через економічну кризу, перевищення витратної частини державного бюджету над дохідною, постійний дефіцит платіжного балансу (викликаний передусім відсутністю ефективної політики економії енергії) і відплив за кордон вітчизняного капіталу український уряд не мав можливості здійснювати чергові платежі по боргах без оформлення та отримання нових позик. За 1996—1998 рр. сформувалася фінансова “піраміда”. Країна почала сповзати у боргову яму.

Небезпеку відчули і позикодавці. Вони відмовилися давати нові кредити. Уряд В. Ющенка, який прийшов до влади наприкінці 1999 р., опинився в надто складній ситуації. Майже всі боргові зобов’язання були короткостроковими. Основні платежі по них припадали на 2000—2001 рр.

Слід зазначити, що навряд чи фінансове становище України в першій половині 2000 р. було кращим, ніж у другій половині 1994 р. Проте поліпшилася загальноекономічна ситуація. В 1999 р. і — особливо — в 2000 р. припинився спад виробництва в основних галузях промисловості та народного господарства. В. Ющенко домігся своєчасного прийняття Верховною Радою бездефіцитного бюджету і домовився з кредиторами про реструктуризацію зовнішніх боргів. Виявилось, що Україна може жити без щорічних кредитних вливань.

Існують дві форми запозичення зарубіжних фінансових коштів — державні позики й приватні інвестиції (прямі та портфельні). Обсяг останніх зріс в Україні з 484 млн доларів у 1994 р. до 3122 млн доларів у 1999 р.¹¹ Порівняно з кредитними (портфельними) інвестиціями прямі іноземні капіталовкладення були невеликими, оскільки ринкові перетворення в Україні ще не завершилися.

На “ринку” панував не підприємець, а чиновник, що створювало сприятливі умови для виникнення корупції. Корупціонери бачили в іноземних інвесторах небажаних конкурентів. Бюрократичну тягани-

ну долали, як правило, тільки потужні корпорації або обізнані з місцевими умовами вихідці з країн СНД. У виступі на засіданні Верховної Ради в березні 1997 р. Л. Кучма змушений був визнати очевидне: “На шляху іноземного інвестора ще лишається безмежний ланцюг штучних бар’єрів, подолання яких потребує велетенських зусиль. Не останню роль у цьому відіграє корумпованість частини державного апарату”¹². Не дивно, що український ринок був малопривабливим для іноземного інвестора. Держава взяла на себе роль основного позичальника зарубіжного капіталу, й саме цей капітал був каталізатором ринкових перетворень.

Головним напрямом трансформації радянського суспільства було реформування відносин власності. Падіння тоталітарного режиму відбулося швидко, але перебудова створеної за роки “соціалістичного будівництва” економіки потребувала значно більше часу. Економіка перестала бути командною, але залишилася державною. За 1991—1993 рр. у приватну (в тому числі кооперативну) власність перейшло тільки 3,6 тис. підприємств та організацій, переважно дрібних¹³.

Стратегія широкої приватизації вперше була накреслена у поданому до Верховної Ради документі “Про основні засади економічної та соціальної політики” (жовтень 1994 р.). Проголошувалося, що інституціональні перетворення і, перш за все, радикальні зміни у відносинах власності, здійснюватимуться не на основі послаблення, а, навпаки, посилення регулюючого впливу держави. Головним у новій економічній політиці ставав принцип керованого за участю держави формування сучасних ринкових механізмів. Утвердження останніх давало змогу здійснювати цивілізований демонтаж адміністративних важелів управління.

Прискорене формування приватного сектору потребувало державної підтримки, що мала включати такі компоненти: визначення пріоритетних напрямів приватної підприємницької діяльності та стимулювання їх засобами фіскальної політики; спрямування частини коштів від приватизації державного майна на підтримку та розвиток приватного підприємництва; резервування для суб’єктів приватного підприємництва частки державних контрактів на конкурсних засадах; сприяння залученню іноземних інвестицій та іноземної допомоги у приватний сектор¹⁴.

Приватизація державного майна здійснювалася всупереч опору лівих партій. Останнім вдавалося, як правило, паралізувати законодавчу діяльність Верховної Ради, спрямовану на створення правової бази приватного підприємництва. Найбільший опір довелося подолати під час прийняття Конституції України. Пропозиції комуністів і прогресивних соціалістів зводилися до вилучення з проекту Основного Закону ст. 41, яка гласила: “Право приватної власності є недоторканим”. У кінцевому підсумку стаття набула такого вигляду: “Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приват-

ної власності є непорушним”¹⁵. Остаточна редакція норми стала менш виразною за формою, але спотворити її суть лівим так і не вдалося.

В “Основних засадах економічної та соціальної політики” обґрунтовувалася доцільність утворення фінансово-промислових груп — об’єднань підприємств, пов’язаних між собою єдиним технологічним циклом, а також працюючих з ними банків. ФПГ розглядалися як важіль структурної перебудови економіки і залучення інвестицій з внутрішнього і зовнішнього фінансових ринків. Однак Верховна Рада провалила законопроект. Цим було перекрито шлях для регульованої законом приватизації великої промисловості. Натомість створювалися монополістичні об’єднання, які, використовуючи зв’язки з представниками виконавчої і законодавчої влади, забезпечували собі надприбутки, а державі завдавали величезних збитків.

У березні 1997 р. у виступі, пов’язаному з поданням річного послання до Верховної Ради Л. Кучма звинуватив уряд П. Лазаренка у непослідовній і невиваженій політиці на ринку енергоносіїв. В результаті заохочуваної державними органами монополізації цього ринку, як він заявив, створилася загроза енергетичній та економічній безпеці держави. Президент України повідомив парламент, що доручив вивчити становище на газовому ринку Раді національної безпеки й оборони¹⁶. Розслідування стало початком кінця політичної кар’єри П. Лазаренка.

Розвиткові легальної підприємницької діяльності від самих першопочатків особливо дошкуляло нестабільне законодавство й постійно зростаючий податковий тиск. З одного боку, прибуток фізичних осіб за прогресивною шкалою міг оподатковуватися за найвищою в світі ставкою, а з другого — низка підприємницьких структур (у 1996 р. — майже 11 тис.) у галузях, де оберталися колосальні кошти (нафта, газ, електроенергія, метал, хімія, цукор і спирт) й які мали статус спільних підприємств або працювали на давальницькій сировині, були звільнені від оподаткування¹⁷. Оподаткування уникали й підприємства, які використовували бартерні схеми.

У другій половині 90-х рр. було перебудовано систему податкових органів. Модернізація дала змогу істотно збільшити надходження до бюджету, незважаючи на зменшення максимальної ставки прибуткового податку з фізичних осіб з 90 до 40 %. Було послаблено податковий прес на сільських товаровиробників і малі підприємства, знижено податкове навантаження на фонд заробітної плати. На початок 2000 р. змінили форму власності понад 65 тис. підприємств та організацій. Понад 70 % загального обсягу промислової продукції вироблялося на недержавних підприємствах¹⁸.

Оскільки ліві сили мали вплив на прийняття рішень Верховною Радою, парламент всіляко стримував легальні приватизаційні процеси. Жодна з програм приватизації не була ним затверджена. Особливо негативну роль відіграла “справедлива” приватизація через серти-

фікатні аукціони. На багатьох підприємствах акції розпорошилися, й фактичними господарями цих підприємств стали їхні директори, які за нових умов могли діяти, як їм заманеться. Такі псевдовласники нерідко використовували майно й доходи контрольованих ними підприємств для власного збагачення. Вони не виплачували своєчасно заробітну плату, не здійснювали обов'язкових платежів до бюджету та пенсійного фонду, затримували взаєморозрахунки. Вони досить швидко консолідувалися і перетворилися в найбільш консервативну силу, яка знаходила спільну мову з лівими партіями в парламенті й блокувала разом із ними подальшу приватизацію.

Ще більш суперечливо, ніж в індустріальних галузях, відбувалося реформування виробничих відносин у сільському господарстві.

Маючи чудові умови для сільськогосподарського виробництва і найвищий серед європейських країн показник землезабезпеченості (понад півгектара орної землі в розрахунку на душу населення), Україна значно поступалася розвинутим державам за показником забезпечення свого населення продовольством. Перевага в цьому відношенні над іншими регіонами Радянського Союзу ще не свідчила про благополучний стан справ у сільському господарстві республіки. Понад 3,481 млн колгоспників і 1,172 млн працівників радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств (разом — понад 8,9 % чисельності населення республіки) у 1990 р. не справлялися з постачанням міст продуктами харчування¹⁹. Тим часом, значно менша частка населення в країнах Західної Європи, працюючи не на кращих, ніж в Україні, землях, забезпечувала не лише потреби внутрішнього ринку своїх держав продуктами харчування, а й виробляла сільськогосподарську продукцію на експорт.

Українська політична еліта здебільшого розуміла, що колгоспно-радгоспний лад не має майбутнього. 18 грудня 1990 р. було ухвалено Земельний кодекс України, який, хоча й у декларативній формі, містив основні положення щодо реформи аграрних відносин, включаючи визнання права приватної власності на землю. У березні 1991 р. земля була оголошена об'єктом реформи, здійснення якої покладалося на місцеві ради народних депутатів і Раду міністрів УРСР. Утім концепції земельної реформи так і не було розроблено. Органи влади продовжували лише декларувати наміри.

Восени 1991 р. уряд В. Фокіна запропонував Верховній Раді план перетворень, скопійований зі схем російських реформ. Передбачалося, що впродовж 1992 р. колгоспи будуть перетворені в асоціації або господарські товариства. При цьому проголошувалося право кожного колгоспника на вихід з колгоспу і створення власного приватного господарства.

Верховна Рада під тиском уряду почала розробку пакета відповідних законодавчих актів. 20 грудня 1991 р. було прийнято Закон

України “Про селянське (фермерське) господарство”, в якому, зокрема, йшлося про утворення спеціального земельного фонду (через вилучення частини земель, що перебували у користуванні колгоспів і радгоспів) для надання з нього ділянок усім громадянам, які виявляли бажання організувати фермерське господарство.

30 січня 1992 р. було зроблено новий великий крок у напрямі реформування аграрних відносин: Верховна Рада ухвалила Закон України “Про форми власності на землю”. Проголошувалося, що поряд з державною можуть існувати колективна і приватна форми власності на землю, причому всі вони є рівноправними. Цим законодавчо спростовувався один з найголовніших постулатів комуністичної доктрини — про необхідність націоналізації всієї землі (проте все ще визнавалася колективна власність на землю, яка протиставлялася приватній власності).

Колективної форми власності на землю некомуністичні країни не знали. Було зрозуміло, що, запроваджуючи цю форму власності, Верховна Рада України мала на меті закріпити землю за колгоспами, права власності на яку за радянських часів вони не мали. Проте залишалося незрозумілим, як колгоспи могли б реалізувати це право: чи прийняттям розпорядчих рішень на загальних зборах колгоспу більшістю голосів, чи делегуванням цього права правлінню колгоспу або його голові. У будь-якому випадку “колективний” розпорядник землі фактично наділявся правом приватної власності. Колективна форма власності на землю була фікцією, такою ж самою, як і суспільна власність.

Зміст Закону України “Про форми власності на землю” свідчив, що ті, хто його ухвалив, керувалися стереотипами недавнього радянського минулого, а тому були неспроможні юридично коректно оформити реальні майнові відносини у суспільстві.

На початку 1992 р. Верховна Рада ухвалила два документи протилежного змісту: постанову “Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі” й Закон України “Про колективне сільськогосподарське підприємство”. Перший з’явився під тиском реформаторів, стурбованих пробуксовуванням земельної реформи. В ньому переглядалися деякі норми Земельного кодексу 1990 р., що гальмували організацію фермерських господарств. Другий “протягли” депутати-аграрії, які були зацікавлені у збереженні існуючого становища.

Рішення Верховної Ради України про перетворення колгоспів в асоціації або господарські товариства так і не було виконано у 1992 р. Паювання або акціонування у 1992 р. провели менше 50 % колгоспів. Лише на початку 1995 р. становище змінилося — було розпайовано чи акціоновано 8,8 тис. колгоспів (94 % від загальної кількості). З них паювання майна здійснили 8,3 тис. господарств. На їх базі виникло 6,5 тис. колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), члени яких мали право власності на частку майна (пай), а також 1,2 тис. селянських спілок і кооперативів та 175 акціонерних товариств²⁰.

Проте паювання чи акціонування майна колгоспів і радгоспів не вирішувало основного питання аграрної реформи — питання про землю. Тому виробничі відносини між державою та сільськогосподарськими підприємствами, а також всередині останніх залишалися не-реформованими. Земля — основний засіб сільськогосподарського виробництва — не паювалася і не акціонувалася.

“Партія влади” на обласному й районному рівнях здебільшого гальмувала процес виділення фермерам земельних ділянок і відмовлялася надавати їм реальну допомогу. Спостерігалось й зворотне — патерналістське ставлення до фермерів, але воно, як правило, перепліталось з особистою зацікавленістю.

З-поміж колгоспників мало хто відважувався стати фермером — організатором і виконувачем усього циклу сільськогосподарських робіт. Демографічна структура сільського населення характеризувалася переважанням людей старшого віку, а вони розглядали колгосп або радгосп (КСП), в якому пропрацювали все трудове життя, як підприємство, що має допомагати їм у пенсійному віці. Крім того, у колгоспників не було коштів, щоб придбати засоби виробництва для фермерського господарства, а в держави не було інституцій, які б надавали фермерам позички для придбання засобів виробництва на вигідних умовах, бо земля була виключена з ринкового обороту і не підлягала заставі. Нарешті, промисловість не виробляла техніку, придатну для експлуатації у фермерському господарстві. Через все це в Україні налічувалось в 1993 р. менше ніж 15 тис. фермерських господарств. Через п’ять років число їх зросло до 35 тис.²¹ Втім у масштабі країни це була мізерна кількість.

Дотації колгоспному та радгоспному виробництву з кожним роком обходилися суспільству все дорожче. Держава надавала КСП кредити, які ті не повертали. У 1991—1994 рр. сільське господарство стало одним з головних чинників розкручування інфляційної спіралі.

В документі “Про основні засади економічної та соціальної політики” (жовтень 1994 р.) наголошувалося, що стратегічна мета аграрної політики — формування реального власника й господаря землі, розвиток соціальної інфраструктури села, вирішення продовольчої проблеми.

Державна монополія на землю виявилася згубною не тільки для селянства і сільського господарства, а й для держави в цілому. Приватизація землі мала стати локомотивом аграрних перетворень. Земля повинна була належати тим, хто її обробляє. Треба було повернути первинне значення спотвореному більшовиками лозунгу “Землю — селянам!”

У листопаді 1994 р. з’явився президентський указ “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”, в якому йшлося про три головні проблеми земельної реформи — приватизацію землі, оцінювання землі, формування ринку землі.

Першим кроком на шляху до приватизації землі було її роздержавлення. Земля, що перебувала у користуванні колективних господарств, тобто колгоспів і радгоспів, які набули форми КСП, віднині проголошувалася власністю КСП, а не держави.

Таке роздержавлення уможливлювало паювання землі. А щоб останнє стало реальним, встановлювалася пріоритетність права кожного окремого члена КСП над правом усього КСП стосовно земельного паю, що належав членові колективу. Тобто селянин сам міг вирішити, чи залишати земельний пай у колективному підприємстві або акціонерному товаристві на умовах оренди, чи виокремити його і заснувати власне приватне господарство фермерського типу. Така приватизація землі не означала ліквідації звичних для селян колективних форм господарювання. КСП могли існувати, але тільки після того, як кожен власник земельного паю самостійно вирішував, як йому господарювати — у колективі чи індивідуально. Така норма президентського указу відповідала критеріям демократичного суспільства.

Роздержавлення і паювання землі покладалося на керівників і фахівців КСП, що майже усувало їхній опір земельній реформі. Маючи великі майнові паї, ця категорія найбільш впливових у сільській місцевості працівників ставала економічно зацікавленою у здійсненні реформ.

За 1995—1997 рр. документи на право земельної власності отримали майже всі колективні господарства. Після цього повинна була розпочатися реалізація завдань другого етапу реформи — формування реального власника землі, передача землі безпосередньо тим, хто її обробляє. Сертифікати, що засвідчували право на земельний пай, протягом 1994—2002 рр. одержали близько 7 млн осіб. Середній розмір паю складав 4,2 га.

Але на цьому реформа призупинилася. Сертифікат констатував, що селянин має право власності на певну частину земельного масиву, який після роздержавлення належав всьому КСП. Але щоб отримати державний акт на володіння цією землею, потрібно було виділити її з-поміж інших земель безпосередньо на місцевості, тобто необхідно було провести межкування усіх земель КСП, оскільки вони були різної якості і призначення. Реальний поділ землі на паї перетворився на гостру соціальну проблему. До того ж розпаювання земель того чи іншого КСП означало фактичне припинення діяльності цього КСП.

Завершальний етап аграрної реформи був проведений згідно президентського указу від 3 грудня 1999 р. “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки”²².

Ключовими напрямками цього етапу стали:

по-перше, забезпечення більш високого рівня персоніфікації власності за умов збереження цілісності господарсько-територіальних комплексів, а також більш ефективне використання землі та майна, зокрема, збереження соціальної сфери села, яка свого часу утримувалася на кошти колгоспів і радгоспів;

по-друге, здійснення переходу на земельно-орендні відносини між власниками земельних паїв і суб'єктами господарювання;

по-третє, створення максимально сприятливої економічної обстановки для розвитку та розширення підсобних господарств з перспективою надання найкращим з них статусу юридичної особи (себто фермерського господарства).

Частка продукції приватного сектору у загальному виробництві сільськогосподарської продукції за 90-і рр. зросла з 29,4 до 59,9 % (за вартістю)²³. Зокрема, у виробництві картоплі вона зросла з 71 до 98 %, овочів — з 27 до 85, фруктів та ягід — з 54 до 82, м'яса у забійній вазі — з 29 до 71, молока — з 24 до 62, яєць — з 38 до 63, вовни — з 11 до 50²⁴. Звичайно, вражаюче збільшення частки приватного сектору у виробництві сільськогосподарської продукції свідчило не стільки про його безпосередні успіхи, скільки про розвал колективного сектору, який з кожним роком виробляв все менше продукції в абсолютному вимірі. Підсобне господарство втрачало статус підсобного і ставало основним, підвищення його товарності потребувало розширення особистих земельних ділянок. Виділення селянам на їхні паї в КСП майна у вигляді будівель і споруд, техніки, робочої та продуктивної худоби, знарядь праці також зміцнювало особисте господарство.

Впродовж року після введення в дію президентського указу на селі було додатково створено 4 тис. підприємств, а на початок 2001 загальна їх кількість р. досягла 15 тис. Разом з тим було збережено цілісність земельних та майнових комплексів більшості КСП. Понад 85 % договорів оренди селяни уклали з правонаступниками КСП, 10 % — з підприємницькими структурами (як правило, інвесторами їхніх господарств) і тільки 5 % — з фермерами. Три чверті керівників і спеціалістів КСП утворили на основі колишніх КСП нові приватні формування²⁵.

Перетворення колгоспів і радгоспів на КСП нічого не змінювало по суті. Розпаювання ж землі, навіть без визначення земельних ділянок на місцевості, призводило до радикальної зміни виробничих відносин. Нові приватні формування майже нічим не нагадували колгоспи і радгоспи. Перехід на земельно-орендні відносини між селянами й тими підприємцями, які брали на себе відповідальність за функціонування колишніх КСП, становив найбільш м'яку форму аграрної реформи. Кожен власник земельного паю мав або віддати свою землю (крім присадибної ділянки) в оренду, або розпочати самостійне господарювання.

На кінець 2000 р. в Україні залишалось близько 1,5 тис. колишніх КСП, які з різних причин не стали справжніми приватними господарствами²⁶. Вони набули форми кооперативів із численними засновниками. Такі кооперативи не відрізнялися від колишніх КСП, а точніше — від колгоспів або радгоспів.

Навесні 2000 р. вистачало песимістичних прогнозів щодо наслідків дії президентського указу "Про невідкладні заходи щодо приско-

рення реформування аграрного сектора економіки”. На підставі окремих, хоч і досить численних фактів у той час прогнозували зрив північної кампанії та розвал тваринницької галузі. Втім підсумки першого року господарювання в нових умовах виявилися цілком задовільними. Виробництво валової сільськогосподарської продукції зросло за 2000 р. на 9,2 %²⁷. У 2001 р. було отримано рекордного врожаю зернових (майже 40 млн тонн), а валова сільськогосподарська продукція зросла у порівнянні з попереднім роком на 9,9 %.

Це не означало, однак, що основні труднощі трансформаційного періоду для сільського господарства вдалося подолати. Залишалися нерозв’язаними питання щодо врегулювання усього комплексу майнових відносин у реформованих підприємствах, формування ринку землі, забезпечення державного захисту приватної власності на землю, запровадження механізмів іпотечного кредитування та страхування сільськогосподарського виробництва тощо.

Від 2002 р. в Україні діє новий Земельний кодекс. Парламент ухвалив його, долаючи опір лівих партій в ході тривалих і виснажливих дебатів. У десяти розділах кодексу виписані основні організаційно-правові засади землеволодіння та землекористування. Кодекс гарантує право власності на землю, рівність прав її набуття фізичними та юридичними особами, принципи, форми та умови володіння, користування й розпорядження землею. Купівля та продаж землі дозволяються з 2005 р.

Отже, найбільш болючий етап аграрної реформи можна вважати пройденим.

Економічна криза в Україні цілком пояснюється повільними темпами або незадовільною якістю ринкових реформ. Звинувачувати у цьому народ немає підстав. За межами своєї Батьківщини українські громадяни працюють, як правило, доволі ефективно. У своїй же країні їм бракує належних умов для повноцінної праці. Йдеться передусім про жалюгідну оплату праці.

На науковій конференції, що відбулася 16 листопада 2000 р., у промові “Формування нової історичної реальності”, а також у щорічному посланні “Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2000 році”, поданому до Верховної Ради у березні 2001 р., Л. Кучма визнав, що реформи в Україні й після 1994 р. здійснювалися значною мірою хаотично і безсистемно. Структурні деформації в народному господарстві поглибилися, а розрив у доходах між багатими та бідними помітно зріс. Навіть після того, як намітилося стабільне зростання промислової продукції (з квітня 1999 р.), рівень реальної заробітної плати продовжує знижуватися. У 2000 р. обсяг промислової продукції зріс на 12,9 %, а рівень реальної заробітної плати знизився на 0,9 %. В цілому за 1991—2000 рр. ВВП скоротився майже на 60 %, обсяг промислової продукції — на 48,9, а сільськогосподарської продукції — на 51,5 %. Реальна заробітна плата зменшилася у 3,8, а реальні виплати пенсій — у 4 рази²⁸.

У 2000 р. кабінет В. Ющенко виплатив борги по пенсіях в розмірі 1,2 млрд грн., завдяки чому здобув широку популярність серед пенсіонерів. Проте Закон про індексацію пенсій був проігнорований, на чому уряд заощадив до 1,6 млрд грн.²⁹ Діяльність цього уряду майже не поліпшила становища тих, хто одержував зарплату або пенсії. Навпаки, штучне утримування стабільного курсу гривні при досить істотній інфляції національної валюти на внутрішньому ринку призвело до того, що середній рівень зарплат і пенсій виявився нижчим, ніж прожитковий мінімум.

Найбільш узагальнююче уявлення про матеріальне становище народу в умовах соціально-економічної трансформації дає динаміка мінімальної заробітної плати, тобто того встановленого законом порогу, нижче якого не може опускатися заробіток будь-якої людини. У СРСР мінімальна заробітна плата була встановлена в розмірі 70 крб. у схваленому в 1971 р. Кодексі законів про працю. До розпаду Союзу вона залишалася незмінною.

В Україні під час запровадження гривні мінімальна зарплата була встановлена в розмірі 15 грн. і за два роки підвищена до 55 грн. (у доларовому еквіваленті — з 8,5 до 26,6). Спричинена російським дефолтом інфляція істотно знизилла купівельну спроможність цього мінімуму. У квітні 2000 р. держава підвищила гарантований мінімум до 90 грн., але це було еквівалентно лише 16,6 долара США. Відтоді офіційно мінімум заробітної плати почав зростати й на початок 2002 р. становив 25,7 долара США (140 грн.). На другу половину 2002 р. Верховна Рада встановила мінімум у 165 грн., тобто 30 доларів США.

Якщо ми порівняємо мінімальну (26 доларів США) і середню (60 доларів США) українські місячні зарплати з відповідною статистикою високорозвинутих країн Заходу, то побачимо колосальну різницю в цифрах. Відповідні величини становлять: у Франції — 900 і 2550 доларів, у Великобританії — 950 і 2790, у США — 880 і 2890 доларів. Звичайно, в цих країнах іншим є й рівень цін на основні послуги, але різниця в доходах вражає.

В останні роки знову стає традиційним завершувати розповідь про соціально-економічні реформи на оптимістичній ноті. Втім наслідки системної кризи радянського ладу ще не подолані остаточно в жодній зі сфер суспільного життя. Проте в економічному житті з'явилися перші ознаки того, що контури ринкової економіки вже сформувалися.

Ринкова економіка потребує специфічного державного регулювання, але вона завжди має залишатися живим організмом, спроможним зростати й оновлюватися відповідно до умов, у яких він розвивається. Приріст валового внутрішнього продукту склав в Україні 5,9 % у 2000 р. і 9,1 % в 2001 р. Обсяг промислової продукції в 2000 р. зріс на 12,9 %, а в 2001 — на 14,2 %³⁰.

2003-ій р. теж став одним з найкращих за часи незалежності. ВВП зріс на 9,3 %, промисловість — на 15,8 %, обсяг продукції машинобу-

дування — на 35,8 %. Машинобудування все більшою мірою почало перебирати на себе локомотивну функцію зростання української економіки³¹.

Одночасно поліпшилася якість економічного зростання. Позитивні результати 2000 р. були досягнуті в умовах 26-відсоткової інфляції. У 2001 р. інфляція знизилася до 6 %, а приріст інвестицій в основний капітал зріс на 17,2 %. У цьому році вперше прискорення темпів економічного зростання супроводжувалося скороченням рівня безробіття й підвищенням реальної заробітної плати; вдвічі скоротилася заборгованість із зарплати, майже на третину зросли пенсії. Валютні резерви збільшилися з 1,5 млрд доларів США в 2000 р. до 4,4 млрд у 2003 р.³²

Отже, можна висловити цілком обґрунтоване ствердження: ринкові реформи почали давати результати.

Слід взяти до уваги, що показники державної статистики дають лише часткове уявлення про стан української економіки. Більше третини всього обсягу ділової активності ще й досі перебуває в “тіні”, тобто поза державним обліком. Останнім часом (з січня 2004 р.), внаслідок різкого зниження податків з фізичних осіб, економічна діяльність стає більш прозорою. Тому статистичні показники матеріального добробуту підвищуються не тільки внаслідок власне зростання оплати праці, а й за рахунок виходу економічної діяльності з “тіні”.

Середня заробітна плата в народному господарстві в грудні 2003 р. перевищила еквівалент 100 доларів США і склала 550,9 грн., що майже на чверть більше, ніж у грудні попереднього року. Проте відмінності в рівнях оплати праці між окремими галузями є вражаючими. Найвищі середні зарплати, нараховані штатним працівникам, становили в грудні 2003 р.: 1940 грн. (фінансова діяльність), 995 грн. (авіатранспорт), 932 грн. (сфера послуг). Найнижчі зарплати були зафіксовані у сферах освіти (421 грн.), охорони здоров'я (340 грн.), сільського господарства (248 грн.). Регіональні відмінності в показниках середнього рівня оплати праці також надзвичайно високі — від 951 грн. у Києві до 366 грн. в Тернопільській області.

Державні інститути виявилися нездатними ефективно регулювати здійснення ринкових перетворень, в нашій країні (як і в Росії) ще не сформувалося розвинуте громадянське суспільство. Тому все ще триває, незважаючи на очевидний економічний поступ, зубожіння значної маси населення, що так і не змогло пристосуватися до пострадянських ринкових трансформацій. Водночас посилюється концентрація фінансових коштів і майна в руках нечисленних скоробагатків. Соціальна ж поляризація, як відомо, з одного боку, гальмує демократичні перетворення, а з іншого — породжує нагромадження в суспільстві вибухонебезпечного протестного потенціалу.

ДЖЕРЕЛА і ПРИМІТКИ

- ¹ *Кучма Леонід*. Вірю в український народ. — К., 2000. — С. 25.
- ² Про основні засади економічної та соціальної політики. Доповідь Президента України. — К., 2000. — С. 11—12.
- ³ *Кучма Леонід*. Вірю в український народ. — С. 40.
- ⁴ Там само. — С. 31.
- ⁵ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000—2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. — К., 2000. — С. 40.
- ⁶ *Кучма Леонід*. Вірю в український народ. — С. 31.
- ⁷ Там само. — С. 40.
- ⁸ Виступ Президента України Л.Д.Кучми на науковій конференції 16 листопада 2000 р. // Президентський вісник (Київ). — 2000. — № 22.
- ⁹ Президентський вісник (Київ). — 2001. — № 3.
- ¹⁰ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000—2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. — С. 43—44.
- ¹¹ Там само. — С. 8.
- ¹² *Кучма Леонід*. Вірю в український народ. — С. 246.
- ¹³ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000 — 2001 рр. — С. 6.
- ¹⁴ Про основні засади економічної та соціальної політики. — С.18—19.
- ¹⁵ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — С. 103.
- ¹⁶ *Кучма Леонід*. Вірю в український народ. — С. 240.
- ¹⁷ Там само. — С. 239.
- ¹⁸ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000—2004 рр. — С. 6.
- ¹⁹ Там само. — С. 135.
- ²⁰ Там само. — С. 135.
- ²¹ Про основні засади економічної та соціальної політики. — С. 23.
- ²² Новітня історія України. (1900—2000). — К., 2002 — С. 591.
- ²³ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000 — 2004 рр. — С. 71.
- ²⁴ Україна — 1998. Інформаційно-статистичний довідник. — К., 1999. — С. 53.
- ²⁵ *Кучма Л. Д.* Виступ на конференції Всеукраїнського союзу сільськогосподарських підприємств 23 лютого 2001 р. // Президентський вісник (Київ). — 2001. — № 9.
- ²⁶ Інтерв'ю із заступником глави Адміністрації Президента України П.Гайдучьким. // Президентський вісник (Київ). — 2000. — № 25. Інтерв'ю із заступником глави Адміністрації Президента України П. Гайдучьким.
- ²⁷ Президентський вісник (Київ). — 2001. — № 11.
- ²⁸ Там само. — 2000. — № 22; 2001. — № 11.
- ²⁹ День (Київ). — 2001. — 25 травня.
- ³⁰ Власть и политика (Київ), 2004. — 30 січня.
- ³¹ Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році. — К., 2004. — С. 5.
- ³² Там само. — С. 53.

РЕАЛІЇ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ПЕРЕХІДНОГО СТАНУ

Радянська держава була побудована таким чином, що кожний її громадянин мав виконувати певну функцію в досить жорстко організованій підсистемі та не виходити за чітко окреслені йому межі існування. Це була тоталітарна система, яка не потребувала особистостей, вона спрощувала людину до рівня виконавця функції, стримувала розвиток її творчих потенцій, формувала у масовій свідомості орієнтації на пасивне очікування кращого майбутнього. У той час, коли Захід з його принципами інтенсивного розвитку особистості впевнено створював новий, постіндустріальний тип цивілізації, радянське суспільство вичерпувало потенціал екстенсивного самовідтворення старого, індустріального типу цивілізації. У нехтуванні творчим потенціалом особистості й полягає одна з основних причин (поруч з нехтуванням побутовими потребами людини, відсутністю широкого та вільного спілкування країни з цивілізованим світом тощо) краху радянської системи.

Стан пригальмованого розвитку цивілізації, в якому перебував СРСР, був зумовлений, по-перше, відходом країни соціалізму від світових цивілізаційних демократичних процесів, а по-друге, загальною дезорієнтацією широких верств населення щодо власних потреб і можливостей. Прагнення правлячої верхівки зберегти свою владу було перепорою для розвитку творчої енергії суспільства, а реакція країни на виклики глобалізації не завжди була адекватною. Накопичення ж суперечностей, зрештою, завжди призводить до стримування економічного та соціального прогресу в цілому.

Руйнування СРСР та утворення на колишніх його теренах незалежних держав стало наслідком глибинних соціально-економічних процесів, що відбувалися протягом десятиліть. Суспільно-економічна система соціалізму (побудована, до речі, всупереч вихідним настановам соціалістичної ідеології) працювала не для задоволення потреб людини, а головним чином — для обслуговування воєнно-промислового комплексу і нарощування воєнного потенціалу держави. Це досягалось за допомогою командно-адміністративної системи, елементами якої були партійно-державний апарат, зрощений з керівництвом великих підприємств, та апарат ідеологічно-інформаційної обробки свідомості людей. Якщо окрема людина не виконувала покладених на неї функцій обслуговування тоталітарної системи, вона виштовхувалась за її межі. Власна активність людини заохочувалась лише тоді, коли це працювало на систему.

Сучасні представники інтелектуальної еліти Росії цілком усвідомлюють хибний шлях розвитку, який обрала для себе їхня країна на початку ХХ ст., — невизначеність характеру російської державності та намагання за будь-яку ціну надолужити згаяне¹. ХХ ст., позначене крахом двох масштабних проєктів російської державності — самодержавства та соціалізму, було фактично втрачене для прогресивного розвитку країни, найбільшої за територією й однієї з найбагатших за природними, економічними та людськими ресурсами. Маючи другий у світі за потужністю ядерний потенціал, Росія є нині економічним карликом — її частка у світовому ВВП становить лише 1,6 %. За показниками науково-технічного прогресу Росія відстає на десятки років від розвинених держав, а її економіка має переважно ресурсну орієнтацію, хоча на початку ХХ ст. країна була у п'ятірці найбільш розвинених держав світу.

Нежиттєздатність тоталітарної системи, створеної в своїх головних рисах у сталінські часи, усвідомлювалась багатьма мислителями, практиками-економістами й політиками протягом всієї історії радянського суспільства, але серед широких верств населення таке розуміння речей поширилося лише наприкінці 1980-х років. Розпочатий тоді реформаторський процес пішов у напрямі перебудови старої системи і не мав на меті її руйнації. Розпад СРСР став наслідком краху політики реформ, спричиненого об'єктивними і суб'єктивними факторами, зокрема, боротьбою амбіцій певних політичних угруповань.

Неможливість у нових історичних умовах керувати економікою з єдиного центру стимулювала наростання відцентрових тенденцій у регіонах, де місцеві партійно-політичні еліти для того, щоб утриматись при владі, взяли на озброєння замість збанкрутілої ідеології комунізму національно орієнтовані ідеї. Процеси суспільно-економічних перетворень були перенесені на рівень окремих республік. У вирішальні дні серпня 1991 р., коли постало питання — або насильницька консервація колишньої системи, або продовження реформаторських процесів, — ВР УРСР обрала для України шлях реформ, пов'язаний зі здобуттям реального суверенітету, а згодом цей вибір був підтверджений референдумом 1 грудня 1991 р.

Характерною для пострадянської масової свідомості українців є негативна напруга, зумовлена зіткненням звичних суспільно-ідеологічних уподобань із фактом існування української державності. Певне несприйняття цього історичного факту частково спричинене нездатністю дивитися правді у вічі й бачити реальність такою, якою вона є, без будь-яких ідеологічних перекохань, а частково — острахом перед новою відповідальністю — відповідальністю за право мати свободу і робити власний вибір.

Дійсна загроза життєвим інтересам народу впливає з відсутності належних умов для розвитку його національної культури, духовності, добробуту, безпеки. Але чи з'являться такі умови, якщо Україна знову

втрапить свою державність, а отже — і можливість самостійно вирішувати свою долю? Зрозуміло, що ні. Бо якщо нема своєї держави — то нема й повноцінної нації, а разом з тим і всієї повноти можливостей для вільного розвитку.

Сучасне українське суспільство має засвоїти нові ціннісні орієнтації, що є базовими для сучасної цивілізації. На жаль, це — довгий і складний процес. Ціннісні системи виникають і функціонують значною мірою поза свідомими бажаннями людини, через механізми виховання й традицій, що вироблені людством впродовж тисячолітніх історичних експериментів. Неможливо лозунгами “навчити” людину демократії, формам поведінки у ринкових умовах, лише увесь життєвий устрій і здатен сформувати в ній вироблення дух підприємництва й активного відстоювання своїх прав і свобод.

Будь-яке суспільство ґрунтується на більш або менш визначених моральних і правових засадах. у різних суспільствах вони можуть істотно відрізнитись і змінюватися разом зі зміною умов життя, іноді досить суттєво, але існує також універсальний набір цінностей, притаманних людству взагалі (пов'язані з цими універсальними цінностями норми та схеми поведінки так або інакше зафіксовані усіх в релігіях, які прийнято називати світовими). Моральні регулятиви поведінки відіграють надзвичайно важливу роль у житті суспільства, вони безпосередньо стосуються кожної людини, визначають її внутрішній план, впливають на її мислення, спосіб прийняття рішень, характер спілкування. Якщо людина бажає бути лояльною до суспільства, вона мусить сприймати існуючі в ньому ціннісні норми і їм підкорятись.

Протягом історії крок за кроком людство формує систему захисту особи від роду та колективу у вигляді відповідних загальних норм і стереотипів поведінки, які підтримуються силою суспільної свідомості та державно-правових інституцій. Але завжди, коли слабне влада держави, а моральна свідомість виявляється не на належному рівні, індивід знову потрапляє у залежність від групових структур, побудованих на засадах сили, відданості вожаку і протистоянні іншим групам. Найгостріші конфлікти виникають там, де люди мають низький рівень суспільної моралі та відсутні механізми розумного вирішення суперечок.

Тенденція розмежування суспільства на клани проявилася і в Україні, коли стара державна система фактично була зруйнована, а нова ще тільки створювалася. Не подолана ця тенденція ще й сьогодні.

Зрозуміло, що ці процеси багато в чому є наслідком морального розпаду радянського суспільства в часи “брежнєвщини”, коли форми злочинної поведінки почали поширюватись у структурах влади, насамперед — в її верхніх прошарках, і коли ідеологічні механізми стримування втратили свій вплив на реальне життя. Радянське суспільство спиралось на штучні форми моралі й раціоналізовані, проте

лише “ззовні”, форми свідомості та відкидало або, підкорюючи, спотворювало будь-які традиційні ціннісні структури.

Створення незалежних держав на уламках радянської імперії було, окрім усього іншого, також природною реакцією багатьох людей на ці антиморальні процеси в суспільному житті. В умовах, що склалися нині, відбувається інтенсивний пошук нових моральних засад, і тут принциповим має стати повернення до універсальних цінностей людського буття. Природними носіями цих цінностей є сім'я та нація. Кожне з цих утворень, будучи природною формою консолідації людей, побудоване на засадах поєднання індивідуальних інтересів окремої особи з колективними інтересами, (на цих же засадах будується і суспільство, проте в ньому виникають й інші форми солідарності — групова, класова, державна і т. п., які виробляють свої ціннісні норми, що можуть суперечити універсальним).

Перехідні типи ментальності побудовані на інших принципах, аніж усталені: вони мають як мінімум дві або й більше “ядерно-периферійні” структури. Поведінку особи з таким типом ментальності передбачити значно складніше, оскільки невідомо яке “ядро” спрацює в тій чи іншій ситуації. Суспільство перехідного періоду створює сприятливе середовище для появи саме таких ментальних типів.

Для сучасних держав, що утворилися на уламках колишнього СРСР, чи не найбільшою перешкодою на шляху якнайшвидшого виходу з кризового стану є *ментальний комплекс “радянської людини”*, що був свого часу важливою складовою життя громадян Союзу. Головні ознаки цього комплексу такі:

ослаблення волі до зміни життя на краще винятково власними силами, безпорадність, надія на чийсь допомогу і, разом з тим, — формальна активність про людське око, напоказ, коли головне — створити враження, що ти працюєш, а не працювати на результат;

відчуття власної нездатності до досягнення успіху в тій чи іншій діяльності через некомпетентність та непрофесіоналізм, зворотною стороною цього відчуття є невмотивована амбіційність;

перекладання на владу власних проблем, — що, однак, компенсується пошуками можливостей вирішувати їх через неформальні стосунки;

здатність до самопожертви в ім'я кращого майбутнього, до життя заради дітей, а не для себе і т. п., у своїй крайності це — героїзм з відчаю, імпульсу, а не зі свідомого розрахунку;

звичка вважати пріоритетними інтереси цілого, спільноти, а не окремої особи.

Така структура свідомості є перешкодою для людини, що має жити у світі вільних ринкових відносин, тому, зрозуміло, що вона повинна бути трансформована. Цей пласт “радянськості” так або інакше присутній у психіці кожної людини, вихованої в колишні часи.

Психологія молоді поступово змінюється відповідно до нових умов життя, але цей процес проходить неконтрольовано, стихійно. Людині зараз краще живеться тоді, коли її діяльність “затінена”, відходить у “тінь” — у тіньову економіку, тіньову владу і т. п.

Складовим елементом радянського менталітету завжди була ідея великодержавності. Саме на догоду ідеалам світового панування під гаслами пролетарського інтернаціоналізму населенню СРСР та інших країн системи соціалізму пропонувалося приносити в жертву власний добробут, а то і своє життя. Великодержавницька ідея ґрунтується на тому, що певна нація, яка нібито є провідною, мусить домінувати у певному геополітичному просторі, спираючись на потужні економічну та військову сили, а також на більш розвинені, ніж у інших націй, форми культури.

Великодержавницька ідея насправді — це ідеологічний міф, який експлуатується сьогодні лише для того, щоб затвердити у свідомості різних за національністю людей стереотип їх імперської єдності, а також стереотипи служіння державній владі. Історично соціальним носієм цього міфу завжди були феодалі-службовці, армійська верхівка, чиновницький апарат. У російських умовах “номенклатура” виросла з опричників царя Іоанна Грозного і підручних Петра I. Її добробут залежав не від служіння народів, а від хисту вдовольняти начальство, вищу владу, від місця в цій системі влади. Час від часу змінювалося зовнішнє забарвлення великодержавницької міфології, але головним принципом її залишалася саме держава, що поширює свою владу на інші народи.

У XX ст. міф російської великодержавності вдягнувся в шати марксизму, набув форми “царства соціальної справедливості”, але суттю його лишилося возвеличення держави як системи владарювання. Разом з тим задля його утвердження в бутті знадобилося значно більше жертв, аніж раніше. Ми зараз не говоримо ні про жертви романтиків, які випестовували ідеї справедливості, ні про жертв фанатиків жовтня 1917 р., які реалізовували ці ідеї, ми говоримо про мільйони жертв “царства соціальної справедливості”, яких знищили, задля уможливлення диктатури великодержавних вождів.

У побудованому на міфологічних засадах суспільстві “Центр” завжди має значення сакрального осередку, який вміщує в собі весь сенс буття спільноти. Будь-яке відхилення від встановленого з “Центру” порядку є замахом на засади існування суспільства, а тому воно неодмінно викликає протидію усіх сил держави. Соціальні зв'язки та будь-які процеси комунікації в імперських утвореннях мають викривлений характер, бо ґрунтуються на фальшивих принципах, створених владними структурами.

Нині нам потрібно усвідомити для себе дійсний стан справ, щоб не потрапити в полон нових міфологічних систем, які створюються на наших очах. По-перше, це міф про імперію, що сповідує ліберальні

й демократичні принципи. І хоча очевидно, що неможливо поєднати дух дійсного лібералізму й демократизму (з його прагненням до свободи) з імперським (тобто антидемократичним за сутністю) духом, однак міф про таке зчеплення може знайти підтримку широких верств населення, які значною мірою ще не пристосовані до життя в демократичному суспільстві.

По-друге, це міф про розбудову держави заради держави. Використовуючи націоналістичні лозунги, спекуюючи на труднощах державного будівництва, цілком можливо знехтувати ідеями демократії та створити мікроімперію, тобто систему влади, поширеної на всі галузі життя суспільства. Проте, навіть якщо б це тимчасово і зміцнило суверенітет держави, але в історичній перспективі нація буде програвати, бо неодмінним атрибутом такої держави є самоізоляція, віддалення від шляхів світового розвитку, а тому — прогресуюче відставання та внутрішній розбрат.

Насправді нині існує лише один шлях суспільного поступу — антиміфологічний, коли, дивлячись у вічі істині, суспільство шукає оптимальні рішення своїх проблем. Для цього потрібно насамперед зрестися звички вчитися лише на власних помилках і більш рішуче використовувати досвід людства. Український народ має формувати в собі структури свідомості дійсно європейського типу, піднятися на сучасний рівень духовності й інтелекту.

В українській еліті часів російсько-більшовицької імперії набули поширення ментальні структури провінційного чиновництва, з інтересами та прагненнями, зорієнтованими до Центру, з політикою, спрямованою на знищення національних форм інтелекту і духовності. Такі структури свідомості в сукупності можна позначити як *“малоросійську ментальність”*.

В'ячеслав Липинський окреслив дві визначальні риси (ментальні структури) більшості українців: “неприборкане хамство”, тобто руйнівне начало, що спирається на стихію егоїстичних інтересів окремих осіб, і “яфетичну солідарність”, яка має опору в любові й почутті єдності. Державотворчий процес в Україні, на думку Липинського, повинен спиратись насамперед на духовність останнього типу, бо сама нація є духовною спільнотою, культурно-історичною єдністю людей².

Визнаючи такі погляди цілком слушними, все ж не можна погодитися з край негативною трактуванням принципу особистих інтересів. Сучасне цивілізоване суспільство є результатом компромісного узгодження суспільних та індивідуальних цінностей. Пошуки компромісів продовжуються. Катастрофічним для поступу української нації виявилось не стільки значне поширення в ній “неприборканого хамства” в різних верствах суспільства, скільки неможливість швидко знайти загальноприйнятну формулу узгодження суспільних і особистих зацікавлень. Звідси — взаємні звинувачення у зраді держав-

них інтересів. Так було і в часи Хмельниччини, і в часи боротьби з Росією та іншими державами за незалежність у ХХ ст. Таку ж картину маємо й зараз, коли справа побудови Української держави постала в усій своїй повноті та складності.

Відмінності в прагненнях українського національного духу і російсько-імперського духу стають у сучасних умовах особливо очевидними. Зокрема ми бачимо, що “повільний темп” в українських реформах, так би мовити — подолання шляху “на волах”, обумовлений особливостями українського менталітету. Але важко уявити в Україні таку ситуацію, щоб президент держави, посварившись із парламентом, апелював безпосередньо до народної стихії, хоча це є цілком природним для Росії з її традиціями самозванства та бунтівництва. Атмосфера змовництва, притаманна політичному життю Російської імперії, є особливістю і її історії, і її сучасності, на що вказує, зокрема, серпневий путч. Міф про третій Рим намагаються воскресити сьогодні російські націонал-патріоти та імпер-демократи, маскуючись під гасла захисту прав людини вони прагнуть надати нових форм своєму “месіанському” менталітетові.

Не будучи впродовж тривалого часу самостійною державою, Україна не мала можливості випестувати повноцінний елітний прошарок. Найбільш талановиті її представники вилучалися до Москви й працювали на потреби імперського центру, внаслідок чого Україна мала недостатньо особистостей, здатних мислити та діяти в загальнодержавному масштабі. Еліта України значно поступається еліті російській як кількістю, так і якістю. Українська еліта ще не до кінця позбулася почуття меншовартості, яке проявляється парадоксально — в намаганні продемонструвати власну перевагу.

В Україні можна виділити дві політичні елітні групи: одна — сформована з числа колишньої “номенклатури”, а інша — рекрутована з більш або менш активних противників попереднього режиму. Остання включає як діячів, що переслідувалися в радянські часи, так і тих, хто активно співпрацював з радянською владою, але на певному етапі змінив свою позицію. У питанні відносин з Росією колишні “номенклатурники” займають більш реалістичну та прагматичну позицію, колишні ж “противники” часто абсолютизують значення національної ідеї в українському державотворенні та страждають певним романтизмом і невваженістю в декларованих ними заявах. Українську еліту можна поділити також за територіальною приналежністю: якщо східноукраїнські діячі мають більш проросійські настрої, то західноукраїнські — здебільшого орієнтовані на Захід.

Неусвідомлення політичною елітою України стратегічних пріоритетів держави, принесення їх у жертву потребам збереження своїх владних позицій спричинюють неадекватність реакції держави на нові глобальні виклики сучасності. Представники правлячої еліти переслідують опозицію, замість того, щоб співпрацювати з нею у “діало-

говому режимі”. Для здобуття економічного впливу влада надає пільги та політичне заступництво “своїм” підприємницьким структурам, замість того, щоб створювати рівні умови для всіх суб’єктів економічної діяльності. У забезпеченні політичної та соціальної стабільності влада більше покладається на тимчасову допомогу з-за кордону, замість того, щоб створювати і наполегливо реалізовувати дієві довгострокові програми виходу із суспільно-економічної кризи.

Нові часи потребують формування у людини таких, пов’язаних зі здобутками цивілізації, якостей, які дають їй змогу вільно реалізувати власні інтереси, узгоджуючи їх з інтересами інших. Людина повинна вміти жити в умовах конкуренції, вміти відповідати за власні вчинки, робити свою справу професійно.

Щоб з’ясувати, які передумови існують для формування в українців сучасного менталітету, необхідно звернутися до глибинних рівнів соціально-психологічної будови людини, звернути увагу на ментальні структури, котрі були певною мірою витіснені за роки радянської влади в сферу колективного підсвідомого. До особливостей власне української ментальності дослідники зараховують: природну толерантність; індивідуалізм; спокійне, виважене ставлення до процесу вирішення складних проблем; приязність до іншого, чужого; гостинність; працьовитість; миролюбність; ліричне сприйняття життя; близькість до природи, а також: недостатнє почуття національної єдності, громадянськості; брак волі захищати себе від агресії; лояльність до негативних явищ у житті; занадто спокійне ставлення до біди; терплячість; нестачу здорових амбіцій і т.п. Так чи інакше, але саме ці риси є тлом для побудови в психіці й свідомості сучасних українців новітніх ментальних комплексів.

Україна протягом тривалого часу була насильницьки відірвана від Європи, ментальний устрій українців був деформований імперським духом та колоніальним душком. Тому психологічно Україна в цілому ще не готова до засвоєння сучасних західних ментальних надбань у повному обсязі, а отже вона не готова і до сприйняття й ефективного використання технологічних систем постіндустріального рівня.

“Українське питання” для росіян має особливе значення. Адже росіяни, усвідомлюють вони це чи ні, пристрасно бажають, щоб українці вважалися російським субетносом. Саме тому вони не визнають українців як окрему націю. Ніколи євреям або башкирам, полякам або казахам не відмовлялося у праві бути самостійним етносом, мати свою мову, культуру, автономне духовне життя, але це завжди робилося стосовно українців.

Показовою для прояснення російських уподобань щодо України є недавня дискусія, опублікована в російській “Независимой газете” під промовистою назвою “Какая Украина нужна России”³. Вона засвідчує, що російський політикум занепокоєний розбіжностями гео-

політичного розвитку обох держав: якщо Україна інтегрується в ЄС та НАТО, то Росія, напевно, залишиться за межами цих організацій. Разом з тим обидві країни зберігають значні економічні, політичні та міжлюдські зв'язки, спільну історичну пам'ять і навіть однаково говорять про свою європейську ідентичність та прагнуть до цивілізованого майбутнього. Для російських політологів цілком зрозуміло, що Україна визначилася у своїй незалежності та що назад шляху нема, але їх непокоїть, чи залишиться вона дружньою державою з огляду на обраний нею євроінтеграційний курс, чи не перетвориться в потенційну загрозу, якщо стане форпостом атлантизму? Під цим кутом зору розглядаються й внутрішньополітичні процеси в Україні, зокрема, такий чинник, як проживання в ній значної кількості російськомовного населення. У ході дискусії К.Затулін озвучив думку, що для задоволення національних інтересів Росії потрібно, аби Україна не була потужною державою з сильним керівництвом, а Україні не потрібна сильна Росія, яка чинить і буде чинити тиск на Україну.

На сьогодні в Росії домінують міркування про її особливу місію щодо інших народів. Пам'ять про велику державу надихає політиків вибудовувати стратегії відновлення Великої Росії в межах географічного простору колишньої імперії⁴. Значного поширення набули ідеї, які в цілому ґрунтуються на класичних геополітичних схемах минулого⁵. Але водночас, відповідно до сучасних реалій, пропонуються й нетрадиційні варіанти розвитку Російської держави, серед яких найбільш показовими, на наш погляд, є геополітичні моделі відомого російського вченого О. Панаріна⁶.

О. Панарін вважає марними сподівання на перетворення Росії на європейську демократичну державу, бо це не відповідає історичній традиції. Простір Російської Федерації не є гомогенним ані етнічно, ані цивілізаційно, він "штучний", як і сама імперія. Між народами Євразії ніколи не було нейтрально-теплих відносин, відносини ці були або братерськими, або ґрунтувалися на взаємних підозрах. Тому набуття народами Російської Федерації самостійності утворить конгломерат друзів і ворогів та спричинить перманентні збройні конфлікти. Лише інтеграція на конфедеративних засадах є найкращою долею для всіх, є перемогою універсальної ідеї, привабливої для відсталих, жертвованої для лідерів. Тільки така стратегія є традиційною для російської політики в Євразії. А от приєднання Росії до Європи — ідея згубна й утопічна, її реалізація означатиме розрив із внутрішнім Сходом і провокацію демонів.

Російський фундаменталізм — наголошує Панарін, — це енергетика єднання євразійського простору. Її результатом є цивілізаційна цілісність Євразії. Коли ж російська ідея відступає, з'являється фундаменталізм ісламський, монгольський або китайський. Для гідної відповіді Заходові, вважає автор, Росії потрібна ідея федералізму не держав, а громадянських суспільств-регіонів, це дасть змогу поєдна-

ти принцип автономії з цивілізаційним принципом єдиного простору (правового, економічного, інформаційного тощо). Має бути єдиний євразійський парламент — “конгрес євразійського народу”, депутати якого обираються усім населенням. Замість федерації націй необхідно утворити федерацію штатів-регіонів. Євразійська емансипація означає заступництво центру від “узурпаторських посягань місцевих автократій”⁷. Центр відтягує головні владні повноваження у місцевих адміністрацій і посилює на місцях принципи самодіяльності, тобто неполітичного способу життя. Зараз у Росії спостерігається послаблення центру, що посилює етнократичні деспотії. “Тільки організація єдиного відкритого простору в масштабах СНД спроможна перерозподілити функції між громадянським суспільством і державою таким чином, щоб максимально звільнити на місцях енергію масової громадянської самодіяльності”⁸. Політична еліта в республіках має бути виведена з вузького етнократичного простору, де їй загрожує архаїзація в дусі східних деспотій, і введена в простір “римської ідеї” — єдиної великої цивілізації.

Євразійський проект для успішного втілення в життя, стверджує Панарін, потребує появи нового типу особистостей — носіїв жертвовності та месіанізму. Сучасне ж покоління “розумних егоїстів” дотримується проатлантичних орієнтацій, але це — політика вчорашнього дня. Новітні глобальні виклики вимагають граничної мобілізації. Вестернізована еліта до цього нездатна — отже, слід очікувати радикальної ротації еліт, появи нових лідерів, яких нація уповноважить здійснити її рятування. Не вистачає, однак, загальної мобілізуючої надетнічної ідеї — творчого прочитання ноосферної місії людини.

Як бачимо, тут маємо повний набір елементів російського геополітичного менталітету: великодержавність (хоч і демократичного гатунку — на зразок США), звеличування власної духовності (на противагу хибному “розумному егоїзмові” та раціоналізму), месіанізм (який вимагає аскези та нових жертв, начебто їх було замало в тоталітарній Росії), протистояння Заходові, пошук консолідуючих схем інтеграції гетерогенних елементів у межах Росії, формування нової людини (не радянської, а якоїсь іншої) тощо.

У російських мас-медіа зазвичай домінує зображення всього українського як другорядного, меншовартісного (а російського — як першорядного), нав’язується звужене поняття українства як селянської культури тощо. Зрозуміло, що в такому контексті росіяни можуть демонструвати велике занепокоєння інтересами українців.

Так робить, наприклад, А. Гливаковський, який безапеляційно зараховує українців до числа “российских народов”. Але разом з тим він чомусь вважає, що національно орієнтована інтелігенція України, яка, на його думку, прийшла до влади у 1991 р., прагне, спираючись

на підтримку Заходу, поступово вигнати частину росіян з України, українізувати решту росіян та російськомовних українців і водночас цивілізуватися в системі європейської культури, в тому числі католицизму. При цьому передбачається, що сама Росія залишиться поза Європою⁹. Автор вважає такі прагнення утопічними та небезпечними для самої ж України, оскільки орієнтація на Захід призведе до зростання міграції росіян в Україну та викличе її подальшу русифікацію, спроби українських сепаратистів порвати з Росією призведуть тоді до виникнення вогнища національно-релігійного конфлікту, тому що Україна та Росія в геополітичному (геокультурному, гео економічному, геодемографічному) відношенні становлять одне ціле. Автор також щиро вірить в те, що лідери самостійництва вже претендують на Кубань та інші території. А. Гливаковський дотримується думки, що у післясталінські часи начебто стався підриг центрального геополітичного простору Росії, коли за її рахунок відбувався процес розвитку промисловості у сільськогосподарських районах — Середній Азії, Казахстані, в Західній Україні та Західній Білорусі, далі — в Східній Європі й т. ін. У результаті периферія начебто “перевершила” Центр. Відбулася також депопуляція російських територій.

Можна ще навести й думки такого відомого фахівця з геополітики, як К. Сорокіна, який за звичною схемою схильний ототожнювати Росію з Радянським Союзом та Російською імперією¹⁰. Він вважає, що сьогодні триває запекла боротьба за розподіл радянсько-російської спадщини, тобто відбувається процес третього перерозподілу світу, який полягає в тому, що Росію намагаються стиснути до її етнічних меж.

На думку К. Сорокіна, базовими інтересами Росії в країнах “близького зарубіжжя” є оволодіння їхніми енергоресурсами, транспортними шляхами, лініями зв’язку, виходами до морів та океанів, військово-стратегічними плацдармами, сільськогосподарським потенціалом, промисловими об’єктами, робочою силою¹¹.

На превеликий жаль автора, на цей час Росія демонструє негативну геополітичну динаміку, причиною якої є криза економіки та демографічна криза, недостатність людських ресурсів, зниження їх якості, духовна деградація. На сьогодні Росію слід визначати як “трансрегіональну державу”, тобто її не можна сповна вважати глобальною державою, як і зводити до категорії регіональних держав, оскільки вона має значні інтереси в різних регіонах світу. Росії важливо дотримуватися позиційної стратегії, складовими якої є:

\$ утримання у сфері своїх впливів країн “близького зарубіжжя”;

\$ політика “балансуючої рівновіддаленості” з країнами “далекого зарубіжжя”;

§ тверезий розрахунок у відносинах з усіма можливими партнерами;

§ розрахунок лише на власні сили, а не на допомогу ззовні, оскільки ніхто із глобальних держав не зацікавлений у відновленні Росії як країни-конкурента;

§ орієнтація на різні центри сили (Європа, США, Китай), а не на один, оскільки Москві вигідна взаємоурівноваженість світових лідерів.

Визначаючи можливу геостратегію Росії щодо “близького зарубіжжя”, автор чомусь вважає, що у ставленні росіян до колишніх союзних республік переважають “комплекс каяття” та гіпертрофована вибачливість. Серед політичної еліти РФ існує упевненість, що інші союзні республіки нібито жили або живуть за рахунок Росії та гальмують її розвиток, — отже, необхідна, мовляв, політика дистанціювання від них і пошук західних партнерів. На думку автора, взаємини з недавніми союзниками слід розпочинати з чистої сторінки.

Інша крайність, яку відзначає автор, полягає в тому, що всю територію колишнього СРСР оголошено зоною життєво важливих інтересів Росії, а це передбачає господарську інтеграцію, оборону зовнішніх кордонів СНД, гармонізацію зовнішньої політики, створення єдиного військово-стратегічного простору, запобігання військово-політичній присутності інших країн, недопущення розповсюдження чужих релігій, створення спільного інформаційного простору, захист прав етнічних росіян.

Ідея відновлення імперії нового зразка, на думку автора, нежиттєздатна, оскільки її реалізація викличе протидію інших центрів сили та вимагатиме значних витрат, що, зрештою, себе не виправдає. Отже, Росії слід прагматично визначити напрям власних інтересів щодо кожної з країн “близького зарубіжжя”. Автор зазначає, що реалізація певних російських інтересів у тій чи іншій країні нерідко може відповідати національним інтересам цієї країни, а протидія російським інтересам здатна завдати їм шкоди. Наприклад, політика України на інтеграцію в НАТО пов’язана з витісненням в Україні російських інтересів західними, а це стимулює федералізацію й розкол України на дві частини — південно-східну та центрально-західну¹².

К. Сорокін аналізує також можливі знаряддя впливу Росії на країни “близького зарубіжжя”. Він констатує, що механізмів СНД для цього явно недостатньо, оскільки Співдружність, по-перше, існує лише на папері, а по-друге, навіть якщо її роль посилиться, існуватиме загроза внутрішнього, в рамках СНД, блокування рішень, що відповідають інтересам Росії. СНД слід використати для надання легітимності діям Росії у пострадянському просторі, аби представити ці дії як миротворчі акції, санкції проти порушників угод і т. ін. Росії доцільно головний акцент робити на двосторонні контакти та, з урахуванням рівня стабільності держави-об’єкта, використовувати або економічно-політичні, або військово-політичні методи впливу.

Принцип зовнішньополітичного реалізму передбачає “балансування” Росії як поки що слабкої держави між різними центрами сил, при цьому не відкидаються ні “пакетні прив’язки” вирішення проблем (скажімо, вирішення питання про поставки енергоносіїв у комплексі з питанням про Севастополь та Чорноморський флот), ні “заміновані подарунки” (добровільна відмова від того, що утримати вже неможливо), аби залишити новому господарю набір гострих проблем та конфліктів, в яких він може заплутатися настільки, що сам буде змушений звернутися за допомогою до Росії.

Застосування військ передбачається у разі неможливості несилкових варіантів впливу. Не слід лише при цьому забувати, що тільки грубе порушення міжнародно визнаних інтересів дає сьогодні привід для використання зброї, а ефективність військового втручання залежить від рішучості, масовості, короткочасності.

Реальні межі сфери геополітичного впливу Росії визначаються присутністю на тій чи іншій території реальних інтересів Росії й ступенем їх важливості, наявністю у Росії інструментів впливу та загальним балансом очікуваних витрат і здобутків у конкретному регіоні. Зону російського впливу становитимуть деякі держави пострадянського простору та деякі колишні союзники СРСР, які ще не знайшли належного порозуміння зі світовими центрами сил.

Наведених міркувань цілком достатньо, щоб зрозуміти загальне спрямування російської геостратегічної думки, яка, як свідчить аналіз ключових російських документів геостратегічного характеру, має неабиякий вплив на планування сучасної російської зовнішньої політики.

Зовнішньополітична доктрина Росії щодо “близького зарубіжжя” має досить чітке формулювання: Росія вважає цей регіон сферою своїх життєвих інтересів і зберігає за собою право втручання у справи цих країн з метою “захисту інтересів російських громадян” (своєрідна “доктрина Монро” або “доктрина Брежнєва” в сучасних умовах). Що це не марні слова, свідчить реальна російська політика в Придністров’ї, Абхазії, Таджикистані та інших регіонах. Росією офіційно, на парламентському рівні, висловлювалися територіальні претензії щодо України.

За таких умов, навіть після заміни в 1994 р. національно-зорієнтованого зовнішньополітичного курсу України на досить поблажливий щодо Росії, тиск на Україну з боку московської правлячої верхівки не слабне. Русофільські та ліві сили в українській політиці нерідко бувають шоковані неприкритими агресивними акціями з боку північного сусіда. Україна змушена або підкоритися політичному, економічному та військовому пануванню Росії, відмовившись від власних національних інтересів, або проводити політику дистанціювання від останньої. Як влучно зазначив один із російських політиків, “Україну просто вштовхують у НАТО”.

Часто відверто зневажливий тон російської політичної риторики щодо України час від часу супроводжується провокаційними заявами й акціями окремих політичних діячів, що, безперечно, не сприяє спокійному проведенню політичного діалогу. До того ж, російська сторона нерідко ігнорує виконання двосторонніх домовленостей та зобов'язань, наприклад, щодо розділу закордонної власності колишнього СРСР.

Свою зовнішню політику РФ настирливо і дедалі послідовніше намагається будувати за зразком колишнього СРСР, незважаючи на непорівнянність потуг і становищ СРСР і РФ у світі. Російські політичні лідери поки що явно не поспішають прислухатися до тверезих оцінок низки аналітиків, які стверджують, що РФ зможе успішно розвиватися лише тоді, коли російські політики усвідомлять, що Росія не є наддержавою. Відомо, до чого призвело перенапруження колишнього СРСР, особливо не обтяженого внутрішніми політичними катаклізмами, в змаганнях за світове лідерство. Подібні змагання для РФ, вкрай нестабільної політично та економічно, можуть завершитися не менш трагічно.

Територіальні претензії до України та небажання визнати її право на Чорноморський флот, дислокований на українській території, доводили свого часу справу до граничної межі, за якою починається гострий конфлікт, аж до збройного протистояння.

На жаль, в російській еліті важко віднайти ті кола, які були б здатні вже сьогодні принципово змінити своє ставлення до України. Над їх свідомістю тяжіють старі, вибудовані впродовж століть переконання. Однак це не означає, що подібні зміни неможливі в майбутньому, якщо українські структури докладатимуть до цього належні зусилля. Крім того, необхідна “робота часу”, яка б продемонструвала російському керівному прошаркові, що українська держава не є тимчасовим, нежиттєздатним утворенням, а є стійкою реальністю, і саме як з такою з нею слід розвивати взаємовигідні для обох сторін стосунки.

Практично всі публікації на тему інтеграції колишніх республік Радянського Союзу розпочинаються і завершуються різного роду розмірковуваннями, твердженнями та висновками про роль, яку відіграє у цих процесах Україна. На відміну від Білорусі, де третина населення виступає за союз слов'янських держав, в Україні ні суспільство, ні політична еліта в більшості своїй не сповідує цієї ідеї. Навіть в РФ думку про утворення Слов'янського союзу поділяє тільки вузьке коло фахівців і радників вищих ешелонів влади. Реалізація такого проекту означала б загострення міжетнічних і міжконфесійних конфліктів.

Одвічно слабкий зв'язок російської влади з керованим нею суспільством сьогодні ще більше ослаб. Правлячий прошарок відокремився від решти суспільства, яке відповіло йому тим же — люди перестали вболівати за політиків і зосередились на власних справах.

Нинішня “мовчазна більшість” не готова діяти на користь якоїсь політичної сили. На цьому фоні надто реальною є перспектива крайніх авантур з боку ультраправих, ультралівих, сепаратистів тощо.

Нинішня поведінка Москви певною мірою зумовлена й традиційною толерантністю (точніше — поступливістю) Києва щодо встановлення міждержавних відносин за так званими апробованими міжнародними принципами, котрими Росія гіпертрофовано послуговується. Пасивність в обстоюванні національних інтересів спричинює ентропійний характер діяльності українських державних функціонерів. Вони схильні перебільшувати значення економічних проблем у відносинах Києва і Москви, а це може призвести до ухвалення економічно привабливих, але політично шкідливих і навіть вкрай небезпечних для інтересів українського суспільства та держави рішень.

Відчуваючи зростаючу конкуренцію з боку України на міжнародній арені, урядові кола РФ зацікавлені в послабленні українського економічного та політичного впливу. Можливими заходами такого ослаблення є гальмування соціально-економічних реформ в Україні, посилення в ній соціальної напруженості, сепаратизму і, врешті-решт, формування ситуації нестабільності в суспільстві, а все це відкриває перспективу для РФ стати й “рятівником” України, й реалізувати власні стратегії на міжнародній арені.

ДЖЕРЕЛА і ПРИМІТКИ

¹ Див., наприкл.: *Афанасьєв Ю. Опасная Россия. — 2001.*

² *Липинський В. Хам і Яфет // Сучасність. — № 6. — 1992. — С. 63.*

³ *Какая Украина нужна России : Материалы круглого стола по украинско-российским отношениям // Независимая Газета. — 25 апреля 2001 р.*

⁴ Детальніше див. *Szporluk R. History and Russian Nationalism // Szporluk R. Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union / Stanford University. — Stanford, California : Hoover Institute Press, 2000. — P. 161—182.*

⁵ Наприклад, див.: *Сивков К., Морозов Ю. Реализация геополитических интересов России в XXI столетии // Обозреватель. — 1999. — № 9. — С. 43.*

⁶ *Панарин А. С. Россия в Евразии: Вызовы и ответы // Вестник Моск. ун-та. — 1994. — № 5. — С. 25—35.*

⁷ Там само. — С. 28.

⁸ Там само. — С. 29.

⁹ *Гливаковский А. К. Национальная безопасность России и геополитика // Кентавр. — 1992. — Окт.—дек. — С. 50.*

¹⁰ *Сорокин К. Э. Геополитика современности и геостратегия России. — М., 1996.*

¹¹ Там само. — С. 158—160.

¹² Там само. — С. 65.

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В РЕГІОНАЛЬНОМУ ОТОЧЕННІ

Під регіональною міжнародною інтеграцією, як правило, розуміють процеси зміцнення системи економічних, політичних і культурних відносин між країнами, що розташовані в одному регіоні й мають визначене коло спільних інтересів і прагнень. Для задоволення спільних інтересів країни-учасниці інтегрованої єдності погоджуються поступатися деякими менш пріоритетними для них, зумовленими суто національними особливостями, інтересами. Важливою ознакою високого рівня регіональної інтеграції можна вважати наявність наддержавних координуючих органів з визначеним колом повноважень.

Розташована в південно-східній частині Європи, Україна межує з державами Центральної Європи, Балкан, Чорноморського регіону. Вона має свої власні інтереси в Центральній Азії, на Близькому Сході, в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Україна є важливою ланкою системи трансрегіонального співробітництва в євразійському просторі. Вона зацікавлена у формуванні регіональних структур на теренах колишнього СРСР (зрозуміло, що РФ як потужніша держава має більше можливостей для розвитку співробітництва з іншими пострадянськими державами та спроможна менше, ніж Україна, зважати на думку інших світових центрів сил, але й нашої державі не варто втрачати нагромаджений у минулому досвід співпраці й сформовані історично зв'язки).

Україна має статус регіональної держави зі значним потенціалом, що надає їй шанс для активної реалізації власних інтересів. Регіональна арена України не обтяжена істотними конфронтаційними проблемами й має великий обсяг для розгортання активних дій нашої держави. Економічним підґрунтям для міжнародного співробітництва на регіональному рівні є взаємовигідна торгівля та спільні масштабні проекти економічного розвитку.

Стратегічна ідея для України полягає в тому, що формування регіональних субструктур співробітництва створює більш стабільне міжнародне середовище, що, в свою чергу, є стримуючим чинником для зовнішніх сил. Формування регіональних систем, виведених з поля конфронтаційних взаємин глобальних світових сил відповідатиме схемі більш стабільного світового порядку. Не виключено, що в майбутньому такі регіональні структури можуть стати елементами все-

охоплюючої системи європейської безпеки. Таким чином, згуртування країн регіону дасть можливість протистояти зовнішнім політичним й економічним впливам, створить умови для рівноправного співробітництва і справді демократичного об'єднання держав Європи.

Процеси формування національних держав у країнах Центрально-Східної Європи в XIX ст. мали антиімперське і переважно демократичне спрямування. Останнє стимулювалося й тим, що зовнішні сили, на які могли спиратися національно-визвольні рухи в цьому регіоні, — Англія, Франція, пізніше — США — були зацікавлені в послабленні континентальних європейських імперій. Щоправда, більшість країн даного регіону все ж пройшли через періоди авторитарної диктатури власного (національного) або зовнішнього (імперського) зразка, але, врешті-решт, у суспільствах Центральної Європи сформувався домінуючий консенсус щодо необхідності демократичного шляху розвитку.

Всі країни регіональної арени України, які були розташовані в посткомуністичному просторі, були свого часу членами Варшавського пакту та РЕВ, тобто входили до сфери впливу Москви, а з розпадом СРСР — перебувають у стані економічної та соціально-політичної трансформації, що в геополітичному ракурсі означає “вихід з радянського минулого” і “повернення в Європу”. З низки причин цей рух для різних держав має різні темпи та неоднаковий характер, але в цілому він спільний для них усіх.

Панує думка, що вакуум, утворений внаслідок послаблення або виходу з геополітичної гри певної зовнішньополітичної сили, неодмінно має заповнюватися якоюсь іншою зовнішньою потугою або зростанням місцевої “локальної сили”. Вакуум у Центральній Європі утворився внаслідок краху СРСР та усієї системи “соціалістичного табору”, започаткувавши подвійний процес, який полягає, з одного боку, у переорієнтації країн регіону на Захід, що виявилось, зокрема, у їх прагненні увійти в НАТО та Євросоюз, а з іншого — у внутрішній консолідації та формуванні локальних субрегіональних структур і Балтійсько-Чорноморської системи в цілому.

Зростаюча кооперація в політичній, економічній, комунікаційній і транспортній сферах об'єктивно відповідає національним інтересам усіх країн Центральної Європи і може значно полегшити й прискорити процеси трансформації їхніх економік, посилити інтеграцію в європейські структури. Економічні чинники є потужним стимулом для зміцнення відносин України з країнами Центральної та Східної Європи, які серйозно зацікавлені в розвитку економічного співробітництва з Україною як одним з найперспективніших ринків, вихід на який для їхніх товарів є значно легшим і доступнішим, аніж на західноєвропейський та інші світові ринки з усталеними економічними зв'язками.

Від країн центральноєвропейського ареалу багато в чому залежить стабільність усієї європейської системи безпеки. Вони великою

мірою визначають і надалі визначатимуть її стан і структуру. Свого часу в пошуках прийнятної альтернативи відносинам із Заходом та Росією в керівних колах Польщі, України, Литви та низки інших країн виникла ідея створення Балтійсько-Чорноморської дуги як зони безпеки країн цього регіону. Вперше вона була ініційована в 1992—1993 рр. президентом Польщі як ідея “НАТО-біс”. У ті часи сподівання Польщі вступити до НАТО були ще досить непевними, і згадана ідея виникла як проміжний варіант з огляду на вакуум безпеки в регіоні.

Під якими б гаслами не розвивалася система співробітництва та безпеки в Центральній Європі, осьове значення тут завжди матимуть українсько-польські взаємини. Плідна співпраця двох найбільших країн цієї частини Європи має не лише регіональне, а й загальноєвропейське значення. На сьогодні Польща активно домагається ролі провідника інтересів України в новій Європі, відчуваючи, що саме такий хід подій значно прискорить її власне входження до європейської спільноти, істотним чином підвищить вплив і авторитет обох країн на міжнародній арені. Як справедливо наголосив Л. Бальцерович, Польщі в Європі нічого робити без України, проте присутність у європейському світі обох центральноєвропейських держав значно підвищить імідж кожної. Польські домагання ролі провідника західних цінностей на Сході знаходять підтримку і в країнах Балтії.

Починаючи з 1990 р., українсько-польські взаємини за підтримки більшості польських лідерів еволюціонують швидкими темпами. Республіка Польща першою визнала Україну як незалежну державу. В травні 1992 р. підписано польсько-український Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво, який включав положення про взаємну відмову обох держав від територіальних претензій одна до одної тепер і в майбутньому, відмову від застосування сили у взаємовідносинах та надання своєї території однією стороною для агресії проти іншої сторони. Під час травневого 1993 р. візиту в Україну польський президент Л. Валенса висловив знаменну думку, що “незалежна Україна є умовою існування незалежної Польщі”.

Польща — країна, що безпосередньо межує з Україною і має свої економічні й політичні інтереси в Східноєвропейському регіоні. Втрата Польщею своїх впливів в Україні позбавить її значних можливостей впливу і на Заході. В разі виникнення якогось варіанту “залізної завіси” на власному східному кордоні, Польща матиме статус “європейської периферії”.

З огляду на досить драматичний перебіг подій в історії польсько-українських стосунків протягом останніх століть, а особливо у ХХ ст. багато хто з недругів обох народів сподівався на поступове формування нової “залізної завіси” на польсько-українському кордоні. Час від часу актуалізуються наболілі питання взаємин, пов’язані з трактуванням тих або інших історичних подій. В польській суспіль-

ній свідомості та в побутовій сфері ще досить поширене не зовсім доброзичливе ставлення до українського населення. З української сторони також іноді звучать на адресу поляків недалекоглядні звинувачення, в яких багато емоцій та не достатньо виваженості. Але треба віддати належне здоровому глуздові політичного керівництва обох держав, яке знаходить можливості подолати тертя у відносинах і надавати нові імпульси їх розвитку.

Розвиток польсько-українських відносин в останні роки дає підстави сподіватися на позитивні результати, що вимагає і більш ефективних та неординарних кроків. Польща об'єктивно зацікавлена у втягуванні України в тісніше співробітництво з НАТО. Окрім функції посередника між Україною та Заходом, вона таким чином отримує й певну стратегічну перспективу розвитку відносин з країнами Чорноморсько-Каспійського регіону.

Українсько-польське економічне співробітництво набуває рис загальноєвропейського значення у зв'язку з просуванням підтриманого Євросоюзом стратегічного проекту транспортування каспійських енергоносіїв через трубопровід Одеса—Броди з продовженням до Плоцька і Гданська. Реалізація цього проекту надасть можливість зміцнити енергетичну безпеку Європи, а з іншого боку — підвищить геополітичну значущість України.

Від 2003 р. у зв'язку із іракською кризою українсько-польське стратегічне співробітництво увійшло в ще одну, нову площину — український миротворчий контингент в Іраку діє в складі спільного батальйону в польській зоні відповідальності, що передбачає більш тісну взаємодію на рівні військово-політичних та зовнішньополітичних відомств обох держав. Набутий попередньо під час подій на Балканах досвід українсько-польського співробітництва у сфері миротворчої діяльності, відпрацьовані форми взаємодії при створенні та виконанні завдань спільним миротворчим батальйоном дають підстави говорити про успішність нової місії двох дружніх держав.

Більш складним шляхом, аніж із Польщею, відбувалося становлення відносин незалежної України з найбільшою державою на її південно-західному кордоні — Румунією. Історично відносини України та Румунії в ХХ ст. склалися не найкращим чином, хоча, здавалося б, два православних народи, маючи тривалий досвід співіснування, могли б швидко порозумітися між собою. Румунія як держава була утворена в 1862 р. внаслідок об'єднання князівств Валахія (Волощина) та Молдова, що перебували з XV ст. під владою Османської імперії (незалежність Румунії проголошено 9 травня 1877 р.). Внаслідок сприятливих для румунів обставин, що склалися з розпадом Австро-Угорської та Російської імперій, у 1918—1920 рр. територія Румунії зросла більш, аніж удвічі, а населення — втричі. Саме тоді й зав'язався вузол румуно-українських проблем.

Важливо зазначити, що правові підстави сучасних територіальних претензій румунів до України пов'язані з Версальською системою міжнародного порядку, яка діяла у XX ст. між двома світовими війнами і яка аж ніяк не враховувала інтереси українців. Пакт Рибентропа—Молотова 1939 р. разом із Мюнхенською угодою 1938 р. фактично поклали кінець Версальській мирній системі та відкрили шляхи новій війні. В такій позаправовій ситуації під тиском радянського ультиматуму Румунія в червні 1940 р. погодилася на повернення Бессарабії та передачу Північної Буковини СРСР.

Зі здобуттям незалежності в 1991 р. Україна зіткнулася з проблемою територіальних претензій відразу з боку двох сусідніх держав — Російської Федерації, яка зазіхала на Крим і м. Севастополь, і Румунії, яка претендувала на “свої історичні території”. Ці домагання ще мали б якісь підстави, якби за точку відліку можна було брати будь-яку історичну добу — скажімо, міжвоєнний період з тогочасними фактичними кордонами. Але тоді виникає питання, чому слід обирати саме цю добу, а не часи “до Першої світової” або “після Другої світової” війн?

Інша вихідна позиція в аргументації румунів — ототожнення румунів і молдаван як одного етносу, що тяжіє до возз'єднання. Румунська статистика всіх молдаван зараховує до румунів, приблизно так само, як іноді ототожнюють українців та росіян, хоча вони і є окремими народами. Нарешті, покладений в основу територіальних претензій принцип етнічного розселення румунів, які начебто становлять більшість населення на “спірних територіях”, також не витримує критики, оскільки не може стосуватися Північної Буковини навіть довоєнної доби, не кажучи вже про сьогодення. В період румунської окупації були скасовані автономні права Буковини, і її було перетворено на румунську провінцію, українську мову — заборонено, а українців — оголошено “рутенизованими румунами, що втратили рідну мову”.

В 1991 р. Румунія відмовилася визнати результати референдуму про незалежність України стосовно районів, на територію яких вона претендувала, і закликала етнічних румунів — мешканців цих районів бойкотувати український референдум. Румунія заявляла, що кордони між румунською та українською територіями, що пролягають по Дністру, визначені СРСР в односторонньому порядку та нав'язані Румунії під загрозою зброї і тому не можуть бути визнаними. Заява румунського парламенту, в якій і Північна Буковина, і деякі райони Одеської області проголошувалися “румунськими територіями”, супроводжувалась закликами до парламентів та урядів інших держав не визнавати приналежності до України цих “спірних територій”.

Врешті-решт, завдяки зусиллям української та румунської дипломатії Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією було підписано 2 червня 1997р., що в цілому зняло на-

пругу на міждержавному рівні між обома країнами та затвердило нові зміни в європейському геополітичному просторі. Укладення політичної угоди між Україною та Румунією відповідає загальновизнаним нормам міжнародного права, створює умови для розвитку дружніх відносин між двома країнами.

Інше питання, що продовжує бути джерелом певної напруги в українсько-румунських відносинах — це так звана проблема захисту прав національних меншин. Час від часу в румунській пресі з'являються публікації про начебто серйозні утискування прав румунської національної меншини в Україні, про закриття румунських шкіл, заборону вживання румунської мови, тощо. Звичайно це робиться за схемою, згідно з якою слід якнайгучніше волати про “примусову українізацію”, не маючи для цього жодних вагомих підстав, щоб у міжнародній спільноті сформувалося уявлення про порушення прав національних меншин в Україні, а з іншого боку — створюються умови для подальшої румунізації відповідних українських територій.

Наприкінці 1996 р. румунський уряд оприлюднив програму, яка визначила найближчі пріоритети розвитку Румунії в економічному і політичному напрямках. У програмі є пункт про захист прав румунів, що мешкають в Україні. Причому в цьому аспекті головними завданнями є домогтися визнання Україною статусу корінного населення для румунської меншості, репатріації та відшкодування збитків українською стороною депортованим румунам і їхнім нащадкам. У програмі йдеться про забезпечення в Україні в повному обсязі прав людини, передбачених Рекомендацією 1201 Ради Європи, проте в той же час про зобов'язання румунської сторони щодо українського населення Південної Буковини (Сучавський повіт) та Марамощини (Мармурський повіт) у цьому документі й не згадується.

Виконання пункту про захист прав румунської меншини в Україні передбачає реалізацію цілої низки заходів, серед яких головним є поступова зміна проукраїнської орієнтації населення так званих історичних румунських територій на прорумунську, що може створити можливість для підняття в майбутньому питання про зміну кордонів мирним шляхом.

Визнаючи принцип непорушності кордонів з Україною, Молдовою тощо, офіційний Бухарест не виключає можливості перегляду кордонів мирним шляхом на основі домовленостей, що вважається припустимим згідно з Гельсінкським Актом. Тобто, йдеться про сценарій приєднання до Румунії територій сусідніх держав, подібний до того, за яким відбувалося об'єднання Німеччини, розпад СРСР, Югославії, Чехословаччини тощо.

Що стосується Молдови, то, з огляду на перспективу входження Румунії в ЄС і НАТО, принагідно ідеї об'єднання з Румунією для значної частини молдаван зростатиме, оскільки таким шляхом вони без особливих зусиль опиняться в середовищі європейських наро-

дів. Такий хід розвитку подій виглядає цілком вірогідним з погляду, що молдаване і румуни є православними за традиційною вірою, мають практично єдину мову на латинській основі, спільну культурну та історичну традицію. У румунських мас-медіа превалує думка, що об'єднання Румунії та Молдови — це лише справа часу. За певних умов цей процес може набути відчутного прискорення. Зокрема, на тлі прогресуючої економічної кризи та погіршення життєвого рівня населення Молдови возз'єднання може бути представлено як єдино можливий вихід для виживання нації. Залежно від успіху реалізації економічних реформ у Румунії, а також просування її до ЄС, зацікавленість Молдови в розвитку її стосунків з Румунією зростатиме.

Побоювання “румунізації” Молдови спровокували утворення самопроголошеної Придністровської республіки, хоча фактично остання виникла внаслідок переважної орієнтації правлячої еліти промислово розвиненої придністровської зони на єднання з Росією. Ситуація в Молдові істотно змінилася після перемоги комуністів на парламентських виборах, що стала результатом їх успішної передвиборчої кампанії на тлі поглиблення внутрішньополітичної й економічної кризи в країні. Але, попри те, що в передвиборчих заявах комуністи наголошували на двох позиціях — наданні російській мові статусу державної та приєднанні Молдови до Союзу Росії і Білорусі, — нові лідери країни розуміють, що прискорений рух у напрямку вирішення цих питань може викликати невдоволення значної частини населення Молдови та підсилити імовірність консолідації правих сил.

Аналіз характеру комуністичних рухів у пострадянському просторі свідчить, що комуністичні гасла є перш за все певним знаряддям здобуття влади для політичних сил, які грають на ностальгічних настроях частини населення, але самі ці політичні сили за своєю суттю мало чим відрізняються від тієї частини колишньої радянської політичної еліти, яка взяла на озброєння інші гасла, зокрема національно-демократичного або ліберального спрямування. Відповідно до цього можна сподіватися, що нова політична верхівка Молдови поступово усвідомлюватиме свої владні та економічні інтереси дещо в іншому напрямку, аніж в російському, і почне шукати шляхи їх реалізації на західному зовнішньополітичному векторі.

З точки зору українських інтересів ініціативу ОБСЄ, яка прив'язує процес розширення можливостей економічного співробітництва з Молдовою до подальшого поступу в переговорному процесі з Придністровською республікою, слід вважати найкращою з-поміж інших ініціатив врегулювання придністровської проблеми. При остаточному вирішенні придністровської проблеми політична лінія ОБСЄ є вагомшою, ніж російська, і більш відповідає стратегічним інтересам України. Позиція України незмінно ґрунтується на безумовному до-

триманні принципів територіальної цілісності, суверенітету та непо-рушності існуючих державних кордонів Республіки Молдова. Парламент Молдови ратифікував українсько-молдовський договір про державний кордон.

Стратегічно важливим напрямом зовнішньої політики України є південно-східний вектор, відповідно до якого наша держава розвиває перспективні взаємини з країнами Чорноморсько-Каспійського регіону, Середнього Сходу, Центральної та Південної Азії, країнами Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР). Діючи в цьому напрямі, Україна знаходить нові можливості для власної зовнішньополітичної та економічної активності, залучає до співпраці нових перспективних партнерів. Фактично наша держава вже стає важливою ланкою в розбудові євразійської системи транспортних та енергетичних комунікацій. У своїй зовнішньополітичній діяльності Україна враховує і факт переміщення центру тяжіння світової економіки в Азіатсько-Тихоокеанський регіон. Робота над концептуальними засадами нашої стратегії в цьому просторі ще далека від завершення, а практичні проблеми, які тут виникають, потребують нетривіальних підходів і рішень.

Діяльність України в південному стратегічному напрямі її національних інтересів поки що найменше розвинута, але, з огляду на перспективи, цей напрямок є найбільш привабливим. За сприятливих умов Україна може здійснювати торговельно-економічну експансію на Південь і з часом зайняти важливе становище серед країн Чорноморського басейну. Через Південь Україна виходить у широкий світ країн Близького Сходу, Азії та Африки, через Європу Україна може спілкуватися з Північною і Південною Америкою, через країни СНД лежить її шлях до країн Далекого Сходу, в Китай. Але геополітичні інтереси України в цих регіонах зможуть визначитися, можливо, тільки тоді, коли будуть реалізовані інтереси держави в більш близькому оточенні. На сьогодні ми можемо тільки намітити власні економічні інтереси в країнах Африки та Південної Америки.

Посилення зовнішньополітичної активності України в інших регіонах світу сприятиме поліпшенню соціально-економічної ситуації в межах країни, оскільки підвищить зайнятість населення в різних галузях виробництва і надасть нові можливості для економічного розвитку, а також — послабить в країні соціально-політичну напруженість, адже суспільство отримає замість існуючої біполярної (Росія, Захід) іншу — більш багатопланову конфігурацію взаємодії держави із зовнішніми політичними силами.

Стратегічно важливе для України значення Чорноморського регіону полягає в тому, що через нього проходять основні транспортні комунікації, які поєднують розвинені цивілізаційні центри Європи з країнами Середнього Сходу та Центральної Азії, багатими на сиро-

винні ресурси, і ведуть до ринків країн Індійського океану й Азіатсько-Тихоокеанського регіону. Українська держава має давню історичну традицію у налагодженні стосунків із країнами Чорноморського регіону. За часів Київської Русі стрижневою віссю її чорноморської геополітики були стосунки з Візантією. Монголо-татарська навала спричинила суттєві зміни в розстановці політичних сил, і Україна-Русь була позбавлена тоді можливості здійснювати власну політику в Чорноморському регіоні.

Із заснуванням Османської держави й утворенням Кримського ханства Україна була змушена чинити постійний опір вторгненням загарбників з Півдня, у зв'язку з чим утворилася козацька Запорозька республіка. Згодом козацтво відіграло значну роль у створенні української Гетьманської держави. Україна на той час була локальною регіональною силою, а її зовнішньополітичні інтереси спрямовувалися на утвердження власної державності. Із втратою козацької державності чорноморські інтереси України “розчиняються” у чорноморських інтересах Російської, а згодом — радянської імперії. Короткочасне існування Української Народної Республіки в 1918—1920 рр. не дало можливості виявити її зовнішньополітичні інтереси повною мірою.

Приєднавши Лівобережну Україну за Андрусівським договором 1667 р., Московська держава (з 1721 р. — Російська імперія) отримала значні можливості для експансії в чорноморському напрямі. Цей напрям стає однією з основних домінант російського військово-політичного просування у XVIII—XIX ст. Геостратегічною метою Росії тривалий час було оволодіння чорноморськими протоками. В роки Першої світової війни ця мета була як ніколи близька до реалізації.

Слабші державні утворення Чорноморського регіону за складних історичних умов, що постійно змінювалися, не спромоглися стати значною політичною силою й змушені були шукати зовнішнього заступництва або ж мали пристосовуватися до інтересів сильніших — Османської, Російської, Австрійської імперій, які боролися за політичне лідерство в регіоні, використовуючи ресурси місцевих народів. Важливо, що тривалий час Візантія, а потім Османська і Російська імперії (кожна по-своєму) підтримували певну політичну й культурну єдність більшості країн регіону або їхніх частин, здійснюючи при цьому насильницьку культурну асиміляцію місцевого населення.

У соціально-політичному сенсі можна говорити про наявність у регіоні принаймні трьох рівнів геополітичної ідентичності. На першому, цивілізаційному, маємо справу з розподілом ідентичності відповідно до традицій ісламської та православної цивілізацій. Другий шар визначений схемами ідентичності, сформованими в часи модернізації радянського взірця й які ще й сьогодні значною мірою присутні в менталітеті широких верств населення та політичних еліт регіо-

ну. Третій рівень ідентичності пов'язаний із ліберально-демократичними схемами поведінки та мислення. Він поступово поширюється в регіоні разом із новим колом модернізації та втягуванням регіону в світовий економічний простір. Переплетіння різних тенденцій, що репрезентують нині той або інший рівень, і визначає ситуативну складність регіональної геополітики, обумовлюючи виникнення точок напруги та конфліктних протистоянь.

Прийнято вважати, що в останнє десятиліття геополітичне протистояння в світі (у тому числі й у Чорноморському регіоні) по лінії “Захід — Схід” змінюється протистоянням по лінії “Північ — Південь”. Як правило, останнє асоціюється з дією ісламського чинника. Але нині ситуація в регіоні, вочевидь, є ще більш складною, оскільки в пострадянському просторі один тип конфронтації накладається на інший і утворюється відповідна конфігурація балансів та відносин, з якою європейсько-азіатський світ упродовж усієї своєї історії ще не стикався.

Джерелом нестабільності в регіоні залишаються конфлікти, що заважають встановленню тісного співробітництва між країнами регіону, гальмують їхню повномасштабну участь у міжнародних інституціях і спричинюють значні економічні труднощі в розвитку регіональних (політичної та економічної) інфраструктур.

З огляду на важливість вирішення проблем, пов'язаних із розбудовою транспортно-енергетичних магістралей в Чорноморсько-Каспійському регіоні, зростанням потоків міграції з країн Сходу та боротьбою з наркобізнесом, поширенням ісламського фундаменталізму та появою нових конфліктонебезпечних зон у цій частині світу, зацікавленість США й західних країн у стабільності та безпечному розвитку країн регіону зростає, й одним із важливих та ефективних механізмів врегулювання регіональних міждержавних відносин може стати контроль з боку євроатлантичної системи безпеки. Зона відповідальності НАТО вже включає Балкани, де країни Альянсу виявили готовність до рішучих і активних дій. Дедалі більшу увагу Північноатлантичний альянс починає приділяти й транскавказьким країнам, з якими він підтримує відносини партнерства. Відбувається й переосмислення майбутньої ролі НАТО в Чорноморсько-Каспійському регіоні в напрямку більшої відповідальності Заходу за процеси, що тут відбуваються. Якщо прогнозувати появу значних загроз європейській стабільності та безпеці, вони можуть бути сформовані саме у цьому регіоні. Українська тема в європейських прогнозах і міркуваннях виникає вже не лише в зв'язку з процесами в Центральній Європі, а й на тлі подій, що назрівають в просторі від Адріатики до Каспію.

Інтереси України та Росії в Чорноморському регіоні стикаються при вирішенні трьох головних проблем — Кримського питання, базу-

вання Чорноморського флоту РФ в Севастополі та питання розмежування акваторії Азовського моря та Керченської протоки.

Крим є стратегічно важливим для України вузловим пунктом Чорноморського регіону на шляхах, що ведуть до Середземномор'я, Близького Сходу та Кавказу. Саме лише загроза втрати контролю над Кримом здатна завдати серйозної шкоди національним інтересам української держави. Півострів має природну захищеність, оскільки оточений морським простором і лише з північної сторони з'єднується з материком вузьким перешийком, над яким легко можна встановити контроль незначними військовими силами. І хоча у Криму мало природних ресурсів, володіння півостровом надає значні стратегічні переваги державі, яка його контролює, посилює її оборонний та зовнішній військово-політичний потенціал.

Намагання деяких російських політиків поставити під знак питання приналежність Криму Україні законних підстав не мають. Факт приналежності Криму Україні визнано законодавством РФ та підтверджено українсько-російськими угодами. Наявність значної кількості етнічних росіян в Криму не може бути підставою для їх "самовизначення", оскільки тоді слід говорити і про весь південно-східний регіон та інші області України, де також живе багато росіян.

Для розширення свого впливу в пострадянському просторі Росія запозичила й адаптувала досвід радянського керівництва в останні роки існування СРСР. Згідно цього відпрацьованого сценарію автономні формування у тій чи іншій державі, які мають проросійський характер, спочатку створюють внутрішню напруженість, яка потім легко може перейти у збройний конфлікт, і тоді Москва під виглядом захисту російськомовного населення та з метою "миротворчості" використовує в зоні конфлікту свої війська. Так було, зокрема, у Придністров'ї та в Абхазії. Для легалізації своєї участі в збройних конфліктах Росія домагалася повноважень від ООН. Її метою були поділ з НАТО сфер впливу і набуття російськими збройними силами статусу миротворчих військ ООН на всій території колишнього СРСР. Після провалу ідеї створення єдиних стратегічних сил СНД "миротворчість" стала для Росії основним напрямком використання збройних сил у пострадянському просторі.

Скільки б не складалося міфів навколо "дарунка Хрущова", тобто акту передачі в 1954 р. Криму з РРФСР до України, слід визнати, що наслідки цього рішення сприяли пом'якшенню ситуації в пострадянські часи. За умов, якби Крим продовжував існувати під опікою Москви, повернення на півострів кримських татар, розпочате напередодні краху СРСР, мало б ще більш стихійний і непередбачуваний характер¹.

Цілком імовірно, що московський владний істеблїшмент, налаштований на силові засоби вирішення конфліктів, спровокував би в

Криму ще одну Чечню. При цьому значна частина “російськомовного” населення мігрувала б на південь України та в прилеглі області Росії. Кримськотатарський етнос міг бути або винищений, або утворив би ісламсько-фундаменталістський анклав і організував рух опору. Такий рух (у поєднанні з подібним рухом у Чечні) перетворився б на осередок міжнародної нестабільності, куди стікався б і де знаходив би притулок кримінальний елемент з усього пострадянського простору. Таким чином, виникла б значно більша загроза національній безпеці як України, так і Росії. Конфліктогенність підживлювалася б також орієнтаціями збуреного кримськотатарського населення на Туреччину.

Крим — поки що економічно збитковий регіон з обмеженими ресурсами прісної води. Якби Крим перейшов до Росії, то коштів від продажу води Криму Україні вистачило б, щоб покрити власні витрати за російський газ і нафту. Малоімовірно, що Росія справді прагне приєднати Крим. Швидше за все, для Росії кримське питання є одним з важелів впливу на українську зовнішню і внутрішню політику загалом.

Належність Криму Україні на ділі сприяла пом’якшенню конфліктної ситуації на півострові. Владні структури в Києві не були прихильні до силових рішень, і тому вони вимушено пішли на створення Кримської автономії, щоб таким чином локалізувати зростаючий внутрішній конфлікт між місцевою владою і кримськотатарськими переселенцями. З іншого боку, це була поступка кримським сепаратистам, які прагнули повернення півострова під опіку Москви. Відбулася часткова взаємна нейтралізація сил, і конфлікт не набув серйозного розмаху. На той час Київ отримав стратегічний вииграш, оскільки зайняв позицію “стороннього арбітра”, до якого звертаються і з думкою якого рахуються обидві сторони. Втім, це не вирішувало проблем півострова.

Сильним аргументом проти надання Кримській АР етнонаціонального статусу є домінування “російськомовного” населення в Криму. Власне, йдеться не про росіян або українців, а саме про “російськомовних” — позаетнічний прошарок населення, складений з переселенців з усіх регіонів СРСР. Його важко спокусити ідеями, замішаними на російському або українському націоналізмі, але легко викликати в нього ностальгію за колишніми часами відносного добробуту та спокою, чим і користується комуністична пропаганда. Втім, російські націонал-патріоти також не відмовляються від ідеї перетворення Криму на суто російську національну автономію з підтриманням постійної загрози її відокремлення від України. У вигляді АР Крим існує фактично як російськомовне пострадянське напівдержавне утворення, що виникло в результаті компромісу інтересів політичних еліт Москви та Києва.

Наявність автономії в межах унітарної держави вже сама по собі є парадоксом. АР Крим утворено зовсім не як національно-територіальну автономію і аж ніяк не в інтересах кримських татар. Швидше за все вона створювалася якраз для протидії міграційному рухові в ситуації, коли ані Москві, ані Києву, зайнятим своїми проблемами, ніколи було перейматися ще й кримськими татарами. З іншого боку, утворення АРК упереджувало ситуацію, коли після повернення кримські татари висунули б вимогу створення національно-територіальної автономії. АРК фактично слід розглядати як своєрідний засіб зміцнення місцевої влади для запобігання можливим небажаним наслідкам переселення кримських татар. Почасти це також і засіб самоорганізації російськомовного населення Криму для захисту своїх матеріальних і політичних інтересів. Найбільш прагматичний погляд на Кримську автономію полягає в розумінні її як механізму вирішення конфліктних суперечностей і погодження інтересів кримських татар з місцевим населенням, як засобу толерантної інтеграції кримських татар в систему українського громадянського суспільства. Якщо цю функцію АРК не в змозі виконувати, то слід замислитися над питанням про доцільність її подальшого існування.

Деякі процеси розвитку кримськотатарського суспільства можна розуміти двояко — і як природні процеси кримськотатарського національно-культурного відродження, і як нарощування політичного потенціалу кримськотатарського етносу. Існує ризик паралельного або неконвергентного розвитку місцевої кримської і кримськотатарської громад, що створюватиме реальну перспективу зростання масштабного конфлікту між ними.

Для збереження контролю над процесами в Чорноморському регіоні Росія робить все можливе для зміцнення своїх позицій на Кримському півострові. Особливого значення це набуває з огляду на перспективу транспортування каспійської нафти за умов послаблення позицій РФ в регіоні Південного Кавказу. Необхідність для РФ посилення позицій на Чорному морі мотивується і процесом подальшого розширення НАТО.

Неврегульованість кримськотатарської проблеми даватиме змогу офіційній Росії (на випадок ускладнення відносин з Україною) вирішувати дві взаємопов'язані проблеми: по-перше, підтримування етнополітичної ситуації в АРК у невірноваженому стані у разі необхідності жорсткого з'ясування стосунків з Києвом щодо Чорноморського флоту або Севастополя, а по-друге, створення атмосфери недовіри між Україною і Туреччиною з метою збільшення геополітичної ваги Росії в Чорномор'ї.

Міфи про ісламську загрозу, про меджліс як другу владу — екстремістського спрямування, про загрозу масового переселення кримських татар з Туреччини тощо, так або інакше відіграють свою негативну функцію: острах перед гіпотетичною і міфічною ісламською

загрозою обертається для України на реальну загрозу втратити Крим. Виступи промосковськи налаштованих кримських сепаратистів проти меджлису, намагання експлуатувати міф про другу владу — це наслідок прищеплених російською стороною уявлень, що саме кримські татари є “реальним ворогом”, який заважає реалізації сепаратистських намірів деяких кримських політичних сил.

Наявність численного мусульманського населення на території України само по собі не становить загрозу національній безпеці. Українські мусульмани є такими ж громадянами нашої держави, як і представники інших конфесій, і так само вони мають таке ж, як і всі, конституційне право на свободу віросповідання. Не можна також вважати загрозовим утворення ісламських політичних партій та рухів, і вони мають право на життя, таке ж саме, як і партії християнського спрямування. Якщо ж вести мову про використання релігійних організацій для підсилення зовнішніх політичних впливів на внутрішню ситуацію в країні, то слід визнати, що іслам у цьому відношенні значно програє іншим конфесіям (католицизму, московському православію, новітнім релігійним течіям тощо). Отже, немає сенсу виокремлювати “ісламський чинник” з кола інших явищ цього типу, а тим паче — оцінювати його як “загрозу”.

Про іслам окремо доречно говорити лише в етноконфесійному аспекті у зв'язку з наявністю в Україні кримськотатарського етносу, локалізованого переважно в Криму. Слід також зазначити, що іслам кримських татар не має фундаменталістського забарвлення. Загроза українським національним інтересам може виникнути не від традиційних форм самоідентифікації кримських татар, а внаслідок провадження політики “виштовхування” кримських татар з українського суспільства, тобто, якщо не будуть знайдені механізми адекватної адаптації цього етносу до умов України. Кримські татари з часу отримання незалежності Україною підтримували процес розбудови української державності, і їхня позиція значною мірою сприяла подоланню сепаратистських тенденцій в Криму. Але формування щодо них “образу ворога” сприятиме радикалізації кримськотатарського етносу і змінить його зовнішньополітичні орієнтації. За такої недолугої політики цілком можливий сценарій на зразок Чечні.

Важливо підкреслити, що в стратегічній перспективі загрозу посилення “проісламських” орієнтацій кримських татар значною мірою буде знижено або й взагалі зведено нанівець унаслідок успішної інтеграції України в Європейську спільноту та забезпечення в Україні високого рівня життя. Проісламські орієнтації не надають кримським татарам цивілізаційних переваг, а скоріше, віддаляють їх від європейської системи цінностей. Отже, важливо посилювати проєвропейську складову кримськотатарської ідентичності, переконуючи лідерів

кримськотатарського руху в доцільності співпраці для досягнення стратегічної мети.

Замість того, аби створювати з ісламу бар'єр у стосунках між народами, доцільніше було б використати приналежність кримськотатарського етносу до ісламського світу для посилення міжнародних зв'язків України з країнами Середнього Сходу і реалізації наших інтересів у цьому регіоні. Особливо це стосується проектів розбудови транспортно-енергетичних коридорів в країнах Кавказу і Центральної Азії, розвитку взаємовигідної торгівлі з ними. Слід зауважити, що з деякими з цих країн, які також традиційно належать до ісламського світу, в Україні існує домовленість про встановлення взаємин стратегічного партнерства. Отже, спекуляції навколо "ісламської загрози" здатні лише посварити нас з можливими союзниками.

В умовах Криму розгортання подій за подібним до чеченського сценарієм призвело б у кінцевому підсумку або ж до повного відокремлення Криму від України, або ж до формування на півострові анклавів ворогуючих між собою общин, подібно до того як це відбувається на Кіпрі чи в Лівані.

Перебіг переговорного процесу між Україною і РФ з приводу розподілу Чорноморського флоту свідчить про те, що головною перешкодою на шляху вирішення існуючих проблем була надмірна заполітизованість російською стороною всього комплексу питань, пов'язаних із ЧФ і статусом Севастополя. Позитивні зрушення в переговорах нерідко викликали негативну реакцію, а іноді й провокації з боку законодавчих структур Росії та представників політичного істеблішменту. Проблеми ЧФ колишнього СРСР стали для політиків і народу України чинником політичного дозрівання ².

Проблеми Чорноморського флоту і Севастополя вирішені неповністю. Частина їх була загнана в глухий кут і відкладена в часі. Таким чином на сьогодні Україна має на своїй території військову базу іншої держави. І хоча в угодах прописано термін її перебування на українській території, існують сумніви в тому, що він буде дотриманий. Підписані в травні 1997 р. угоди не визначили порядок виведення частин ЧФ РФ з нашої території. Не визначено також і порядок їхнього мобілізаційного розгортання та використання в конфліктах з третіми країнами.

Конфлікти навколо Криму, Севастополя і Чорноморського флоту — вагома складова політики Росії стосовно України. В 1991—1994 рр. Росія посилено вела боротьбу за відторгнення Криму від України. ЧФ брав у цьому активну участь. Було проведено рідкісну операцію "обрання" офіцерів і адміралів ЧФ до складу кримського парламенту. На підтримку Ю. Мешкова під час президентських виборів були виведені у море кораблі, що викликало сплеск шовінізму в Криму. Російська підтримка Ю. Мешкова на виборах в Криму не була безкорисливою. Кримський президент слухняно проводив проросійську

політику, а вже після провалу своєї місії він, як і інші, знайшов притулок у Москві. На той час Росія вже встигла втягнутися в чеченський конфлікт і тому не змогла належним чином підтримати кримських сепаратистів, що дало перепочинок українським політикам, привело до відставки Ю. Мешкова, ліквідації президентства в Криму, а в подальшому — і до повного банкрутства ідеї сепаратизму.

Включення Севастополя до складу Російської Федерації видається російським політикам значно вигіднішою справою, ніж володіння всім Кримом. У місті знаходиться низка промислових підприємств, що можуть забезпечити йому відносну самооплатність. Росія активно проникає своїми фінансами в процеси приватизації цих підприємств. Крім того, займаючи центральне місце на чорноморському узбережжі, Севастополь є природним військово-морським плацдармом і водночас має найкращі в Чорноморському регіоні перспективи розвитку торгового порту³.

Досить вагомую роль ЧФ СРСР зіграв у період “холодної війни”, а по закінченні її він втратив своє політичне значення. Але сьогодні, в умовах змін у геополітичній ситуації в регіоні, роль флоту на Чорному морі знову почала зростати. Навколо видобутку і транспортування каспійської нафти відбувається прихована боротьба різних геополітичних потуг за домінування в регіоні. Серед головних сил — Росія, яка прагне відновити свою роль, а також — Туреччина, країна НАТО, яка прагне бути провідною регіональною державою. Останню підтримують США, які нарощують свою присутність в Чорноморському регіоні, включеному до кола їхніх стратегічних інтересів.

Потрібно враховувати, що, забезпечуючи політичні й економічні інтереси Росії в даному регіоні, російський ЧФ діятиме з території України і це створюватиме як зовнішньополітичні, так і внутрішньополітичні проблеми для останньої. Так, кораблі ЧФ Росії можуть бути задіяні на підтримку Абхазької автономії, що внесе розлад у дружні взаємини України з Грузією. Без дозволу України також був надісланий російський корабель в Адріатику під час косовської кризи, що могло ускладнити стосунки України з НАТО тощо.

Та головною ланкою в проблемі Чорноморського флоту є не стільки сам флот, скільки територія його базування та інфраструктура. Зберігаючи за собою Севастополь, Росія має шанс продовжити там терміни свого перебування, а в разі поступливості української політики — одержати Севастополь у свою власність і витиснути звідти українські ВМС. РФ може продовжувати політику прихованого шантажу, періодично створюючи небезпеку конфліктів у Криму. Таким чином буде закрито Україні двері до європейських структур, бо присутність на території України іноземної військової бази, наявність територіальних суперечок — це серйозна перешкода для входження України до НАТО, як і для проведення самостійної зовнішньої політики.

Російські політики на цій проблемі пожинають політичні дивіденди, оскільки конфлікт відволікає увагу російської громадськості від внутрішніх економічних та соціальних проблем. Так, чергова ескаляція севастопольсько-флотського конфлікту почалася відразу ж після підписання мирного договору в Чечні. Цим кроком російські політики переорієнтували негативну реакцію пересічного росіянина з Чечні на Україну. Для тих російських політиків, які намагаються будь-що втриматися на російському Олімпі влади, тема Севастополя є козирною картою при завоюванні голосів на виборах.

Позитивним моментом у складних українсько-російських переговорах щодо широкомасштабного Договору було укладання угод з питань флоту раніше, ніж самого Договору. Якби останній був ратифікованим Верховною Радою до підписання пакета угод про флот, то це призвело б до гальмування вирішення проблеми базування Чорноморського флоту, що було б рівнозначно офіційному визнанню спірності українського статусу Севастополя. Держдума Росії намагалася це зробити навіть після підписання угод. Визнання території спірною, фактичне перебування на ній російських військ, фінансування міста з бюджету РФ — усе це створило б у майбутньому сприятливі для Росії умови для перегляду “спірних” територіальних питань на свою користь.

Одним з головних питань відносин між суверенними державами, що межують між собою, є цивілізоване вирішення проблеми кордонів та встановлення їхнього режиму. Найбільш неузгодженим в українсько-російських відносинах є питання визначення морських кордонів, яке безпосередньо залежить від визначення статусу Азовського моря і Керченської протоки.

Азовське море, за міжнародною оцінкою, належить до типу замкненого або напівзамкненого моря. Країни, що розташовані поблизу такого моря, повинні співпрацювати між собою в питаннях розвідки й розробки живих ресурсів, збереження морського середовища тощо, водночас вводяться певні обмеження для третіх країн щодо судноплавства, польотів, інших видів діяльності в цій акваторії. Українським національним інтересам відповідає такий спосіб визначення та закріплення правового статусу та правового режиму Азовського моря і Керченської протоки.

Але під час українсько-російського самміту в Москві в лютому 1998 р. було досягнуто домовленості щодо встановлення за Азовським морем статусу внутрішніх вод України та РФ. Разом з тим Україна пропонувала здійснити також делімітацію як Азовського моря, так і Керченської протоки. Якщо взяти до уваги міжобласні адміністративні кордони, що існували за часів колишнього СРСР, то до України мало б відійти 70 % азовської акваторії та Керченсько-Єнакіївський канал, що є єдиним шляхом, придатним для торговельного

судноплавства між Чорним і Азовським морями. Однак така делімітація була не вигідною для Російської Федерації і вона наполягала, щоб Азовсько-Керченську акваторію розглядали як цілісний господарсько-природничий комплекс спільного використання і ні в якому разі не робили його розподілу, тому що це призведе до відкриття акваторії в міжнародно-правовому відношенні та до безперешкодного доступу туди третіх держав.

ДЖЕРЕЛА і ПРИМІТКИ

¹ У результаті депортації кримських татар 18—19 травня 1944 р. було виселено 238 500 осіб. Основна підстава для виселення — колективна відповідальність усього народу за “співробітництво з окупантами”. В листопаді 1989 р. ВР СРСР прийняла Декларацію “Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, які підлягали насильницькому переселенню, і про забезпечення їхніх прав”. Кримський облвиконком схвалив постанову про виділення 8400 земельних ділянок для кримських татар, що стимулювало масштабний і погано контрольований процес переселення десятків тисяч кримських татар до Кримської області України.

² 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла постанову “Про військові формування в Україні”. Відповідно ст. 1-ї даної постанови, усі військові підрозділи в Україні (в тому числі й Чорноморський флот) переходили під юрисдикцію нашої держави. 10 грудня 1991 р. Верховна Рада України ратифікувала Договір про створення СНД, яким визначено, що військовими формуваннями неукраїнського підпорядкування на території України є “стратегічні збройні сили” колишнього СРСР, а це 43-я армія РВ СН. Ратифікувавши договір, Росія не висловила своєї претензії щодо ЧФ і таким чином визнала приналежність його Україні.

³ Український статус Севастополя і Криму визнаний світовим співтовариством, 142 держави визнали Україну в існуючих межах. Рада Безпеки ООН 20 липня 1993 р. засудила рішення Верховної Ради Російської Федерації “Про статус міста Севастополя” від 9 липня 1993 р. і визнала його несумісним зі Статутом ООН. Статус самостійної адміністративно-територіальної одиниці в складі України Севастополь отримав у 1978 р. вже відповідно до нової Конституції УРСР. Його збережено і в Конституції України 1996 р. Ні в Конституції РСФСР 1978 р., ні в Конституції Російської Федерації 1993 р. Севастополь не згадується взагалі. До 1953 р. місто фінансувалося з бюджету РСФСР. Від 1954 р. і донині Севастополь входить у держбюджет України окремим рядком.

ПОЛІТИЧНІ БАТАЛІЇ ОСТАННІХ РОКІВ

Однією з найголовніших складових політичного життя в Україні є вибори, точніше технології виборчого процесу. Спосіб, яким формується склад парламенту, для життя країни, що була тоталітарною ще вчора, має особливе значення. В такій країні демократія нерідко обмежується тільки виборами, які відбуваються раз на кілька років. У перервах між виборами громадяни майже не мають впливу на політичне життя.

Вибори 1994 р. проводилися в одномандатних округах. Сподіваючись на підтримку трудових колективів, ліві партії тоді провалили законопроект про змішану (мажоритарно-пропорційну) систему парламентських виборів. Виявилось, однак, що вони зберегли свій вплив тільки серед електорату пенсійного віку. На підприємствах з'явилися політичні діячі нової хвилі, як правило, з-поміж директорського корпусу. Тому під час перегляду виборчого закону у 1997 р. ліві вже відстоювали пропорційну модель виборів.

За цією моделлю вибори організуються і проводяться таким чином, що кожна допущена до них партія одержує кількість мандатів, пропорційну поданим за неї голосам в єдиному багатомандатному окрузі. Щоб у парламенті могла скластися депутатська більшість, побудована за належністю до однієї політичної партії або на засадах партійної коаліції, пропорційна модель виборів доповнюється прохідним процентним бар'єром. Партії, які набирають меншу від передбаченої виборчим законом кількість голосів, до парламенту не потрапляють, а подані за них голоси пропорційно розподіляються між переможцями.

Пропорційна система вигідна для партій, які мають розвинуту структуру і певний вплив у регіонах. Таких партій в Україні в 1994 р. налічувалося три: КПУ, блок соціалістів і СелПУ, Народний рух. Комуністи і соціалісти із селянами зберегли успадковані з часів КПРС структури, а Народний рух за кілька років встиг розбудувати численні організації практично в кожній області. Всі інші партії, які претендували на вплив у громадсько-політичному житті, спиралися або на "адміністративний ресурс", або на регіональні фінансово-промислові групи. Втім останні теж виникли завдяки місцевому "адміністративному ресурсу". Ще з кінця 1980-х рр. радянська номенклатура почала об'єднувати в своїх руках владу з власністю.

При обговоренні у Верховній Раді закону, на основі якого мали проводитися вибори 1998 р., фракції комуністів, соціалістів-селян і Руху відстоювали пропорційну систему виборів з якомога вищим прохідним бар'єром для партійних списків. Інші депутати не погоджувалися із законопроектом, який лобював в інтересах власної партії спікер парламенту О. Мороз. Обговорення надовго затяглося. Справу було вирішено завдяки компромісу: запроваджувалася змішана пропорційно-мажоритарна система виборів. Одна половина депутатських вакансій здобувалася в одномандатних виборчих округах шляхом індивідуальної боротьби претендентів, а друга — у боротьбі партій або партійних блоків у багатомандатному загальнодержавному окрузі.

Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 24 вересня 1997 р. встановлював для партій і партійних блоків 4-відсотковий (а не 5-відсотковий, як у Росії) бар'єр. У мажоритарних округах перемогу здобував кандидат, який випереджав суперників за поданими голосами, навіть якщо більшість виборців висловлювалася за інших кандидатів. Ця норма не відповідала демократичним принципам. Однак у конкретній політичній ситуації України без неї важко було обійтися — вона припиняла виснажливий марафон, характерний для виборчої кампанії 1994 р.

Перед виборчим циклом 1998—1999 рр. в Україні внаслідок зубожіння основної маси населення нагромадився значний протестний потенціал, який, здавалося б, гарантував перемогу представникам лівих партій як на парламентських, так і на президентських виборах. Проте високий інтелектуальний рівень українського суспільства перешкодив широкому розповсюдженню лівого популізму. Українські громадяни здебільшого реально оцінювали демагогічні обіцянки лівих партій, що разом з роз'єднаністю лівого табору робило проблематичним болгарський сценарій розвитку подій в нашій державі.

На відміну від Росії та інших країн СНД, українська складова колишньої КПРС поділилася на конкуруючі одна з одною партії, що істотно послаблювало кожну з них. На додаток, більш організована і потужна КПУ мала цілком безбарвного вождя, а меншу за чисельністю СПУ очолював лідер загальнонаціонального масштабу.

Послаблені внаслідок конкуренції з комуністами позиції О. Мороза виявилися ще більше підірваними з появою суперника в його власному оточенні. Таким опозиціонером ще у 1996 р. стала Наталя Вітренко — член президії політради СПУ і радник голови Верховної Ради з соціально-економічних питань. Спроба О. Мороза покінчити з опозицією в СПУ шляхом виключення з партії Н. Вітренко та В.Марченко тільки погіршила його власне становище. Спираючись на негласну підтримку провладних сил, які були зацікавлені в ослабленні СПУ, Н. Вітренко за два місяці спромоглася створити в

областях достатню кількість організацій (переважно з членів СПУ), щоб скликати в квітні 1996 р. установчий з'їзд Прогресивної соціалістичної партії України (ПСПУ). Демагогія і популізм “Жириновського в спідниці”, як охрестили Вітренко політологи, не знали меж. Постійно з'являючись на загальнонаціональних каналах телебачення, вона за два роки зуміла перетворити свою партію на одну з найбільш популярних серед виборців.

Оточення діючого Президента активно зайнялося й творенням власної партії. В лютому 1996 р. на основі Партії демократичного відродження, Трудового конгресу й об'єднання “Нова Україна” була організована Народно-демократична партія (НДП). Головою партії став колишній перший секретар ЦК ЛКСМУ А. Матвієнко. Керівництво НДП складалося з представників “партії влади” — О. Дьоміна, О. Ємця, Є. Кушнар'єва, І. Плюща, В. Пуштовийтенка та ін. Попри відсутність великих первинних осередків ця партія завдяки “адміністративному ресурсу” мала впливові позиції в східних, південних і центральних областях України.

З осені 1997 р. політичні партії почали оголошувати свої виборчі списки. Соціал-демократична партія України (об'єднана), яка утворилася в січні 1995 р. з трьох своїх соціал-демократичних попередниць, але налічувала навіть у сукупності лише кілька тисяч членів, оголосила список, на чолі якого стояли перший президент України Л. Кравчук і экс-прем'єр-міністр Є. Марчук. Цей крок став фатальним для голови партії, колишнього міністра юстиції В. Онопенка, але дав їй добрі шанси на успіх у виборах як у західних, так і в східних областях.

Перед виборами 1998 р. в Україні налічувалося понад півсотні політичних партій. Центральна виборча комісія допустила до участі у виборах 29 березня 1998 р. 30 політичних партій і партійних блоків.

Наявність численних претендентів на депутатські вакансії у багатомандатному загальнодержавному окрузі й потреба визначити свого обранця з-поміж багатьох прізвищ за списком в одномандатному мажоритарному окрузі створювали великі незручності. Тим більше, що одночасно проводилися вибори в органи місцевого самоврядування. Людям, особливо похилого віку, було важко зорієнтуватися в чотирьох бюлетенях, які містили надто велику кількість інформації. Тому ще під час передвиборчої кампанії партії та блоки всіляко пропагували присвоєний їм за жеребом номер, домагаючись того, щоб їхні прихильники запам'ятали його.

Як показує таблиця 1, за квотою багатомандатного загальнодержавного округу депутатські місця в парламенті розподілилися між вісьмома партіями та партійними блоками, які спромоглися подолати 4-відсотковий бар'єр. Компартія України завоювала 24,7 % голосів, тобто більше, ніж разом узяті три партії або блоки, які посіли місця від другого до четвертого.

**НОВІТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ
ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС**

Т а б л и ц я 1

Підсумки парламентських виборів 1998 р. *

Партії і партійні блоки	Всього мандатів	По багатомандатному округу	По одномандатному округу
Компартія України	123	84	39
Народний рух України	46	32	14
СПУ—СелПУ	35	29	6
Партія зелених України	19	19	—
НДП	31	17	14
“Громада”	24	16	8
ПСПУ	17	14	3
СДПУ(о)	17	14	3
Партії і блоки, які не подолали 4-відсотковий бар’єр	35	—	35
Позапартійні	101	—	101
Всього	448	225	223

* Парламент України: вибори — 98. — Ч. 2. — К., 1998. — С. 628—629. Позапартійні депутати, включені в партійні списки по загальнодержавному багатомандатному округу, порашовані у складі відповідних партій і блоків. Позапартійні депутати, обрані в одномандатних округах за списками партій або партійних блоків, включені до складу відповідних партій і блоків.

За списки кандидатів у депутати восьми партій і партійних блоків було подано 17 482 тис. голосів. За списки 22 партій і партійних блоків, які не подолали бар’єру, було подано 5 474 тис. голосів. Ці голоси стали своєрідним “призом” для переможців.

Бар’єр подолали п’ять центристських партій та блоків і лише три лівих. Голоси виборців, які висловилися на користь центристських і правих партій, що зазнали поразки, перейшли переважно до лівих партій — Комуністичної, Соціалістичної, Селянської, Прогресивної соціалістичної.

Ліві сили одержали 127 місць з 225 у багатомандатному загальнодержавному окрузі, а центристи — лише 98. Перемога лівих була прогнозованою й пояснювалася незадоволенням виборців діями влади в економічній сфері. Список НДП, який очолював прем’єр-міністр В. Пустовойтенко, зібрав лише 4,99 % голосів виборців. Тобто проурядова партія опинилася позаду Партії зелених України (5,46 % голосів), лідерів якої майже ніхто не знав. Не набагато вона випередила й створений на швидку регіональний блок “Громада” (4,68 % голосів), який очолював непримиренний противник діючого Президента України П. Лазаренко. Проурядова Аграрна партія України набрала 3,67 % голосів і не пройшла в парламент за партійними списками.

Поразка пропрезидентських політичних партій у багатомандатному загальнодержавному окрузі пом’якшувалася результатами виборів в одномандатних мажоритарних округах, де обира-

Т а б л и ц я 2

Політичне структурування Верховної Ради 14-го скликання,
1-ша сесія (травень 1998 р.) *

Парламентські фракції	Депутати, висунуті партіями-переможцями	Депутати, які приєдналися до переможців	Сукупна чисельність фракції	Частка фракції у загальному складі парламенту
Компартія України	123	—	123	27,5
Народний рух України	46	1	47	10,4
СПУ—СелПУ	35	—	35	7,8
Партія зелених України	19	5	24	5,3
НДП	31	58	89	19,8
“Громада”	24	15	39	8,7
ПСПУ	17	—	17	3,8
СДПУ(о)	17	8	25	5,6
Позафракційні	—	—	49	10,9

* Джерело — Таблиця 3.

лася друга половина депутатського корпусу. Хоча кандидати в депутати майже в кожному окрузі представляли найвпливовіші партії, більшість виборців віддала перевагу безпартійним. Уже в парламенті безпартійні депутати оголошували, якщо цього бажали, свою приналежність до тієї або іншої фракції.

Вплив “адміністративного ресурсу” на результати виборів був безсумнівним. Втручання влади у виборчий процес спостерігалось здебільшого на місцевому рівні в кланових інтересах. Дві партії ледь проскочили 4-відсотковий бар’єр. Партія прогресивних соціалістів пододала його завдяки 20,9 % голосів, набраних у Сумській області, тобто на батьківщині Н. Вітренко. Партія об’єднаних соціал-демократів опинилася серед переможців завдяки підтримці 31,2 % закарпатських виборців. Втручання президентських структур у хід голосування не було зафіксовано ні вітчизняними, ні зарубіжними спостерігачами. Аграрній партії не вистачило лише 0,33 % голосів, щоб увійти в число переможців. Влада не зуміла перешкодити й П. Лазаренкові. “Громада” здобула в Дніпропетровській області 37,4 % голосів ¹.

Політичне структурування новообраної Верховної Ради відбулося швидко. Як показує таблиця 2, воно було досить відвертим. 101 позапартійний депутат і 35 представників партій, які залишилися за бар’єром, повинні були визначити свої стосунки з фракціями партій і партійних блоків, які перемогли на виборах. Визначилися 87 з 136 депутатів, а 49 обрали статус позафракційних. Величезна більшість тих, хто визначився, надала перевагу президентській НДП. Дехто з народних обранців приєднався до кланових партій. До лівих не приєднався ніхто.

Із таблиці 2 можна бачити, що ліві фракції (КПУ, СПУ—СелПУ, ПСПУ) мали разом 175 мандатів, або 39 % від складу парламенту. Ло-

яльні до Президента України фракції НРУ, НДП, ПЗУ і СДПУ(о) мали 185 мандатів, або 41 % голосів. Фракція “Громада” і позафракційні депутати мали в сумі 88 голосів, або майже 20 %. Отже, при голосуванні були можливі різноманітні комбінації.

Розстановка політичних сил ускладнювалася й суто персональними факторами. Прогресивні соціалісти були непримиренно ворожі до очолюваних О. Морозом соціалістів, від яких відкололися. Лазаренківська “Громада” не бажала співпрацювати з народними демократами А. Матвієнка, за якими стояли В. Пустовойтенко і Л. Кучма.

Таким чином, у Верховній Раді не утворилося більшості, готової взяти на себе відповідальність за діяльність уряду. Не склалися й умови, сприятливі для законотворчої роботи. Багато лідерів фракцій мали намір висунути свою кандидатуру на посаду Президента України у виборчій кампанії 1999 р. Президентській кампанії вони підпорядковували поточну діяльність парламенту, наскільки це залежало від кожного з них.

Напруження майбутньої кампанії відчулося вже під час виборів голови Верховної Ради. “Спікеріада” тривала майже два місяці, було проведено 18 голосувань. Лише 7 липня 1998 р. головою парламенту обрали О. Ткаченка.

Заміщення всіх інших ключових посад у парламенті здійснювалося під впливом нового спікера. Першим заступником голови Верховної Ради було обрано колишнього другого секретаря ЦК КПУ А. Мартинюка, заступником — радника Президента України, бізнесмена В. Медведчука. Комуністи очолили шість комітетів Верховної Ради, “Громада” — чотири, соціалісти — два.

Першим постраждав у політичній боротьбі в Україні напередодні президентських виборів Павло Лазаренко. Коли вийшли на поверхню численні факти привласнення ним державних коштів в особливо великих розмірах і відповідні матеріали були передані у розпорядження Верховної Ради України, П. Лазаренко втік за кордон. 17 лютого 1999 р. Верховна Рада прийняла постанову “Про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності та арешт народного депутата Лазаренка П. І.” Після цього “Громада” втратила політичний вплив і розкололася. Ю. Тимошенко з частиною “громадівців” утворила нову фракцію “Батьківщина”, перетворену восени 1999 р. на однойменну партію.

Розколовся й Народний рух України — партія, яка мала особливі заслуги у творенні незалежної України. Загибель в автокатастрофі лідера партії В’ячеслава Чорновола не припинила внутрішньопартійної боротьби. Рух поділився на дві партії, одну очолив Юрій Костенко, другу — Геннадій Удовенко.

У боротьбі за президентську посаду Євген Марчук зробив спробу використати апарат СДПУ(о). Однак партія, очолена з жовтня 1998 р.

В. Медведчуком, солідаризувалася з діючим Президентом України, який мав намір балотуватися на другий строк. Є. Марчук змушений був покинути об'єднаних соціал-демократів і шукати собі інших політичних союзників.

Перед президентськими виборами з парламентської фракції НДП вийшло багато депутатів, включно з партійним лідером Анатолієм Матвієнком. Частина народних демократів разом з деякими позафракційними депутатами утворила досить впливову фракцію “За відродження регіонів”.

На старті президентської кампанії серед претендентів правого спрямування найбільшим впливом користувався Є. Марчук. Після загибелі В.Чорновола претендентами від правих партій могли стати Ю. Костенко і Г.Удовенко, але їхня популярність за межами власних нечисленних партій не була високою.

Серед претендентів лівого спрямування безсумнівним лідером був О. Мороз. Проте вже на старті кампанії йому завдав відчутного удару О. Ткаченко: за безпосередньою вказівкою останнього СелПУ вийшла з Лівого центру. О. Мороз намагався чинити опір, але 9 грудня 1998 р. Конституційний Суд визнав неконституційними зміни до регламенту, що забороняли утворення фракцій партіям, які не здолали 4-відсоткового бар'єру.

При розгляді питання про позбавлення П. Лазаренка депутатської недоторканності О. Мороз не взяв участі в голосуванні. Діючи за його інструкціями, 21 член соціалістичної фракції з 24 не підтримав відповідну парламентську постанову. Пояснюючи свою позицію, Мороз висловив твердження, які були негативно сприйняті громадською думкою. Зокрема, він заявив: 1) звинувачення проти П. Лазаренка є дріб'язковими порівняно з тими зловживаннями, що спостерігаються на енергоринку і в економіці України загалом; 2) корупція в Україні не зникне з притягненням П. Лазаренка до відповідальності; 3) звинувачення проти П. Лазаренка висунуті лише тому, що він “перестав годити” чинному Президентові².

Виборча кампанія характеризувалася надзвичайним напруженням і призвела до майже повного паралічу законотворчої діяльності парламенту. Однак самі вибори 31 жовтня 1999 р. пройшли спокійно. Міжнародні спостерігачі констатували, що порушення виборчого закону мали несуттєвий характер і не вплинули істотно на результат.

Як і очікувалося, перший тур не виявив переможця, який зміг би набрати понад половину голосів виборців. Виявилось, що два суперники далеко випередили всіх інших. Л. Кучма набрав 36,49 % голосів, а П. Симоненко — 22,24 %. Незважаючи на харизму Н. Вітренко, О. Мороз посів третє місце серед претендентів з 11,29 % голосів. Проте він далеко відстав не тільки від діючого Президента, але й від основного суперника по лівому табору.

Політик, якого найбільше боялося президентське оточення, програв свої останні, як він відчував, вибори. Тому, мабуть, він не зміг стримати емоцій і заявив, що ті, хто голосував за Кучму, “ще не дозріли до народу, є просто людьми, населенням, не піднялися над собою”³.

Н.Вітренко залишилася на четвертому місці (10,97 % голосів), Є. Марчук — на п'ятому (8,13 %), Ю. Костенко — на шостому (2,17 %), Г.Удовенко — на сьомому (1,22 %).

Незважаючи на відносний успіх Л. Кучми, перший тур виборів дав перевагу представникам лівих сил. Це різко загостило політичне становище напередодні другого туру. Виявилось, що країна стоїть перед вибором: або підтримати курс ринкових реформ, або зробити спробу повернутися в минуле. Ця дилема перетворила президентську кампанію зі змагання окремих політиків, яким вона була в першому турі, на референдум з найбільш доленосного питання: йти до ринку і демократії чи відтворювати тоталітарний лад?

Аналізуючи результат першого туру, політологи й журналісти висловлювали різні припущення відносно змісту і характеру дій адміністрації діючого Президента України, які вплинули на склад претендентів та їх взаємовідносини між собою. Безсумнівно, що виборчий штаб Президента мав програму дій, підкріплену відповідним “адміністративним ресурсом”. Можна здогадуватися, що така програма враховувала настрої виборців, відсутність тривких організаційно-політичних зв'язків між ними, наявність могутніх регіональних кланів, народження яких закономірно випереджало формування елементів громадянського суспільства. Не слід, однак, переоцінювати можливості маніпулювання результатами виборів з боку будь-якого задіяного в них політичного діяча. Надто багато політичних сил вирувало в епіцентрі подій, і це стримувало свободу дій, спрямованих на користь одного з кандидатів.

Мабуть, президентський виборчий штаб мав на меті спрямувати хід подій за найбільш вигідним для нього російським сценарієм. Проте досягнутий результат виборів і в Росії, і в Україні пояснювався не всемогутністю “адміністративного ресурсу”, а подібністю українського і російського суспільств. Фактор суперництва лівих сил, який був практично відсутній в Росії, створював можливість появи в діючого Президента України суперника з правого табору, але цього не сталося через тяжку й тривалу економічну кризу. Як показали результати першого туру голосування, претенденти з правого табору просто провалилися.

Вирішальна проба сил відбулася 14 листопада 1999 р. Якщо в першому турі взяли участь 70,2 % виборців, то в другому — 74,9 %, тобто на 2 млн осіб більше⁴. На вибори прийшла й молодь. Активність виборців виявилася більшою, ніж на президентських виборах 1994 р. або на парламентських виборах 1998 р.

Леонід Кучма переміг лідера Комуністичної партії з переконливим результатом. За нього проголосували 15,87 млн виборців, це 56,25 % з тих, хто брав участь у голосуванні. За Петра Симоненка проголосували 10,67 млн виборців з 28,2 млн, або 37,8 %.

Порівняно з першим туром, кількість поданих за П. Симоненка голосів збільшилась на 4,82 млн. За даними екзит-полу, проведеного фондом “Демократичні ініціативи” під час другого туру, до П. Симоненка відійшло 55 % голосів електорату Н.Вітренко, 59 % — О. Мороза, 25 % — Є. Марчука; до Л. Кучми відійшло 63 % електорату Є. Марчука, 29 % — О. Мороза, 35 % — Г. Вітренко⁵.

Діючий Президент переміг у 14 областях України. Найпереконливішою була перемога в західних областях: Івано-Франківській (92 %), Тернопільській (92 %) Львівській (91 %), Закарпатській (84 %), Рівненській (77 %), Чернівецькій (73 %). Цей регіон завжди відзначався негативним ставленням до комуністичної ідеології й практики: у 1991 р. він підтримав В.Чорновола проти Л. Кравчука, в 1994 р. — Л. Кравчука проти Л. Кучми, в 1999 р. — Л. Кучму проти П. Симоненка.

У Волинській області Л. Кучму підтримало 76 %, а у Києві — 65 % виборців. Символічною була перемога Л. Кучми в Севастополі — місті військових пенсіонерів, а також у Донецькій області, де істотна частка електорату складалася з шахтарів. Не менш показовою була перемога в Сумській області, де більшість виборців у першому турі віддали свої голоси Н.Вітренко.

Перемога П. Симоненка в дев’яти областях і в Автономній Республіці Крим не була переконливою. Л. Кучма також набрав там достатню кількість голосів, щоб зміцнити свою загальну перемогу. За лідера комуністів висловилося більшість виборців восьми областей — Вінницької (59 %), Полтавської (58 %), Чернігівської (56 %), Луганської (54 %), Херсонської (53 %), Кіровоградської (53 %), Черкаської (52 %), Запорізької (50 %). У Миколаївській області він теж переміг з 49 % голосів. Усе це свідчило про серйозний розкол в українському суспільстві, викликаний прорахунками в реформаторській діяльності Л. Кучми і підтримуваних ним політичних сил. Мандат на другий термін зобов’язав Президента, як це він сам визнав, більш рішуче поставитися до вирішення існуючих проблем.

У ході передвиборчої кампанії Л. Кучма заявляв, що звернеться до народу з питанням про довіру Верховній Раді й з пропозиціями внести до чинної конституції ряд поправок, які сприяли б утворенню парламентської більшості та конструктивному співробітництву Президента і прем’єр-міністра з Верховною Радою. Після переобрання Л. Кучма видав указ про проведення 16 квітня 2000 р. референдуму. На референдум глава держави виніс шість питань, на які треба було відповісти “так” або “ні”:

— про недовіру Верховній Раді 14-го скликання і внесення відповідних змін до Конституції (можливості розпуску парламенту шляхом проведення відповідного референдуму Конституція не передбачала);

— право розпуску Верховної Ради Президентом, якщо вона протягом місяця не зможе утворити парламентську більшість або протягом трьох місяців не зможе затвердити бюджет, поданий урядом;

— скасування депутатської недоторканності;

— зменшення кількості депутатів з 450 до 300;

— заснування верхньої палати парламенту як представника інтересів регіонів;

— прийняття нової Конституції на референдумі.

Паралельно з опрацюванням указу про референдум глава держави розпочав наступ на парламент. Депутати від лівих партій разом з частиною депутатів від правих партій не погодилися на те, щоб формування нового уряду знову було доручене давньому соратникові Президента В. Пустовойтенку. 23 грудня Верховна Рада 296-ма голосами дала згоду на призначення іншої кандидатури, яку вніс Л. Кучма, — голови Національного банку України Віктора Ющенка. За нього висловилися навіть частина депутатів від СелПУ і “Лівого центру”. О. Мороз при голосуванні утримався, однак зазначив, що В. Ющенко уособлює не клановий, а ліберальний напрямок розвитку країни ⁶.

24 грудня Верховна Рада продовжила лінію на співробітництво з виконавчою владою: керівники 11 фракцій парафували сенсаційну угоду про утворення більшості й відставку спікера О. Ткаченка та його першого заступника А. Мартинюка. Депутати більшості зобов’язалися підтримати курс реформ і взаємодіяти з урядом В. Ющенка.

Тим часом на українській політичній сцені тривала гра без правил. У ситуації, що склалася, О. Ткаченко почав діяти зовсім не так, як це личить політикові. Невідомо й досі, на що він розраховував, позбувшись підтримки більшості депутатів.

Усі пам’ятали виснажливу “спікеріаду”, в ході якої О. Ткаченко став на чолі керівництва Верховною Радою. Тепер він влаштував не менш виснажливий спектакль, аби не допустити голосування за довіру голові парламенту. Згідно з регламентом для зміни керівництва парламенту необхідно було зафіксувати кворум — дві третини депутатів, присутніх в залі засідань. Кожного разу, коли поставало питання про голову, ліві партії не реєструвалися, створюючи ситуацію, яка в футболі називається “поза грою”. Одночасно спікер безпardonно порушував регламент: або відмовлявся надавати слово депутатам, які могли, коли був наявним зареєстрований кворум, запропонувати зміну керівництва парламенту, або не ставив вже внесену таку пропозицію на голосування. Дні йшли за днями, але сформована більшість не могла проявити себе.

“Більшовики”, як негайно охрестили створену більшість журналісти, змушені були покинути приміщення Верховної Ради по вул. М. Грушевського і перебазуватися в Український дім на Європейській площі. “Меншовики” продовжували перебувати в приміщенні Верховної Ради, але не могли працювати через відсутність кворуму.

21 січня 2000 р. 239 депутатів, що зібралися в Українському домі, проголосували за зміну регламенту та відставку спікера і його першого заступника. Після цього заступник голови Верховної Ради В. Медведчук разом із координатором більшості Л. Кравчуком почав переговори з фракціями про переобрання всіх керівних осіб: спікера, його заступників і голів комітетів. Мова йшла про те, щоб меншість, яка саботувала роботу парламенту, була позбавлена всіх посад у його керівництві.

1 лютого більшість, яка зросла до 255 депутатів, зібралася на пленарне засідання в Українському домі й офіційно затвердила досягнуті “в пакеті” домовленості про всі нові призначення: головою Верховної Ради було обрано Івана Плюща (НДП), першим віце-спікером — Віктора Медведчука (СДПУ(о)), віце-спікером — Степана Гавриша (“Відродження регіонів”). Було переобрано керівництво восьми комітетів, які раніше очолювали представники лівих партій.

Одночасно Верховна Рада ухвалила новий порядок обчислення скликань — тепер воно починалося зі складу Верховної Ради, сформованого на перших вільних виборах 1990 р. Цей склад депутатів приймав Декларацію про державний суверенітет і Акт проголошення незалежності України. Отже, на дев'ятому році існування незалежної держави Верховна Рада відмовлялася від існуючої з 1937 р. лічби своїх скликань.

До Кодексу законів про працю були внесені зміни: скасовувалися неробочі дні 7 і 8 листопада “на честь свята Великої Жовтневої соціалістичної революції”. Депутати ухвалили також постанову про заміну радянської символіки на фасаді будинку Верховної Ради державною символікою незалежної України. Під час ремонту фасаду влітку 1999 р. деякі депутати пропонували збити з фасаду рельєф державного герба УРСР. Однак О. Ткаченко і не подумав поставити тоді це питання на голосування, що означало свідоме примирення парламенту з радянською символікою.

Ліва меншість парламенту не визнала рішень, які журналісти називали “оксамитовою революцією”. Неприйняття нового керівництва Верховної Ради ліві аргументували порушенням регламенту: рішення про його обрання приймалися за відсутності потрібного кворуму. Те, що регламенту не дотримувався сам О. Ткаченко, вони до уваги не брали. Однак Міністерство юстиції визнало дії більшості в ситуації, що склалася, легітимними. Цим правова колізія була вичерпана.

29 лютого 2000 р. повинна була розпочатися п'ята сесія Верховної Ради 3-го скликання. У відновленні роботи парламенту були однаково зацікавлені всі депутати. Якби протягом місяця Верховна Рада не змогла розпочати спільні засідання, Президент, згідно з Конституцією, міг би розпустити її. Тому ліві фракції змушені були погодитись з переобранням керівництва парламенту і зареєструвати свою присутність в залі засідань.

Початок п'ятої сесії ознаменувався зникненням трьох парламентських фракцій, чисельність яких скоротилася нижче критичного рівня (14 депутатів): прогресивних соціалістів, "Громади" і СелПУ. Щоб врятувати фракцію О. Ткаченка, комуністи відрядили до неї сімох депутатів. Але п'ятеро "селян" незабаром об'єдналися з депутатами від мажоритарних округів (які визнали вигідним для себе покинути об'єднаних соціал-демократів) і утворили нову фракцію "Солідарність" на чолі з бізнесменом П. Порошенком.

Внаслідок майже безперервних переходів депутатів з фракції у фракцію Верховна Рада 3-го скликання стрімко змінювала своє обличчя. Чітко визначилась основна закономірність: істотно зменшилась кількість депутатів, які представляли лівий фланг — з 175 у травні 1998 р. до 132 у вересні 2000 р. Натомість зміцнювалися фракції, побудовані за клановими інтересами. Комуністи залишилися найбільшою фракцією (115 депутатів), а далі фракції розташувалися в такому порядку: "Трудова Україна" (46), "Відродження регіонів" (38), об'єднані соціал-демократи (33), "Батьківщина" (30), "Солідарність" (27), народні демократи (21), Український народний рух (21), Народний рух України (20), зелені (17), соціалісти (17), "Реформи-Конгрес" (15), "Яблуко" (14) ⁷.

Боротьба навколо призначеного на 16 квітня 2000 р. референдуму показала, що палітра політичного життя після президентських виборів стала різноманітнішою. Раніше на перший план виступало протистояння між лівими та правими політичними силами, в якому праві виступали більш-менш консолідовано. Тепер же всередині правого табору відбулося розмежування. Намір Президента України шляхом референдуму зміцнити свої позиції за рахунок Верховної Ради не сподобався тим фінансово-промисловим групам, які були "на відстані" від виконавчої влади. Повторилася у дзеркальному відображенні (щодо Л. Кучми) ситуація 1993 р.: тоді Л. Кучма на посаді голови уряду протистояв Президентові, тепер же він, як Президент, сам став відчувати опозицію з боку прем'єр-міністра.

Однак це протистояння мало інші підстави. В часи президентства Л. Кравчука воно спричинювалося відсутністю розмежування функцій між Кабінетом міністрів і Адміністрацією Президента, тепер же — розбіжністю пропрезидентських і проурядових фракцій у Верховній Раді. Яскравим проявом цього стало призначення голови фракції "Батьківщина" Ю. Тимошенко на ключову посаду в уряді проти

волі Президента. Та розбіжності між Л. Кучмою і В. Ющенком не мали особистісного характеру.

Намітилося також розмежування правих фракцій парламенту на пропрезидентські й проурядові, що було пов'язано з ініційованим Президентом референдумом. Фракції, які боялися надмірного посилення президентської влади після впровадження результатів референдуму в політичне життя, шукали собі союзника в особі прем'єр-міністра.

Справді, позитивна відповідь на всі питання референдуму давала можливість Президентові сконцентрувати в своїх руках владу, порівнянню з тією, яку мав глава держави в Росії. При цьому порушувалася ретельно виписана в Конституції система противаг і стримувань. Наскільки це було доцільно з точки зору історичного прогресу?

Менталітет і соціальна структура українського суспільства змінювалися надто повільно. Будучи віддзеркаленням суспільства, Верховна Рада спочатку була опанована лівими фракціями, які закликали повернутися в минуле, потім (практично без переходу і навіть з тим же складом депутатів) у ній почали зміцнюватися олігархічні фракції.

Для олігархів ринкові реформи були потрібні лише в обмеженому вигляді. Їх влаштували номенклатурний капіталізм і монополістичне, без усякої конкуренції з боку вітчизняних або зарубіжних підприємців, розпорядження економічними ресурсами країни. Вони теж, як і ліві, прагнули до минулого, але не радянського, а ще дорадянського (ідея постіндустріального, соціально орієнтованого суспільства була для них чужою).

Отже, з точки зору історичного прогресу, теоретично доцільно було б, аби парламент, опанований політичними силами, що представляли інтереси фінансово-промислових груп, які не контролювалися законодавством, мав істотну противагу у вигляді сильної президентської влади.

Не переймаючись не зовсім зрозумілими для західних спостерігачів реаліями українського життя, Рада Європи офіційно висловила занепокоєння з приводу того, що референдум порушує баланс влади. Найбільшу тривогу міжнародних організацій викликало питання про недовіру Верховній Раді й надання Президентові права на її розпуск. Незрозумілим залишалося й останнє питання — про прийняття нової Конституції на референдумі.

Непростою справою здавалася й реалізація рішень референдуму на випадок позитивної відповіді на поставлені питання. Імплементацию наслідків референдуму Конституційний Суд поклав на парламент. Втручання Конституційного Суду виявилось необхідним, тому що закон про референдум був прийнятий у липні 1991 р. (тобто ще за часів існування Радянського Союзу) і тому мав багато розбіжностей з чинною Конституцією України.

Опозиція звернулася до Конституційного Суду з проханням визначити відповідність формулювання поставлених питань нормам Основного закону. Суд зняв перше і шосте питання, які викликали особливо багато критичних зауважень всередині країни й за рубежом. Напруження в суспільстві після цього істотно послабилося.

У тих областях, де переміг на президентських виборах П. Симоненко, Л. Кучма познімав з посад голів адміністрацій. Місцева влада сприйняла це як вказівку на максимальне використання “адміністративного ресурсу” в ході референдуму. Було допущено дострокове голосування, при якому технічно неможливо проконтролювати фальсифікацію результатів. Такою можливістю в областях скористалися максимально — в цілому по Україні достроково проголосували 54 % громадян⁸.

16 квітня 2000 р. Всеукраїнський референдум дав позитивні відповіді на всі чотири запитання. Однак наслідки голосування не переконали тих політиків, які протестували проти розширення повноважень Президента України.

Для імплементації результатів референдуму вимагалася конституційна більшість голосів. За звичайних умов президентська команда в парламенті не змогла б зібрати такої більшості, проте в даному випадку йшлося про реалізацію народної волі, хай навіть фальсифікованої, як це вважало багато депутатів. Через це, щоб демонстративно не йти проти волі народу, противники розширення повноважень Президента зволікали.

Імплементація результатів референдуму могла стати неактуальною тільки в умовах гострої політичної кризи. Хоч об’єктивних підстав для такої кризи не існувало, вона все-таки спалахнула.

Офіцер президентської охорони, який (за легендою) крадькома записував на магнітофон у службовому кабінеті Л. Кучми його розмови з вітчизняними та зарубіжними політичними діячами, втік за кордон, узявши із собою касетні записи. На одній із касет була начебто записана розмова, в якій президент, супроводжуючи свої слова погрозами, вимагав від своїх підлеглих покласти край журналістській діяльності Георгія Гонгадзе — співробітника опозиційного йому інтернет-видання. Ця плівка потрапила до рук О. Мороза. Режисери справи, що стала відома в усьому світі як “касетний скандал”, подбали про те, щоб лідер соціалістів виступив у парламенті і, посилаючись на зміст записаної розмови, прямо звинуватив Президента України у причетності до зникнення журналіста, Варіанту, за яким скоєння злочину могли організувати власники плівки, О. Мороз не розглядав.

За дивних обставин знайшовся труп (так зване таращанське тіло). Ідентифікація підтвердила, що це — Г. Гонгадзе. Слідство не встановило ані обставин смерті журналіста, ані людей, причетних до його вбивства. Однак упродовж кількох місяців вітчизняна та зарубіжна преса щоденно інформувала своїх читачів про всі перипетії справи.

Цей скандал підірвав авторитет молодого держави більшою мірою, ніж корупційна справа экс-прем'єр-міністра П. Лазаренка.

Опозиція, яку можна назвати "право-лівою", оскільки в спробах повалити діючого Президента України об'єдналися партії Ю. Тимошенко, О. Мороза, Ю. Костенка і Г. Удовенка, зробила спробу "підняти маси". Проте їй не допомогли ні вуличні демонстрації, ні намети на Майдані Незалежності в Києві, ні заклики до боротьби, що лунали з контрольованих нею газет. Безрезультатними виявилися спроби загострити ситуацію шляхом кривавих конфліктів, які вчинили праві бойовики. Народні маси не піднялися і в черговий раз не дали втягнути себе в боротьбу за чужі їм політичні інтереси.

Кілька місяців протистояння призвели лише до одного — вимушеної відставки прем'єр-міністра В. Ющенка, якого права опозиція бажала зробити своїм вождем. Розглядаючи у квітні 2001 р. звіт уряду, Верховна Рада голосами 283 депутатів висловила В. Ющенкові недовіру. Президент України, згідно з Конституцією, прийняв відставку прем'єр-міністра і після тривалих консультацій з різними політичними силами в парламенті запропонував кандидатуру А. Кінаха.

А. Кінах народився в Молдавії у 1954 р., здобув спеціальність інженера-суднобудівника і багато років пропрацював на Миколаївському суднобудівному заводі "Океан". У 1990 р. від миколаївських корабелів пройшов в депутати Верховної Ради, а через два роки його було призначено представником Президента України в Миколаївській області. На виборах 1994 р. його обрали головою обласної ради народних депутатів, а в липні 1995 р. він був призначений віце-прем'єр-міністром з питань промислової політики. Після скорочення цієї посади в ході реорганізації уряду А. Кінах став президентом Українського союзу промисловців і підприємців. Від березня 1998 р. він — депутат Верховної Ради України, голова координаційної ради Конференції роботодавців України. Працював у парламенті головою комітету з питань промислової політики. Із серпня 1999 р. по січень 2000 р. був першим віце-прем'єром України.

Виступаючи 29 травня 2001 р. в українському парламенті, А. Кінах виклав основні принципи, якими мав керуватися в разі затвердження його на посаді, а також основні напрями діяльності майбутнього складу Кабінету міністрів:

- посилення соціальної спрямованості реформ;
- реформування податкової системи;
- економічно обґрунтований протекціонізм, підтримка та захист вітчизняних товаровиробників на внутрішньому і зовнішньому ринках;
- активне структурування промислової та аграрної політики, базоване на інноваційній моделі розвитку;

- забезпечення рівних умов для всіх суб'єктів господарювання;
- розробка й реалізація стратегії розвитку паливно-енергетичного комплексу;
- адміністративне реформування як складова завдання підвищення ефективності системи державної влади та формування громадянського суспільства⁹.

Після відставки В. Ющенка політологи прогнозували тривалу “прем'єриаду” за зразком “спікеріади”, яка відбувалася в парламенті в травні—липні 1998 р. Однак між висуненням кандидатури А. Кінаха та його затвердженням пройшло лише шість днів. Після доповіді відбулося голосування, і кандидатура нового прем'єра була схвалена 239 голосами (при необхідних 226).

Результати голосування були несподівані. Парламентська більшість зразка 2000 р. розпалася. Фракція комуністів заявила напередодні, що не братиме участі в голосуванні. Таку саму позицію обрала фракція “Батьківщина” Ю. Тимошенко.

Справу вирішив “Лівий центр”, який віддав А. Кінаху всі свої голоси. Пояснення лідера соціалістів щодо мотивів голосування були плутані й непереконливі, але О. Мороз в кінцевому підсумку остаточно розвалив “право-ліву” антипрезидентську коаліцію.

Без голосів соціалістів “прем'єриада” таки стала б реальністю. Хоч на засіданні були присутні 400 депутатів, в момент голосування зареєструвалося лише 276. Цілковиту одностайність у голосуванні виявили: депутатська група “Солідарність” (21 депутат) і фракції НЗУ (17), “Лівий центр” (16), НДП (16), “Яблуко” (16). Майже одностайно підтримали А. Кінаха фракції СДПУ(о) — 34 з 35 депутатів, “Демократичний союз” — 25 з 27, депутатські групи “Регіони України” — 17 з 20, “Трудова Україна” — 45 з 46. Позитивно проголосували по два депутати правих фракцій “Реформи-Конгрес” і НРУ, один депутат з Українського народного руху, 27 позафракційних депутатів, а також голова Верховної Ради і обидва його заступники¹⁰.

“Независимая газета” так коментувала це затвердження: “Анатолій Кінах — абсолютно нейтральна кандидатура, яка більш-менш влаштовує всіх представників ситуативної парламентської більшості. Депутати Верховної Ради розглядають насамперед політичний, а не економічний аспект рішення про призначення Анатолія Кінаха прем'єр-міністром. В економіці, цілком можливо, стануться зміни в бік певної лібералізації — хоча б тому, що цього вимагають близькі до Кінаха промисловці та підприємці. Що ж стосується політики, то, будучи “людиною Президента”, Кінах не стане самостійно розпоряджатися адміністративним ресурсом уряду в період передвиборної кампанії¹¹.”

У виборчих перегонах 2002 р. взяли участь 63 із 130 офіційно зареєстрованих політичних партій. 21 з них виступала самостійно, а

42 — у складі блоків. Як і попередні, ці вибори відбувалися за змішаною, тобто пропорційно-мажоритарною системою. Партії та блоки боролися за половину місць у парламенті (225). На другу половину місць претендували представники партій і блоків, а також самовисуванці в одномандатних округах.

31 березня народ сказав своє слово. 4-відсотковий бар'єр подолали лише три партійні блоки й три політичні партії. Блок “Наша Україна”, очолюваний экс-прем'єр-міністром В. Ющенком, набрав 23,8 % голосів і завоював 70 мандатів у парламенті. На другому місці з 20 % голосів і 59 мандатами залишилися комуністи. Блок “За єдину Україну!”, що його очолював глава Адміністрації Президента В.Литвин, опинився на третьому місці. Він здобув 11,8 % голосів і 35 мандатів. Серед переможців виявилися також блок Ю. Тимошенко (7,3 % голосів, 22 мандати), соціалісти (6,9 % голосів, 20 мандатів), об'єднані соціал-демократи (6,3 % голосів, 19 мандатів).

Особливістю цих виборів було те, що КПУ вперше поступилася за чисельністю завойованих мандатів іншій політичній силі. Основна лінія суперництва пролягла між блоками — “Наша Україна” та “За єдину Україну!” Перший із них лише умовно можна назвати опозиційним, а другий не приховував, що репрезентує партію влади.

Партії та блоки, які виграли вибори в єдиному багатомандатному окрузі, висунули своїх кандидатів і в одномандатних мажоритарних округах. Тут уже першість належала блоку В.Литвина, який завоював 66 мандатів. Блок В. Ющенка здобув 42 мандати, КПУ — 7, СДПУ(о) — 5, СПУ — 3. Отже, в сумі В. Ющенко в парламенті дістав 112 депутатських мандатів, В. Литвин — 102, КПУ — 66, СДПУ(о) — 24, СПУ — 23, Ю. Тимошенко — 22. Четверо депутатів-мажоритарників пройшли до парламенту від блоку “ДемПУ — Демсоюз”, який програв вибори, ще троє — від організованого мером Києва О.Омельченком блоку “Єдність”. Резервом для всіх партій стали близько сотні депутатів-самовисуванців. За них між блоками й партіями розгорнулася напружена боротьба.

Як показують результати соціологічних опитувань, українське суспільство залишається лівоконсервативним. Надто багато людей покладаються за звичкою на допомогу держави у розв'язанні власних проблем. Число тих, хто “вписався” в ринок, ще недостатнє. Це можна пояснити тільки одним: неспроможністю політичної еліти здійснювати трансформацію суспільства з якомога меншими втратами для населення. За даними опитування, проведеного після парламентських виборів фондом “Демократичні ініціативи” та фірмою СОЦИС, відповіді на питання “Якою має бути політика партії чи блоку, за який ви проголосували, щодо ринкових перетворень?” розподілилися таким чином:

— обстоювати більш швидкий рух до ринкових перетворень — 21 %;

— потрібне обережне, поступове просування до ринкової економіки — 27 %;

— потрібні не ринкові перетворення, а повернення до централізованої державної економіки — 25 %;

— вагалися з відповіддю — 27 %.

Отже, на одинадцятому році незалежності за ринкову економіку все ще висловлювалося менше половини громадян України. Навпаки, переважна більшість депутатів Верховної Ради безвідносно до партійно-блокової приналежності висловлювалася за ринок.

Верховна Рада 4-го скликання почала працювати з 14 травня 2002 р. Голова попереднього складу парламенту І. Плющ відкрив перше засідання і запросив на трибуну найстарішого за віком депутата. Після того, як 82-річна Ярослава Стецько зачитала текст присяги, депутати скріпили його своїми підписами і одержали персональні картки для голосування. Розпочалися вибори керівництва парламенту.

Співвідношення сил у Верховній Раді не давало змоги сподіватися на виникнення стабільної більшості. Однак керівники блоку “За єдину Україну!” максимально ефективно використали півтора місяці між виборами і відкриттям першої сесії парламенту — основна частина депутатів-самовисуванців приєдналася до фракції “Єдина Україна”.

В ході перших голосувань парламент поділився на дві частини. Після об’єднання з фракцією об’єднаних соціал-демократів у “Єдиній Україні” не вистачило для завоювання більшості близько двох десятків голосів. Об’єднання інших чотирьох блоків і партійних фракцій дало достатню кількість голосів, щоб нав’язувати свою волю парламенту. Однак протилежні інтереси партій, які увійшли в опозиційний блок, паралізували колективні зусилля. Проте лідери “Нашої України” не йшли на результативні переговори з блоком В. Литвина, щоб створити в парламенті ефективно працюючу більшість.

Після двох тижнів “спікеріади” лідери урядового блоку поставили на голосування власний “пакет” і домоглися його прийняття 226 голосами. За цей “пакет”, крім депутатів двох фракцій, проголосувало близько двадцяти опозиціонерів — позафракційні, представники “Нашої України”, а також безпартійний (який пройшов в парламент за списком КПУ) колишній генеральний прокурор України М. Потебенько.

Головою Верховної Ради став колишній керівник Адміністрації Президента України, голова виборчого блоку “За єдину Україну!”, історик за фахом Володимир Литвин. Першим заступником голови було обрано члена фракції “Єдина Україна”, депутата парламенту 3-го скликання, а до обрання депутатом — прокурора Донецької області

Геннадія Васильєва. Заступником голови Верховної Ради став глава фракції об'єднаних соціалістів-демократів в парламентах 3-го і 4-го скликань, почесний президент телеканалу "Інтер" Олександр Зінченко.

Одразу після "спікеріади" почалися вибори голів і перших заступників голів парламентських комітетів. Керівництво Верховної Ради могло б обрати уторований шлях — зосередити керівні посади в руках двох фракцій. Однак це означало б заблокування законотворчої діяльності парламенту, в якому урядово-президентські фракції не дістали кількісної переваги. Виснажливі переговори з усіма фракціями тривали десять днів підряд. Нарешті, 7 червня 2002 р. угода про розподіл комітетів була досягнута і закріплена результативним голосуванням. 235 депутатів проголосували за досягнутий міжфракційний консенсус, серед яких лише 89 були з фракції "Єдина Україна". 10 із 25 комітетів, у тому числі й бюджетний, відійшли до фракції "Наша Україна", сім дісталися комуністам, по два — фракції О. Мороза і Ю. Тимошенко, один — об'єднаним соціал-демократам.

В ході розподілу комітетів між політичними силами опозиційної "четвірки" відбулася не менш гостра боротьба, ніж та, яка раніше точилася між "четвіркою" й "двійкою". По суті, перед початком законотворчої роботи "четвірка" остаточно розпалася, а між "Нашою Україною" і "Єдиною Україною" намітився курс на співробітництво, який, однак, не набув розвитку.

Загострення політичної ситуації в Україні відбувалося на тлі якісних змін в українсько-російських відносинах, що сталися з приходом до влади нового президента РФ В. Путіна. Росія почала ставитися до українських проблем більш прагматично.

ДЖЕРЕЛА І ПРИМІТКИ

¹ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — К., 2000. — С. 12-3—124.

² Товариш (Київ). — 1999. — № 9 (лютий).

³ День (Київ). — 1999. — 3 листопада.

⁴ Центральна виборча комісія. Вибори Президента України 1999 р. Ін-формаційно-аналітичне видання. — К., 2000. — С. 287—288.

⁵ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — С. 189.

⁶ Там само. — С. 221.

⁷ Там само. — С. 222.

⁸ Там само. — С. 225.

⁹ Урядовий кур'єр (Київ). — 2001. — 30 травня.

¹⁰ Президентський вісник (Київ). — 2001. — 2 червня.

¹¹ Независимая газета (Москва). — 2001. — 30 травня.

ГЕОПОЛІТИЧНІ УРОКИ ТУЗЛИ

Конфлікт навколо Тузли, а фактично з приводу демаркації кордонів між Україною та Росією в Керченській протоці збури в українському суспільстві вир емоцій, в яких губився смисл проблеми. А вона полягала в суперечності між активним захистом наших національних інтересів і активним відстоюванням курсу на пріоритетність розвитку відносин України з великим північним сусідом.

Основні напрями зовнішньої політики України були затверджені українським парламентом ще в 1993 р. і з того часу не переглядалися. У зв'язку з цим, з одного боку, Верховну Раду звинувачували у небажанні модернізувати зовнішньополітичну стратегію. З іншого боку, багатьох народних депутатів звинувачували у прагненні колупатися в минулому при з'ясуванні відносин з іншими (малася на увазі Росія) державами.

Безсумнівно, документ десятирічної давності застарів. Проте при розгляді українсько-російських відносин не можна ігнорувати й спільне минуле. Адже воно є не чимось вигаданим, а реальним особистим досвідом переважної більшості українців та росіян.

На жаль, російська сторона час від часу намагається повернути колесо історії назад і такі її дії знаходять схвальний відгук у певній частині українських громадян. Вже тільки через це доводиться знову й знову “колупатися в минулому”. До Росії слід ставитися як до могутнього сусіда, як до країни, пов'язаної з нами століттями спільної долі, проте політично варто триматися від неї, як держави, подалі. Суперечності між наведеними тезами нема. Якщо ми хочемо зберегти власну ідентичність, потрібно зближуватися з державами, які не мають бажання поглинути нас.

Ми часто бідкаємося, що українська нація поділена на “східняків” і “західняків”, але забуваємо, що цей поділ є наслідком Переяслава. “Західняки” є іншими тільки тому, що перебували під пресом Росії на три століття менше, ніж “східняки”. Від 1654 р. імперська Росія позбавила гетьманську Україну ознак державності й розпочала її русифікацію. Після повалення самодержавства знову утворилася самостійна Україна, та вона тоді не змогла вислизнути з силового поля відновленої більшовиками імперії. Не треба звинувачувати в цьому виключно українських політиків. У російському силовому полі до 1989 р. перебували всі території царської імперії, навіть Польща і Фінляндія.

Радянська країна обмежувала прагнення народів до самостійного життя за допомогою батога і пряника. Пряником була формула національної радянської державності. В українській конституції проголошувалося право УРСР на вихід з Союзу в будь-який момент, однак у реальному житті компартійна диктатура тримала ситуацію з національним самовизначенням українців (як і галузі соціального життя в Україні) під жорстким контролем. Потужна в економічному й демографічному відношенні Українська РСР з великими конституційними правами й міцними традиціями визвольної боротьби становила для Кремля особливу загрозу. Тому в сталінські часи вона була значно більшою мірою, ніж інші республіки, піддана превентивним репресіям: депортаціям, терору голодом, масовим формам терору проти особистості.

Можливості використовувати масовий терор як метод державного управління вичерпалися зі смертю Сталіна. Разом з ліквідацією ГУЛАГу треба було переходити до національної політики, заснованої більше на пряниках, ніж на батогах. Найяскравішим свідченням такого повороту в політиці стало грандіозне святкування в 1954 р. 300-річчя “возз’єднання” України з Росією. Безсумнівна лібералізація політичного режиму супроводжувалася риторикою “дружби народів”, за якою приховувалося бажання нових володарів Кремля переконати українців в тому, що після “возз’єднання” вони мають усе, про що можна мріяти. Цю лібералізовану національну політику видатний український мислитель Іван Лисяк-Рудницький назвав “новим Переяславом”¹. Проте в рамках цього “Другого Переяслава” розгорнулася жорстка русифікація всіх сфер українського національно-культурного життя.

Святкування 350-річного ювілею Переяславської ради, до чого прагнула Росія, символізувало собою стару тенденцію колишнього імперського центру до поглинення України, здійснювану в якісно нових умовах сучасного світу. На відміну від періоду після 1917 р., коли регенерація Російської імперії відбувалася блискавичними темпами, нині цей процес бачиться розтягнутим у часовому вимірі. Спроби Б.Єльцина “кавалерійським наскоком” відновити попередні кордони імперії шляхом створення СНД зазнали провалу. Нові лідери Росії діяли іншим способом, але мали ту ж саму мету.

На тузлівську проблему ще не дивилися під кутом зору всієї історії формування українсько-російського кордону. А зробити це варто, і саме про це піде мова далі.

Будуючи національну державу, Центральна Рада на чолі з М. Грушевським повинна була перш за все визначити її кордони. За основу вона взяла етнографічний принцип і оголосила Україною ті губернії російської імперії, в яких українці чисельно переважали всі інші національні групи, разом узяті. Перепис населення показував,

що українців було більше в трьох губерніях Південно-Західного краю (Правобережжя), в трьох губерніях Лівобережжя і в трьох губерніях Новоросії (виходило всього вісім з половиною губерній). Центральна Рада висунула претензії тільки на материкову частину Таврійської губернії, оскільки в Криму українці не становили більшості населення. Не претендувала вона на перших порах і на Кубанську область, населення якої на дві третини складалося з українців. У 1917 р. на Кубані вже утворився власний уряд, і переговори про входження краю в Україну слід було провадити з ним, а не з Тимчасовим урядом.

Тимчасовий уряд у Петрограді не бажав дотримуватися етнографічного принципу при визначенні української автономії. Юрисдикцію Центральної Ради він визнав тільки на території п'яти губерній — на тих, з якими гетьман Богдан Хмельницький приєднався до Росії в 1654 р. Раднарком спочатку займав таку ж саму позицію. Та з виникненням потреби сформувати альтернативну національній українській державі українську радянську республіку він погодився на кордони, визначені Центральною Радою. Зіграло роль і те, що без підтримки збільшовизованих рад солдатських і робітничих депутатів, які були особливо поширені в Новоросії й на Слобожанщині, створити національну радянську республіку в Україні було неможливо.

Коли влада в Україні у черговий раз змінилася, гетьман П. Скоропадський домігся згоди Кримського уряду генерала С. Сулькевича приєднати Кримський півострів до Української Держави на правах автономного утворення. Одночасно почалися переговори про приєднання Кубані. Однак після нового захоплення України більшовиками відновилася радянська республіка в попередніх кордонах.

У жовтні 1925 р. Центральний Виконавчий Комітет СРСР передав у підпорядкування Північно-Кавказькому краю Російської Федерації два українські округи — Шахтинський і Таганрозький. Після проведення Всесоюзного перепису населення 1926 р. ЦК КП(б)У наважився звернутися до Москви з проханням повернути ці округи Україні, а також передати їй південні райони Курської і Воронежської губерній, де компактно проживало українське населення. Кількість українців у районах Російської Федерації, що безпосередньо прилягали до України (Курська і Воронежська губ., Північно-Кавказький край), становила, як засвідчував перепис, понад 2 млн осіб. Проте ЦК ВКП(б) не відреагував на боязкий демарш ².

Пізніше нарком освіти України Микола Скрипник за сприяння місцевої влади розпочав українізацію 37 районів Північно-Кавказького краю, у тому числі 19 районів Кубанського округу. Успіхи, досягнуті внаслідок проведення політики українізації, дали йому змогу знову поставити питання про переведення під юрисдикцію України Кубанського, Шахтинського і Таганрозького округів. У відповідь на

це 14 грудня 1932 р. з'явилася постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) “Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і Західній області” за підписами В. Молотова і Й. Сталіна. Українізація майже половини районів Північно-Кавказького краю характеризувалась у ній як “петлюрівська”. Діловодство місцевих органів влади, а також газети і журнали вимагалось негайно перевести з української на російську мову як “більш зрозумілу” для кубанців. Викладання в школах з нового року так само переводилося на російську мову³.

Можливо, в іншій ситуації населення й обурилося б. Проте заходи щодо деукраїнізації підкріплювалися жакливими за своєю суттю економічними заходами: конфіскацією на Кубані всіх запасів продовольства, які залишалися у селян і козаків до нового врожаю.

Терор голодом спричинив загибель сотень тисяч місцевих жителів. Українська Кубань загинула. Нащадки запорозьких козаків, які вижили в атмосфері державного терору, певною мірою ще зберегли козацькі традиції, але під пресом тоталітарної держави денаціоналізувалися (коли тузлівська проблема особливо загострилася, в українській пресі висловлювалися побоювання, що саме кубанські козаки, а не збройні сили Росії, можуть бути використані як ударна сила).

Передача Шахтинського і Таганрозького округів з України в Росію в 1925 р. пройшла майже непоміченою. Залишається вона непоміченою й сьогодні. Навпаки, передача Кримської області в 1954 р. з Росії в Україну в рамках святкування 300-річчя Переяславської ради була проведена надзвичайно урочисто. Відповідно після 1991 р. адресовані Україні вимоги повернути Крим і особливо “місто російської слави” Севастополь перетворилися на постійну і добре організовану кампанію. Вона здійснювалася роками, хоча, за домовленістю між союзними республіками, адміністративні кордони Радянського Союзу, що розпадався, ставали державними кордонами нових республік. Цей принцип не мав винятків, тому що інакше в житті новоутворених на терені СРСР держав постали б анархія та хаос. Будучи прийнятою в 1991 р., зазначена домовленість відповідала міжнародному принципові непорушності післявоєнних кордонів у Європі, закріпленому в узгоджених рішеннях Загальноєвропейської наради з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінкі, 1975).

Україна роками “пробивала” укладення Договору про дружбу, співробітництво і партнерство з Росією, в якому зафіксувалася б відсутність територіальних претензій одна до одної з боку обох сторін. Російська сторона визнавала принцип перетворення адміністративних кордонів 1991 р. на державні, але бажала отримати за свою згоду істотні поступки від України при визначенні статусу Чорноморського флоту в Криму. Як відомо, це їй вдалося.

У квітні 1999 р. Б.Єльцин поставив свій підпис під згаданим договором. Здавалося, що всі можливі проблеми у взаємовідносинах сторін вичерпані. Та виявилось, що ситуацію можна дестабілізувати оригінальним способом: будівництвом дамби в Керченській протоці навпроти Тузли. Цим кроком Росія дотиснула українську сторону в питанні про режим користування Керченською протокою і спільне використання природних ресурсів Азовського моря.

Не слід зациклюватися лише на розгляді конфліктів в українсько-російських відносинах. Безперечно, не варто забувати й про те, що обидва народи століттями перебували в одній державі та об'єднаними зусиллями відповідали на виклики історії. Московський журнал "Украинская жизнь" у липні 1914 р. вийшов з передовою статтею, в якій містилися такі знаменні рядки: "Ми повинні виявити відповідне нашому національному розвитку розуміння сучасних подій, здоровий політичний розум та організовану волю нації, що тисячами ниток — кровних, племінних, економічних та історичних — зв'язана з країною, що стоїть зараз проти Німеччини та Австро-Угорщини"⁴. Автором цієї передовиці був Симон Петлюра.

Та ось пройшло лише 3,5 роки, і головний отаман Армії УНР С. Петлюра змушений був вести війну з Росією. У безнадійній ситуації він послав на станцію Крути необстріляних юнаків, щоб зупинити війська Муравйова, які рвалися до Києва.

У 1998 р. Укрпошта мала випустити марку, присвячену 80-річчю бою під Крутами. Що це був за бій, в якій війні? Представники Укрпошти звернулися до автора цього нарису задля рецензування текстової частини марки: війна в ній визначалася як українсько-більшовицька. Щоб переконати поштових службовців назвати цю війну українсько-російською, довелося показати їм новий підручник для школи, в якому містилося неможливе для радянських часів словосполучення: українсько-російська війна. Війни (в точному розумінні цього поняття) бувають поміж державами і народами, але не поміж народом і партією.

Чи можлива українсько-російська війна в нашу епоху? В грудні 2003 р. в Лондоні відбулася міжнародна конференція "Трансформація НАТО: порядок денний для нового століття". Міністр оборони Євген Марчук, який очолював українську делегацію, в розмові з кореспондентом Української служби Бі-Бі-Сі назвав можливу війну з Росією актом шизофренії⁵. Справді, нині дуже важко уявити собі можливість розв'язання українсько-російської війни, особливо при сучасному політичному режимові в Росії. Проте режими змінюються, а Росія вже оголосила нову військову стратегію, в якій зазначається, що вона залишає за собою право на превентивний удар, у тому числі й ядерний. Хто захистить Україну, якщо владу в Росії захопить безвідповідальний політик?

У 1917—1919 рр. російські війська чотири рази (!) захоплювали Україну. Історики називали тодішні події громадянською війною. Однак насправді громадянською можна назвати тільки війну між білими й червоними російськими формуваннями на території України. Захоплення ж України російськими військами обох кольорів треба вважати міжнаціональною війною. Саме такі війни є характерними під час розпаду багатонаціональної імперії. Кожна з націй, якщо вона не може дійти згоди шляхом політичних домовленостей з іншою нацією, відстоює в таких війнах свої інтереси.

Русифікація українського народу, що почалася після Переяславської ради, набула особливої інтенсивності під час перебування України в радянській тоталітарній державі. Вона призвела, на жаль, до глибоких змін у національній самосвідомості багатьох верств українського населення, і тепер російські політичні лідери можуть розраховувати на те, що для реалізації національних інтересів своєї країни в Україні їм не знадобиться війна. Щоправда, без силової складової реалізація цих інтересів може розтягнутися на тривалий час.

У кожному номері газети “День” друкуються діаграми, які відображають результати останніх соціологічних опитувань з якої-небудь певної проблеми. Наведу результати двох опитувань, що стосуються мови.

На питання “Якою мірою Ви володієте українською мовою?” 74 % опитаних відповіли, що володіють вільно, 4 % — не володіють, всі інші володіють частково. Разом з тим, російською мовою вільно володіють 82 % громадян, і лише 2 % — не володіють. Мимоволі напрошується риторичне запитання: в якій іншій країні державною мовою володіють гірше, ніж недержавною? ⁶

Ще менш промовистими є відповіді з приводу того, якою мовою здебільшого громадяни розмовляють удома. 50 % респондентів відповіли, що українською, 48 % — російською, 2 % — іншою ⁷.

З огляду на такі реалії зрозумілою стає реакція опитуваних щодо того, чи потрібно зробити російську мову другою державною? Як свідчать результати опитування, опубліковані в газеті “День” від 21 серпня 2001 р., позитивну відповідь на це запитання дали 44 % респондентів. За даними, наведеними в тій же газеті 17 грудня 2003 р. число таких громадян зросло до 55 %. Але ж зрозуміло, що саме рідна мова корінного населення є основою міцності національної держави. Неважко спрогнозувати, беручи до уваги національні особливості України, що якщо в ній існуватимуть дві державні мови, одна з яких буде мовою сусідньої країни, то країна знову поділиться на Малоросію, Новоросію, Південно-Західний край і поки що українськомовні західні області. Для завоювання такої України армія непотрібна.

Майже всі в Росії переконані в тому, що українці і білоруси — це ті ж самі росіяни, тільки відірвані від Росії-матері на період з татаро-монгольського завоювання Київської Русі до Переяславської ради. Так вчили всі російські історики, починаючи від Татіщева, Карамзіна, Соловйова, Ключевського. Зовнішню переконливість цієї історичної схеми забезпечувала одна проста обставина: великі князі московські походили з династії Рюриковичів. За чотириста років, як пишуть і в сучасних російських підручниках з історії, виникли порівняно несуттєві етнографічні розбіжності між нащадками русичів. Возз'єднання трьох народів — російського, українського й білоруського і злиття їх в один вважається природним та бажаним. Саме такою є позиція російських націонал-патріотів, які отримали значну підтримку електорату під час останніх виборів до Державної Думи РФ. На географічних картах, які демонструвалися від їхнього імені, в межі Великої Росії з числа пострадянських країн не входили лише три країни Балтії, які вже перебувають під парасолькою НАТО. З успіху націонал-патріотів на цих виборах випливає, що тиск на Україну посилюватиметься.

Русифікація українців набула особливо потворних розмірів і форм ще у часи Л. Брежнєва, які залишилися в пам'яті переважної більшості вихованих радянською дійсністю людей як період відносного матеріального добробуту. Здавалося б, навіщо було так активізувати процес “зросійщення” українського народу в часи внутрішньополітичної стабільності імперії? А пояснення просте: у середині 1960-х рр. демографи попередили, що в найближчі 25—30 років росіяни стануть національною меншиною у власній країні. На збільшення народжуваності серед них годі було сподіватися, і тому Кремль взявся за русифікацію найближчих “родичів” росіян — українців та білорусів.

Демографічна ситуація в сучасній Росії — вже не тривожна, а просто жахлива. Кількість населення зменшується, переважно за рахунок низької народжуваності серед росіян. За найбільш песимістичними прогнозами, чисельність населення РФ впродовж найближчих 50 років скоротиться вдвоє, тобто до 70 млн осіб ⁸.

Демографічна криза такого масштабу може призвести до фактичної втрати Росією Сибіру й Далекого Сходу. Цим регіонам загрожує не примітивне завоювання, а заселення мігрантами. Щільність заселення російських територій за Уралом на порядок менша, ніж в європейській частині РФ, — 2,4 особи на 1 км². При цьому майже все населення зосередилося у великих містах, а величезні території між ними зовсім безлюдні. А в прилеглих до Амуру регіонах КНР щільність населення становить 130 осіб на 1 км². Такий перепад цих показників наводить на невеселі роздуми ⁹.

Політична еліта РФ передбачає виникнення в майбутньому небезпек, пов'язаних з погіршенням демографічної ситуації. У статті

“Що загрожує Росії?”, опублікованій в 2002 р., всім відомий Євген Примаков сказав відкритим текстом: “Через народжуваність, яка стрімко знижується, і падіння тривалості життя людей, — що значною мірою викликане поганим харчуванням, повсюдно поширеним палінням і зловживанням алкоголем, — населення Росії зменшується майже на мільйон осіб на рік... Криза посилюється через нерівномірний розподіл населення по території Росії, з щільністю практично близькою до нуля на Далекому Сході та в Сибіру. Вакуум ніколи не зберігається надовго”¹⁰.

З усього вищесказаного можна зробити такий висновок: щоб забезпечити своє майбутнє, російській державі треба поглинути свого ближнього сусіда, тобто нашу країну. Мова йде про те, що російська сторона має намір продовжити у нових формах процес “інтегрування” України до Росії, який був загальмований на півтора десятиліття внаслідок розвалу Радянського Союзу. Хоч українці, на відміну від чеченців або татар, перебувають поза кордонами РФ, їх поглинення вважається більш перспективною справою.

Виховане у росіян впродовж багатьох століть відповідної пропаганди бажання “увібрати в себе” українців навряд чи можна характеризувати як вияв агресії. Щоправда, залишається відкритим питання, чи на краще, чи на гірше це для нас. На це питання різні громадяни України дають різні відповіді, залежно від багатьох чинників, не останню роль серед яких відіграє ступінь їхньої русифікованості.

Відомо, що з давніх-давен бажання панівних кіл імперії розчинити українців у середовищі росіян знаходило відгук серед певної частини української еліти. Вихідці з козацької старшини ставали дворянами, освічені українці з різночинців здобували теплі місця в імперському бюрократичному апараті. Тим, хто не бажав бути малоросом, а продовжував називати себе і представників своєї нації українцями (за етнотопонімом “Україна”, що існував з часів середньовіччя) доводилося нелегко, адже російська імперія відбирала в українців разом з їх історією навіть їхнє власне ім’я — самоназву народу.

Якщо в централізованій імперії є дві більш-менш рівноцінні за чисельністю нації, одна з них завжди зазнає національних утисків, бо її існування сприймається елітою панівної нації як джерело потенціального сепаратизму. В Австрійській імперії (до складу якої свого часу входила частина українських земель) після тривалої боротьби між австрійцями та угорцями було знайдено консенсус — двоєдину монархію Австро-Угорщину. Російська імперія пішла шляхом денационалізації українців. Саме цей шлях здавався володарям імперії реалістичним, бо росіяни та українці мали багато спільного між собою.

Та український народ демонстрував дивовижний опір денационалізації, постійно породжуючи в своєму середовищі борців за націона-

льне визволення. На різних історичних етапах імперія змушена була боротися з мазепівцями, петлюрівцями, бандерівцями. Найбільш страхотливих переслідувань український народ зазнав у сталінські часи, коли під корінь знищувалися ті прошарки населення, які могли в майбутньому становити небезпеку для тоталітарної держави.

Українці завжди відділяли імперську державу, в якій перебували, та її правителів, від яких зазнавали утисків, від державоутворюючого народу. Русофобські настрої серед них і тепер непопулярні. За даними соціологічних опитувань, опублікованими 28 січня 2003 р., 53 % респондентів заявили, що мають цілком позитивну думку щодо Росії, а 36 % — скоріше позитивну, ніж негативну¹¹. Соціологічне опитування, проведене в листопаді 2003 р., тобто вже після Тузли, теж засвідчило про надзвичайно високий рівень симпатії українців до росіян: 84 % опитаних заявили, що вважають російський народ побратимом українського і не ставляться до росіян як до іноземців¹².

Проте все менше людей в Україні прагне приєднуватися до Росії. За період після 1991 р. громадяни України відчули переваги самостійної держави. Ті, хто пішов у школу на початку 1990-х років, тепер входять у життя, знаючи нефальсифіковану історію свого народу, і повною мірою розуміють, що дуже небезпечно жити в країні, де політичні рішення приймаються без врахування місцевих інтересів. Чим більше часу відділятиме нас від вікопомного 1991 р., тим більше таких людей матиме Україна.

Після підписання угоди про створення Єдиного економічного простору (ЄЕП) серед українських політиків знову завирували пристрасті: куди йти, якій інтеграції надати перевагу? Бо хоча представники всіх гілок української влади і задекларували відданість ідеї європейської інтеграції, однак вони вже збагнули, що до Євросоюзу Україну не поспішають приймати, оскільки параметри її економіки не відповідають європейським стандартам. У той же час могло виявитися, що при вступі до ЄЕП наша держава зможе дістати істотні економічні вигоди. Як тут бути?

Головне прагнення українських політиків щодо ЄЕП — це утворення зони вільної торгівлі в його межах. Російські політики, однак, налаштовані на більш глибоку інтеграцію: вільний перелив капіталів і робочої сили, митний союз, єдина валюта. Чия візьме?

Цілком можливо, що ЄЕП чекає інша доля, ніж СНД. Але слід пам'ятати, що російські підприємці діють солідарно з російськими політиками. Наміри останніх були задекларовані Альфредом Кохом 24 жовтня минулого року, коли в програмі "Свобода слова" (НТВ) обговорювалася тузлівська криза. Виступаючи в прямому ефірі, А.Кох заявив, що інтереси Росії не обмежуються островом Коса Тузла, що їй повинні належати і Крим, і Херсон, і Миколаїв, і Одеса.

Ці вимоги не нові, вони висувалися з 1991 р. Наприклад, долужковський мер Москви, один із “прорабів” горбачовської “перебудови”, Гавриїл Попов просто і прямо вимагав приєднати до Росії Одесу і Крим. У Коха стратегічна мета залишається тією ж, хоча підхід до справи якісно інший: “Будет ли там развеяться украинский флаг или российский триколор, меня, откровенно говоря, не очень интересует. Важно, чтобы по факту это были российские земли, которые учитывали наши интересы, и чтобы там присутствовал российский капитал, российские люди, российские интересы. Для этого, мне кажется, дипломатические каналы уже исчерпаны. Мне кажется, поезд ушел, и получить де-юре эти территории невозможно. Остается один-единственный путь — это экономическая экспансия, это фактически скупка этих земель, скупка этой недвижимости, скупка этих заводов, скупка инфраструктуры и так далее, и так далее”.

Кох говорив відкритим текстом, обґрунтовуючи свою програму скуповування України: “Процесс экспансии российского капитала в Украину, в конечном итоге, оторвет ее от ориентации на Америку, на НАТО и развернет ее в сторону России. И если мы этому процессу будем помогать, то этот процесс в ближайшие несколько лет, может быть, десять лет, завершится. И мы получим дружественную, экономически полностью связанную с Россией Украину”¹³.

Програма економічної інтеграції України та Росії доповнюється нещодавно озвученою Анатолієм Чубайсом ідеєю “ліберальної імперії”. Це — своєрідний політичний дах над ЄСП.

Термін “ліберальна імперія” одразу закрутився у засобах масової інформації, і кожний політик чи політолог дає йому власне визначення. На мою думку означення “ліберальна імперія” треба розглядати в сукупності з іншими означеннями російської імперії, царська імперія і радянська імперія, — тобто як результат їх послідовного логічного розвитку.

Спочатку російська імперія була царською, з часом стала самодержавною. Імперську матрицю великі князі московські отримали разом з ярликом на княжіння від своїх монголо-татарських володарів мало не з часів Івана Калити. Російську державу доби Івана III, а особливо Івана IV Грозного, уже цілком можна вважати імперією, хоча на Заході її називали Московією навіть на початку царювання Петра Великого.

Після падіння самодержавства багатонаціональну імперію відродили більшовики, надавши їй своєрідної форми. Створена В.Леніним політична система була двоелементною. Вона складалася з влади радянських органів, які формувалися на загальних виборах, і компартійної диктатури — незалежної від волі виборців. Така політична система могла існувати, поки тривала компартійна диктатура. Коли пар-

тія розпалася, разом з нею розпалися і “соціалістична співдружність” країн-сателітів у Центрально-Східній Європі, і Радянський Союз.

Сучасна Російська Федерація має три чинники, які визначають її імперський статус: традицію, найбільшу в світі територію з невичерпними природними ресурсами та ядерну зброю. Традиція, що йде від монголо-татарських часів, найбільше заважає РФ інтегруватися в Європу. В усякому разі, правлячі кола Росії таких намірів не висловлюють.

Російський політичний лад істотно відрізняється від європейського. Різниця визначається не конституцією, а характером суспільства, зокрема високим ступенем залежності основної маси населення від держави і відсутністю розвинутих громадських інституцій. По суті, лібералізм сучасного російського політичного ладу виявляється тільки у відсутності самодержавної влади спадкового монарха або компартійної диктатури, оскільки демократія хоча і має конституційне забезпечення, але є керованою.

Пострадянська Україна в соціальному плані мало відрізняється від Росії. Відмінність тут, мабуть, полягає тільки в тому, що ми не маємо паливних ресурсів, які можна було б продавати за валюту й таким чином залагоджувати гострі соціальні проблеми. Але це означає, що для того, аби бути суверенною і забезпечувати своїм людям високі життєві стандарти, Україна повинна розвивати інститути громадянського суспільства, тобто вона має інтегруватися з Євросоюзом, а не з Росією.

“Ліберальна” імперія відрізнятиметься від радянської тим, що в ній не буде широких конституційних прав для союзних республік, аж до права виходу кожної з них з імперії. Ці права в радянські часи були номінальними, але ж настав такий момент, коли виявилось можливим прийняти декларацію про державний суверенітет, а вслід за цим і вийти з Союзу. У випадку з “ліберальною імперією” такого бути не може, оскільки в ній не буде союзних республік. Існуватимуть території з виборними органами влади і з широким самоуправлінням. Власне, їхнє існування вже започаткувалося, бо ліберальна імперія — це й є Росія, тільки збільшена до розмірів Радянського Союзу.

Чи варто нам занапащувати свою незалежність, яка в 1991 р. хоча й була здобута безкровно, але за яку пролито кров багатьох мільйонів людей кількох попередніх поколінь? І, нарешті, найважливіше питання. Чи збереже український народ у ліберальній імперії свою національну ідентичність, чи не зникне він з лиця Землі? Якщо це станеться, 400-та річниця Переяславської ради пройде непоміченою...

ДЖЕРЕЛА і ПРИМІТКИ

- ¹ *Лисяк-Рудницький Іван*. Історичні есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 301.
- ² *Босчко Василь, Ганжа Оксана, Захарчук Борис*. Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994. — С.60.
- ³ Голод 1932—1933 років на Україні: Очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 293—294.
- ⁴ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. — Т. 1. — Мюнхен, 1983. — С. 209.
- ⁵ День (Київ). — 2003, 11 грудня.
- ⁶ День (Київ). — 2002, 12 листопада.
- ⁷ Там само. — 2003, 28 жовтня.
- ⁸ Дзеркало тижня (Київ). — 2003, 11 січня.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ День (Київ). — 2002, 7 серпня.
- ¹¹ День (Київ). — 2003, 28 січня.
- ¹² Там само. — 17 грудня.
- ¹³ День (Київ). — 2003, 31 жовтня.
-

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Сутність перехідного періоду від радянського тоталітаризму до демократії полягає в тому, що в ході усєї сукупності його процесів творяться умови для нового, більш цивілізованого рівня свободи людини. Старе (радянське) суспільство базувалося на формулі всезагальної несвободи: існування конкретної людини у головних його вимірах визначалося місцем, яке ця людина займала в ієрархії суспільних відносин “пануючих і підкорених”, причому повна залежність на “полюсі підкорення” оберталася на повний волонтаризм на “полюсі панування”.

Для суспільства перехідного стану значною мірою притаманні форми співжиття, мислення та поведінки, що склалися у старому суспільстві. Однак масова свідомість все ж дезорієнтована руйнуванням колишньої системи цінностей. У населення, яке в основній своїй масі опинилося на межі виживання, зростає меркантильність та егоїзм, жорстокість та апатія.

Прагнучи якнайшвидше “увійти у навколишній світ”, наша країна досить стрімко почала відкриватися для “переваг та спокус сучасної цивілізації”. Це призвело до того, що вади цивілізації позначилися на її розвиткові у повній мірі, тоді як привабливі сторони цивілізованого життя абсорбувалися нею дуже й дуже слабо.

Багатовіковий історичний досвід нашої країни свідчить, що наша держава часто руйнувалася зсередини через нерозуміння суспільством та його елітою процесів, що відбувалися, та спричинений цим розлад. Впродовж останніх років в Україні спостерігається позитивний рух суспільної свідомості від національно-державного романтизму в бік здорового прагматизму. Проте суспільство ще не має чіткого уявлення про головні орієнтири свого поступу, про свої провідні цінності та ідеали. Поки що ведуться лише суперечки щодо тлумачення власного історичного минулого, а також щодо того майбутнього, до якого слід прагнути.

В інтересах консолідації суспільства важливим є формування певного рівня однодумства у площині життєвих цілей його громадян. Невизначеність чи заперечення визначеності в питаннях загальнонаціональних духовних орієнтирів створює конфліктогенний простір і має наслідком небезпечні коливання масових настроїв, розшарування правлячої верстви, поглиблення регіональних відмінностей. Разом

з тим, певні спроби осмислено визначити перспективні шляхи реформування суспільства здійснюються здебільшого з використанням старих підходів, що ґрунтуються на пріоритетах державної економіки та зміцненні владних структур, тоді як питання розвитку людини, особистості, творчого потенціалу суспільства, як і раніше, відсуваються на задній план.

Нам необхідно докласти значних інтелектуальних зусиль для формування в нашій свідомості планетарного і водночас національного бачення, оскільки лише таке бачення здатне віднайти неперехідні цінності життя та висвітлити надійні орієнтири в подальшому просуванні українського суспільства до стабільного і динамічного розвитку. Україні потрібна загальнодержавницька ідеологія, яка не тільки дає змогу вижити в сучасних умовах, але й відкриває перед людиною нові можливості для реалізації її прагнень до свободи. Лише така ідеологія спроможна узгодити інтереси та дії різних соціальних верств та груп населення, окремих людей, виробити в них раціональне уявлення про легітимні шляхи реалізації їхніх інтересів.

Стрижневим положенням сучасної національної доктрини України має стати розуміння того, що українська незалежна держава утворилася не тільки як наслідок тривалого національно-визвольного руху, але і як відповідь на виклики розвитку світової глобалізації. Колишня радянська суспільно-виробнича система виявила свою повну неспроможність адаптуватися до провідних тенденцій суспільного поступу, а творення нової, пристосованої до сучасних вимог, системи привело до виокремлення з імперії національно-державних єдностей, що самі визначають власні шляхи розвитку та механізми інтеграції в світове співтовариство.

Під розвитком суспільства слід розуміти насамперед процеси, що забезпечують зростання добробуту, безпеки та духовності кожної людини. Для цього необхідно творення належного середовища, в якому людина могла б реалізовувати свої можливості. Йдеться, насамперед, про економічні, політичні, екологічні та інші передумови та про певний тип виховання (культура) й освіти (знання та інтелект).

Існує стійка взаємозалежність між внутрішнім планом організації людини і її поведінкою у зовнішньому світі: чим більш розвинений внутрішній світ людини, тим більш активною й вибагливою вона є щодо оточення і тим більш великим є її творчий потенціал, і навпаки — люди з бідним внутрішнім світом демонструють обмежену активність і мають кволу фантазію, вони скоріше схильні підпадати під впливи інших і віддавати власну долю в чужі руки.

Всебічний розвиток кожної окремої людини є передумовою і наслідком розвитку суспільства в цілому. Найбільшого ефекту в реалізації власних цілей індивід досягає тоді, коли вміло взаємодіє з ін-

шими людьми, а отже він, як і суспільство в цілому, потребує всілякого поступу усіх можливих засобів спілкування, так само як і розвитку структур консолідації.

Тракування окремої людини лише як знаряддя функціонування суспільного організму притаманне ідеологіям тоталітарних режимів, які вважають себе верхом досконалості, претендують на всю повноту знання про реальність, монополізують істину. Суспільний прогрес в їхньому розумінні не потребує розвитку свободи кожної окремої людини, оскільки інтереси останньої мають збігатися (точніше — мають бути принесені у жертву) з інтересами суспільного цілого.

Нова якість українського суспільства вимагає відповідної нової якості системи його цінностей, що мають бути цінностями суверенного буття.

Сучасне постіндустріальне суспільство ґрунтується на засадах раціоналістичного мислення та критики, спирається на індивідуалізм, і є, власне, самоорганізацією особистостей в загальному просторі держави. Воно ґрунтується також на ринкових засадах, де ринок є системою соціальної комунікації, що працює як механізм відбору соціально-значущих форм людської активності.

Накопичення в українському суспільстві негативного соціального досвіду та економічних прорахунків, невизначеність системи суспільних цінностей та затягування реформаторських процесів послаблюють соціальну енергію та гальмують суспільний динамізм. Щоб перебороти цю тенденцію, суспільство має керуватися не стратегією виживання, а стратегією розвитку, яка б формувала у масовій свідомості почуття надії та впевненості у майбутньому.

В умовах перехідного періоду необхідно передумовою суспільного прогресу є збереження внутрішньополітичної стабільності та єдності нації. Будь-який серйозний соціально-політичний конфлікт становить загрозу для існування держави та суспільства в цілому. Не припустити розколу громадської думки у корінних питаннях існування нації є головним пріоритетом політики Української держави.

Суверенітет України склався як суверенітет національно-державної єдності, підґрунтям якої є історична пам'ять. Проте правда про історичну пам'ять українського народу для багатьох громадян України є істотно звуженою, а то і спотвореною російсько-радянською імперською моделлю історії, і це становить значну небезпеку для національно-державної ідентичності України.

Боротьба за історичну пам'ять на сьогодні залишається сферою гострої політичної боротьби. Існує небезпека деформації історичної пам'яті, затвердження односторонніх — суто негативних чи суто позитивних оцінок минулого, фальсифікації або приховування історичних документів і т. п. Це стосується як висвітлення діяльності україн-

ських національно-визвольних сил опору, так і оцінки певних досягнень України радянської доби.

Небезпека полягає в тому, що викривлення історичної пам'яті, нестримана критика нещодавнього минулого має наслідком зневажливе ставлення до духовних, і в кінцевому рахунку призводить до деградації етичних засад суспільства, деморалізації молоді, антипатріотизму. Викривлення історії унеможливорює належне визначення перспектив суспільного розвитку, заважає розробляти реалістичні програми та стратегії.

В інтересах держави — вибудувати виважену і патріотично спрямовану концепцію історії, яка б всебічно витлумачувала як факти нещодавнього минулого, так і події далекої старовини. Історію не треба відкидати, якою б гіркою вона не була. В інтересах майбутнього її слід подолати — тобто дослідити, осмислити та вивести з неї всі необхідні уроки.

Україна має наполегливо працювати над підвищенням свого авторитету серед країн світового співтовариства. Цьому сприятимуть позитивні результати здійснених нею реформ, недопущення масштабних суспільних конфліктів, розвиток міжнародних контактів.

Але Україну в широких колах світової громадськості ще й досі схильні сприймати як частину Росії, а не як незалежну країну із власною державницькою традицією. Імідж держави значно потерпає, якщо її вищі керівники нерішучі й непослідовні в питаннях відстоювання суверенітету, вимушені демонструвати залежність власної політики від зовнішнього тиску і т.п. Спотворення іміджу України має наслідком недовірливе ставлення до нашої держави з боку світового співтовариства, гальмує процеси інвестування вітчизняної економіки, ускладнює політичні взаємовідносини з іншими країнами.

З часу отримання незалежності Україна спромоглася запобігти значним зіткненням у сфері боротьби за владу. Цьому сприяли розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову, прийняття Конституції, введення національної валюти тощо. Але водночас відбувається зниження рівня довіри населення до влади, про що свідчать численні соціологічні опитування. І хоча існує певний поступ у законотворчій діяльності, однак не завжди чинні закони належно виконуються. Це відбувається, з одного боку, через недосконалість самих законів, які відірвані від реалій життя, а з іншого — через неналежне виконання своїх обов'язків тими, хто уповноважений ці закони втілювати у повсякденну реальність. Якщо закони не виконуються, авторитет влади знижується, і держава врешті-решт занепадає. Нехтування законами призводить до виявів безвідповідальності, прийняття посадовцями некомпетентних та волюнтаристських рішень, внаслідок чого інтереси певних осіб ігноруються, а інших — піднімаються на рівень, що перевищує загальнодержавний.

Такий невтішний стан речей пояснюється труднощами перехідного періоду, але, разом з тим, значною мірою вину за падіння авторитету влади можна покласти й на її носіїв, які мало дбають про власний авторитет як осіб відповідальних, здатних приймати рішення та контролювати їх виконання. Зниженню авторитету влади сприяють також корупція та хабарництво, зв'язки посадовців зі злочинними угрупованнями. Попри низку скандальних викриттів у пресі випадків зловживань із боку високих посадових осіб, жоден високопосадовець не поніс відповідного покарання, а багато хто продовжує займати високі посади. На жаль, викриття й оприлюднення через ЗМІ зловживань також стає лише формою політичної боротьби, а не засобом очищення владних структур від нечесних працівників. Як наслідок, у населення формується думка про звичаєвість неналежної поведінки у службовців вищих владних структур, що плямує й чесних працівників державних установ.

Важливим чинником підвищення авторитету влади є політика держави в галузі прав людини. Україна, як демократична держава, проголосила про визнання людини найвищою суспільною цінністю, але від декларацій до реального втілення ідеалів шлях буває досить довгим.

Певна частина населення України ще симпатизує політичній демагогії, що закликає до “наведення порядку твердою рукою”. Загроза політичного радикалізму залишається реальною.

При визначенні шляхів розвитку суспільства слід враховувати, що хоча у сучасному цивілізованому світі прогресивні процеси відбуваються перш за все завдяки розвитку передових технологій та прагматичного мислення, проте головні резерви прогресу створюються там, де запроваджується інтенсивна інтелектуалізація усього суспільства.

Суспільний інтелект — це та “частина” людського інтелекту, яка задіяна у розробках шляхів і механізмів суспільного прогресу, зайнята пошуком оптимізації соціальної сфери буття людини. Він маніфестований як у вигляді висловлювань, промов, рішень та поведінки окремих особистостей, політичних, культурних, інтелектуальних, бізнесових лідерів, які мають значний авторитет серед широкого загалу населення, так і у вигляді провідних програм мас-медіа, авторитетної преси, окремих книжкових видань, що становлять подію в інтелектуальному житті нації і т.п. Власне, спрямованість суспільного інтелекту формує певну логіку здорового глузду, створює громадську думку і визначає адекватність ухвалених рішень вимогам часу.

Найбільш загрозливим для України є слабка розвиненість такої важливої складової суспільного інтелекту як критичне мислення в усіх його проявах — від критики влади до мистецької та літературної критики. В наших мас-медіа дуже рідко можна зустріти критичні ар-

гумантовані оцінки ефективності дій існуючої влади, хоча суспільство відчуває в таких оцінках вкрай гостру потребу.

Критика завжди є опозиційною до існуючого стану речей у будь-якій сфері суспільного життя, але вона ж є і важливим знаряддям оновлення та очищення суспільства від його вад і, отже, несе в собі великий конструктивний потенціал. Без цього потенціалу критика перетворюється на критиканство, тобто працює лише сама на себе. Острах перед критикою у носіїв влади (як політичної, так і економічної) є традицією, сформованою соціально-культурними стандартами минулого суспільства. Але, якщо влада відповідає своєму призначенню, вона в цілому тільки зміцнюється внаслідок обґрунтованої та незалежної критики, оскільки отримує більш глибоке розуміння процесів, що відбуваються.

Деградація суспільного інтелекту відбувається через зниження цінності гуманітарної освіти, виштовхування раціонального мислення зі сфери масової свідомості, поширення соціальних міфів, розповсюдження містицизму та ірраціоналізму, нездорової емоційності. Це призводить до соціальної апатичності та анемії, паралічу інтелекту у творенні життєвих цінностей та орієнтирів.

Національний суспільний інтелект в Україні ще тільки формується. Гуманітарна інтелігенція все ще вирішує проблеми власного виживання і не заглиблюється в осмислення сучасних реалій та не веде пошуки шляхів творення кращого спільного майбутнього. Дійсно авторитетних, незалежних духовних та інтелектуальних поведирів суспільство ще не висунуло, хоча претендентів багато.

Потрібні значні зусилля для формування та підтримки інтелігентів нового типу, які спираються перш за все на власну особистість та фундаментальні знання і виконують функцію незалежної та конструктивної критики суспільства, влади, масових настроїв. Лише нова генерація інтелектуалів може запропонувати сучасний оптимістичний погляд у майбутнє на тлі загального песимізму та розпачу, оскільки здатна дивитися на проблеми в контексті планетарного поступу. Цей тип інтелекту спроможний діяти попри тиск із боку різних політичних сил, і саме він має зайняти проміжне місце між народом та владою, виконувати функцію стабілізуючого чинника суспільства, діяти в напрямку його консолідації.

Історичні зміни, які зараз відбуваються в Україні, створюють сприятливі умови для регенерації релігійних конфесій, а також для посилення їх ролі в житті суспільства. Питання віри завжди були визначальними в організації державного й суспільного життя. Вірі належала також провідна функція в духовній консолідації суспільства та його ідейному і організаційному оновленні. Якщо церква враховує інтереси суспільства, вона підтримує і його прагнення до творення

держави. Але іноді церква реалізує не стільки інтереси суспільства та національної держави, скільки власні інтереси, а то й інтереси іншої держави.

Особливість релігійної ситуації в Україні полягає в тому, що основні релігійні центри, в юрисдикції яких перебувають найбільші українські конфесії, розміщуються поза її межами. Звідси — і переважно традиційні духовно-культурницькі орієнтації українських віруючих, що, з одного боку, сприяє розширенню зв'язків українців з іншими народами, але, з іншого — може бути використано (і вже використовувалося) для пригноблення нації. Канонічні орієнтації у цілому не могли і не можуть стримати процеси набування українськими конфесіями етнічної специфіки. За умов національної державності це матиме наслідком утворення в Україні більш або менш упорядкованої багатоконфесійної структури.

Слід особливо зважити на те, що у своїх духовних потребах, пов'язаних із пошуками смислу життя, й етичних орієнтаціях Україна спирається на християнську аксіологічну систему. Тому доленосними для України є і бурхливі православно-церковні процеси, діяльність греко-католицької, католицької й протестантських церков (діяльність останньої відбувається ніби у затінку інших, що, однак, зовсім не є адекватним її внеску в розбудову України). Однак це ніяк не мусить означати зменшення уваги до інших Церков. Постійної уваги потребує, зокрема, мусульманство у зв'язку з проблемою кримських татар тощо.

Слід також мати на увазі, що з виходом на політичну арену України партій, рухів, окремих політиків і підприємців, орієнтованих у своїй діяльності на проголошення та утвердження релігійних цінностей, зростає політичний інтерес усіх політичних сил до релігійних рухів і церков. Особливо помітно це під час виборчих кампаній.

Держава повинна мати ефективні інструменти ведення політики в галузі релігії. Але державні органи повинні працювати найперше у політико-правовому просторі, тобто мати справу першочергово саме з релігійними організаціями як з юридичними особами. Тоді діяльність релігійних організацій буде прогнозованою і піддаватиметься правовій корекції на основі законів, а не залежатиме від спонтанних свавільних рішень їхніх лідерів. Безумовно, що діяльність органів державної влади має запобігати повній внутрішній автономії релігійних організацій, однак не порушуючи при цьому догматів і канонів, що регулюють структурно-функціональні основи церков.

Науково-технічний інтелект слід розглядати як найважливіший стратегічний ресурс, який забезпечує необхідний рівень економічного розвитку та обороноздатності держави.

На жаль, продовжується руйнування науково-технічного потенціалу нашої країни, прискорюється падіння престижу науки. Відбува-

ється і зниження рівня освіти, стають неprestижними професії вчителя та викладача; виховний процес нового покоління все більше стає справою “вулиці”, яка нав’язує молоді свої цінності, часто кримінального типу, замість колишньої ідеологічної пропаганди маємо пропаганду масової культури.

Потрібні швидше впровадження у навчальний процес новітніх технологій, орієнтованих на самонавчання та саморозвиток людини, а також концентрація зусиль педагогічної науки на розробці масштабної стратегії розвитку системи освіти.

З часів “перебудови” вже виросло покоління, виховане в атмосфері нігілізму до історії, держави, суспільних ідеалів. Колишню систему виховання, багато у чому порочну та заідеологізовану, вже зруйновано, однак альтернативну концепцію виховання досі ще не сформовано. Держава не повинна втручатися у власне виховний процес, але формування людини як свідомого члена громадянського суспільства та громадянина повинно здійснюватися під державним контролем.

У нашому суспільстві існують різні форми культури, що виникли й розвиваються не обов’язково на українській культурній основі. В різних сферах суспільного життя, в побуті ще домінує російська мова — наслідок русифікаторської політики колишнього режиму. Посилюються тенденції космополітизації культури, що пов’язано із відмовою від національних традицій і самобутності. Це призводить до панування утилітарних цінностей у суспільстві, до зниження культурного рівня населення. Загрозливим для розвитку країни є і порушення механізмів трансляції культури від покоління до покоління, і культурно-національний ізоляціонізм, і втрата культурової самодостатності.

Стратегічною для України є політика підвищення значення та поширення сфери розповсюдження української мови й культури, але процес цей має відбуватися демократично, шляхом створення умов для їх розвитку, а не насильницькими методами. Будь-яке перекручення в цій сфері неодмінно викликатиме до життя жупел асиміляторства та підвищуватиме українофобські настрої серед певних верств населення.

В інтересах держави — проводити стратегічну політику підтримки та всебічного розвитку національної культури з тим, щоб довести її до сучасного цивілізованого рівня. Без цього неможливе відродження нації й розвиток державності, бо засилля іноземних форм духовності підірватиме духовні засади українського суспільства. Українська держава має піклуватися про розробку й реалізацію комплексних довгострокових програм надзвичайних заходів у різних галузях культурного й духовного життя, насамперед у тих, що пов’язані з розвитком засобів масової інформації, кіномистецтва, книжково-видавничою діяльністю.

Моральна сфера суспільства впродовж останніх років переживає болючі трансформації. Масова свідомість дезорієнтована. Соціальне

лицемірство набуло нечуваних розмірів. Не може не турбувати посилення серед вразливих верств населення, особливо молоді, відчуттів незахищеності та безперспективності їхнього життя. Відбувається подальше падіння суспільної моралі, поглиблюються процеси девальвації цінностей сім'ї і т. п.

Важкі економічні умови штовхають людей до пошуку більш дійних джерел підтримки свого життя, аніж ті, що їх надає суспільство, виникає спокуса знехтувати моральними нормами, щоб досягти більш реальних благ. Якщо такі настрої будуть поширюватися й далі, то матимемо внутрішньо конфліктогенне суспільство, що ладне вибухнути будь-коли. Так, важливо формувати умови толерації різних систем цінностей, але для цього немає іншого шляху, як всебічний розвиток культури. Зокрема, саме відсутність політичної культури призводить до шалених баталій у стінах парламенту, до непоступливості політичних лідерів, неспроможності їх до компромісних рішень, що часто призводить до відсутності будь-яких рішень взагалі.

У суспільстві, побудованому на ринкових засадах, саме комунікація визначає якість виробничої діяльності, соціального мислення та соціальної поведінки, суспільних рішень (політики) тощо. Наше суспільство протягом багатьох років мало характер принципово антикомунікативний. Живе політичне, економічне й культурне спілкування було в ньому витіснене на периферію соціального буття. Дозволені форми комунікації передбачали односторонній рух інформації у вигляді вказівок зверху вниз, по ієрархічній драбинці від головного начальника до підлеглих, у зворотному ж напрямку мала передаватися лише інформація про виконання команди та заспокоїливі реляції про стан справ. Зрозуміло, що такий тип організації соціально-комунікативної мережі не сприяв розвитку суспільства та його самооновленню. Такий стан справ багато в чому зберігається й нині.

У суспільстві, побудованому на принципах комунікації, тобто у суспільстві, яке є гнучкою системою різноманітних і багатовимірних комунікативних структур, людина є вже не гвинтиком, а головною фігурою у виробленні й перетворенні інформації. Очевидно, що цінність особистості в такому суспільстві значно зростає. Чим більш багатою духовно й інтелектуально є людина, тим більшим є її потенціал для вироблення нетривіальних ідей.

Застарілі уявлення про роль інформації в житті суспільства ще панують у сфері наших мас-медіа: вважається, що інформація повинна надаватися не сама по собі, з огляду на її правдивість, а лише як засіб формування суспільної думки, регулювання соціальної поведінки, тобто виступати чимось на зразок вказівки, яка подається від однієї частини машини до іншої. Звідси — потреба створення механізмів відсіву небажаної інформації, різні форми цензури.

Феномен тіньової культури виникає як реакція на силовий прес тоталітарної влади. Творчість взагалі не терпить жодних обмежень, хоча й може узгоджуватись з нормами етичного порядку. Коли ж межі творчості жорстко визначаються державними чиновниками, які керуються суто ідеологічними настановами, тоді виникає у тих чи інших формах тіньова культура як закономірна реакція митців і народу на цензуру влади. В радянські часи у тіньову сферу потрапляли найкращі творчі набутки багатьох письменників та митців, які підлягали жорсткій цензурі.

Така політика обмежень на творчість та інформацію може надати владі на певному етапі деякі тактичні переваги, але досвід вчить, що в стратегічному вимірі для владних структур вона є помилковою й у перспективі підриває довіру людей до влади, призводить до посилення внутрішньої соціальної напруги і виникнення конфліктогенних ситуацій. Так, внаслідок неадекватної інформаційної поведінки владних структур у часи Чорнобильської катастрофи (замовчування цієї події та приховування її масштабів) довіру до системи влади було настільки підірвано, що зрештою це надало поштовх розвитку процесів демократизації суспільства та посилило потяг українського народу до незалежності від Москви.

Національна культура, як і національна мова, є органічною цілісністю. Неможливо злити всі мови в одну, побудувати одну — найефективнішу і найраціональнішу — модель мовного спілкування. Звичайною практикою боротьби з національними мовами завжди було витискування цих мов з широкого мовного спілкування та впровадження єдиних мовних стандартів в усіх сферах життя, насамперед у тих, що пов'язані з прогресивним розвитком. Саме такою в Україні була практика русифікації, яка провадилася Російською імперією та СРСР.

Внаслідок тривалої русифікаторської політики колишнього режиму та недолугості й недбалості нинішньої політичної еліти, начебто за назвою — української, реальний стан справ в Україні нині такий, що ані українська мова, ані українська культура не є безумовно домінуючими в житті країни. Той рівень культури, що виводить людей до загальносвітових і універсальних цінностей є російськомовним, наука та інтелект працюють, як правило, в російськомовних схемах ментальності. Більше того, культура міст, і перш за все великих цивілізаційних центрів країни, також є переважно російською, тоді як українські форми культури в дусі старих часів використовують часто лише як декорації для місцевого колориту. Це значною мірою впливає на самопочуття та самоідентичність українців, гальмує розвиток їхньої власної системи цінностей.

Останнім часом піднімають дискусійне питання щодо доцільності перекладання літературних творів з російської мови на українську. У багатьох викликала несприйняття спроба перекласти “Тараса Буль-

бу” Гоголя на українську мову. Можна почути зневажливі висловлювання щодо українських перекладів Пушкіна та інших російських письменників. Підґрунтям такого ставлення є власне “російськомовна” спрямованість психології деяких прошарків населення. Але справедливості заради варто зауважити, що будь-яка нація має право перекладати твори з оригіналу на власну мову і через таку рецепцію адаптувати до себе цінності іншої культури. Крім того, завжди слід пам’ятати про культурні права тих українців, які не володіють вільно російською мовою, а отже потребують україномовних перекладів, щоб мати можливість засвоїти досягнення російської культури.

Необхідна ретельно продумана і гнучка державна мовна політика з акцентом на розширення сфери вживання української мови не командно-адміністративними засобами, а за рахунок надання пільг та створення належних економічних і політичних умов для її розвитку. Відмова держави від регулювання мовного питання віддає його на поталу ринковій стихії і в перспективі здатна призвести до подальшого поглиблення нинішньої вкрай несприятливої для української культури мовної ситуації.

Українська культура завжди формувалась на перехресті впливів, що йшли з Заходу та Сходу, але вона також має глибокі самобутні корені. Її розвиток проходить нерівномірно, були часи розквіту і часи занепаду. Впродовж століть колоніальної залежності України від Росії та інших держав дехто, здебільшого у політичних і культурних імперських колах, намагався зробити вигляд, що української культури зовсім не існує, як буцімто не існує і самої української нації. В наш час мало хто наважується таке стверджувати, та все одно знаходяться й ті, хто вважає можливим принижувати та ігнорувати українську мову і культуру як щось малоцінне та хуторянсько-провінційне. Такі тенденції існують не тільки поза межами України, але поширені й серед різних верств українського населення, зокрема, серед інтелігенції.

У нашому суспільстві існують різні форми культури, які в ідеалі мали б утворювати багатопланове культурне середовище зі стрижневою домінантою української мови і культури. З іншого боку, в умовах глобалізації посилюються тенденції універсалізації культурних цінностей, пов’язаної з відмовою від національних традицій і самобутності. В загальних рисах подібні проблеми стоять перед будь-якою національною культурою, але в Україні вони стоять вкрай гостро, оскільки впродовж дуже тривалого часу українська національна культура перебувала на межі виживання і не могла вільно розвиватися.

Якщо мова йде про національно-культурне відродження, то насамперед важливо визначитися, яка саме культура потрібна Україні. На жаль, масштаби ідентифікації цінностей і смислу української культури сприймаються інколи надто однобічно — як повернення до минулого, протекціонізм етнічному акценту. Мрія про відродження

традиційних форм народної культури (хоча саме відродження необхідне) є не стратегічним поглядом у майбутнє, а скоріше ностальгією за минулим.

Стратегічним шляхом для України є приведення її культури у відповідність до сучасного світового рівня. Головними напрямками мають бути модернізація та європеїзація української культури й ментальності, чого також можна досягнути лише шляхом створення відповідних умов для розвитку цих процесів, але не засобами примусу. Із вирішенням цього завдання українське суспільство отримає доволі ефективний важіль консолідації суспільства і сформує модель власної культури з цивілізованими формами співвідношення різних її площин.

Потреби суспільного розвитку вимагають впровадження моделей культури з ментальними структурами найбільш розвинутими на світовому цивілізаційному рівні та модерними. Однак культура, побудована на космополітичних засадах, є доволі штучною, вона відповідає нівельованим смакам великих людських мас і не має механізмів індивідуалізації, що притаманні, скажімо, класичній культурі. Постає проблема самозбереження людини перед обличчям потворного безособистісного універсалізму та безжальної уніфікації. Сучасність потребує таких форм консолідації людства, яких неможливо досягти лише на засадах суто індивідуалістичної ментальності. Завдання, що їх ставить перед собою суспільство у прагненні до стійкого розвитку, потребують для свого вирішення механізмів органічного поєднання унікальної індивідуальної, колективної національної й універсальної глобальної культур.

Соціалізація людини завжди має “примусовий” характер. Якщо йдеться про виховання українського громадянина, то засади його культури і мовний фундамент мають закладатися у ранньому віці. Втручання в цей процес держави необхідне, оскільки від цього залежить саме її існування та безпека. Будь-яка країна прагне виховати у своїх громадян почуття патріотизму, що зовсім не означає ворожого ставлення до інших народів. Ми говоримо про “виховану людину”, маючи на увазі, що це людина з відповідним відчуттям норми, розвиненим художнім смаком, якій притаманне толерантне ставлення до інтересів інших.

Політика консервації існуючих форм побудови культури й інтелекту веде до самоізоляції та провінційності. Хибність цього шляху стає очевидною широким колам громадськості, та й час працює проти повернення до минулого. Однак, якщо новітні іноземні технології можна і потрібно просто запозичувати, то духовне збагачення національної культури може здійснюватися лише за допомогою власного творчого потенціалу та творчого засвоєння вищих цінностей світової культури.

Отже, українська влада і громадяни України мають усвідомити, що їм разом необхідно творити умови для вільного розвитку україн-

ської нації та консолідації народу України задля всебічного розвитку кожного мешканця української землі. Сьогодні Україна потребує:

— зміцнення й подальшого розвитку до сучасного цивілізованого рівня національної свідомості як самих українців, так і тих етнічних меншин, що складають разом з ними народ України: єдність нації може бути досягнута лише на шляху відновлення реальної історичної пам'яті та підвищення престижу української мови й культури;

— формування в свідомості громадян України ціннісної системи демократичного суспільства і правової держави: людина має підкорятись закону, а не сваволі посадових осіб;

— розвитку системи комунікацій в суспільстві; саме завдяки цьому досягається взаємопорозуміння між різними верствами та групами населення, окремими особами, конфесіями, етносами і т. п.;

— нарощування інтелектуального потенціалу суспільства, формування засад інформаційного суспільства, створення сучасного українського інтелектуально-духовного середовища, нової системи освіти, орієнтованої на загальносвітовий рівень.

Нарешті, завжди потрібно пам'ятати, що Україна невід'ємна від європейської історії та культури. Адекватне розуміння нашим суспільством європейських цінностей є основою нашої успішної модернізації. Отже, реалізація загальної мети оновлення нашого суспільства багато в чому залежить і від формування в суспільній свідомості нових структур національно-культурної ідентичності України як складової частини європейського історичного процесу.

МІСЦЕ ТА РОЛЬ УКРАЇНИ В СУЧАСНОМУ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ

Українська держава, як і будь-яка інша, не може успішно розвиватися, спираючись на розуміння лише власних інтересів, ігноруючи геополітичний контекст і тенденції розвитку світової цивілізації. Усвідомлення Україною власних інтересів є невіддільним від того, як світова громадськість ставиться до України і яким вона бачить її місце у світі. Визначення геополітичних інтересів нашої держави потребує врахування як усієї системи глобальних зацікавлень різних країн, так і фактичного розкладу сил — економічних, політичних, військових, ідеологічних — в своєму регіоні (особливо це стосується близького оточення України).

Україна розташована в Південно-Східній частині Європи, в зоні, де перетинаються три величезні геополітичні масиви — Євроатлантичний, Євразійський та Ісламський. В цьому можна бачити як певні переваги, так і величезні проблеми, але саме таке розташування, саме цей унікальний цивілізаційний простір відіграє визначальну роль у долі Української держави.

Будь-яке існування, у тому числі й існування держави, має просторовий і часовий виміри. Стосовно держави цими вимірами є її *життєвий простір*, *плин (життєвий шлях)* і *життєвий простір (простір життя)*. Ці поняття є ключовими для розуміння та визначення національних інтересів держави, осмислення її життєвого шляху та історичного минулого, проектування майбутнього, для її самоідентифікації й геополітичного самовизначення.

Часові характеристики засвідчують інтенсивність і тривалість дії тих або інших сил у певному напрямі; їх сукупність, впорядкована навколо конкретного суб'єкта за моделлю минуле — сучасне — майбутнє, утворює його хроносферу.

У хроносфері визначальним є лише теперішній час — час активних дій сучасного покоління. Минуле оживає через причетність до теперішніх дій, а майбутнє актуалізується через вибір сучасниками альтернатив. Пасивність держави як суб'єкта, її неспроможність розуміти й реалізовувати свої життєві інтереси, перетворює її на об'єкт дії зовнішніх геополітичних сил. Найбільш важливі рішення та дії країни-суб'єкта мають спиратися як на максимальну часову ретроспективу щодо минулого, так і на максимальну часову перспективу щодо майбутнього.

Хроносфера країни є завжди ціннісно акцентованою, що визначається домінуючою в той або інший період парадигмою існування.

Сьогоденне існування України є трансформаційним, перехідним, воно є боротьбою різних доленосних суспільно-політичних хроностратегій, в ході якої твориться наше майбутнє.

Просторові характеристики визначають як внутрішню структуру країни, так і її місце серед інших країн. Внутрішній простір — це конфігурація регіональних субструктур у їх взаємодії з центром. Зовнішній простір є результатом взаємодії інтенцій країни-суб'єкта щодо реалізації її власних інтересів і можливостей з аналогічними інтенціями інших суб'єктів міжнародного життя. Просторова сфера буття країни є також ціннісно акцентованою, що визначається загальною системою орієнтацій цієї країни в світі, а також домінуючою в ній хроностратегією.

Визначення національних інтересів України й активізація її зовнішньополітичних зусиль відбувається перш за все на двох рівнях: глобальному і субрегіональному.

На *глобальному* рівні можливості України стали вкрай обмеженими після того, як вона позбулася ядерної зброї та значно скоротила свій військовий потенціал, не компенсавши цих втрат економічними здобутками. На цьому рівні Україна є об'єктом тиску з боку глобальних силових потуг: США, Європейської спільноти, міжнародних фінансових структур, Росії.

Глобальні сили мають певні інтереси в Україні, можливість реалізації цих інтересів визначається взаємодією глобальних сил та здатністю України бути суб'єктом геополітики. Зниження якості України як суб'єкта зменшує її можливості чинити опір, і навпаки. Істина поки що полягає в тому, що коли країна падає в прірву, це не зачіпає нічий інтересів, але коли вона робить хоч малий крок, щоб підвищити власний статус, це неодмінно посилює зовнішній тиск на неї (прикладом останнього є нещодавні події навколо будівництва в АЕС Ірані, танкового контракту з Пакистаном тощо).

Навіть будучи ослабленою, Україна може зберігати певний геополітичний статус суб'єкта, якщо вдало балансуватиме на суперечностях між інтересами світових потуг. Однак політика такого балансування — це політика лише тактична. Україна неодмінно програє як суб'єкт, коли глобальні потуги порозуміються між собою в українському питанні.

Реально посилити свої позиції на глобальному рівні Україна може шляхом структурної модернізації свого економічного потенціалу та масштабної цілеспрямованої експансії в Південно-Східному напрямку. Сприятиме цьому також інтегрування в європейські структури, посилення стратегічного співробітництва з США, розвиток рівноправного партнерства з РФ.

На *субрегіональному* рівні (в просторі найближчого оточення) Україна є великою (за розмірами та чисельністю населення) державою зі значним потенціалом. Як спадкоємниця частини функцій СРСР в Центральній і Південно-Східній Європі та в Чорноморському

регіоні, Україна має відігравати тут значну роль в організації нової світової системи порядку. Для неї життєво важливим є залагодження конфліктних ситуацій на Балканах, в Придністров'ї та Кавказькому регіоні, формування моделей рівноправного партнерства з Польщею, Туреччиною, Росією як потужними регіональними сусідами.

Але, на жаль, Україна й на цьому рівні здає свої позиції. Вона втратила контроль над Чорноморським флотом (який має велике регіональне значення); послабився її вплив на Балканських ринках, що пов'язано з закриттям Дунайської транспортної мережі; їй поки що не вдається подолати труднощі з включенням в дію Євроазіатського транспортно-енергетичного коридору.

Якщо Україна й надалі програватиме на своєму субрегіональному рівні, то це призведе до того, що й тут вона стане переважно об'єктом тиску з боку інших регіональних сил. Активно діяти вона, отже, зможе лише на *локальному* рівні, тобто на рівні міждержавного вирішення конкретних питань, здобуваючи тут певні незначні переваги, але все більше і більше втрачаючи геостратегічну перспективу.

Українську геостратегію визначають на сьогодні три головні парадигми, взаємодія яких створює ту чи іншу конфігурацію зовнішньополітичних орієнтацій країни. Ці головні парадигми такі: Євразійська, Євроатлантична та Чорноморська (Південно-Східна). Разом з тим, це є також три головні напрями зовнішньополітичних зусиль української держави. Всі вони мають достатньо глибокі історичні корені та відображають потужні геополітичні чинники сьогодення.

В термінах класичної геополітики перша парадигма втілює так званий телурократичний принцип (тобто принцип сухопутної потуги — сталість провідних рис цивілізації, соціальних традицій, етичних настанов), друга — таласократичний принцип (тобто принцип морської потуги — динамічний розвиток, ринкові взаємини, індивідуальна ініціатива, етична гнучкість тощо), а третя може бути пов'язана з принципом “раймленду” (тобто принципом берегової лінії — зони зіткнення перших двох принципів, суходолу й моря, але який, однак, має й самостійну логіку — логіку “межі”).

Кожного разу, коли Україна набувала можливості жити власним життям, вона вимушена була насамперед визначатись саме в цих трьох напрямках з приводу питань, з ким боротись, кому протистояти, а з ким укласти угоди та союзні відносини. Історія свідчить також, що жоден з цих напрямків не був для України домінуючим: по кожному з них на Україну сунули загони загарбників і по кожному з них поширювалися цивілізаційні досягнення.

З отриманням реальної незалежності Україна знову має утверджувати себе на цих напрямках. В політиці нині йде запекла боротьба

між прихильниками західного та північно-східного напрямів. Однак, зважаючи на те, що Україна історично виникла на “межі” — на межі зіткнення з кочовими культурами, й нині вона відроджується на “межі” — на межі боротьби двох суперпотуг — Євразійської та Євроатлантичної, маємо дійти висновку, що доля нашої держави здійснюється саме за логікою “межі”, і вийти з її тисків вона може лише за рахунок вдосконалення та розвитку саме “логіки раймленду”. Прилучення до сфери панування телурократичного або таласократичного принципів можна вважати згубним для України.

Ні архетипи “дому”, ні архетипи “корабля” (екзистенційні відповідники телурократичного і таласократичного принципів) ніколи не були основними в структурі української ментальності. “Дім” — це символ притулку для життя, “корабель” — символ плавання, боротьби. Ні та, ні інша символіка не є домінуючою для української людини, найціннішою для неї є можливість повернутися або вийти в плавання. З цим пов’язане й її розуміння свободи, в якому наголос робиться не на певній визначеній системі правил (усвідомлена необхідність) і не на індивідуалістичному волонтаризмі в хаотизованому світі, а на виборі можливостей, спектр яких потрібно формувати, шукати й весь час слід підтримувати на певному рівні. Коли цей спектр зменшується до нуля, зникає свобода.

Отже, декларування багатовекторності української зовнішньої політики не слід розглядати як свідчення її невизначеності, воно спирається на відповідний онтологічний ґрунт. Згідно з логікою вибору створених можливостей суб’єкт має паралельно просуватися за усіма доступними напрямками, аж доки вони не почнуть суперечити один одному, і лише тоді слід обирати один з варіантів, але водночас необхідно починати формування нових можливостей для підтримання їх спектру на відповідному рівні.

Україна ідентифікує себе насамперед як державу європейського типу. Це обумовлено її історичним минулим, географічним положенням, її належністю до культурних традицій європейської цивілізації, етнодемографічним складом її населення, потенціалом її економічних зв’язків з країнами Європи. Але поки що її реальне становище як європейської держави є невизначеним. Україна виходить зі сфери євразійських впливів, але повноцінним членом європейської спільноти ще не є. Її прозахідна активність обмежена рамками балансування між інтересами Росії та Євросоюзу. Максимум, на що може розраховувати Україна — це на поступову інтеграцію в західноєвропейські структури. Але сьогодні Україні нема чого запропонувати Заходові як партнеру, крім своїх сировинних ресурсів та дешевої робочої сили, що значно стримує розвиток їх взаємин.

У відносинах з Росією, зважаючи на імперські амбіції останньої, маємо амбівалентну ситуацію: об’єктивна необхідність співробітни-

цтва стимулює зближення обох держав, але цей процес гальмується претензіями політичної еліти РФ на гегемонію в пострадянському просторі та територіальними вимогами. Звідси випливає, що від Росії слід крок за кроком дистанціюватись, доки вона не усвідомить неминучості дійсно рівноправних стосунків з Україною.

Підтримати позицію одержавлення СНД означало б працювати в логіці телурократичного принципу.

Україна не має достатньої потуги (і бажання), щоб згуртувати навколо себе інші пострадянські держави для створення відповідних противаг Росії, але це — творення навколо себе телурократичних союзів — не є для неї природним, оскільки сам телурократичний принцип є для неї чужим. В інтересах нашої держави дбати про пошук нових можливостей, про нову парадигму організації пострадянського геополітичного простору, в якому б Україна почувала себе на своєму місці.

Отже, не варто обмежувати можливості України щодо участі у світових процесах лише проросійським або прозахідним вибором. На цих напрямках ми стикаємось зі значними перешкодами, подолання яких неможливе доти, доки ми не створимо достатньо розвинутий внутрішній потенціал нашої країни — лише тоді стануть реальними сподівання на такі стосунки з “сильними світу”, які базуватимуться на спільних з ними інтересах, а не на необхідності підтримувати ту чи іншу з сторін. Крім того, вибір того чи іншого “полюсу” як визначального напрямку зовнішньополітичних орієнтацій означає або відповідну конфронтацію з іншим “полюсом”, або — необхідність балансувати між різними “полюсами”, або — визнання себе периферійною державою, яка ніколи не буде спроможною мати власну зовнішньополітичну лінію. Все це є стереотипи конфронтаційного мислення.

Дійсна картина реальності, однак, є складнішою від тої, що нам пропонує класична схема геополітичного протистояння. Розпався СРСР, значні зміни відбуваються в геополітичній структурі європейського регіону та Сходу. Все це свідчить про те, що сьогодні твориться нова карта геополітичної реальності, а отже Україна, як одна зі з’єднувальних ланок між Заходом і Сходом, має шанс сфокусувати на собі значні потоки міжнародного обміну ресурсами та інформацією.

Європейський тип цивілізації створював колоніальні імперії, намагаючись прилучити решту країн до своїх уявлень про світ, до власних форм технологічного прогресу та соціально-політичного облаштування життя. Багато що з європейського досвіду було засвоєно країнами “Півдня” й пробудило у багатьох із них прагнення знайти свою модель прогресу, унезалежити своє існування від західної аксіологічної парадигми, щоб не втратити власних ідентифікаційних схем.

Налагодження продуктивних контактів з іншими країнами вимагає осмислення структур свідомості, що визначають поведінку їхніх суспільств і їхніх лідерів, а отже й пріоритети їхніх політичних та економічних сил. Проникнення в широкий світ починається зі спроб зрозуміти його, налагодити з ним контакти та розпочати багатоплановий діалог. Тільки тоді ми зможемо знайти ті форми презентації власної культури та власних інтересів, завдяки яким світ зможе зрозуміти нас самих.

Україна не претендує на роль наддержави (а сьогодні — навіть на роль провідної регіональної держави), і тому її зовнішні стосунки мають бути спрямовані головним чином, на забезпечення власних економічних інтересів, що насамперед означає підпорядкування зовнішньої політики України меті оптимального пристосування нашої країни до процесів глобалізації, щоб нейтралізувати їхній негативний та максимізувати їхній позитивний вплив на розвиток національної економіки, а також забезпечити економічну безпеку держави.

Необхідно усвідомлювати, що, розбудовуючи відкриту економіку, Україна не може уникнути участі у міжнародному поділі праці. Справа лише у тому, в якій якості — суб'єкта чи об'єкта — вона братиме в ньому участь. Можна “пливти за течією”, але тоді нам доведеться лише виконувати відведену для нас роль, то поки що й відбувається.

Незважаючи на очевидну безперспективність орієнтації на виробництво сировини, український бізнес зосереджений переважно на саме на сировинних галузях, оскільки вони експортоспроможні й їхня продукція легко знаходить ринок збуту. У цьому зацікавлений і західний бізнес, який під тиском громадянського суспільства прагне очистити власну промисловість від екологічно брудних стадій виробництва. Збіг цих бізнесових інтересів на практиці означає збереження неефективної, “важкої” структури української промисловості та зменшення шансів в Україні наздогнати розвинуті держави за технічним і технологічним рівнем більшості виробництв.

Щоб стати конкурентоспроможною, Україна має сформувати національну господарську багаторівневу модель входження в глобалізовану світову економіку. Її вищий рівень має передбачати спосіб включення країни у транснаціональні цикли. Проміжний рівень — механізми включення країни у систему регіональних відносин за стандартами ЄС. Третій рівень — двосторонні відносини з країнами, які за промисловим, технічним та технологічним рівнями адекватні Україні. Свої зовнішні стосунки Україна має підпорядкувати забезпеченню тих економічних інтересів, які будуть працювати на реалізацію цієї моделі та на побудову тієї держави, яку хоче бачити народ.

З боку США та Євросоюзу в останні роки активізуються спроби забезпечити для себе гарантований доступ до нафтогазових ресурсів Центральної Азії й Каспійського моря. У зв'язку з цим енерготранзи-

тні можливості України, зокрема нафтопровід Одеса—Броди, набуватимуть особливого значення.

До кінця 1990-х років українська зовнішня політика формувалася за моделлю “багатовекторного” розвитку зовнішніх відносин, це давало підстави для серйозної критики та звинувачень у невизначеності й непослідовності нашої поведінки. Останнім часом українське керівництво визнало головним у зовнішньополітичній діяльності держави курс на європейську інтеграцію.

Така стратегія, що є цілком логічною з огляду на близьку перспективу, має досить істотно вплинути на весь спектр пріоритетів зовнішньої активності держави, включаючи формування нової моделі національної безпеки. У зв’язку з цим, на наш погляд, доцільно відрізнити “інтеграційний” вектор зовнішньої політики від інших її напрямків, які мають за мету розвиток відносин партнерства та співробітництва, але не передбачають “інтеграційних” завдань.

Попри всі труднощі процесу європейської інтеграції, вже сьогодні зовнішньополітична діяльність України має поступово перебудуватися згідно з цим стратегічним курсом. Це означає, що розвиток наших взаємин з іншими державами та групами держав повинен узгоджуватися з основним курсом і будуватися відповідно до нього.

Вибір Україною своїх основних (стратегічних) партнерів — це питання ефективності нашого включення в існуючу систему розподілу функцій і ролей в сучасному геополітичному та геоекономічному просторі. Він ґрунтується на стратегічному баченні шляхів розвитку держави та обумовлюється чітким усвідомленням національних інтересів і шляхів їх реалізації.

Зовнішні перешкоди на шляху входження України в систему європейської економічної кооперації створюють бар’єри для встановлення відносин повної довіри, а також для розуміння інтересів та цілей наших західних і східних партнерів. Західні країни у відносинах з Україною виступають переважно єдиним блоком і свої стратегічні інтереси щодо неї формулюють на рівні панєвропейських структур — НАТО та ЄС. Вірогідність того, що Україна ще тривалий час буде залишатися за межами європейських інтеграційних процесів, є досить високою.

Можна спостерігати певні кроки в напрямку консолідації зовнішньополітичних інтересів Європи. Поруч із зміцненням провідної ролі структур НАТО в системі безпеки західного світу існує тенденція до розширення сфери європейських стратегічних інтересів у східному та південному напрямках. В перспективі це означатиме формування орієнтованого на Європу геоекономічного простору з відповідним включенням проміжних країн (зокрема України) до сфери стратегічних європейських інтересів. У такій моделі майбутнього Європи цілком закономірно знаходиться місце й для України.

Україна може пов'язувати своє майбутнє лише зі стратегією, яка побудована на консолідованих інтересах Європейської спільноти. Але в цілому нашу державу поки що не сприймають як частину європейського світу. Можна скільки завгодно говорити про історичну приналежність України до європейських народів, проте, якщо Україна не буде включена європейцями у систему стратегічного прогнозування власного майбутнього, справа її інтеграції в Європу рухатиметься дуже повільно.

Після подій 11 вересня США та їх союзники по НАТО розпочали тривалу кампанію боротьби з міжнародним тероризмом, яка вже не обмежується операціями в Афганістані та Іраку, а може бути поширена і на інші країни. На хвилі боротьби з тероризмом розпочався процес формування нових систем партнерства між великими державами, намітилися контури нової конфігурації міжнародних відносин.

Базові елементи такої конфігурації в тих аспектах, що зачіпають інтереси Української держави, можна вбачати в наступному:

НАТО стає базовою структурою не тільки європейської, а й глобальної колективної безпеки;

розширення традиційної сфери відповідальності НАТО, поширення НАТО на Схід за рахунок нових членів;

новий формат відносин НАТО і РФ з елементами інтеграції останньої в систему прийняття рішень Альянсу;

інтенсивне зближення РФ та США, яке може набути рис реального стратегічного партнерства;

геополітична експансія США в регіони Центральної Азії та Кавказу (за умови узгодження інтересів Заходу та РФ).

Важливо враховувати, що на сьогодні Росія посилсила свій вплив на процеси світової політики. Виходячи з численних офіційних заяв, основні пріоритети зовнішньої політики Росії можна згрупувати в такі три блоки: формування нових відносин із США, НАТО та ЄС; боротьба з новими загрозами; інтеграція Росії в європейську та світову економіку. Сьогодні йдеться про вироблення важливих рішень, що будуть визначати розвиток євроатлантичних та світових процесів на довгостроковий період.

У відносинах Росії з НАТО та США створено такий формат відносин, який, з одного боку, залучає Москву до тих напрямів боротьби з тероризмом, де її лояльність є необхідною, а з іншого — залишає для Заходу можливість відійти від Москви у разі, якщо їхні погляди не будуть збігатися. У довгостроковій перспективі збереження цього формату відносин буде залишатися найважливішою проблемою для США і НАТО.

Для Росії сьогодні важливе значення має зміцнення позицій СНД і ДКБ у сфері боротьби з тероризмом. Росія, яка тривалий час активно "експлуатувала" тезу боротьби з тероризмом у своїй зовнішній по-

літиці, виявилася практично відстороненою від основного “театру” дій антитерористичної коаліції. Залучення Росії до цієї боротьби здійснюється на непостійній основі та здебільшого є опосередкованим. Активна політика США у відносинах з ключовими союзниками Росії по ДКБ і СНД, а також Грузією та Узбекистаном виявила можливість послаблення російських впливів на Південному Кавказі та в Центральній Азії. Питання про відносини між США і Росією у сфері боротьби з тероризмом має стратегічний характер для обох сторін. Оскільки зусилля Москви створити систему колективної безпеки СНД на базі Ташкентського договору виявилися марними, останнім часом Москва намагається посилити військову й антитерористичну складові ДКБ завдяки виробленню більш чіткої програми протидії новим загрозам.

Зважаючи на зміцнення позицій Росії як у відносинах із Заходом, так і у відносинах з країнами СНД, Україна повинна забезпечити себе від потенційного зростання “російського впливу”, а також від кон’юнктурних коливань у системі відносин США—НАТО—Росія.

Ймовірно, Росія не завжди зберігатиме постійно рівні відносини з НАТО, але, за умов посилення існуючих тенденцій, роль Росії у європейських справах зростатиме. Відповідно зростатиме і вплив Росії на просування України в європейському напрямі. Зважаючи на це Україна має якнайшвидше стати на шлях “через НАТО до ЄС”. Членство в Альянсі допоможе Україні швидше підготуватися й до вступу у Євросоюз.

Розширення НАТО, на відміну від розширення ЄС, процес на-самперед політичний. Тому шанси вже у найближчі роки приєднатися до Альянсу є досить реальними.

У процесі зближення України та НАТО відіграватимуть роль багато чинників — як внутрішніх, так і зовнішніх. У цьому контексті особливе значення має питання забезпечення прав людини, і, перш за все свободи слова. До цього додається проблема боротьби з корупцією та проблема стабільності й узгодженості з міжнародними нормами українського законодавства. Експерти досить обережно говорять про 4—5-річний строк як мінімально необхідний для вступу України до НАТО.

Переміщення південного флангу НАТО з Середземномор’я до Чорноморського регіону стає все більш відчутним. Розширення НАТО за рахунок Румунії та Болгарії робить Чорне море майже цілком зоною євроатлантичної відповідальності. Євроатлантичний альянс через Туреччину межує з країнами Близького Сходу, зокрема з Іраком. Отже, сьогодні увесь цей регіон набуває нового значення у процесах глобалізації. Зміна балансу сил в регіоні в найближчому майбутньому здатна породити тут нові конфігурації міждержавних відносин, контури яких зараз можна лише намітити.

Російській Федерації стає все більш складно утримувати свої позиції серед держав регіону. Разом з тим і навряд чи можна бути впевненим в тому, що реалізуючи власні інтереси в регіоні, Росія готова взяти на себе повну відповідальність за його долю в цілому. Вирішення регіональних проблем насамперед передбачає створення соціально-політичних та економічних передумов для динамічного і стабільного розвитку країн регіону, а не тільки чіюсь військово-політичну присутність та дипломатичну активність у врегулюванні конфліктних ситуацій. Але чи є у росіян бажання концентрувати зусилля, щоб сприяти, наприклад, проведенню демократичних реформ та соціально-економічних перетворень в країнах СНД? Питання виникає з огляду на існуючі в самій Росії проблеми демократичного розвитку.

Особливий інтерес становлять нові аспекти політики США в Чорноморському регіоні, що пов'язані з енергетичними інтересами США та з питанням включення в НАТО таких чорноморських країн, як Румунія та Болгарія.

Варто зазначити, якщо стосовно країн Балтії позиція США є цілком однозначною (питання їхньої безпеки вирішуються шляхом приєднання до НАТО, а відносини з Росією становлять окреме коло проблем), то посилення уваги до Чорноморського простору є новим елементом для американської зовнішньої політики. Отже, якщо раніше в регіоні основним геополітичним гравцем була Росія, то тепер в гру входить налаштовані вступити і США. Це радикально змінює баланс сил та інтересів в регіоні, тому має бути належним чином усвідомлене й прораховане.

Регіон знаходиться у досить конфліктогенному оточенні. З одного боку він межує з Балканами, де ще далеко не вирішені міжетнічні та соціально-економічні проблеми, а з іншого — з Близьким Сходом. На півночі посилюється тиск на Грузію з боку Росії.

Можна було б говорити про можливість формування тут *регіонального інтеграційного угруповання* як головної консолідуючої сили, але без копіткого й послідовного узгодження політичних та економічних інтересів різних держав регіону це виглядає утопією. Очевидно, що власними зусиллями країни регіону будуть йти до цього ідеалу досить довго і з великими труднощами. Про це свідчить приклад млявого та непевного розвитку системи ГУУАМ. Не всі сподівання виправдала й організація ЧЕС. Реалізація проектів розбудови стратегічних транспортних комунікацій з Європи в Азію відбувається не так швидко й не в таких масштабах, як очікувалося. До того ж Росія інтенсивно вдосконалює власні стратегічні транспортні маршрути, що створюють конкуренцію “Великому шовковому шляху”.

В пошуках оптимальних варіантів вирішення власних проблем країни регіону здебільшого звертаються до стабільної й економічно розвиненої Європи, сподіваючись, що її потужний потенціал може

більш активно використовуватися в процесах геополітичної та соціально-економічної розбудови Чорноморського регіону.

Європа зацікавлена в каспійських енергоносіях. З введенням у дію стратегічного нафтопроводу Баку—Джейран основні потоки каспійської нафти підуть у напрямку Середземномор'я. Здійснення такого масштабного проекту не може не позначитись на геополітичному розкладі сил в регіональному вимірі. Так, насамперед можна очікувати посилення інтеграційного руху країн кавказького півдня в європейсько-середземноморському напрямку. З іншого боку, північні чорноморські країни, зокрема — Україна та Молдова, ще більше виштовхуватимуться на периферію західних інтересів і підпадатимуть під геополітичний вплив Росії.

Питання в тому, наскільки сама Європа усвідомлює важливість вирішення проблем регіону і яку роль вона готова взяти на себе? Очевидно, що стабільність та безпечність регіону, який є частиною Європейського світу і країни якого мають демократичний устрій, розвинену економічну систему, спрямовану на добробут власного населення, значною мірою сприятиме підвищенню як геоекономічного, так і геополітичного статусу всієї Європи. Сповзання регіону в безодню соціально-економічного та геополітичного хаосу суперечить ідеології формування нового Європейського світу.

Одним із потенційних факторів сприяння інтеграції України в ЄС є стратегічна відкритість обох партнерів. І Україна, і ЄС (інституції та національні держави) формують стратегії свого розвитку, намагаючись визначити свої специфічні ролі та моделі виживання у майбутньому. Пошуки нових форм ідентичності у швидко змінюваному середовищі надають можливості партнерам брати активну участь у визначенні цілей та пріоритетів один одного.

Актуальними завданнями України у контексті більш ефективної реалізації декларованого курсу прискорення європейської інтеграції слід вважати: формування субрегіональних систем співробітництва; участь у спільних проектах стратегічного характеру; гармонізація відносин із партнерами, які мають відмінні (а часто і протилежні) позиції у міжнародних справах, насамперед — із США, Об'єднаною Європою та РФ.

Як певну загрозу своїй незалежності Україна трактує будь-які спроби виключення її з міжнародного процесу прийняття рішень та нового перерозподілу сфер впливу у геостратегічному просторі, що складається на початку XXI ст. Україна виходить з того, що однією з найважливіших гарантій її суверенного розвитку є формування й підтримання системи колективної безпеки в європейському та трансатлантичному просторі, розвиток кооперації у політичній, економічній,

гуманітарній, інформаційній та військовій сферах. У ситуації розгортання діалогу США та країн Заходу з Росією Україна має прагнути на всіх рівнях дипломатичної активності бути повноправним учасником цього діалогу щодо питань, які зачіпають національні інтереси нашої держави (хоча сьогодні це виглядає досить проблематично).

Визнання важливої ролі України у формуванні нової структури системи безпеки в Європі має стати основою для узгодження українських інтересів з інтересами європейських країн та провідних європейських організацій.

У світлі нинішньої антитерористичної кампанії спостерігається активізація міграційної політики з боку країн Заходу та США, посилення жорсткості візового режиму та боротьби з нелегальною міграцією. Закономірно, що ставлення до України залежатиме від ефективності її заходів щодо перешкодження потокам нелегальної міграції через свою територію та зміцнення режиму кордонів, особливо східних.

Тенденція до посилення взаємозалежності країн та їх відкритості до зовнішніх впливів є об'єктивним наслідком сучасних процесів глобалізації. Основний виклик національній державі полягає в тому, що вона перестає бути монополістом (а інколи — й основним гравцем) на власній території. Вплив держави обмежується, “коригується” та навіть нівелюється діями інших держав, міжнародних організацій і корпорацій, недержавних організацій, неформальних груп (групи тиску, лобі тощо). Держави, що вирізняються ідеологічною, інституційною чи економічною неспроможністю, зазнають подвійного тиску, оскільки їх можливості впливу на перебіг подій розмиваються, спотворюються, ще не встигнувши сформуватись.

З огляду на це можна стверджувати, що суперечність між потребою “розбудови держави” та вимушеною необхідністю “нівелювання держави” є ключовою для України. Подальший неконтрольований розвиток цієї суперечності стає сьогодні вкрай загрозливим адже: Україна поки що не може скористатися технологічними, економічними, соціокультурними перевагами глобалізації, втім активно переймає усі її негативні риси та наслідки, серед яких — послаблення державної влади, невиправдане посилення “позадержавних” джерел політичного та економічного впливу, нарощування технологічного відставання, ерозія національної ідентичності.

Таким чином, відкритість, яка потенційно могла б означати сприйнятливість до нових ідей і технологій, та взаємозалежність як потенційний інструмент здобуття належного місця у міждержавних відносинах перетворюються на вразливість, незахищеність, несамостійність країни. Зрозуміло, що не лише загальносвітові процеси та тенденції є причиною цього. Головні причини підвищеної вразливості України щодо зовнішніх впливів слід, безперечно, шукати всередині країни.

Посилює вразливість країни од зовнішніх впливів також її орієнтація на якусь одну державу-партнера (іноді таким партнером для України є США, іноді — Росія), при цьому ігноруються легітимні інтереси інших держав та інституцій, а інколи — й власні національні інтереси України. Зовнішньополітичні союзники, в обмін на підтримку ними керівників держави отримують можливість здійснювати безпосередній вплив на чиновництво країни. Часто цей вплив перешкоджає реалізації інтересів України та посилює ту частину внутрішньої опозиції, яка взагалі заперечує потребу в зовнішньому співробітництві, нехтуючи навіть його позитивними аспектами.

Надмірна вразливість країни небезпечна ще й тим, що створює у її партнерів негативний імідж абсолютної слабкості цієї країни. Поступливість держави та її політичної еліти не є результатом чиєїсь підривної діяльності чи газетних провокацій. Це вияв реального стану справ у державі, який вміло використовують конкуренти країни на світових ринках.

УКРАЇНА МІЖ РОСІЄЮ І АМЕРИКОЮ

Український вчений Іван Лисяк-Рудницький у липні 1963 р. виступив на історичному конгресі у Зальцбурзі з доповіддю “Україна між Сходом і Заходом”. Терміном “Захід” він означив євроатлантичну американсько-європейську цивілізацію, а терміном “Схід” — греко-візантійську цивілізацію та її наступницю — Росію. Відтоді впродовж чотирьох десятків років час від часу з’являються публікації, в яких їхні автори гадають, яке цивілізаційне начало — Захід чи Схід — перемає в Україні.

Тепер, однак, не до теоретизувань: віднині на західних кордонах України — НАТО і ЄС, на північно-східних — Росія. Це вже не абстракції, а конкретні країни, які уособлюють різні типи цивілізаційного розвитку. Україна змушена визначитися, з ким їй по дорозі — з Росією чи з Америкою. Дискусія навколо питання про напрям перекачування палива у нафтопроводі Одеса—Броди довела з вражаючою переконливістю, що можливості здійснення “багатовекторної” політики нині вичерпуються.

Вибір між двома напрямками цивілізаційного розвитку, уособлюваного Америкою і Росією, припав, як і Мілленіум, на наше покоління. Це нелегкий вибір, хоч обидві цивілізації й мають спільні корені — в античності. Незважаючи на те, що Росія після 1991 р. зовнішньо американізувалася, однак вона була і є полярно протилежною Америці.

Відповідаючи на запитання, з ким нам по дорозі, керуються економічними інтересами, національними пріоритетами, ідеологічними передсудами, побутовими причинами. Але у науковому аналізі не можна обійтися без історичного зрізу проблеми.

Одним з найбільш плідних методів історичного дослідження є компаративний, тобто порівняльний, аналіз. Російська Федерація і США — це країни, порівнянні за територією, населенням і ракетно-ядерним потенціалом. проте цим схожість вичерпується. За іншими параметрами ці країни розділяє безодня. Росія є державою, США — передусім, суспільством.

Радянські люди жили в країні, де держава поглинула суспільство. Тому й досі у тих, хто виріс у цій країні зберігається звичка покладатися на державні інститути або переоцінювати власний ступінь впливу на державу. Такою переоцінкою, зокрема, пояснюється надто сміливе твердження про існування в пострадянських країнах громадянського суспільства. Насправді ж, однак, за півтора десятка років,

що минули після колапсу тоталітаризму, в Україні, наприклад, встигли народитися тільки окремі елементи такого суспільства. Так, на ситуацію в нашій країні реально впливають фінансово-промислові групи (ФПГ), очолювані так званими “олігархами”. Проте в Росії вплив навіть більш потужних, ніж в Україні, ФПГ на ситуацію в країні незрівнянно слабкіший. Там держава підім’яла їх під себе.

В Україні сформувався приватно-корпоративний капіталізм, який часом диктує владним структурам свої вимоги. В Росії склався напівдержавний капіталізм. Кремль контролює все — ринки, бізнес, профспілки, засоби масової інформації, церкву, політичні партії. Механізми такого контролю якісно інші, ніж у радянську добу, але мало відрізняються від царських часів. Спільним знаменником усіх форм організації влади в імперські, радянські і пострадянські часи є всемогутній державний апарат. Наявність такої держави утруднює появу в Росії суспільних структур, здатних розвиватися самостійно.

Держава подібного типу може підкреслювати свій демократизм і зв’язок з народом. Однак народ для неї — не суспільство, а населення. Пострадянська історія Росії впливає з радянської. Усі три варіанти Державного гімну (сталінський 1944 р., брежневський 1977 р. і путінський 2001 р.) мають одну здравицю: “Славься, Отечество наше свободное!”. Здравиця, що пройшла через три варіанти Державного гімну в незмінному вигляді, змушує задуматися, як розуміють свободу в сучасній Росії. Згадаємо, що говорили про свободу в сталінській державі після XX з’їзду КПРС? Що говорять про свободу в брежневській державі тепер? Тим не менш, російська інтелігенція сильніше впливає на владу, ніж українська. Остання й досі відчуває на собі наслідки сталінських репресій.

Америка теж має могутню державу і до зовнішнього світу звернена перш за все своїми державними структурами — дипломатичними, економічними, силовими, гуманітарними. Колишні ізоляціоністські настрої, що завадили їй увійти в Лігу Націй, створену з ініціативи президента Вудро Вільсона, давно стали надбанням історії. Сучасні американці поставили під свій контроль найбільш впливові міжнародні організації. Вони активно втручаються в події, ставлячи на перше місце національні інтереси своєї країни. Усі вони, від президента до дрібного чиновника, можуть бути доброзичливими або пихатими, трудоголіками або неробами, розумними або не дуже... Американці такі самі люди, як інші. Але за ними стоїть громадянське суспільство, рівного якому в світі нема.

Система стримувань та противаг у відносинах держави і суспільства всередині США нагадує відрегульований годинниковий механізм. Величезна кількість самодостатніх громадських організацій регулює діяльність державного апарату відповідно до власних потреб.

Будь-який політик або чиновник підзвітний громадськості не тільки в рамках професійної діяльності, але й, як показала справа Білла Клінтона, у приватному житті.

На відміну від інших країн, громадянське суспільство і державні інститути народжувалися в Америці одночасно. Розроблена “батьками-засновниками” США конституція знаменувала собою початок переходу від традиційного до громадянського суспільства у всесвітньому масштабі. На просторах північноамериканського континенту починалося формування першої в світі політичної нації. Все це допомогло американцям зробити вирішальний вклад у формування ринку та індустріального суспільства в глобальному масштабі. Увібравши в себе здобутки європейської цивілізації, американське суспільство піднесло їх на вищий щабель. Тепер цю цивілізацію доводиться називати євроатлантичною.

Сотні років перебування українців в одній державі зі спорідненими їм від давніх-давен росіянами (“руськими”) наклали на них (українців) істотний відбиток. У цій спільній історії немало як темних, так і світлих сторінок. Людина, як правило, виштовхує з пам’яті темне. Отже, історія здебільшого єдне.

І тут слід поставити запитання: до якої межі таке єднання корисне? Мабуть, не дуже добре, якщо у дружніх обіймах ми втрачаємо мову, національну культуру, історичну пам’ять?

Хто може заперечити, що для багатьох громадян України Росія виглядає продовженням власної країни? Це доводить безліч прикладів, у тому числі побутових. Один з них — результат опитування, проведеного напередодні 2004 р. Запитували, за яким часом мали намір зустріти Новий рік громадяни України. Виявилось, що 30 % (у південному регіоні — 54) бажали зустріти Новий рік двічі — за московським і за київським часом ¹.

Якщо Росія виглядає продовженням України для значної частини українських громадян, то правильне й зворотне твердження. Україна виглядає продовженням Росії в очах набагато більшої частини російських громадян. Давайте визнаємо: для росіян ми, українці, як окрема нація не існуємо. В усякому разі, для тих росіян, які прожили в Радянському Союзі більшу частину свідомого життя. Це стосується не тільки нас, українців, але й громадян інших республік колишнього СРСР. Українців, однак, це стосується більшою мірою, зважаючи на високий ступінь їхньої русифікованості. 350 років тому імперія починалася з поглинання України...

Сформульовані вище твердження не часто доводиться зустріти в українській пресі, навіть в осудливо-заперечній формі. Зрозуміло, чому: ми боїмося зазирнути в безодню. Навпаки у пострадянській Росії. Тут штучна ідеологічна конструкція “колиски трьох братніх народів” швидко і непомітно померла природною смертю. Для молодого покоління росіян (“россиян”) Україна стає чужою. (І слава Богу!) Старші

покоління, навіть не задумуючись, повернулися до уявлення про один російський (“русский”) народ, що складався з великоросів, українців і білорусів. Вони вважають цю імперську концепцію єдино патріотичною. Лише російські (“русские”) патріоти, які є одночасно реалістами, замислюються над тим, як жити росіянам (“русским”) та неросіянам (“нерусским”) в одній державі, і їхні роздуми не дуже втішні.

Для уточнення низки термінів, що стосуються самоназви росіян як етносу і як громадян РФ в українському тексті доводиться вживати дужки та російські слова. Це зумовлено, зокрема тим, що в результаті тривалого спільного життя українців і росіян в одній державі старовинне слово “русский” (в розумінні українець) в українській мові зникло, а в російській — з’явилося (зрозуміло, з іншим значенням). Крім того, в 1991 р. в російській мові з’явився новий етнонім “россияне”, тобто громадяни Росії. Він також має інше значення, ніж подібний — росіяни — термін в українській мові.

Повертаючись до попереднього викладу, хочу звернутися до роздумів російського патріота-реаліста Ігоря Шафаревича. У 1991 р. в Москві вийшла в світ його книга, в якій визначався типово російський (“русский”) порок у ставленні росіян (“русских”) до інших народів СРСР: “Это — неумение видеть границу, отделяющую нас от других наций, отсутствие внутреннего убеждения в их праве существовать именно в их самобытности. Как часто приходилось мне слышать, что русские с каким-то наивным недоумением пытались понять, почему украинцы, белорусы или литовцы не хотят хорошенько выучить русский язык и превратиться в настоящих русских... Мы можем рассчитывать на симпатию или хотя бы на невраждебное отношение наших соседей, только если будем видеть, например, в эстонцах не просто людей во всех отношениях нам равных, но почувствуем, насколько богаче наша жизнь оттого, что рядом с нами живет этот маленький мужественный народ, готовый нести любые жертвы, но не отказаться от своей национальной индивидуальности. Возможна ли та картина, которую я пытался здесь изобразить? Я очень хочу надеяться, что возможна, но честно должен сказать — в том, что она осуществится, я не уверен. Слишком многое здесь наболело, и слишком мало времени, может быть, осталось”².

Цитата задовга, але виразна і не вимагає коментарів. Залишається додати, що Шафаревич не помилявся, часу справді вже не було. Литовці, естонці й латиші після розвалу СРСР спромоглися потрапити під “парасольку” НАТО і ЄС. Тому політичні сили в Росії, які йшли в грудні 2003 р. на вибори в Державну Думу з географічною картою СРСР, вилучили з неї країни Балтії. З картою відновленого СРСР вони й перемогли.

Оскільки у ХХ ст. російська (російсько-радянська) імперія двічі розсипалася, то новітні намагання відновити СРСР змушують зробити висновки, з яких випливає не дуже втішний прогноз щодо відносин України з Російською Федерацією у найближчому майбутньому.

Після повалення самодержавства лідери української революції сподівалися, що імперія стане федерацією вільних народів. Коли більшовики скинули Тимчасовий уряд, Центральна Рада проголосила утворення Української Народної Республіки як складової частини федерації і заявила у своєму Універсалі: “Маючи силу і владу на рідній землі, ми тою силою і владою станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії”³. Михайло Грушевський розглядав Раднарком не як центральний уряд, а як керівний центр революційного російського (“русского”) народу, який разом з Генеральним секретаріатом УНР та урядами інших народних республік утворить Російську Федерацію.

Раднарком, однак, вважав себе центральним, а не красивим урядом. Він тричі посилав війська на Київ, щоразу більші. У 1920 р. в Україні вже було 1,2 млн червоноармійців. Та Кремль діяв не тільки військовою силою. Він проголосив надійно завойовану Україну спочатку незалежною від Росії радянською республікою, а потім — союзною республікою з правом виходу з СРСР. Переслідувана до революції українська мова стала офіційною. В УРСР розгорнулася українізація.

Повернемося тепер до сучасності. 12 лютого 2004 р. Володимир Путін виступив з викладом програми своєї діяльності на другий президентський строк. У доповіді він мимохідь торкнувся “деструктивних процесів розкладу державності при розвалі Радянського Союзу”. Цей вираз засвідчив, що сучасний російський лідер, так само, як і лідери Тимчасового уряду та Раднаркому в 1917 р., ставить себе в центрі багатонаціональної держави, яка розколюється.

Тезу про “деструктивні процеси” президент РФ не став розвивати. Треба було зберігати відносини з лідерами колишніх республік, а нині самостійних держав, які переконані, що згадані процеси є конструктивними. Однак у виборчому штабі президента побажали уточнень. Представник Повітряно-десантних військ полковник Микола Беляєв по-військовому прямо запитав, як президент особисто ставиться до подій 1991 р. Відповідь була чесною і щирою: “По моему глубокому убеждению, развал Советского Союза — это общенациональная трагедия огромного масштаба”.

Далі, звертаючись уже до всього світу, В. Путін заявив, що треба зважати на реальність: “Это состоялось, это принято народами этих стран, признано международным сообществом и самой Российской Федерацией. Это независимые, полноценные независимые государс-

тва, и нужно относиться к ним с уважением. С уважением — это значит признавать их законные интересы”.

Це теж сказано чесно і щиро. Не треба сумніватися в тому, що переобраний величезною більшістю громадян Росії президент В. Путін проводитиме щодо України політику добросусідства і співробітництва. Але не треба очікувати, щоб він визнавав українські законні інтереси у тих випадках, коли вони не збігатимуться з російськими. А таких розбіжностей стає все більше. Це раніше, до 1991 р., Україна не мала власних інтересів, бо всі вони були “загальнонаціональними”.

Обговорюючи з російськими вченими зміст шкільних підручників з історії Росії та історії України, ми дійшли одностайного висновку: підкреслювати позитивні моменти у взаємовідносинах, виховувати у молоді доброзичливе ставлення до сусіднього народу, відділяти народ від політичного режиму. Ніколи раніше народи не контролювали дії своїх правителів, які могли бути злочинними як щодо інших народів, так і щодо свого власного.

Прагнучи до встановлення доброзичливих відносин з сусідніми країнами, не треба, однак, замовчувати або пом’якшувати заподіяні у минулому лиха. Треба правдиво і без емоцій висвітлювати хід подій, виявляючи їх внутрішні рушійні сили і мотиви поведінки історичних діячів. Тоді історія, яка роз’єднує, не відкидатиме тінь на сучасність. Тоді уроки історії будуть засвоєні поколінням, яке вступає в життя. Тоді нове покоління не дозволить повторення пережитих трагедій.

Так сталося, що історія, яка роз’єднує нас з російською державою, єднає нас з Америкою. Тут йдеться не про чисельну північно-американську діаспору, яка майже цілком сформувалася з українців, що походили з Австро-Угорщини, а у міжвоєнний час — з Польщі, Румунії, Чехословаччини. Мова йде про американське суспільство і уряд США. Американська адміністрація причетна, у різній формі, до трьох голодів, що зазнала Україна в радянську добу. Американці допомогли справитися з голодом, спричиненим діями Кремля під час обох післявоєнних посух, і сказали своє вагомe слово в добу горбачовської “перебудови” з приводу замовчуваного голодомору 1933 р.

Голод 1921 р. спалахнув на півдні України і в Поволжі після небаченої посухи. Послуги запропонувала Американська адміністрація допомоги (АРА) — неурядова установа з надання допомоги країнам, потерпілим від світової війни. У своїй діяльності вона спиралася на невикористані матеріальні ресурси, нагромаджені для американської армії в Європі. В. Ленін уклав з АРА угоду ще у серпні 1921 року, хоч згодом завжди відпльовувався після цього. Одночасно він заборонив поширювати інформацію про голод на півдні України, щоб полегшити викачування українського хліба для “червоних столиць”. Лише че-

рез півроку, у січні 1922 р., коли смерть почала косити голодуючих селян десятками тисяч, глава уряду “незалежної” України Християн Раковський дістав дозвіл на укладення угоди з АРА. Американці розподілили серед українських селян у 1922 р. 136 мільйонів пайків. Життя мільйонів людей було врятоване.

Така сама посуха сталася у 1946 р. Й. Сталін розпорядився вивезти з України хліб, який був потрібний Москві для надання, як тоді говорили, братерської допомоги визволеним Радянською армією країнам Східної Європи. У страхітливу зиму 1946—1947 рр. пограбовані українські селяни почали гинути. Адміністрація допомоги і відбудови при Об'єднаних Націях (ЮНРРА), яка працювала на американські кошти, виділила Україні 250 млн доларів США для закупівлі продовольства. Відвернути голод не вдалося, але завдяки цій допомозі кількість голодних смертей була зменшена на порядок.

У 1933 р. Сталін звинуватив українських колгоспників у саботажі й конфіскував у них все продовольство — від хліба до фруктової сушні та цибулі. Міжнародній громадськості, яка із запізненням дізналася про голодний мор за “залізною завісою”, завадили надати допомогу постраждалим. П'ятдесят п'ять років поспіль було заборонено згадувати про сталінський злочин. Завісу мовчання порушив Конгрес США, який створив комісію з розслідування українського голодомору. Робота комісії змусила керівників Компартії України визнати факт голоду.

Тепер ми багато знаємо про три смертоносні голоди, що виникали в Україні за різних обставин, але в кінцевому підсумку мали одну причину — злу волю правителів Кремля. Однак ми й досі мало знаємо про діяльність АРА в Україні. Старше покоління уявляє цю організацію за працями Леніна — як гніздо шпигунів і провокаторів. Ми не знаємо, як працювала ЮНРРА. Ми не зовсім розуміємо, чому Конгрес США розпочав і довів до кінця парламентське розслідування події, що трапилася на іншому боці земної кулі більше ніж півстоліття тому. Зрозуміло лише одне: у 1922 і в 1947 рр. менш за все американці думали про рятування українців. Вони рятували не українців або росіян, а людей, які гинули від голоду.

Виправдуючись перед Леніним, Раковський 28 січня 1922 р. писав: “Україна не делала никакого обращения за помощью ни к России, ни к загранице, и различные международные комитеты помощи голодающим были допущены на Украину лишь в январе (1922 р. — авт.) и лишь после того, как они сами полезли туда с согласия РСФСР”⁴. Це — свята правда! Американці самі “полізли” в Україну, де голод замовчувався, як писав Раковський у цьому самому листі, “по чисто политическим соображениям — не создавать паники”. Після Другої світової війни американці “полізли” в Туреччину, щоб усунути загрозу поглинення її Кремлем. Тоді ж “полізли” у Францію,

щоб унеможливити її перехід у руки комуністичних маріонеток на сталінських пальцях. В наші дні “полізли” в Афганістан, незважаючи на гіркий англійський і радянський досвід. “Полізли” в Кувейт та Ірак...

Американські політики і політологи (мабуть, крім Збігнева Бжезінського) не змогли у свій час розібратися в тому, що відбувалося в СРСР. “Оксамитова революція” 1989 р. у Центрально-Східній Європі і розпад Радянського Союзу виявилися для них несподіваними, як сніг на голову. Сутність комунізму й тих проблем, які він залишив після себе у пострадянському регіоні, не стала для них зрозумілішою й тепер.

Це можна проілюструвати виступами впливових політиків і знамих політологів на міжнародній конференції “Україна в Європі і світі”, яка проходила в лютому 2004 р. у Києві. Мадлен Олбрайт, яку не треба представляти, докоряла українцям за “проблеми з демократією”. Вона говорила про “розумні санкції” щодо України, якщо “проблеми з демократією” у нас загострюватимуться. Як правило, інші американські політики більш стримані. На жаль, вони й більш байдужі до всього, що у нас відбувається. Здається, що відвертість американізованої чешки пояснюється більшою симпатією до нас. Лише вона з усіх іноземних учасників конференції висловила оптимізм у питанні про членство України в НАТО і ЄС.

Коли людина вперше сідає на велосипед, вона зосереджує увагу або на рулі, або на педалях. В обох випадках це призводить до падіння. Коли ми аналізуємо історичний зріз українсько-російських проблем тільки в етнополітичному плані, забуваючи про однакову для обох народів проблему виходу з комунізму, ми ризикуємо помилитися у прогнозах.

Кінець-кінцем, чому після 1991 р. в Росії постійно актуальною є проблема відродження Радянського Союзу в різних формах — Співдружність Незалежних Держав, Слов’янський союз, ЄврАзЕС, ЄСП? Невже хто-небудь сумнівається у тому, що найбільша в Європі за територією Україна може бути незалежною, якщо самостійно існують Андорра або Монако? Невже хтось турбується, що Україні буде самотньо на самоті? Ні, справа не в Україні. Все пояснюється прагненням російської політичної еліти відновити в будь-яких формах колишню радянську державу. Для цього вона використовує труднощі виходу з комунізму, які є в усіх колишніх союзних республіках.

З чого все почалося? Не всі знають, що якраз З’їзд народних депутатів Російської Федерації показав революційний приклад іншим союзним республікам і прийняв 12 червня 1990 р. Декларацію про державний суверенітет. У 7-му пункті Декларації проголошувалося право виходу РРФСР зі складу СРСР. Автори цього документа ототожнювали СРСР з компартійно-радянським загальносоюзним центром. Скинувши М.Горбачова, вони відразу забули про Деклара-

цію, але залишили своїм наступникам головний біль: в якому світлі представляти державне свято, встановлене на її честь? Сьогодні при владі в Росії перебувають політики, які не руйнують, а будують. Вони проголосили себе наступниками величі Росії — імперської і радянської. Вони прагнуть відновити цю велич, по можливості, у попередніх кордонах.

Називаючи розпад СРСР трагедією, В. Путін наголосив на тому, що всі громадяни цієї багатонаціональної держави зіткнулися з величезною кількістю проблем. Останнє твердження абсолютно справедливе. Але тяжкі проблеми виникли у пострадянських країнах не через те, що вони звільнилися від “доленосних рішень”, які диктувалися з Кремля. Надто тяжким виявився перехід від командної до ринкової економіки, від суспільства, в якому кожний громадянин підпорядковувався тоталітарній державі, що давала йому роботу і засоби для прожиття, до суспільства, в якому кожний працездатний має турбуватися за себе сам, підтримуючи при цьому існування непрацездатних і держави податками.

Комунізм в СРСР був побудований за перші 20 років після приходу більшовиків до влади. Наступні два покоління радянських людей звикли жити при комунізмі, не усвідомлюючи того, що це не суспільство загального благоденства, а суспільство, в якому приватна власність на засоби виробництва замінена державною. Тепер їм доводиться звикати жити при капіталізмі. Побудова соціальної держави, яка ґрунтується на соціально-орієнтованій ринковій економіці, як і побудова громадянського суспільства — для нас тільки перспектива. Оскільки пострадянські держави і в Україні, і в Росії все ще змушені утримувати величезну кількість людей, які не пристосувалися до ринку, то вони можуть дозволити собі “проблеми з демократією”, які так турбують американських політиків.

Історія свідчить, що держава завжди дозволяє собі рівно стільки, скільки суспільство погоджується терпіти від неї. Та не треба надто багато вимагати від суспільства, знівченого масовими репресіями, голодоморами і депортаціями. Треба йому допомогти, пані Олбрайт!

На згадуваній вище конференції “Україна в Європі і світі” Андерс Аслунд (Фонд Карнегі, США) заявив: “Дуже важко умовити людей на Заході захищати Україну, якщо Україна сама не захищає себе, свою ідентичність, свою незалежність”⁵.

Це логічне за формою зауваження — чергова ілюстрація недостатньої інформованості американських політологів стосовно українських справ. Вони надто поверхово гадають, що існуюча в Україні конфігурація організованих політичних сил дає Україні змогу, але Україна чомусь не хоче захищати свою незалежність.

На зламі 1980—90-х рр. сформувалася потужна політична сила, яка виступила за відродження УНР — Народний рух України. В ситуа-

ції революційної кризи республіканська компартійно-радянська номенклатура скористалася боротьбою між загальносоюзною і російською елітами, аби підвищити свій статус здобуттям незалежності. Щоб зміцнитися при владі, вона повинна була поставити ідеологічний мур між Москвою і будованою нею державою. Тому вона перехопила рухівські гасла вкупі з більшістю рухівських лідерів і підняла на п'єдестал "батьків-засновників" УНР — М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюру.

За півтора десятка років українська правляча еліта мало змінилася. Основу її, як і раніше, складає компартійно-радянська номенклатура. Разом з тим біля влади опинилася бізнес-еліта, що працює здебільшого з російським капіталом. Хотілося б, щоб вона не піддавалася впливам надто тісно пов'язаних з російською державою російських бізнес-партнерів. Хотілося б, щоб вона ототожнювала власні інтереси з інтересами свого народу, держави, країни. Хотілося б... Інших сил, здатних захистити економічну, політичну і культурну незалежність в наскрізь пропаленому комунізмом українському середовищі, практично не існує. Де той Рух?

Втішає те, що стихійні суспільні настрої цілком однозначно орієнтовані на зміцнення суверенітету України. Це проявляється не часто, але потужно. Можна пригадати, з яким обуренням громадськість зустріла необережну ремарку колишнього віце-прем'єр-міністра РФ Валентини Матвієнко про доцільність написання спільних підручників з вітчизняної історії. Можна послатися на те, як в українському суспільстві сприймався тузлівський конфлікт. Можна назвати, нарешті, мізерні масштаби відзначення 350-річчя Переяславської ради. За первісним планом президент РФ повинен був приїхати в Київ у день, коли ця рада відбулася.

Суспільні настрої орієнтовані й на те, щоб йти в Європу. Приклад європейських соціальних держав, які в радянські часи називалися капіталістичними, однаково принагідний для громадян України і Росії. Мільйони їх пересвідчилися на власні очі, що Європа стабільна і благополучна. Тим, хто бажає утримати Україну в російському політико-економічному просторі, доводиться враховувати цю обставину. Вони закликають: в Європу, але разом з Росією!

Глибоко помиляються ті, хто вірить цьому гаслу. Росія хоче співробітничати з Європою і США тільки тому, що поза світовим ринком вона не може існувати. Колапс заснованого на неринковій економіці Радянського Союзу показав це з усією переконливістю. Але політичні сили в сучасній Росії охоплені одним патріотичним почуттям: відродити наддержаву. Ні НАТО, ні ЄС їх не цікавлять.

Показовим є хід думок директора відділу досліджень Московського філіалу Центру Карнегі Дмитра Треніна: "Оскільки Америка по-

важає лише сильних партнерів, Росія модернізуватиме складові національної моці, які дадуть їй змогу зрівнятися з США, зокрема свій ядерний арсенал. Дуже тісні зв'язки з НАТО (не кажучи вже про членство) позбавили б Росію стратегічної свободи”⁶.

І в імперські, і в радянські часи Росія здійснювала вестернізацію тільки для того, щоб залишатися світовою імперією. Пострадянська вестернізація переслідує ту саму мету. Справа не в тому, що Америка поважає сильних партнерів. Справа в тому, що Росія хоче бути сильним партнером безвідносно до бажань або намірів Америки. З іншими твердженнями Д. Треніна цілком можна погодитися.

Як розгортаються події в наші дні? Країни ЄС стурбовані тим, як “перетравити” нове поповнення. Економічні проблеми, що постають перед Україною після розширення ЄС, європейців мало цікавлять. Не більше цікавляться ними й американці. Вони не сприймають Україну як цілісність. Увага американської адміністрації розпорошується між тими або іншими політичними діями, які створюють “проблеми з демократією”.

Навпаки, Росія з 2000 р. займається українськими справами системно і наполегливо. Вона пропонує Україні свої варіанти виживання при новому розкладі сил в Європі. Інтеграційний тиск на Україну після виникнення ідеї ЄЕП став просто-таки нестримним.

Українська сторона бажає лише створити режим вільної торгівлі без винятків і обмежень. Російська сторона добивається зовсім іншого. М. Касьянов, який до лютого 2004 р. очолював уряд РФ, заявив: “мінімальний рівень інтеграції — єдиний митний простір і єдина зовнішньоторговельна політика”. Його заступник В. Христенко твердив: “Слово “єдиний” у сполученні ЄЕП передбачає делегування повноважень певному наднаціональному органу. І якщо буде підписаний договір по ЄЕП, то це буде договір, аналогічний Римському договору про створення ЄС”⁷.

Метою ЄЕП є укладення економічного союзу Росії, України, Білорусі і Казахстану з використанням єдиної валюти. Такий союз автоматично знищує євроатлантичну перспективу для України. А далі все може бути так, як уже було після 1654 р., тільки у прискореному темпі.

Можна погодитися з тими, хто високо оцінює економічні переваги ЄЕП для України в умовах відсутності європейської альтернативи. Але економіка пов'язана з політикою. Прогнозуючи наслідки євразійського варіанту розвитку подій, слід визнати, що Україна поліпшить своє економічне становище, але втратить самостійність, в тому числі й у питанні про розподіл ресурсів. Це означає, що їй доведеться брати участь у тому, що Д. Тренін назвав “модернізацією складових

національної моці”. Інакше кажучи, рівень життя населення не зросте в тих пропорціях, які очікуються від інтеграції з багатого на природні ресурси російською економікою. А що буде з українською ідентичністю в країні, яка постане в рамках ЄСП?

ДЖЕРЕЛА і ПРИМІТКИ

¹ Дзеркало тижня. — 2003. — № 50. — 27 грудня.

² *Шафаревич И.* Путь из-под глыб. — М., 1991. — С. 90—91.

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — К., 1996. — С. 400.

⁴ Голод 1921—1923 років в Україні : Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 84.

⁵ День. — 2004. — 24 лютого.

⁶ Там само.

⁷ Украина и Единое Экономическое пространство : Информационно-аналитический материал. — Днепропетровск, 2003. — С. 6.

ПІСЛЯМОВА

Політичні режими змінюються в лічені дні або навіть за години. Історія людства дає безліч таких прикладів. Однак падіння комунізму в Східній Європі і розпад Радянського Союзу не можна назвати зміною політичного устрою. Ми були свідками краху суспільно-політичного ладу, економічної системи, способу життя, ідеології і духовних цінностей. На очах зникає цілісна, хоч дуже своєрідна цивілізація.

Помилкою було б твердити, що комунізм перемагав лише завдяки грубій силі. Сила комуністів полягала також у тому, що вони пропонували просте розв'язання важких соціально-економічних проблем. Саме через це їхні аргументи ставали переконливими для тих людей, хто бажав якнайшвидше позбутися безправ'я і злиденності. Вже потім, спираючись на "розпропаговані" маси, вожді зміцнювали свій вплив в державі та суспільстві шляхом нещадного винищення незгодних, у тому числі й у власному середовищі. Диктатура, якій не можна було протистояти, нав'язувалася суспільству засобами державного терору, пропаганди, виховання й освіти. За цих умов крах комуністичної системи міг відбутися тільки як саморуйнування та як наслідок програшу в конкурентній боротьбі з іншими соціальними системами. Це трапилось лише після багатьох десятиліть соціального гниття, коли виявилися вичерпаними внутрішні резерви системи, яка суперечила природним інтересам людини.

Труднощі посткомуністичних країн цілком закономірні. Попередній спосіб життя залишив по собі випалене соціальне середовище. Творення зв'язків, заснованих на ринкових відносинах, відбувається надто повільно. Для мільйонів людей входження в ринок обернулося болючим актом, пов'язаним зі зміною професії, падінням заробітків, втратою упевненості в завтрашньому дні. Так звані бюджетники першими відчували на собі тяжкі наслідки фактичного банкрутства держави.

Україна належить до числа країн, в яких перехід від командної економіки до ринкової, від "атомізованого" суспільства до громадянського здійснюється особливо важко. Це пов'язано з тривалістю існування тоталітарного ладу на основній території України (три покоління), а також з надзвичайними масштабами репресій, яких зазнало населення України в ході її радянізації в сталінську добу.

В жодному разі труднощі перехідного періоду не слід ототожнювати з труднощами існування в соціально орієнтованому ринковому середовищі або з вадами демократичного устрою. Вони є спадщиною тоталітарного минулого. Мільйони людей, які тепер мають можливість виїхати за кордон, можуть самостійно оцінити рівень і якість життя в інших країнах.

Хоч і повільно, але ми долаємо відстань, що відділяє нас від сусідів на Заході. Зроблене вселяє оптимізм. Українська держава поступово утверджується в колі європейських країн як рівноправний партнер. Досить непростими є наші відносини з сучасною Росією — країною, яка вважає себе правонаступницею Російської імперії і Радянського Союзу.

Українсько-російські взаємини обтяжені багатьма деструктивними суперечностями та проблемами, що обумовлені процесами становлення нової державної ідентичності як України, так і самої РФ. РФ так чи інакше має позбутися імперського комплексу, а Україна — комплексу меншовартості.

Цілісний погляд на весь комплекс взаємовідносин України і Росії дає підстави вважати, що відкрита конфронтація цих держав у майбутньому навряд чи матиме місце. Зрозуміло, час від часу приховане протистояння може загострюватися (особливо в економічній сфері). Однак Росія та Україна самою історією приречені на тісне співробітництво — тут і сусідство, і спорідненість народів, і величезна кількість росіян, які проживають в Україні, і багато українців, які є громадянами РФ, і занадто інтегровані економічні зв'язки.

Розвиток доцільних зв'язків і відсікання фальшивих, створення надійного механізму стабілізації міждержавних взаємовигідних відносин — вихідна засада в політиці Української держави на перспективу.

БІБЛІОГРАФІЯ ДО ТРИТОМНИКА “УКРАЇНА І РОСІЯ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ”

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОКАЖЧИКИ

Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції, 1920—1931 рр. / Склад П. Зленко. — Прага, 1932. — 153 с.

Бібліографія видань Інституту історії України НАН України 1936—2001. — К. : Інститут історії України НАН України, 2002. — 161 с.

Бойко М. Бібліографія української бібліографії періоду державності й діаспори, 1917—1980. — Блумінгтон, 1989. — 166 с.

Взгляд в прошлое: Становление тоталитарной системы в СССР : Указатель книг и статей на рус. яз. за 1988 — 1 пол. 1990 / ГБИЛ ; Сост. К. К. Тарасов ; Ред. В. А. Фокеев. — М., 1990. — 80 с.

Гарвардські українознавчі студії : Покажч. до томів 1—15 (1977—1991) / Уклад. К. Д. Тейлор, З. Борисюк ; Ін-т укр. археографії АН України, 1992. — 176 с.

Життя і революція, 1925—1934 : Системат. покажч. змісту / Укл. Н. М. Рева. — Львів, 1970. — 163 с.

Здіорук С. І., Гриневич Л. В., Здіорук О. І. Покажчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945—1998 рр.) / Ін-т історії України ; Нац. ін-т стратег. досліджень НАН України. — К., 1999. — 172 с.

Зміст часопису “Зона” (№ 1—9, 1992—1995) // Зона. — К., 1995. — № 10. — С. 216—224.

Иезильберг В.Д., Чечегова Н.И. Библиография литературы по проблемам насилия, террора и репрессий, опубликованной в СССР и России в 1986—1996 гг. // История и террор : Материалы межвуз. науч. конф. — Пермь, 1998. — С. 60—93.

Історична дружба російського і українського народів : Бібліогр. покажч. (До 300-річчя воз’єднання України з Росією) / Укл. Н. В. Вайсберг та ін. — К., 1954. — 56 с.

Історія України : Науково-допом. бібліогр. покажч. / ДІБ. — К., 1971—2000.

Калинович І. Бібліографія українознавства за 1914—1923 рр. Вип.1: Історія України / НТШ. — Львів, 1924. — 59 с.

Катаев И. Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящихся в военно-ученом архиве в С.-Петербурге // Сборник Историко-филологического общества. — Х., 1902. — № 13. — С. 33—90.

Каталог видань Української Академії Наук, 1918—1930 / Приготував і видав Дмитро М. Штогрин. — Чикаго, 1966. — 286 с.

Крайнева Н. Я., Пронина П. В. Народничество в работах советских исследователей за 1953—1970 гг. : Указ. лит.-ры. — М., 1971. — 232 с.

Красный архив : Ист. журнал. 1922—1941 : Аннотир. указ. содержания / Сост. Р. Я. Зверев. — М., 1960. — 252 с.

Кудлай П. Висвітлення історії України в загальносоюзних історичних журналах : Системат. покажч. статей і публікацій (1921—1958 рр.) // Науково-інформ. бюлетень Архівного Управління УРСР. — 1959. — № 3. — С. 78—125; № 4. — С. 82—112.

Література, повернена з фонду спеціального зберігання : Бібліогр. покажч. літ.-ри / Уклад. Л. Александрова та ін. — К., 1992. — 202 с.

- Міжетнічні стосунки в Україні : Бібліогр. довід. / Ін-т соціології АН України ; Упоряд. Л. М. Рижаківа. — К., 1994. — 50 с.
- Навіки разом : Бібліогр. покажч. / АН УРСР. Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаніка ; Упоряд. Н. Терейчик. — Львів, 1979. — 125 с. — (До 325-річчя возз'єднання України з Росією).
- Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде : Аннот. кат., март 1953—1958 / Сост. О. В. Эдельман и др. — М., 1999. — 943 с. (Россия. XX век. Док.)
- Нации и интернационализационные процессы в современном мире : Аннот. указ. л-ры / АН УССР. Ін-т філософії ; Сост. — ред. А. А. Роговая. — К., 1989. — 186 с.
- Национальные отношения в СССР на современном этапе : Библ. указ. / ГБЛ ; Сост. Н. В. Гавриленко. — М., 1977. — 80 с.
- Национальные отношения в условиях развитого социализма : Осн. сов. лит-ра за 1970—1983 гг. — М., 1984. — 78 с.
- Национальные отношения и дружба народов в СССР : Библиогр. / АН АрмССР. — Ереван, 1973. — 139 с.
- Национальный вопрос в России (1900—1917 гг.) : Аннот. указ. книг, ст. и публ. в журналах / РГБ ; Сост. И. Г. Гальперина и др. — М., 1995. — 100 с.
- Покажчик змісту “Українського історика” за роки 1963—1997 // УІ. — 1999. — № 1. — 174 с.
- Правозащитники репрессированных народов [праці за 1970—1990 рр.] / Сост. Б. Лайпанов. — М., 1996. — 177 с.
- Реакційна суть ідеології і політики українського буржуазного націоналізму : Покажч. літ-ри за 1976—1985 рр. / Укл. М. А. Вальо, Т. М. Дубова. — Львів, 1987. — 186 с.
- Репресії 20—30—40-х і початку 50-х років на Україні : Наук. — допоміж. бібліогр. покажч. / Упоряд. Л. Ю. Ступак та ін. — К., 1992. — 186 с.
- Сильчевский Д. П.* Систематический указатель статей и материалов, помещенных в журнале “Былое” за 1917—1922 гг. — М., 1923.
- Сильчевский Д. П.* Систематический указатель статей и материалов, помещенных в журналах “Былое” и “Минувшие годы” за 1906—1908 гг. — М., 1923.
- Систематический указатель содержания журнала “Голос минувшего” за 10 лет (1913—1922 гг.) / Сост. М. А. Цявловский и др. // Голос минувшего. — 1923 — № 1. — С. 225—252.
- Тоталитарная система в СССР. История и пути преодоления : Указ. книг и стат. на рус. яз. за 1988 — 1 пол. 1992 / Сост. К. К. Тарасов. — М., 1992. — 164 с.
- Труды русской, украинской и белорусской эмиграции, изданные в Чехословакии в 1918—1945 гг. — Прага, 1996. — Т. 1. — Ч. 1—3.
- Указатель статей и заметок, напечатанных в “Украинской жизни” в 1912—1916 гг. — Б. м., б. г. — 44 с.
- Украинская литература на страницах журнала “Современник” (1847—1866) : Библиогр. материалы // Сб. работ студ. науч. об-ва Харьк. библ. ин-та. — 1957. — Вып. 1. — С. 93—106.
- Украинская ССР в изданиях братских республик (По материалам академ. библиотек) : Биобибл. указ. / АН УССР. Ін-т філософії ; Сост. С. И. Белоконь. — К., 1988. — 151 с.
- Україна в етнонаціональному вимірі : Рекоменд. бібліогр. покажч. / Авт.-уклад. С. М. Остапенко ; НПБУ. — К., 2001. — 93 с.
- Українська революція і державність (1917—1920 рр.) : Наук.-бібліогр. вид. / Уклад. А. Л. Панова та ін. ; НАН України. НБУВ. — К., 2001. — 816 с.
- Українська Центральна Рада : Біобібл. покажч. / Укл. Т. О. Сосновська та ін. — Х., 1999. — 102 с. — Імен. покажч.: с. 93—101.

Українсько-руський архів (1906—1925) : Показч. змісту томів / АН України. ЛНБ ім. В. Стефаніка ; Уклад. І. Р. Романюк ; Наук. ред. Ф. І. Стеблій. — Львів, 1992. — 101 с.

Хандрос І. Б., Ланда Е. Я. Публікації істпартів, істмолів та істпрофів України : Бібліогр. показч. — Х. ; К., 1932. — 106 с.

Bibliography of Ukrainian and Slavic studies serials located in the Slavonic library Prague / P. Murasko. — Edmonton, 1990. — 126 p.

Horak S. M. Russia, the USSR and Eastern Europe : A Bibliogr. Guide to English Language Publications. — Littleton, 1964—1974. — 1978. — 488 p. ; 1975—1980. — 1982. — 279 p. ; 1981—1985. — 1987. — 273 p.

Russia and Eastern Europe : A Bibliogr. Guide to Western—Language Publications / Ed. by P. L. Horecky. — Chicago, 1965. — 473 p.

Lavrinenko J. Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy toward the Ukraine : An annotated bibliogr. 1917—1953 / Ed. by D. Goldstein ; Foreword by J. S. Reshetar. — N. Y., 1954. — 454 p. — (Research program on the USSR. XXVIII).

ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ

Деятели СССР и революционного движения России : Энциклопед. слов. Гранат. — М., 1989. — 832 с. : ил. — (Биогр. слов. и справ.).

Котляр М. Ф., Кульчицький С. В. Шляхами віків : Довід. з історії України. — К., 1993. — 379 с.

Лебединская Т. Н. Санкт-Петербург и Украина. XVIII—XX вв. : Историко-биограф. слов. / Под ред. В. И. Подобеда и С. П. Полутиной. — СПб., 2002. — 284 с.

Лубянка, ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ, 1917—1960 : Справ. / Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. — М., 1997. — 349 с. — Имен. указ. : с. 331—340.

Національні меншини України : Інформ. довід. / Упоряд. Т. І. Пилипенко, А. І. Осауленко. — К., 1995. — 96 с.

Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века : Энцикл. — М., 1996. — 872 с.

Росси Ж. Справочник по ГУЛАГу : В 2 ч. — Изд. 2-е, доп. / Предисл. А. Безансона. — М., 1991. — Ч. 1. — 263 с. ; Ч. 2. — С. 264—548.

Рутыч Н. Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России : Материалы к истории Белого движения. — М., 1997. — 295 с.

Смирнов М. Б. Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923—1960 : Справ. — М., 1998. — 599 с.

Ткаченко А. Ф. Российские деятели украинского происхождения: История отношений Украины и России в лицах за 337 лет (1654—1991) : Биограф. справ. — Луганск, 1998. — 485 с. : портр.

Україна. 10 років незалежності : Інформ. довід. / Упоряд. О. Кучерук. — К., 2001. — 80 с. : іл., карта.

Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку : Слов.-довід. / Ю. Римаренко та ін. — К., 1997. — 271 с. — Бібліогр.: с. 259—263 (78 назв). — Алф. показч. ст.: с. 264—271.

Україна партизанська, 1941—1945. Партизанські формування та органи керівництва ними : Наук. — дов. вид. / ЦДАГО Укр. — К., 2001. — 319 с.

Українські політв'язні в СРСР : Адресний показч.: За станом на грудень 1981 р. / Упоряд. М. Гарасовська. — Торонто ; Балтимор, 1981. — 204 с.

Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900—1917) : Справ. / Сост. О. А. Белоцкая и др. ; Отв. ред. В. Г. Сарбей. — К., 1987. — 375 с.

ДЖЕРЕЛА

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. — Т. 10 (Доп. к Т. 3). Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великой Россией (1653—1654) / Под. ред. Г. Ф. Карпова. — СПб., 1878. — 838 стлб., 24 с.

Архив Русской революции : В 22 т. — М., 1991—1993.

Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР, 1923—1927 / Научн. ред. Г.И.Чернявский и др. ; Ред.-сост. Ю. Фельштинский. — М., 1990. — Т. 1—4. — То же : В 3 т. — Х., 2001. — Т. 2. — 488 с.

Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. : Прогр. документи перших укр. політ. партій / Упоряд. В. С. Журавський. — К., 1992. — 92 с.

Бобровський Ю. Імперіалізм Росії і московський народ // СВУ-СУМ: Спогади, докум. й матеріали про діяльність. — Н.-Й. ; Мюнхен, 1964. — Зб. 2. — С. 249—258.

Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : Інформ. докум. ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС—МВС—МДБ—КДБ, 1943—1959 / Упоряд. А. Кентій та ін. — К. ; Торонто, 2002. — Кн. 1: 1943—1945. — 596 с.

Борщак І. Ідея соборної України в Європі в минулому по невиданих документах і стародавніх працях. — Париж, 1923. — 26 с.

Борьба Украины с польским владычеством и присоединение ее к России : Материалы и докум. / Сост. С. Ф. Калашникова. — М., 1939. — 224 с.

В ім'я України : Зб. докум. [Президента України Л.Д.Кучми і прем'єр-міністра України В.П.Пустовойтенка]. — К., 1999. — 95 с.

Вивід прав України : Докум. і матеріали до історії укр. політ. думки / Упоряд. Б. Кравців. — Н.-Й., 1964. — 250 с.

Відновлення української держави в 1941 році : Нові докум. і матеріали / КНУ ім. Т.Г.Шевченка ; ЦДАВО ; Передм. В.Сергійчука, с. 3—35. — К., 2001. — 198 с. — Імен. покажч.: с.187—197.

Відродження української державності: проблеми історії та культури : Матеріали міжнар. наук. конф. (Одеса, 13—16 трав. 1996 р.) / Ред. В. М. Запорожан та ін. / НАН України. Ін-т історії України та ін. — Одеса, 1996. — Ч. 1. — 272 с.

Воссоединение Украины с Россией : Докум. и материалы : В 3 т. / АН СССР. Ин-т истории ; АН УССР. Ин-т истории ; Ред. кол.: П. П. Гудзенко и др. — М., 1953. — Т. 1: 1620—1647. — 586 с. ; Т. 2: 1648—1651. — 559 с. ; Т. 3: 1651—1654. — 546 с.

Героїзм і трагедія Холодного яру : (Зб. матеріалів і спогадів). — К., 1996. — 315 с.; [Докум.: с. 164—201].

Грабовецький В. В., Ярошинський О. Б. Визвольна боротьба на Волині у 1648—1657 рр. : Огляд опублік. джерел / Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. — К., 2000. — 46 с. — Бібліогр. в прим.: с. 29—38.

Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. — К., 1990.

Державна самостійність України : Прогр. докум. та довідк. матеріали / Всеукр. політ. об'єдн. — К., 1994. — 40 с.

До історії міжнародних процесів на Україні (30-ті роки) : Докум. і матеріали / Авт. публ. А.Яковлева та ін. // УІЖ. — 1992. — № 12. — С. 97—106; 1993. — № 2—3. — С. 58—69.

Документ всесторонньої русифікації та затиску (Постанова колегії Міністерства Освіти УРСР) // Визвольн. шлях. — 1983. — № 12. — С. 1468—1476.

Документи трагічної історії України (1917—1927 рр.) / Ред.-упоряд. П. П. Бачинський. — К., 1999. — 640 с. — (Реабілітовані історією). — Бібліогр.: с. 622—640 (перелік док.).

- Документи українського комунізму / Вступ. ст. І. Майстренка. — Н.-Й., 1962. — 233 с.
- Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношения к России и Польше / Под ред. М. О. Кояловича. — СПб., 1865. — 658 с.
- Документи Богдана Хмельницького (1648—1657) / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. — К., 1961. — 740 с.
- Етнопонаціональна історія України в документах та матеріалах : [Зб. докум.] / Упоряд. І. О. Кресіна та ін. ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1997. — Вип. 1. — 166 с. — Бібліогр. в тексті та в підрядк. прим.
- Етнопонаціональний розвиток України : Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. — К., 1993. — 807 с.
- З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи [85 вперше опубл. листів] / НАН України. Ін-т історії України ; Упоряд. та авт. передм. В. В. Станіславський. — К., 1996. — 191 с. — Бібліогр. в підрядк. прим. до передм. — Імен. покажч.: с.183—185. — Геогр. покажч.: с. 186—188.
- “Закордот” в системі спецслужб Радянської України : Зб. докум. / Нац. акад. СБУ ; Упоряд. В. О. Козенюк, М. М. Вівчарик ; Ред. В. С. Сідак. — К., 2000. — 212 с. — Текст: рос. — Частина тексту: укр. — Імен. покажч.: с. 200—205.
- Зарицький В. Крутянська подія : [Спогади очевидців] / Фондація ім. О. Ольжича. — 2-ге вид. [1-е вид. — США, 1972]. — К., 2001. — 78 с.: іл., портр., схема. — Бібліогр.: с.71 (6 назв) та в підрядк. прим.
- Зібрання малоросійських прав 1807 р. / Уклад. і авт. передм. К. А. Вислобоков. — К., 1993. — 367 с. — Бібліогр.: с. 351—362.
- Зібрання чинних міжнародних договорів України / Уклад. Є. В. Корнійчук та ін. ; Заг. ред. А. М. Зленко ; МЗС України. — Офіц. вид. — К., 2001. — Т. 1: — 1990—1991 рр. — 453 с.: іл., табл.
- Крайківський О. “Визволителі” : Описи-спогади. — Дрогобич, 1998. — 815 с.: іл., портр.
- Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917—1959 рр. : Зб. докум. : В 2 т. — К., 1960—1961. — Т. 1. — 882 с. ; Т. 2. — 664 с.
- Левицький К. Великий зрив: До історії укр. державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. — Львів, 1931. — 149 с. ; те саме: Н.-Й., 1968. — 152 с.: іл.
- Ленін В. І. КПРС про боротьбу з націоналізмом : Докум. і матеріали. — К., 1978. — 248 ст. ; те саме: К., 1985. — 274 с.
- Лизанчук В. В. Навічно кайдани кували : Факти, докум., комент. про русифікацію в Україні / Ін-т народознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. — Львів, 1995. — 415 с.
- Літопис нескореної України : Докум., матеріали, спогади / Н-д. центр. історії нац.-визвол. змагань України. — Львів, 1993. Кн. 1 / Підгот. Я. Лялька та ін. ; Авт. передм., с. 3—24, Я. Лялька, Р. Бачинський. — 796 с.: іл. ; Кн. 2. / Підгот. Я. Лялька та ін. ; Відп. ред. та авт. передм. Я. Лялька. — 1997. — 663 с.: іл., табл., портр. — Імен. покажч.: с. 562—617. — Геогр. покажч.: с. 618—649.
- Матеріали до позиції визвольної боротьби українського народу: 1941—1953 рр. — Мюнхен, 1993. — 185 с.
- Мирні переговори між Українською державою та РСФРР, 1918 р.: Протоколи і стеногр. пленар. засідань : Зб. докум. і матеріалів / Упоряд. О. І. Лупандін та ін. ; Редкол.: В. Ф. Верстюк (відп. ред.) та ін. ; Авт. передм., прим., покажч. імен О. І. Лупандін ; Ін-т історії України НАН України та ін. — К., 1999. — 366 с.

Мицик Ю. А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття / Дніпропетр. від-ня ін-ту укр. археографії та джерелознавства НАН України. — Дніпропетровськ, 1996. — 260 с. — Бібліогр.: с. 219—261 та в підрядк. прим.

Москвофільство : Докум. і матеріали / Ред. С. А. Макаруч ; Вст. ст., комент., упоряд. О. Сухой. — Львів, 2001. — 236 с. — Бібліогр.: с. 222—223.

Национальный вопрос в СССР : Сб. докум. / Сост. Р. Купчинский. — Б. м., 1975. — 443 с.

Национальный вопрос на перекрестке мнений. 20-е годы : Докум. и материалы / РАН. Ин-т Росс. истории ; Сост. Н. Т. Фролов и др. — М., 1992. — 268 с.

Національне питання на Україні та розлам КПЗУ : Зб. ст. і докум. / Передм. Є. Гірчак. — Х., 1927. — 210 с.

Національне примирення чи конфронтація? : Зб. докум. / Упоряд. О. М. Веселова ; Відп. ред. С. В. Кульчицький ; НАН України. Ін-т історії України. — К., 1999. — 540 с.: табл. — Бібліогр. в підрядк. прим.

Національні відносини в Україні у XX ст. : Зб. докум. і матеріалів / НАН України. Ін-т нац. відносин і політології ; Упоряд. М. І. Панчук та ін. ; Гол. ред. І. Ф. Курас. — К., 1994. — 560 с. — Імен. покажч.: с. 545—550.

Національні процеси в Україні: Історія і сучасність : Докум. і матеріали : Довід. у 2-х ч. / Ред. В. Ф. Панібудьласка. — К., 1997. — Ч. 1 / Упор. І. О. Кресіна та ін. — 583 с. ; Ч. 2 / Упор. І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка. — 704 с.

Петровський М., Путілов В. Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т. 3 (1569—1654).

Портрет темряви : Свідчення, докум. і матеріали [Про геноцид XX ст. в Україні за національною ознакою] : У 2-х кн. — К. ; Н.-Й, 1999. — Кн. 1. — 705 с. ; Кн. 2. — 611 с.

Революция и национальный вопрос : Докум. и материалы по истории нац. вопроса в России и СССР в XX в. / Ред. С. Диманштейн. — Т. 3: 1917. Февраль—октябрь / Сост. И. Левин, Е. Дробкина. — М., 1930. — 467 с.

Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев ; Под ред. Н. Н. Попова. — [Репринт. відтвор. вид. 1930 р.]. — К., 1990. — 436 с.

Решит О. П., Симоненко Р. Г. Українсько-російські переговори в Москві (січень—лютий 1919 р.) : Зб. докум. / Ін-т історії України НАН України. — К., 1996. — 85 с.

Россия—Украина. 1990—2000 : Докум. и материалы : В 2 кн. — М., 2001. — Кн. 1. — 485 с. ; Кн. 2. — 440 с.

Секретна постанова [ЦК КПРС “Про дальше вдосконалення навчання і викладання російської мови” 1978 р.] в справі русифікації // Визвольн. шлях. — 1983. — № 8. — С. 941—943.

Советское содружество народов (объединительное движение и образование СССР) : Сб. докум., 1917—1922. — М., 1972. — 336 с.

Спілка Визволення України: Стеногр. звіт судового процесу. — Харків, 1931. — Т. 1. — 712 с.

Споконвічна українська земля: історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною : Докум. і матеріали / Гол. ред. кол. Ф. П. Шевченко. — Ужгород, 1990. — 467 с.

У боротьбі за Українську державу : Есеї, спогади, свідчення, літописання, докум. Другої світової війни / Ред. М. Марунчак. — Львів, 1992. — 1301 с.

Україна в міжнародно-правових відносинах : [Зб. докум.]. — К., 1996. — Кн. 1: Боротьба із злочинністю та взаємна правова допомога / Упоряд. В. Л. Чубарев, А. С. Мацко. — 1176 с.: портр.

Україна на міжнародній арені : Зб. докум. і матеріалів, 1986—1990 рр. / Упоряд. і авт. комент. Ю. К. Качуренко. — К., 1993. — 551 с.

**НОВІТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ
ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС**

- Україна на міжнародній арені: Зб. докум. і матеріалів, 1991—1995 рр. — К., 1998. — Кн. 1.
- Україна—Росія, 1990—2000 рр. : Докум. і матеріали / Упоряд. Л. М. Колотилова та ін. ; МЗС України ; МЗС РФ. — К., 2001. — 774 с.: табл. — Алф.-предм. покажч.: с. 744—752. — Предм.-темат. покажч.: с. 753—754.
- Українізація радянських установ : Декрети, інструкції, матеріали. — Харків, 1926—1927. — 104 с.
- Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. : Докум. і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. — Балтимор ; Мюнхен, 1983. — Т. 1—3.
- Українська Центральна Рада : Докум. і матеріали : У 2 т. / НАН України ; ЦДАВО України ; Упоряд. В. Ф. Верстюк та ін. ; Відп. ред. В. А. Смолій. — К., 1996—1997. — (Пам'ятки історії України. Сер. 5. Джерела новітньої історії / Ред. рада: П. П. Толочко (голова) та ін.) — Т. 1: 4 берез.—9 груд. 1917. — 1996. — 589 с.: іл., портр. ; Т.2: 10 груд. 1917 р.—29 квіт. 1918 р. — 1997. — 421 с.: іл., портр.
- Українське державотворення: Акт 30 червня 1941 р. : Зб. докум. і матеріалів / Пер. з нім. Г. Сварник ; Упоряд. О. Дзюбан ; Ред. і передм. В. Кук, Я. Дашкевич. — Львів ; К., 2001. — 557 с. — Бібліогр.: с. 508—510. — Імен., геогр. та етнічн. покажч.: с. 508—554.
- Український національний фронт: Дослідження, докум., матеріали / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Укр. Ін-т освітньої політики (Мюнхен) / Упор. М. Дубас, Ю. Зайцев. — Львів, 2000. — 676 с.: іл., портр. — Імен. покажч.: с. 652—666. — Бібліогр. в кінці ст. та в підрядк. прим.
- Український національно-визвольний рух: березень—листопад 1917 року : Докум. і матеріали / Ін-т історії України НАН України ; ЦДАВО ; Дослідн. ін-т сучасної укр. історії (Філадельфія) / Відп. ред. В. Верстюк ; Упор. В. Верстюк (кер.) та ін. — К., 2003. — 1024 с.
- Український правозахисний рух : Докум. і матеріали Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод / Упоряд. О. Зінкевич. — Торонто ; Балтимор, 1978. — 478 с.
- Українсько-московська війна в документах / Упоряд. П. Шандрук ; Передм. і ред. В. Сальського. — Варшава. — (Пр. УНІ. Т. 15). — Ч. 1: Оперативні документи штабу армії УНР. — 1933. — 406 с.
- Українсько-російські переговори в Москві (січень—лютий 1919 р.): Зб. докум. / НАН України. Ін-т історії України. — К., 1996. — 85 с.
- Універсали Богдана Хмельницького, 1648—1657 : Зб. докум. / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич ; Ін-т історії України НАН України та ін. — К., 1998. — 381 с.: іл., портр. — Предм. покажч.: с. 357—364. — Імен. покажч.: с. 365—368. — Бібліогр. в прим. — (Пам'ятки історії України).
- Універсали Івана Мазепи. 1687—1709 / Гол. ред. П. С. Сохань. — К., 2002. — Кн. 1. — 780 с. — (Матеріали до укр. дипломатарію. Універсали укр. гетьманів).
- Уряди України у ХХ ст. : Наук. докум. вид. / С. В. Кульчицький та ін. ; Відп. ред. В. М. Литвин ; Пер. на англ. мову Дж. Мейс і Т. В. Піскунова. — К., 2001. — 606 с.: іл., портр. — Текст: укр., англ. — Бібліогр. в кінці розд.
- Чайковський А. С.* Невідома війна: Партизанський рух в Україні 1941—1944 рр. мовою документів, очима історика. — К., 1994. — 256 с.
- The Human Rights Movement in Ukraine : Doc. of the Ukrainian Helsinki Group, 1976—1980 / Ed. by L. Verba and V. Yasen. — Baltimor a.o., 1980.
- Russian Oppression in Ukraine : Reports and doc. — London, 1962. — 576 p.

ЛІТЕРАТУРА

- А що нам робити з Росією? : 3 “круглого столу” в редакції журналу на тему “Україна і Росія: двосторонні відносини чи стратегічне партнерство?” // Політика і час. — 1996. — № 3. — С. 7—18.
- Абаліхін Б. С.* Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. — К., 1962. — 63 с.
- Айолло Г. Г.* Большевики і національне питання / Пер. Г. Ч. і С. Л. ; 3 передм. і прим. М. Галагана. — Київ ; Прага ; Львів, 1924. — 44 с.
- Алексеева Л. М.* История инакомыслия в СССР: Новейший период. — Вильнюс ; М., 1992. — 352 с.
- Алексієвець М., Чубата О.* Переяславська угода: вияв двосторонніх взаємин // Наук. зап. Терноп. ДПУ ім. В. Гнатюка. — Сер.: Історія. — 2002, вип. 1. — С. 4—8. — Бібліогр.: с. 8.
- Андрієвський Д.* Російський колоніалізм і Советська імперія. — Париж, 1958. — 108 с.
- Антонович В. Б.* Погляди українофілів // Антонович В.Б. Твори. — К., 1932. — Т. 1. — С. 238—250.
- Антонович В. Б.* Про українофілів та українофільство // Там же. — С. 131—139.
- Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. — К., 1994. — 95 с.
- Бабій М.* Союз РСР і роль України в його утворенні. — К., 1972.
- Багрянний І.* Чад імперії. Шовінізм. Національна ідея і “націоналізм”. 2 2 = 4 // Сучасність. — 1992. — № 4. — С. 71—95.
- Бадзьо Ю.* Знищення і русифікація української історії в советській Україні // Укр. історик. — 1981. — № 1/4. — С. 83—97; 1982. — № 1/4. — С. 54—64.
- Базів В. А.* Шлях з рабства : [Замітки на полях історії] . — Львів, 1999. — Кн. 1: 1995—1996. — 279 с.: іл. ; Кн. 2: 1997—1998. — 351 с.: іл.
- Баран В.* Десталінізація в Україні: перша спроба // Сучасність. — 1995. — № 11. — С. 106—117.
- Бачинський Ю.* Большевицька революція і українці : Критичні замітки. — Берлін, 1925. — 48 с. ; те саме: 2-ге вид., доп. — Берлін, 1928. — 135 с.
- Бачинський Ю.* Україна ітредента (по поводу еміграції): Сусп.-політ. скіц. — Львів, 1895. — 139 с. ; те саме: 2-ге вид. — Львів, 1910. — 185 с. ; 3-тє вид. — Берлін, 1924.
- Баитовий І. [Нечуй-Левицький І.С.]* Українство на літературних позвах з Московщиною : Культурол. трактати / Упоряд., авт. вст. ст., М. Чернописький, С. 3—26. — Львів, 1998. — 255 с. — Зміст: Органи російських партій; Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини (Сьогочасне літературне прямування); Українство на літературних позвах з Московщиною. — Бібліогр. в під-рядк. прим.
- Беларусь, Россия, Украина — опыт и проблемы интеграции, I межпарламентская конференция (Киев, 10—11 июня 1999 г.). — К., 1999. — 254 с.: ил.
- Белгородский А. В.* Галиция — исконное достояние России. — М., 1914. — 47 с., карт.
- Белебеха І. О.* Україна і комунізм. — Х., 2000. — Кн.1, Ч. 1: Україна напередодні комунізму ; Ч. 2: Україна в полоні ленінізму, або Україна і Ленін. — 2000. — 501 с. — Бібліогр. в тексті.
- Белебеха І.* Україна і комунізм. : У 2 кн. — Кн. 2, Ч. 3: Сталінізація України (1924—1953). — Х., 2003. — 607 с.
- Белецкий М. И., Толтыго А. К.* Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины : По данным социолог. опросов // Полис. — М., 1998. — № 4. — С. 74—89.

- Блоусов С.М.* Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі / АН УРСР. Ін-т історії; Відп. ред. Ф. П. Шевченко. — К., 1951. — 166 с.
- Бжеський Р. (Млиновецький).* Переяславська умова в планах Богдана Хмельницького та “переяславська легенда”. — Львів, 1998. — 30 с. — Бібліогр.: с. 29 (10 назв). — Передр. з вид. 1954 р., Торонто.
- Біднов В.* Справа розмосковлення богослуження православної церкви на Україні. — Александров Куй, Польща, 1921. — 28 с.
- Білас І. Г.* Репресивно-каральна система в Україні, 1917—1953 : Сусп.-політ. та історико-правовий аналіз : У 2 кн. — К., 1994. — Кн. 1. — 424 с.: портр. — Бібліогр.; Кн. 2. — 684 с.
- Білецький О.* Шляхи розвитку російсько-українського літературного єднання // Білецький О. Від давнини до сучасності : Зб. пр. з питань укр. літ. — К., 1960. — Т. 2. — С. 83—127.
- Білинський І.* Українські правозахисники каються за злочин Москви // Вісн. ООЧСУ. — 1980. — № 4. — С. 6—7.
- Білокін С. І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.) : Джерелознав. дослідження / Ін-т історії України НАН України та ін. — К., 1999. — 446 с.: іл. — Бібліогр.: с. 369—427 та в підрядк. прим. — Імен. покажч.: с. 428—446. — (Україна у ХХ ст.; Т. 1).
- Біляцький С., Хахлюк А.* Україна—Росія—Світ: де вона, модель демократії? // Віче. — 2001. — № 7. — С. 38—59.
- Бодуен де Куртене Я.* “Українське” питання з позанаціональної точки зору // Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови / Уклад. П. Тимошенко. — К., 1961. — Ч. 2. — С. 241—245.
- Бойко І. Д.* Переяславська Рада та її історичне значення. — К., 1953. — 60 с.
- Бойко Ю.* До століття Емського указу // Укр. історик. — 1976. — № 1/4. — С. 5—13.
- Бокало І.* Національна політика Леніна. — Мюнхен, 1974.
- Бондаренко Д. Я.* “Украинский вопрос” в начале первой мировой войны: деятельность украинских сепаратистских организаций в России (1914—1915) // Проблемы социального и гуманитарного знания. — СПб., 2000. — Вып. 2. — С. 9—28.
- Бондарчук П. М.* Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років / Ін-т історії України НАН України. — К., 1998. — 46 с.
- Боргардт О. О.* Дві культури [укр. і рос.]. — Донецьк, 1999. — 370 с.
- Боргардт О.* Російська зона [про “Державну програму збереження і підтримки розвитку російської культури в Україні на 1995—2000 роки”] // Визвольн. шлях. — 1996. — № 5. — С. 530—534.
- Бочковський І. П.* Національна справа. — Відень, 1918. — 187 с.
- Бочковський І.* Поневолені народи царської імперії. Їх нац. відродження та автономічні прямування (До нац. справи в Росії). — Б. м., 1916. — 223 с.
- Бочковський О. І. Т. Г.* Масарик: Національна проблема та українське питання : (спроба характеристики та інтерпретації). — Подєбради, 1930. — 244 с.
- Бочковський О. І.* Нарід собі: Шляхами національної самопомоги серед різних народів. — Подєбради, 1932. — 44 с.
- Бош Е.* Национальное правительство и Советская власть на Украине. — М., 1919. — 55 с.
- Брайчевський М.* Мова і держава : Відкритий лист Президенту України Леонідові Кучмі // Укр. історик. — 2001. — № 1—4. — С. 209—211.
- Брайчевський М. Ю.* Приєднання чи возз'єднання? : Критичні замітки з приводу однієї концепції // Визвольн. шлях. — 1972. — № 6/7. — С. 721—764.

- Бремер Я., Грушевський А.* Русские в украинском государстве. — М., 1993. — 41 с. — (Сер. “Национальные отношения”; Вып. 2).
- Будилович А. С.* Может ли Россия отдать инородцам свои окраины? — СПб., 1907. — 131 с. — (Б-ка Окраин России; № 4).
- Букач В. М.* Политика украинизации в первой половине 20-х годов : Материалы к курсу по истории Украины и украинской культуры. — Одесса, 1997. — 50 с.
- В 300-ліття Хмельниччини (1648—1948) / За ред. Б. Крупницького. — Мюнхен, 1948. — 170 с. — (ЗНТШ ; Т. 156).
- Вараниця І.* Суцільний протимосковський фронт і дух малоросійства // Визвольн. шлях. — 1952. — № 6. — С. 18—23.
- Великая дружба : Сборник, посвященный 300-летию воссоединения Украины с Россией / Отв. ред. С.И.Хримлян ; АН Армянской ССР. — Ереван, 1954. — 239 с.
- Великий договір України з Росією: історичний компроміс чи реальний шанс на стратегічне партнерство? : Матеріали “круглого столу” 30 квітня 1999 р. — К., 1999.
- Величенко С.* Царський уряд в українських губерніях 1800—1914 років — всемогутність чи слабкість? : Деякі зауваження до методології й інтерпретації // Україна Модерна. — Львів, 1998. — № 2—3. — С. 219—224.
- Величенко С.* Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини // Схід—Захід — 2002. — № 5. — С.18—41.
- Вивід прав України. — Львів, 1991. — 128 с. — Зміст: Грушевський М. Звичайна схема “русской” історії й справа раціонального укладу історії східного Слов’янства, С. 7—13; *Величко С.* Причини війни Хмельницького з Поляками, С. 14—17; *Липинський В.* Україна на переломі, С. 18—41; *Мазепа І.* Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, С. 42—44; *Орлик П.* Вивід прав України, С. 45—49; *Костомаров М.* Книги Битія Українського народу, С. 50—58; *Франко І.* Україна irredenta [Рец. на одноім. пр. Ю. Бачинського, 1895], С. 59—70; *Франко І.* Поза межами можливого, С. 71—77; *Міхновський М.* Самостійна Україна, С. 78—83; *Грушевський М.* 250 літ, С. 84—88; *Грушевський М.* Виговський і Мазепа, С. 89—98; Четвертий Уні-версал Центральної Ради 22 січня 1918 р., С. 99—102; Прокламації Української Національної Ради 1 листопада 1918 р., С. 103—104; Акт Директорії про з’єднання всіх українських земель, С. 105; *Грушевський М.* На порозі нової України, С. 106—116; *Петлюра С.* В день свята Української Державності, С. 117—118; Універсал Української Головної Визвольної Ради, С. 119—121; Платформа Української Головної Визвольної Ради, С. 122—125.
- Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991—1996 рр. на зміни етнічного складу населення України та її регіонів, жовтень 1998 / Підгот. М. О. Шульга та ін. — К., 1998. — 95 с.: іл., табл. — Бібліогр.: с. 79—95 та в тексті.
- Видрич Д.* Росіяни в Україні: під час референдуму, до і після / Пер. з рос. В. Недашківського // Політологічні читання. — 1992. — № 1. — С. 237—249.
- Выдумки “Киевлянина” и польских газет о малорусском патриотизме. — К., 1874. — 90 с.
- Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз’єднання України з Росією / АН УРСР. Ін-т історії ; Ред. кол.: В. А. Дядиченко та ін. — К., 1954. — 332 с.
- Винар Б.* Економічний колоніалізм в Україні. — Париж, 1958. — 186 с.
- Винар Б.* Українська промисловість: Студія советського колоніалізму / Передм. В.П.Тимошенка. — Париж та ін., 1964. — 397 с. — (ЗНТШ ; Т. 175).
- Винар Л.* 325-річчя Переяславського договору // Укр. історик. — 1978. — № 4. — С. 139—142.

- Винниченко В. К.* Відродження нації. — Відень, 1920. — Ч. 1—3. ; те саме: [Репринт. відтворення]. — К., 1990. — Ч. 1. — 348 с. ; Ч. 2. — 328 с. ; Ч. 3. — 542 с.
- Винниченко В. К.* Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — 127 с.
- Винниченко В. К.* Перед новим етапом. — Торонто, 1958. — 62 с.
- Височенко А.* СССР без маски. — Вінніпег, 1952. — 196 с.
- Витте Е.* Происхождение и развитие Украинофильства. — Шамордино, 1915. — 20 с.
- Вишевич (К. Лоський).* Украинский вопрос. Россия и Антанта. — Б. м., 1918.
- Відкритий лист до Президента України Леоніда Кучми від Президії Світової Наукової Ради при СКУ і голів наукових установ : [заклик відмовитись від широкого відзначення Переяславської Ради — чорної дати укр. історії] // Укр. історик. — 2002. — № 1—4. — С. 571—572. — Підп.: Л.Винар та ін. — 3 липня 2002 р.
- Віковична дружба російського і українського народів : Зб. ст., присв. 300-річному ювілею возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.) / За ред. О. Касименка. — К., 1954. — 350 с.
- Вол Б. Д., Малик Я. Й., Савинець В. А.* Україна в складі Російської та Австро-Угорської імперій (кінець XVIII ст.—1917 р.). — Львів, 1993. — 58 с.
- Волковинський В. М.* Організації великоруських шовіністів в Україні на початку XX ст. // УІЖ. — 1999. — № 3. — С. 63—74.
- Вольський А.* Состояние и перспективы делового сотрудничества между Украиной и Россией // Зовніш. торгівля. — 2000/2001. — № 4/1/2. — С. 8—9.
- Воскресенский И. А.* Православные славяне в Австро-Венгрии. — Петроград, 1914. — 205 с.
- Воссоединение Украины с Россией, 1654—1954 : Сб.ст. / АН СССР. Ин-т истории ; АН УССР. Ин-т истории ; Ред. кол.: М. А. Баранович и др. — М., 1954. — 440 с.
- Выдрин Д.* Найдем ли общий язык? Обязаны // Віче. — 1994. — № 8. — С. 68—79.
- Галамай С.* Борьба за Визволення України, 1929—1989. — Торонто, 1991. — 343 с.
- Галиция и Россия. — М., 1914. — 16 с. — (Б-ка Великой войны ; № 3).
- Ганжа Р. І.* Автономія України. — Чернігів, 1917.
- Гарань О., Коваль Я., Шевчук А.* Україна та Крим в російських геополітичних концепціях // Політична думка. — 1994. — № 3. — С. 93—97.
- Герасименко Н. О.* Історичні події на Україні, 1657—1659 рр. (гетьманство І. Виговського) у висвітленні С. В. Величка / Ін-т історії України НАН України. — К., 1999. — 96 с. — Бібліогр.: с. 15—17, 87—96 та в підрядк. прим. — (Істор. зошити).
- Герасимчук В. І.* Міжнародні виробничі і трудові зв'язки України та їх вплив на ринок праці / Укр. ін-т соц. досліджень. — К., 1999. — 34 с.: табл. — Бібліогр.: с. 33—34 (25 назв.).
- Гермайзе Й.* Нариси з історії революційного руху на Україні. — К., 1926. — Т. 1: Революційна Українська партія (РУП). — 388 с.
- Герман У.* Українське питання і майбутнє Росії // Політична думка. — 1994. — № 4. — С. 71—79.
- Гирчак Е. Ф.* На два фронта в боротьбі з націоналізмом. — М., 1930.
- Гливаковський А. К.* Самостійная Украина: истоки предательства. — М., 1992.
- Гнатюк В.* Національне відродження Австро-угорських українців (1772—1880 рр.). — Відень, 1916. — 65 с.
- Гнатюк Г. М.* Російсько-українські літературно-мовні зв'язки в другій половині XVIII — першій чверті XIX ст. — К., 1957. — 44 с.

- Говерля С. [Іван Гель]* Грані культури. — Лондон, 1984. — 184 с.; те саме: Львів, 1993. — 215 с. — Бібліогр.: с. 216. — Показчик імен і назв.: с. 143—48.
- Говоря откровенно: Заметки писателей о межнациональных отношениях : (Сб.) / Сост. Г. Иванов, В. Канунникова. — М., 1989. — 213 с.
- Годенко-Наконечна О.* Українська тема в російських культурологічних виданнях // Схід—Захід. — 2002. — № 5. — С. 186—195. — Бібліогр.: с. 194—195.
- Гой П.* Дипломатичні стосунки України з Московщиною. 1648—1651 / УВУ. — Львів, 1996. — 239 с.: портр. — Бібліогр.: с. 223—230 та в підрядк. прим. — Імен. показч.: с. 217—222.
- Голобуцький В. А.* Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. — К., 1962. — 360 с.
- Голобуцький В. А.* Росія і визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. — К., 1954. — 95 с.
- Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX ст. : Дослідж. — К., 1996. — 124 с.
- Головаха Е.* Конфликт массовой и элитарной ценности сознания как фактор развития государства и общества в России и в Украине // Политический портрет Украины. — 1997. — № 18. — С. 24—28.
- Головченко В. І.* Від “Самостійної України” до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соціал-демократії початку XX ст. — Х., 1996. — 189 с.: табл. — Бібліогр.: с. 182—189.
- Головченко В. І.* Ідейне становлення української соціал-демократії та еволюція її поглядів на шляхи і перспективи визвольної боротьби (кінець XIX — початок XX ст.) / НАН України. Ін-т політ. та етнонац. досліджень. — К., 1998. — 32 с. — Бібліогр.: с. 27—30 (24 назви).
- Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К.; 1993. — 447 с.: портр.
- Голубко В.* Армія Української Народної Республіки, 1917—1918: Утворення та боротьба за державу. — Львів, 1997. — 275 с.: іл. — Бібліогр.: с. 215—244, 266—275 та в підрядк. прим.
- Горбань М.* Слово і діло государеве [українці — жертви москов. репресій у XVIII ст.] — Х., 1930.; те саме. — К., 1993. — 288 с.
- Горелов М. Є., Камінський Є. Є.* Екстремісти: Укр. бурж. націоналізм на послугах в імперіалістичної реакції. — Львів, 1987. — 136 с.
- Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. / НАН України. Ін-т історії України. — К., 1995. — 68 с. — Бібліогр.: с. 58—68 (286 назв.) — (Іст. зошити).
- Горобець В. М.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимачії: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665 / НАН України. Ін-т історії України; НДІ козацтва. — К., 2001. — 533 с.: портр. — Бібліогр.: с. 461—521. — Імен. показч.: с. 522—533.
- Горобець В. М.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / НАН України. Ін-т історії України. — К., 1998. — 321 с.: іл., табл., портр. — Бібліогр. в кінці розд. та в підрядк. прим.
- Горобець В.* Українсько-російський договір: від ратифікації до денонсації // Україна Incognita / За заг. ред. Л. Івшиної. — К., 2002. — С. 95—98 (Б-ка газ. “День”).
- Грабович Г.* Українсько-російські літературні взаємини в XIX ст.: Постановка проблеми // Грабович Г. До історії української літератури: Дослідж., есе, полеміка. — К., 1997. — С. 196—237
- Грабович Д. Г.* Плоди колоніалізму та пастки постколоніалізму // Сучасність. — 1992. — № 7. — С. 57—63.

Грациози А. Большевики и крестьянство на Украине, 1918—1919 годы: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских восстаниях. — М., 1997. — 199 с.

Грач Л. И. Крымская автономия — ответ на вызов исторического периода : [Сб. ст., выступл., интервью, докл. Председателя Верховной Рады Автономной Республики Крым, июль 2000—февр. 2001 г. / Сост. Г. Мамыло. — Симферополь, 2001. — 274 с.: ил., портр.

Григорієв Н. Соціалізм та національна справа. — Скрантон, 1938. — 39 с.

Гринів О. І. Спокута Малоросії: державотворення без парадоксів: Непретензійні нотатки. — Львів, 2001. — 368 с.

Гринів О. І. Україна і Росія: партнерство чи протистояння? : Етнополітол. аналіз / Ін-т народознавства НАН України ; Передм. С. Павлюка “Книга перестороги”, С. 5—14. — Львів, 1997. — 380 с.: портр. — Бібліогр.: с. 350—362 (245 назв).

Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX—XX ст. — К., 1996. — 360 с. — Імен. покажч.: с. 351—356. — Бібліогр. в прим.: с. 328—350. ; те саме: 2-ге вид. — К., 2000. — 356 с.: іл., портр. — Бібліогр. в прим.: с. 328—350. — Імен. покажч.: с. 354—356.

Гриченко А. П. Діяльність українських організацій на теренах Росії за доби Української Центральної Ради / НАН України. Ін-т історії України. — К., 1999. — 63 с. — Бібліогр. в прим.: с. 59—63 (121 назва). — (Істор. зошити).

Гриченко З. Імідж незалежної України в російській публіцистиці (1991—2001 рр.) // Схід—Захід. — 2002. — № 5. — С. 196—208. — Бібліогр.: с. 206—208.

Гриченко З. І. Мистецтво жити разом: світовий досвід і пошуки Україною свого політичного обличчя. — Х., 1999. — 186 с.: схема. — Бібліогр.: с. 182—186 (111 назв).

Гришаєв І. А., Семченко А. Т., Сусоколов А. А. Русские в Украине. — М., 1997.

Гришко В. І. Москва сльозам не вірить: Трагедія України 1933 р. з перспективи 30-річчя (1933—1963). — Н.-Й., 1963. — 67 с.

Грінченко Б. Д., Драгоманов М. П. Діалоги про українську національну справу / НАН України. Ін-т укр. археографії; Упоряд. А. Жуковський. — К., 1994. — 284 с. — Імен. покажч.: с. 280—285.

Грушевський М. В сімдесяті роковини Кирило-Мефодіївської справи // Укр. історик. — 1984. — № 1/4. — С. 219—224.

Грушевський М. С. Единство или распадение России? — СПб., 1907. — 15 с.

Грушевський М. С. Звідки пішло українство і до чого воно йде. — К., 1917. — 15 с.

Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. — Т. 10: Роки 1657—1658. — Репринт. вид. 1937 р. — К., 1998. — 393 с.

Грушевський М. С. К истории Переяславской Рады 1654 года // Доклады АН СРСР. — Ленинград, 1929. — № 16. — С. 299—305. ; те саме: // Укр. історик. — 2002. — № 1—4. — С. 25—34; [укр. мовою] // Там само. — С. 17—25; [рос. мовою].

Грушевський М. С. На порозі Нової України [Гадки і мрії / Передм. І.Р.Юхновського. — Репринт. відтвор. вид. 1918 р., Київ]. — К., 1991. — 120 с. ; те саме: На порозі нової України : Ст. і джерельні матеріали / Ред. і автор. вступ. ст. Л. Винар. — Н.-Й. та ін., 1992. — 278 с.

Грушевський М. Национальный вопрос и автономия. — СПб., 1907. — 15 с.

Грушевський М. С. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 / Упоряд. А. Ф. Трубайчук. — К., 1992. — 42 с.; портр.

- Грушевський М.* Освобождение России и Украинский вопрос : Ст. и заметки. — Спб., 1907. — 294 с.
- Грушевський М. С.* Украинский вопрос : Ст. — Спб., 1917. — 67 с.
- Грушевський М. С.* Украинство в России, его запросы и нужды : [Гл. из “Очерка истории украинского народа”]. — Спб., 1906. — 48 с.
- Грушевський М.* Переяславська умова України з Москвою 1654 року : Ст. і тексти. — К., 1917. — 64 с. ; те саме: 2-ге вид. — К., 1918. — 63 с.
- Грушевський М. С.* Україна і Росія: Переговори в справі нового ладу. — К., 1917. — 16 с.
- Грушевський М. С.* Українство і питання дня в Росії. — Львів, 1905. — 12 с. — (Відбиток з “ЛНВ”).
- Грушевський М. С.* Хто такі українці і чого вони хочуть. / Укл., авт. передм. і комент. О.Л.Копиленко. — К., 1991. — 240 с. ; те саме: К., 1917. — 15 с. ; 2-ге вид. доп. — К., 1917. — 16 с.
- Грушевський М. С.* Якої автономії і федерації хоче Україна. — Відень, 1917. — 22 с. ; те саме. — 2-ге вид. — К., 1917. — 16 с. ; те саме. — 3-тє вид. — К., 1917. — 16 с. ; те саме. — 4-тє вид. — К., 1917. — 16 с.
- Гуржій І. О.* Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст. / Ін-т історії АН УРСР. — К., 1968. — 192 с.
- Гуцало Є. П.* Ментальність орди : Статті. — К., 1996. — 172 с.
- Гуцал О. І.* Проблеми міграції населення у структурі українсько-російських міждержавних відносин // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — К., 2002. — Вип. 31, ч. 2. — С. 27—31.
- Даниленко В. М.* Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма / АН УССР. Ін-т історії ; Отв. ред. П.П.Гудзенко. — К., 1981. — 190 с.
- Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В.* Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки. — К., 1991. — 342 с.
- Данилюк Ю. З., Бажан О. Г.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.) / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2000. — 616 с.: іл., портр. — Бібліогр. в підрядк. прим. — Імен. покажч.: с. 542—598. — Геогр. покажч.: с. 599—616.
- Дашкевич Я. Р.* Іван Мазепа і Росія (В 350-ліття народження) // Визвольн. шлях. — 1994. — № 9. — С. 1027—1031.
- Дашкевич Я. Р.* Чи існує український сепаратизм? : Рец. на кн.: Ульянов Н. Происхождение украинского сепаратизма. — М., 1996. — 288 с. // Схід—Захід. — 2001. — № 3. — С. 183—193.
- 250 років Полтавської битви, 1709—1959 : 36. ст. / АН УРСР. Ін-т історії ; Відп. ред. В. А. Дядиченко. — К., 1959. — 168 с.
- Демкович-Добрянський М.* Україна і Росія : Іст. нариси на теми рос. імперіалізму. — В додатку: “Ненависть Бога” (основи атеїзму Ком. Партії Рад. Союзу). — Львів ; Краків ; Париж, 1993. — 206 с.
- Демченко Я.* Правда об українофільстві. — К., 1906. — 40 с.
- Держава і українська інтелігенція (деякі проблеми взаємовідносин у 20-х — на початку 30-х рр.) / АН УРСР. Ін-т історії; Авт.: В. А. Чехович та ін. — К., 1990. — 42 с.
- Держалюк М. С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917—1922 роках. — К., 1998. — 240 с. — Бібліогр. в кінці розд.
- Держалюк М.* Українсько-російські відносини у 1917—1922 рр. // Пам’ять століть. — 2000. — № 5. — С. 74—93.
- Джиджора І.* Економічна політика російського правительтва супроти України в 1710-1730 рр. — Львів, 1911. — 143 с. (Відб. з “ЗНТШ”).
- Дзюба Е. М.* Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая пол. XVI—1 пол. XVII в.) / Отв. ред. П. С. Сохань. — К., 1987. — 129 с.

- Дзюба І.* Вітчизна у нас одна. — Львів, 1984. — 136 с.
- Дзюба І.* Ідеологічні децибелі “діалогу культур”. У якому українська поки що не стала рівноправним партнером російської. В Україні... // Сучасність. — 1998. — № 11. — С. 63—87.
- Дзюба І. М.* Інтернаціоналізм чи русифікація? — К., 1998. — 272 с.: портр. — (Сумні сторінки історії). — Бібліогр. в підрядк. прим.
- Дзюба І. М.* Між культурою і політикою : [Вибр. пр.] / Нац. ун-т “Києво-Могилян. акад.” ; Центр. європ. гуманіт. досліджень. — К., 1998. — 372 с.: портр.
- Диалог культур в аспекте проблем обучения в высшей школе : Материалы конф. / Отв. ред. И. П. Зайцева, Л. В. Черниенко. — Луганск, 2001. — 218 с.: ил., табл. — Библиогр. в конце ст.
- Диалог украинской и русской культур: Материалы I междунар. науч.-практич. конф. (24—25 октября 1996 г.) / Отв. ред. Н. А. Шульга. — К., 1997. — 235 с.
- Диалог украинской и русской культур в Украине : Материалы II-й Международ. науч.-практ. конф. (30—31 окт. 1997 г., Киев) / Редкол.: Н. А. Шульга (гл. ред.) и др. — К., 1998. — 213 с.: табл.
- Диалог украинской и русской культур в Украине : Материалы III-й Международ. науч.-практ. конф. (12—13 ноябр. 1998, Киев) / Редкол.: Н. А. Шульга (гл. ред.) и др. — К., 1999. — 256 с.
- Диалог украинской и русской культур в Украине : Материалы IV-й Международ. науч.-практ. конф. (9—10 дек. 1999, Киев) / Науч. ред. Н. А. Шульга. — К., 2000. — 359 с.: ил., табл. — Текст: рус., укр. — Библиогр. в подстроч. примеч.
- Дискусія українських та російських політологів, політичних та культурних діячів у приміщенні посольства України в Росії // Сучасність. — 1992. — № 7. — С. 144—166. — (Круглий стіл, 13—14 березня 1992 р.).
- Диалог української та російської культур в Україні. — К., 1999.
- Діброва Д.* В царстві червоного царя. — Париж, 1938.
- Діак І. В.* Україна—Росія: (Історія та сучасність) : Наук. вид. / Ред. В. Г. Дончик. — К., 2001. — 399 с.: ил., табл., портр., карти. — Бібліогр. в підрядк. прим.
- Дмитренко-Думич Ю. М.* “Український вузол”: Отаманщина : Худож.-публіцист. роман-мозаїка: Хроніка подій з 1 травня по 15 листоп. 1919 р. — Глобине (Полтав. обл.), 2001. — Ч. 1. — 384 с.: ил., портр.; Ч. 2. — С. 285—774: ил., портр.; Ч. 3. — С. 775—1153: ил. — Текст: укр., рос.
- Дмитрук А.* Розпад СРСР та формування українсько-російських відносин нового типу // Наук. зап. Терноп. ДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. — 2002. — Вип. 3. — С. 154—163. — Бібліогр.
- Дни русской культуры в Украине (30 ноября—2 декабря 2001 года). — К., 2001.
- Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. — Чернівці, 1999. — 574 с. — Бібліогр. в прим.: с. 447-496. — Показч.: с. 542—563.
- Добрянський М.* Україна і Росія // Літопис Червоної Калини. — 1992. — № 6/7 — 10/12; 1993. — № 1/2, 3/4, 7/9.
- Довгич В. А.* Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова. — К., 1991. — 155 с. — Бібліогр.: с. 145—155 (319 назв).
- Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією // Політика і час. — 1997. — № 7. — С. 81—86.
- Донцов Д.* Націоналізм. — Львів, 1926. — 271 с.; те саме: 3-тє вид. — Лондон ; Торонто, 1966. — 363 с.
- Донцов Д.* Росія чи Європа. — Лондон, 1955. — 60 с.
- Донцов Д.* Сучасне політичне положення нації і наші завдання. — Львів, 1913.

Донцов Д. Твори. Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці: Сучасне політичне положення нації і наші завдання (1913); Підстави нашої політики (1921); Націоналізм (1926). / Комент. О. Багана. — Львів, 2001. — 485 с. — Імен. покажч.: с. 475—485.

Доповідна записка Російської академії наук про скасування обмежень українського друкованого слова [1905 р.] — Львів, 1905. ; те саме: К., 1914 ; те саме: // Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови / Уклад. П. Тимошенко. — К., 1961. — Ч. 2. — С. 241—245.

Дороженков А. И. Российская эмиграция “первой волны” о национальных проблемах покинутого Отечества : Очерк. — Спб., 1997. — 77 с. ; 2-е изд., доп. — СПб., 1997. — 88 с.

Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. — Відень, 1916. — 116 с.

Дорошенко Д. Що таке історія Східної Європи? (До питання про розмежування укр. і рос. історії) // Укр. історик. — 1980. — № 1/4; 1982. — № 1/2. — С. 5—21; № 3—4. — С. 106—118; 1983. — № 2/4. — С.113—131.

Драгоманов М. П. Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос. — Казань, 1907. — 135 с.

Драгоманов М. Внутреннее рабство и война за освобождение. — Женева, 1877. — 34 с.

Драгоманов М. Народні школи на Україні. Серед життя і письменства в Росії. — Женева, 1877. — 152 с.

Драгоманов М. П. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654—1876) : [Відтворене 2-ге вид. 1918 р.] / Центр. пам'яткознавства АН України і Укр. тов-ва охорони пам'яток історії та культури, 1992. — 46 с.: портр. — (Пам'ятки полемічної літератури).

Драгоманов М. Українська література, проскрибована російським урядом / ЛНУ ім. Ів.Франка. — Львів, 2001. — 94 с.: портр. — Текст фр. та укр.

Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. — Львів, 1892. — 303 с. ; те саме: К., 1913. — 159 с.; Б. м., 1915. — 121 с. ; // Драгоманов М. Вибране. — К., 1991.

Михайло Драгоманов і українське національне відродження: Матеріали респ. конф. молодих учених. — К., 1991. — 124 с.

Драч І. Важкі уроки українства // Сучасність. — 1993. — № 11. — С. 96—99.

Дробот І. Буковинські українці в боротьбі за соборну державність (1920—1930-ті рр.) / НПУ ім. М. П. Драгоманова. — К., 2002. — 67 с.

Дробот І.І., Кучер В.І. Пошуки шляхів до визволення України / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 1999. — 280 с.: портр. — Бібліогр.: с. 253—278.

Дробот І.І. Трансформації української державно-соборницької ідеї (1920—1930-ті роки). — К., 2002. — 343 с.

Дробот І. Українське питання у зовнішньополітичних планах європейських країн у міжвоєнний період (1920—1939 роки) / НПУ ім. М. П. Драгоманова. — К., 1999. — 80 с. — Бібліогр.: с. 71—79 (184 назви).

Дружба и братство русского и украинского народов : В 2 т. / АН СССР. Ин-т истории СССР ; АН УССР. Ин-т истории ; Редкол. Ю. Ю. Кондуфор (отв. ред.) и др. — К., 1982. — Т. 1. — 480 с. ; Т. 2. — 472 с.

Дубровський В. В. СРСР як федерація. — Майнц ; Кассель, 1946.

Дужий П. Українська справа вчора і сьогодні : (36. ст., спогадів). — Львів, 2002. — Т. 1. — 560 с. — Покажч. імен: с. 551—559.

Дядиченко В. А., Стецюк К. Боротьба українського народу за возз'єднання України з Росією. — К., 1954. — 133 с. ; те саме: Борьба украинского народа за воссоединение Украины с Россией. — К., 1954. — 141 с.

Дядиченко В. А. Полтавська битва : Наук.-попул. нарис. — К., 1962. — 92 с.

Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX — начало XX века) / И. В. Лукоянов (подгот). — СПб., 1998. — 1000 с.

Евреинев Г. А. Национальные вопросы на иностранных окраинах России. Малороссы. Царство Польское, Белоруссы и Литва, Прибалтийские губернии. Финляндия. Кавказ : Схема полит. программы. — СПб., 1908. — 130 с.

Євдокименко В. Ю. Братнє єднання. Передові мислителі України про дружбу українського і російського народів. — К., 1966. — 76 с.

Євдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. — К., 1968. — 293 с.

Євтух В. Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... : [Інтерв'ю, ст., наук. розвідки]. — К., 2000. — 232 с. — Текст: укр., рос., нім., англ. — Бібліогр.: с. 232 (10 назв).

Єкельчик С. Український національний рух у світлі модерної методології // Наше минуле. — 1993. — № 1. — С. 196—197.

Єфіменко Г. Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932—1938) // УІЖ. — 2000. — № 2. — С. 82—93.

Єфіменко Г. Г. Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932-1938 рр. : (Освіта та наука) / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2000. — 71 с. — Бібліогр. в прим.: с. 67—71. — (Іст. зошити).

Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932—1938) / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2001. — 303 с.: табл. — Бібліогр. в прим.: с. 272—299. — Імен. покажч.: с. 300—303.

Єфремов С. О. В тісних рямцях: українська книга 1793—1916 / УНІ книгознавства. — К., 1926. — 30 с.

Єфремов С. Під обухом. Большевики у Києві. — К., 1918. — 64 с. ; те саме: — К., 1993. — 133 с.

Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. — К., 1991. — 136 с.

Жангожа Р., Негель Л. Україна і Росія на пострадянському просторі. Інтереси спільні і специфічні // Віче. — 1998. — № 1. — С. 68—79.

Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст. : Організ.-прав. засади діяльності / МВС України ; Держ. податк. адмін. України ; Ун-т внутр. справ. — К., 2001. — 173 с.: схема. — Бібліогр.: с. 153—174 (356 назв.).

Житарюк М. Г. Четвертована, але жива: Закордон. преса про політ. процеси в Україні напередодні другої світової війни. — Львів, 1997. — 125 с.: портр. — Бібліогр.: с. 107—122 (470 назв.).

З порога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій / Авт. кол.: Л. С. Бойко та ін. ; Упоряд. О. Г. Мусієнко. — К., 1991. — Вип. 1. — 494 с.

За міжнаціональну злагоду проти шовінізму та екстремізму : Матеріали наук.-практ. конф. "Подолання шовінізму та екстремізму — найважливіша передумова міжнац. злагоди і громадянського миру в Україні", 8—9 жовт. 1993 р. // НАН України. Ін-т нац. відносин та політології ; Ред. І. Ф. Курас ; Упоряд. М. І. Панчук, О. Я. Найман. — К., 1995. — 140 с.

Заборовский Л. В. Католики, православные, униаты: Пробл. религии в рус.-пол.-укр. отношениях конца 40-х — 80-х гг. XVII в. : Докум. Исследования / РАН. Ин-т славяноведения. — М., 1998. — Ч. 1: Источники времени гетманства Б. Хмельницкого. — 374 с. — Имен. указ.: с. 344—364.

Заборовский Л. В. Переяславская Рада и московские соглашения 1654 г.: проблемы использования // Россия — Украина: История взаимоотношений / Ред. А. И. Миллер и др. ; Ин-т славяноведения и балканистики РАН. — М., 1997. — С. 39—49.

- Заборовский Л. В.* Российско-украинская конференция, посвященная 340-летию Переяславской Рады (Москва, январь 1995 г.) // Отечественная история. — 1995. — № 5. — С. 217—220.
- Завада І.* Ризький договір [18 берез. 1921 р. між Росією та Польщею] і Україна. — К., 2000. — 202 с.: портр. — Бібліогр.: с. 138—141.
- Зайончковский П. А.* Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847). — М., 1959. — 172 с. — Библиогр.: с.161—167 (77 назв.).
- Залізник Г. М., Масенко Л. Т.* Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. — К., 2001. — 92 с.
- Залізник Л. Л.* Україна серед світових цивілізацій. — 2-ге вид. — К., 2000. — 71 с.: іл. — Бібліогр.: с. 70 та в тексті. — (Б-чка українознавця).
- Залізник М.* Нариси про національне питання. — К., 1918. — 144 с.
- Залізник М.* Російська Україна й її відродження. — Львів, 1910. — 72 с.
- Залізник М.* Самостійна Україна — не соціалістичне гасло? — Б. м., 1915.
- Залізник М.* Українці, Росія й війна: Замітки й матеріали. — Б. м., 1915.
- Залучення міжнародних інвестицій в енергетику України: досвід розробки і впровадження перспективних проектів: Матеріали Міжнар. конф., м. Київ, 4—5 груд. 2000 р. — К., 2001. — 199 с.: іл., табл. — Текст: укр., рос.
- Замойски Я.* Отношение “белой” русской эмиграции к украинским вопросам (1919—1939) // Славяноведение. — 1993. — № 4. — С. 39—48. — Библиогр.: с. 47—48.
- Записка Императорской Академии наук об отмене стеснений украинского слова. — СПб., 1910.
- Записка об украинском движении за 1914—1916 годы с кратким очерком истории этого движения как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии. — Б. м., 1916.
- Записка по вопросу о цензуре книг на малорусском языке. — Харьков, 1905. — [15 с.].
- Заповіт Срібної землі: Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. — Львів, 2001. — 192 с.
- Зарецький О.* Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР // Сучасність. — 1995. — № 4. — С. 113—157.
- Заруба В.* “Українське питання” в системі європейської політики останньої чверті XVII століття // Київ. старовина. — 2003. — № 1. — С. 3—12. — Бібліогр.: с. 11—12.
- Затонський В.* Національна проблема на Україні. — Харків, 1926.
- Затонський В. П.* Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: (Доповідь та заключне слово на січневій сесії ВУАН). — К., 1934. — 63 с.
- Захаров Б.* Нарис історії дисидентського руху в Україні 1956—1987 / Передм. А. Русначенка, С. 3—5. — Харків, 2003. — 144 с.
- Заява ОУН до питання “економічного союзу” [України, Росії та Білорусії] // Визвольн. шлях. — 1993. — № 9. — С. 1070—1072.
- Заява українського козацтва з приводу агресивних дій російського парламенту [проголошення м. Севастополя російським містом] // Там само. — С. 1076—1079.
- Заява Української Республіканської Партії і Демократичної Партії України [з приводу “економічного союзу”] // Там само. — С. 1079—1080.
- Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою / Ред. Марія Овчаренко. — Париж ; Чикаго, 1962. — (ЗНТШ ; Т. 173).
- Звідомлення Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді за перше п'ятиріччя (1922—1926). — К., 1927. — 21 с.
- Звіркоський І. В.* Етнокультурний фактор в українсько-російських відносинах 90-х рр. : Автореф. дис. канд. іст. наук... / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень. — К., 1998. — 19 с. — Бібліогр.: с. 17—18 (5 назв.).

- Зима В. Ф.* Менталитет народів Росії в війні 1941—1945 років / РАН. Ін-т рос. історії. — М., 2000. — 279 с. — Указ. имен.: с. 274—278.
- Зима Д., Зима Н.* Под знаком России: Предсказания до 2000 г. и дальше: [Доп. к кн. "Расшифрован. Нострадамус"]. — К., 1999. — 31 с.
- Зленко А.* Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. — Харків, 2003. — 559 с. — Из зм.: Гл. 7: Українсько-російські лабіринти. — С. 381—466.
- Золоті роковини: До 50-річчя Великої Української національної революції та відновлення Української державності. 1917—1967. — Джерсі-Сіті; Нью-Йорк, 1966. — 256 с.: іл. — (Календар-альманах. Укр. Нар. Союзу на 1967 р.).
- Зубалій О. Д.* Економічне і культурне співробітництво України з союзними республіками у міжвоєнний період (20—30-ті роки): Навч. посібн. для вузів / Ін-т системн. досліджень освіти; КПІ. — К., 1994. — 198 с. — Бібліогр.: с. 192—196 (69 назв).
- Іванишин В.* Нація. Державність. Націоналізм. — Дрогобич, 1992. — 175 с.
- Іванишин В.* Українська церква і процес національного відродження. — Дрогобич, 1989. ; те ж: Тернопіль, 1990.
- Іванченко Р. П.* Історія без міфів: Бесіди з історії укр. державності. — К., 1996. — 332 с.: портр. — Бібліогр.: с. 299—302 (146 назв).
- Іванченко Р.* "Українське питання" в розрахунках російських політиків // Наук. вісн. Укр. іст. клубу. — М., 1999. — Т. 3. — С. 164—167.
- Ідеологія державотворення в Україні: Історія і сучасність: Матеріали наук.-практ. конф. 22—23 листоп. 1996 р. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) та ін. — К., 1997. — 429 с.: табл.
- Льошин І. І.* ОУН—УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів) / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2000. — 197 с.: табл. — Бібліогр.: с. 182—197 та в тексті.
- Ісаїв П.* Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи. — Рим, 1975. — 210 с. — (Виклади на У.К.У.).
- Історичне значення воз'єднання України з Росією / АН УРСР. Ін-т історії; Ред. кол.: О. К. Касименко (відп. ред.) та ін. — К., 1954. — 300 с.
- Історія Русів / Укр. пер. І. Драча; Передм. В. Шевчука, С. 5—28. — К., 1991. — 317 с.; те саме: К., 2003. — 366 с.
- Історія суспільної думки Росії та України XVIII — початку XX ст.: (Міжвуз. зб. наук. праць) / Відп. ред. А. Г. Болебрух. — Дніпропетровськ, 1992. — 207 с.
- Історія України. Визвольна війна українського народу (1648—1654 років). Переяславська рада. Соціально-економічний розвиток і політичне становище України у другій половині XVII — першій половині XVIII ст.: Конспекти лекцій / Уклад. М. І. Поночовний, С. Г. Матвієнко. — К., 1992. — 55 с. — Бібліогр.: с. 54—55 (20 назв.).
- Історія України. Національно-визвольна війна українського народу в середині XVII століття. Формування української козацько-гетьманської державності: Конспект лекцій / Київ. держ. торг.-екоп. ун-т; Уклад. М. І. Поночовний. — К., 1996. — 26 с. — Бібліогр.: с. 4 та в підрядк. прим.
- Історія українсько-російських літературних зв'язків: У 2 т. — К., 1987. — Т. 1. — 447 с.; Т. 2. — 479 с.
- Казанский П. Е.* Присоединение Галичины, Буковины и Угорской Руси: Речь в публ. собр. одес. отд. Галиц. — Рус. благотвор. об-ва, 5 окт. 1914 г. — Одесса, 1914. — 19 с.
- Калмакан И. К., Чернега-Сердюкова Т. Н.* Идея Учредительного собрания в программных и теоретических документах всероссийских и украинских политических партий (1905—1918) / ОдГУ им. И. И. Мечникова. — Одесса, 2000. — 200 с.: портр. — Библіогр.: с. 143—151, в тексте и в подстрочн. примеч. — Имен. указ.: с. 195—197. — Предм. указ.: с. 197—198.

- Камінський А.* Від насильної до мирної революції / Передм. М. Прокопа. — Н.-Й. та ін., 1996.
- Камінський А.* Динаміка визвольної боротьби. — Б. м., 1973. — 273 с.
- Камінський А.* До перспективи нашої політики. — Б. м., 1977. — 190 с.
- Камінський А.* На новому етапі. — Н.-Й., 1965. — 175 с.
- Каплуновская Е. И.* История Украины. Общественно-политическое и национально-освободительное движение в Украине (XIX в.) : Конспект лекций / Харьк. инж.-пед. ин-т. — Х., 1993. — 16 с.
- Капелер А.* “Мазепинцы, малороссы, хохлы”: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия — Украина: история взаимоотношений : Сб.ст. — М., 1997. — С. 125—144.
- Капелер А.* Національний рух українців у Росії і Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — К., 1992.
- Капелер А.* Россия — многонациональная империя / Пер. с нем. С.М.Червонной. — М., 1996. — 378 с.
- Капелер А.* Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. — 1992. — № 7. — С. 48—56.
- Караванський С.* Пошук українського слова, або боротьба за національне “я”. — К., 2001. — 240 с.
- Карбович З. [Стецько Я. С.]* Київ проти Москви // Визвольн. шлях. — 1967. — № 5. — С. 515—518.
- Карбович З. [Стецько Я. С.]* Політика визволення чи блукання манівцями? : [Війни України з Московщиною XVII—XX ст.] // Визвольн. шлях. — 1959. — № 9. — С. 846—852.
- Кармазіна М. С.* Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX — початок XX століття) / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України ; Київ. держ. торг.-екон. ун-т. — К., 1998. — 350 с. — Бібліогр. в підрядк. прим. — Імен. покажч.: с. 342—350.
- Касатонов И. В.* Записки командующего Черноморским флотом. — 2-е изд. — М., 2001. — 493 с.: портр., ил.
- Касименко О. К.* Возз’єднання України з Росією і його історичне значення. — К., 1954. — 133 с.
- Касименко О. К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 р. / Ін-т історії АН УРСР. ; Відп. ред. Ф. П. Шевченко. — К., 1955. — 428 с.
- Касьянов Г. В.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років. — К., 1995. — 224 с.
- Касьянов Г. В., Даниленко В. М.* Сталінізм і українська інтелігенція (20—30-ті роки). — К., 1991. — 96 с.
- Катренко А.* В борьбе за пробуждение народной революции (Из истории революционно-демократического движения на Украине в 80-х — начале 90-х годов XIX в.). — К., 1998. — 136 с.
- Катренко А. М., Катренко Я. А.* Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60—90-ті роки XIX ст.). — К., 2003. — 180 с.
- Катренко А. М.* Український національний рух XIX ст. : Навч. пос. : У 2 ч. / КНУ ім. Т. Шевченка. — К., 1998—1999. — Ч. 1: Перша половина XIX ст. — 1998. — 88 с. ; Ч. 2: 60—90-ті роки XIX ст. — 1999. — 189 с. — Бібліогр.: с. 181—189 та в тексті.
- Каутский К.* О национальном вопросе в России / Пер. с нем. — СПб., 1905. — 16 с.
- Кафарський В.* Комунізм і український національно-визвольний рух. — Івано-Франківськ, 2002. — 832 с.

- Квітковський Д.* Боротьба за свободу в Україні. — Торонто, 1968. — 68 с.
- Квітковський Д.* Боротьба за українську ідею : Зб. публіц. творів / Упоряд. і ред. В. Верига. — Детройт та ін., 1993. — 604 с.
- Кедровський В.* Українізація в російській армії // Укр. історик. — 1967. — № 3/4. — С. 61—77.
- Кентій А. В.* Нариси історії організації українських націоналістів (1929—1941 рр.) / НАН України. Ін-т історії України. — К., 1998. — 200 с.
- Кизченко В. И.* Первая русская революция и культурный процесс на Украине / АН УССР. Ин-т истории. — К., 1984. — 189 с. — Библиогр.: с. 173—188.
- Кирило-Мефодіївське товариство / АН УРСР. Ін-т історії та ін.; Гол. ред. П. С. Сохань. — К., 1990. — Т. 1—3.
- Киян О.* Українська історична проблематика в російській “фольк-історії” // Схід—Захід. — 2002. — № 5. — С. 172—185; — Библиогр.: с. 183—185.
- Киянская О. И.* Южный бунт: восстание Черниговского полка 29 дек. 1825 г. — 3 янв. 1826. — М., 1997. — 190 с.
- Кічан Е.* Російські історичні міфи : [Зб. ст.] / Передм., с. 5—12, О. Толочко ; Пер. з англ. В. Шовкун. — К., 2001. — 282 с. — Библиогр.: с. 273—274 та в підрядк. прим. — Показч.: с. 275—282.
- Кістяківський Б. О.* Україна і російське суспільство // Філол. і соціол. думка. — 1992. — № 1. — С. 132—135.
- Клейнер І.* Владімір (Зеев) Жаботинський і українське питання: Вселюдськість у шатах націоналізму. — К. ; Торонто ; Едмонтон, 1995. — 262 с. — Библиогр. в прим.: с. 227—256. — Показч. імен.: с. 257—261.
- Клейнер І.* Національні проблеми останньої імперії. Нац. питання в СРСР очима радянських дисидентів. — Париж, 1978. — 406 с. — Библиогр.: с. 401—406.
- Клопова М. Э.* Украинское движение Австро-Венгрии в оценке российских дипломатов // Славянский альманах. — М., 2000. — С. 164—174.
- Ковалевський М.* Опозиційні рухи в Україні і національна політика СРСР (1920—1954). — Мюнхен, 1955.
- Ковалевський М.* Україна під червоним ярмом. — Варшава ; Львів, 1936. — 204 с.
- Коваленко А. Н.* Передвижники и Украина (Страницы русско-украинских культурных связей) / АН УССР. Ин-т истории ; Отв. ред. Ф. П. Шевченко. — К., 1979. — 168 с.
- Коваль В.* Не дискутувати, а викривати : (На тему укр.-рос. відносин). — Н-Й., 1952. — 59 с.
- Коваль О.* Україна в боротьбі за свою державну незалежність // Визвольн. шлях. — 1991. — № 1. — С. 6—15.
- Коваль Р.* Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії: Всім польовим командирам нац.-визвол. змагань присвячую. — К., 1998. — 616 с.: іл.
- Коваль Р.* Філософія українства [Минулі поразки українців і шляхи майбутніх перемог]. — К., 1995. — 62 с.: іл.; портр.
- Когут З.* Витоки парадигми єдності: Україна та створення російської національної історії (1620-ті—1860-ті роки) // Схід—Захід. — 2002. — № 5. — С. 7—17.
- Когут З. Є.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760—1830 / Центр досліджень історії України ім. П. Яцика Канад. ін-ту укр. студій Альберт. ун-ту. — К., 1996. — 317 с.: табл., портр., карти. — Библиогр.: с. 276—302, в додат. та в підрядк. прим. — Алф. показч.: с. 303—317.
- Когут І. О. та ін.* Сучасний російський парламент: перспективи російсько-українських відносин : Експерт. оцінка. — К., 1996. — 10 с.

- Кожухар О. І.* Визвольна війна українського народу, 1648—1654 рр. Возз'єднання України з Росією: Текст лекцій [...] — Кривий Ріг, 1991. — 25 с. — Бібліогр.: с. 25.
- Козерод О. В.* Историографические проблемы белого движения на Украине. — Х., 1998. — 122 с. — Библиогр.: с. 107—122.
- Козирев В. К.* Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII—XX століття): 3б. док. / Запоріж. наук. т-во ім. Я. Новицького; Запоріж. філія Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. — Запоріжжя, 2002. — 374 с. — Імен. покажч.: с. 342—346; Геогр. покажч.: с. 347—352; Перелік документів: с. 353—371.
- Кокін С. А., Мовчан О. М.* Ліквідація більшовиками правесервівської і меншовицької опозиції в Україні в 1920—1924 рр. / Ін-т історії України НАН України. — К., 1993. — 58 с.
- Колесник В. Ф. та ін.* Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900—1907. — К., 1998. — 226 с.
- Коляска І. В.* Освіта в Радянській Україні. (Дослідження дискримінації і русифікації) / Пер. з англ. з доп. і додат. — Торонто, 1970. — 246 с.
- Компанієць І. І.* Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях / АН УРСР. Ін-т історії. — К., 1970. — 232 с.
- Кондратюк В. О., Буравченкова С. Б.* Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917—1920 рр.): Навч. посібн. — К., 1998. — 278 с. — Бібліогр. в підрядк. прим.
- Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. — К., 1993. — 384 с.
- Конквест Р.* Великий терор / Пер. с англ. А. Владимірова. — Рига, 1991. — Т. 1. — 416 с.; Т. 2. — 430 с.
- Кононенко К.* Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917—1960. — Мюнхен, 1965.
- Кононенко К.* Колоніальній визиск — основа советської індустріалізації. — Н.-Й., 1960. — 27 с.
- Кононенко Ю. та ін.* І тільки незмінна книга: До 10-річчя відновлення діяльності бібліотеки української літератури в Москві. — М., 1999. — 63 с.
- Конотопська битва 1659 року: (3б. наук. праць.) — К., 1996. — 178 с.
- Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К., 1998. — 598 с. — Із зм.: Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології, С. 120—132; Морально-політична дія, С. 196—201; Національна аристократія, С. 252—256. Томашівський С. Історія і політика. Липинський В. Консерватизм і поступ, С. 316—357.
- Константинов С. В., Ушаков А. И.* История после истории: Образы России на постсоветском пространстве. — М., 2001. — 208 с.
- Копиленко О. Л.* “Українська ідея” М. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991. — 183 с.
- Копыстянский А.* Возможно ли отделение Украины от России. — Ростов н/Д., 1917.
- Король Н.* Українці та освіта Московії — Росії (XVIII—XX ст.) // Визвольн. шлях. — 1970. — № 7/8. — С. 778—807. — Бібліогр. (34 назви).
- Корчмарик Б.* Духові впливи Києва на Московщину у добу Гетьманської України. — Н.-Й., 1964. ; те саме: Львів, 1993. — 164 с.
- Корчмарик Б. Ф.* Наші історичні джерела в московській інтерпретації // Визвольн. шлях. — 1974. — № 11/12. — С. 1119—1130. — Бібліогр.: с. 1130—1131.

- Кориш Ф.* Націоналістична наука. Русские и украинцы. Проф. И. А. Сикорский // Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. — К., 1961. — Ч. 2. — С. 233—234.
- Кориш Ф.* Украинский народ и украинский язык // Известия общества славянской культуры. — М., 1913. — Т. 2, кн. 1.
- Косаренко-Косаревич Вас.* Московський сфінкс: Міт і сила в образі сходу Європи. — Н.-Й., 1957. — 490 с.
- Костомаров Н. И.* Две русские народности. - К. ; Х., 1991. — 72 с.
- Костомаров М.* Книги битія українського народу. — Львів, 1921. — 24 с. ; те саме: Н.-Й., 1967. — 30 с. ; К., 1991. — 38 с. ; К., 1996. — 38 с.
- Кот С. І.* Українські культурні цінності в Росії: Проблема повернення в контексті історії та права / НАН України. Ін-т історії України. — К., 1996. — 91 с.
- Кравчук Л. М.* “Наша мета — вільна Україна” : Матеріали з виступів, інтерв’ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання / Упоряд. та передм. І. М. Шпаковатого. — К., 1993. — 181 с.: іл.
- Кравчук Л. М.* Останні дні імперії... перші роки надії / Запис бесід С. О. Кичигіна. — К., 1994. — 227 с.: портр.
- Кревецький І.* Галичина і Росія: Кілька іст. пригадок. — Львів, 1914. — 30 с.
- Кревецький І.* Корифеї російської критики і українське письменство. — Львів, 1905. — 33 с.
- Креміль В., Парахонський Б., Ситник П.* Україна і Росія: сфери конфронтації і співробітництва // Розбудова держави. — 1993. — № 2. — С. 3—12.
- Крижановський [без ініц.]* Автономія України і Всеросійські установчі збори (щодо нашої тактики) : Доп. на I Всеукр. Нац. Конгресі у Києві 6—9.04.1917. — К., 1917. — 10 с.
- Крип’якевич І.* Богдан Хмельницький і Москва // Укр. історик. — 1969. — № 1/3. — С. 140—143.
- Крип’якевич І.* Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 — червень 1915. — Відень, 1915. — 116 с. — (Політ. біб-ка).
- Крип’якевич І. П.* Зв’язки Західної України з Росією до середини XVII ст. : Нарис. — К., 1953. — 72 с.
- Крип’якевич І. П.* Русь-Україна і Московщина (Змагання України до визволення з московської неволі від часів Хмельницького) // Календар Українського Народного Союзу на 1914 р. — [США], 1914.
- Кругляк Б. А.* Внутренняя торговля в России в конце XIX — нач. XX в. : На материалах Украины. — Самара, 1992. — 191 с.
- Кручек О. А.* Становлення державної політики УСРР у галузі національної культури (1920—1923 рр.) / НАН України. Ін-т історії України. — К., 1996. — 47 с. — Бібліогр.: с. 43—48 (146 назв). — (Істор. зошити).
- Крым и Россия: неразрывные исторические судьбы и культура (Материалы респ. науч.-обществ. конф.). — Симферополь, 1994.
- Кудряшов С.* та ін. Карта Севастополя: Тріумф президентів, трагедія України : Експерт. оцінка. — К., 1996. — 12 с. ; К., 1997. — 28 с.
- Кулик В. М.* Аксиомы российско-украинской “трезвости”: попытка опровержения // Российско-украинский бюллетень. — 2000. — № 4. — С. 65—71.
- Кулик В. М.* Троянский конь “своей мудрости” // Российско-украинский бюллетень. — 2000. — № 5. — С. 131—134.
- Кулик В. М.* Український націоналізм у незалежній Україні / Центр досліджень нац. безпеки при Нац. ун-ті “Києво-Могилян. акад.”. — К., 1999. — 62 с. — Бібліогр. в підрядк. прим.
- Кульбіда І. Є.* Україна і Росія: Історичні уроки міждержавних відносин / Ред.-упор. Г. П. Мокрицький. — Житомир, 2000. — 213 с.: портр.

- Культурні і літературні зв'язки Закарпаття з Україною і Росією у XIX—XX ст. — К., 1977.
- Кульчицький С. В.* І все ж таки незалежна!: Роздуми над статтею америк. політика А. Брамберга “Кінець кінцем, не така вже й незалежна” // Політика і час. — 1993. — № 1. — С. 4—11; № 2. — С. 35—42.
- Кульчицький С. В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928 рр.). — К., 1996. — 396 с.
- Кульчицький С. В.* Нотатки про українські революції. — К., 2001. — 87 с.
- Кульчицький С. В.* Російська тінь на незалежності України // Політика і час. — 1993. — № 10. — С. 4—11; № 11. — С. 40—55; № 12. — С. 24—35.
- Кульчицький С. В.* У площині державного співіснування. Радянська Україна і Радянська Росія: відносини між першою і другою світовими війнами // Політика і час. — 1996. — № 4. — С. 61—70; № 5. — С. 61—70.
- Кульчицький С. В.* Україна: від імперської периферії до незалежної держави // Сучасність. — 2000. — № 12. — С. 64—90.
- Кульчицький С. В.* Як вирішувалося “українське питання”. Чи була радянська Україна незалежною в 1917—1922 рр. // Політика і час. — 1994. — № 9—12.
- Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917—1920 рр.) / НАНУ. Ін-т політ. і етно-нац. доліджень. — К., 2001. — 246 с. — Прим.: с. 226—245.
- Куриленко Й.* Перша російська народна революція і дожовтневий український демократичний театр. — К., 1956. — 47 с.
- Курносів Ю. О.* Інакомислення в Україні (60-ті — перша пол. 80-х рр. XX ст.) [Відп. ред. В. М. Даниленко] / Ін-т історії України НАНУ. — К., 1994. — 221 с.
- Кучма Л. Д.* Вибрані статті, виступи : У 2 т. / Упоряд. В. М. Литвин, В. А. Смолій. — К., 2001. — Т. 1: Вірю в український народ: Виступи, 1994—1999. — 445 (7) с.: портр. — Рез.: англ. ; Т. 2: Україна — європейська держава: Виступи, 1999—2001. — 359 (7) с.: портр. — Рез.: англ.
- Кучма Л. Д.* Україна — не Росія. — К., 2003. — 560 с.
- Кушнір Б. І.* Як нам бути з Росією? — Львів, 1996. — 188 с.
- Кушнір В.* Спроба характеристики ідейних підстав українського політичного русофільства. — Прага ; Берлін, 1924.
- Куц О.* До історії однієї “забутої” війни [рос.-укр. 1658—1659 рр.] // Сучасність. — 1997. — № 5. — С. 97—105.
- Лебединський Я. (Ж. Ф. Пайс).* Приєднання до Московії та розподіл козацької України [фрагм. з кн. “Histoire des Cosaques”. — 1995. — Р. 107—113] // Корсунський часопис. — 1997. — № 5. — С. 33—35.
- Левит А. И.* Угар. В Украине, в Германии, в СССР и СНГ: частная, жизнь в глобальных событиях. — Дніпропетровськ, 1997. — 501 с.: іл., портр. — Бібліогр.: с. 501—502.
- Левицький М.* Відносини Захід—Схід і проблеми поневолених Москвою націй : (Зб.ст.) — Мюнхен, 1975. — 404 с.
- В. И. Ленин* о национальном вопросе и национальной политике. — М., 1989.
- Ленін В. І.* Статті і промови про Україну : Зб. — К., 1936. — 368 с.
- В. І. Ленін, КПРС* про боротьбу з націоналізмом. — К., 1975. — 206 с.
- Ленкавський С.* Національна політика більшовиків в Україні // Визвольн. шлях. — 1957. — № 3. — С. 261—272; № 4. — С. 374—386; № 5. — С. 491—500; № 6. — С. 627—636.
- Ленкавський С.* Український націоналізм. Твори. Т. 1. / За ред. О. Сича. — Ів.-Франківськ, 2002. — 600 с.
- Линниченко И. А.* Малорусский вопрос и автономия Малороссии: Открытое письмо проф. М. С. Грушевскому. — Одесса, 1917. — 40 с.

Луца Ю. І. Призначення України. — 2-ге вид. — Н.-Й., 1953. — 308 с. ; Те саме: Львів, 1992 ; К., 1997. — 267 с.

Луца Ю. Розподіл Росії. — К. та ін., 1941. — 94 с. ; те саме. — 2-ге випр. вид. — Н.-Й., 1954. — 93 с. ; Львів, 1995. — 148 с. — Бібліогр.: с. 133—139.

Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію укр. монархізму. — Н.-Й., 1954. — 470 с. ; Те саме: / Ред. Я. Пеленський. — Філадельфія, 1995. — 470 с.

Липинський В. Україна на переломі 1657—1659: Замітки до історії укр. держ. будівництва в XVII ст. — Відень, 1920. — 304 с. ; Те саме: К., 1997. — 304 с.

В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: [Матеріали міжнар. наук. конф. (2—6 черв. 1992 р. Київ, Луцьк, Кременець.): Доп. і повід.] / Ред. Я. Пеленський. — Київ ; Філадельфія, 1994. — 284 с.: портр.

Лисенко М. Повстання Чернігівського полку. — К., 1956. — 103 с. — Бібліогр.: с.101.

Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // Універсум. — Львів, 1994. — № 1—2. — С. 9—11 ; Те саме: // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. — К., 1994. — Т. 1. — С. 71—82.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. — К., 1994. — Т. 2. — Із змісту: Новий Переяслав, С. 285—305; Україна в еволюції радянської системи, С. 307—317; Проти Росії чи проти радянської системи?, С. 319—332; Русифікація чи малоросіянізація, С. 471—476.

Литвин А. Х. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / НАН України та ін. — К., 2001. — 639 с.: іл., портр. — Бібліогр: с. 574—637 та в підрядк. прим. — Імен. покажч.: с. 545—555. — Геогр. покажч.: с. 556—561.

Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні, 1917—1920 / АН УРСР. Ін-т історії. — К., 1967. — 304 с.

Лихолат А. В. Ленінська національна політика партії в дії. — К., 1997. — 87 с.

Лихолат А. В. Націоналізм — враг трудящихся: Аналіз іст. опыта боротьбы против націоналізма. — М., 1986. — 349 с.

Лихолат А. В. Образование СССР — воплощение в жизнь ленинской национальной политики. — М., 1982. — 64 с.

Лихолат А. В. Под ленинским знаменем дружбы народов. Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти. — М., 1970. — 436 с.

Лісовий В. Проблема двомовності // Сучасність. — 1999. — № 9. — С. 141—145.

Лісовий П. М. Журналістика Закарпаття 50—70-х років XIX ст. і її зв'язок з іншими українськими землями та Росією: Конспект лекцій. — Ужгород, 1970. — 51 с.

Лобай Д. Непереможна Україна. Факти з совітських видань про боротьбу Москви з українським націоналізмом на культурному фронті по другій світовій війні. — Вінніпег, 1950. — 239 с.

Лозинський М. Українство і москвофільство серед українсько-руського народу в Галичині. — Львів, 1909.

Лозинський М. Польський і руський революційний рух і Україна. — 2-ге вид. — К., 1907. — Ч. 1. — 100 с.

Лозинський М. Уваги про українську державність. — Відень, 1927. — 87 с.

Лола О. П. Зв'язки України з Росією напередодні і під час визвольної війни 1648—1654 рр. / АН УРСР. Ін-т історії; Відп. ред. П. П. Гудзенко. — К., 1954. — 26 с.

Лосев І. Малоросійський гетьманат — 2: “новий” курс Москви щодо України // Сучасність. — 2002. — № 4. — С. 58—62.

Лосев І. Українське питання і російська національна самоідентифікація // Сучасність. — 1999. — № 4. — С. 65—70.

- Лосев І.* Україна в контексті російського “неослов’янофільства” // Там само. — № 5. — С. 106—111.
- Лузан А. А., Лузан С. А.* Украина и Россия: факторы отчуждения и сближения // Вестн. Москов. ун-та. Сер. 12. Полит. науки. — М., 1998. — № 5. — С. 36—42.
- Лукінюк М.* Україна—Крим—Росія: сучасне на тлі минулого, або старі міфи і нова реальність взаємин. — К., 2000. — 352 с. — Бібліогр.: с. 336—351.
- Лупандін О. І.* Українсько-російські мирні переговори 1918 р. / НАН України. Ін-т історії України. — К., 1994. — 39 с. — (Іст. зошити).
- Любченко В. Б.* Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908—1914 рр.) // УДЖ. — 1996. — № 2. — С. 55—64.
- Мазепа [І. С.]* / Передм., упор., комент. Ю. О. Іванченка. — К., 1993. — 237 с.: іл., портр. — Бібліогр.: с. 206 (9 назв).
- І. Мазепа і Москва* : Іст. розвідки і статті. — К., 1994. — 172 с.
- Мазепа Іс.* Большевизм і окупація України: Соціально-економічні причини незрілості сил української революції. — Львів ; Київ, 1922. — 155 с.
- Мазепа Іс.* Україна під червоною Москвою. — Прага, 1941.
- Мазлах С., Шахрай В.* До хвилі: Що діється на Україні і з Україною. — Саратов, 1919. ; те саме: 2-ге вид. — Н.-Й., 1967. — 304 с.
- Майборода О.* “Політичне русинство”. Закарпатська версія периферійного націоналізму / Центр досліджень нац. безпеки при Нац. ун-ті “Києво-Могилян. акад.”. — К., 1999. — 25 с.: табл. — Бібліогр. в підрядк. прим.
- Майборода О. М.* Російський націоналізм в Україні (1991—1998 рр.) / Центр досліджень нац. безпеки при Нац. ун-ті “Києво-Могилян. акад.” — К., 1999. — 27 с.: табл. — Бібліогр. в підрядк. прим.
- Майстренко І.* Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. — Мюнхен, 1978. — 223 с.
- Малиновська О.* Заробітчанство [українців] в Росії: політико-демографічний аспект // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2003. — Вип. 4. — С. 200—208.
- Малороссы* / Сост. Я. И. Руднев. — СПб., 1907. — 74 с. — (Наши народы).
- Мальшико Н. И.* Конституционная система Украины, Республики Беларусь и России (сравнительно-правовой аспект). — Киев ; Минск ; Москва, 2001. — 44 с.
- Мальців Петро.* Україна в державному бюджеті Росії. — М., 1917. — 32 с.
- Маначинський О. Я.* Сучасні воєнно-політичні відносини України із суміжно-прилеглими державами : Моногр. / Рада нац. безпеки при Президентові України ; Нац. ін-т стратег. досліджень. — К., 1996. — 82 с.: іл., табл. — Бібліогр.: с. 80—83 (77 назв).
- Мануйленко А.* Освіта в Росії і Україні в XIV—XIX ст. // Історико-філологічний вісник Українського інституту. — М., 1997. — Т. 1. — С. 69—80.
- Марков Д. А.* Русская и украинская идея в Австрии : Библ. карпато-русских писателей. — М., 1915. — 62 с.
- Марков Р. Р.* Враги единства русского народа — мазепинцы: Каинова работа / Киев. отд-ние галицко-рус. об-ва. — К., 1915. — 31 с. (В пользу рус. народа в Карпат. Руси).
- Маркусь В., Пеленський Я. З.* Питання національної політики СРСР. — Н.-Й., 1960. — 109 с.
- Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття / Уклад. Н. М. Сидоренко, О. Т. Сидоренко. — К., 2001. — 448 с. — Із змісту: Розд. 1: Цензурна політика російського самодержавства щодо українського слова, С. 17—69; Розд. 2: Тернисті шляхи українського друку, С. 70—279; Розд. 4: З мартирологу українських публіцистів, С. 309—360.

Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН : Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. — Вінніпег, 1949. — 525 с.

Марунчак М. Українці в СРСР поза кордонами УРСР. — Вінніпег, 1974. — 248 с.

Маруценко О. В. Сучасні російські історики про деякі актуальні проблеми історії України початкового періоду Другої світової війни // *Наук. вісн. Укр. іст. клубу.* — М., 1999. — Т. 3. — С. 186—188.

Марченко М. І. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654—1664). — Львів, 1941. — 116 с.

Масненко В. Цензура в підрядянській Україні 20-х років: система, інституції, репресивна політика // *Сучасність.* — 1997. — № 6. — С. 81—90.

Матвеев В. А. “Украина от Карпат до Кавказских гор!”...? Полемич. заметки по поводу одного из соврем. геополит. проектов / РАН. — М., 2001. — 20 с. (Ин-т этнологии и антропологии РАН. Исследования по прикладной и неотложной этнологии ; № 144).

Материалы российско-украинского “круглого стола”, 24—25 мая 2001 г. — М., 2001.

Мацапура В. И. Украина в русской литературе первой половины XIX века / Харьк. ГПУ им. Г.С.Сковороды ; Полтав. ГПУ им. В. Г. Короленко. — Х. ; Полтава, 2001. — 396 с. — Библиогр.: с. 380—395 (383 назв.).

Медынский Е. Н. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI—XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией. — М., 1954. — 174 с.

Медынский Е. Школа и педагогическая мысль в Русском государстве на Украине и в Белоруссии в XVII веке // *Сов. педагогика.* — М., 1953. — № 9. — С. 70—88.

Мейс Д. Ленін без України, або Дмитро Волкогонов як дзеркало російської демократії // *Сучасність.* — № 4. — С. 81—95; *Бібліогр.:* с. 95.

Миллер А. И. Образ России и русских в западноукраинской прессе // *Полис.* — 1995. — № 3. — С. 124—132.

Миллер А. И. Образ Украины и украинцев в российской прессе после распада СССР // *Полис.* — 1996. — № 2. — С. 121—126.

Миллер А. И. Укратинофильство // *Славяноведение.* — М., 1998. — № 5. — С. 28—37. — *Библиогр.:* с. 36—37.

Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) — СПб., 2000. — 268 с.: 10 ил. — *Библиогр.:* с. 245—258; *Имен. указ.:* с. 259—267.

Михальченко Н. И., Андрущенко В. П. Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991—1995. — К., 1996. — 512 с.

Михальчук К. П. Открытое письмо к А. Н. Пыпину по поводу его статей в “Вестнике Европы” о споре между южанами и северянами: (К истории отношений к Украинству представителей прогрессивной части русского образованного общества). — К., 1909. — 76 с.

Мицик Ю. “Переяславська рада 1654 року: міфи та реальність” (До проблеми відзначення 350-річчя Генеральної козацької ради в Переяславі) // *Історія в школах України.* — 2003. — № 4. — С. 46—50.

Міллер О. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні — незроблений вибір між “французькою” та “британською” стратегією // *Схід—Захід : Іст.-культ. зб-к.* — Вип. 4. Спец. вид.: *Rossia et Britannia: Імперії та нації на окраїнах Європи.* — Х., 2001. — С. 174—222.

- Міхновський М.* Самостійна Україна. — Львів, 1900. ; Те саме. — Б. м., 1948 ; Лондон, 1967 ; Львів, 1991 ; К., 2002. — 32 с.
- Молчанов А. И.* Россия, Украина и Белоруссия от Н. Хрущева до Беловежской Пуши: Проблемы и противоречия национальной политики и межнациональных отношений в славянских республиках Союза РСР, 1953— 1991 гг. : Автореф. дис... д-ра ист.наук. / СПб ун-т. — СПб., 1997. — 49 с.
- Москва-Чернобылю: К 12-летию катастрофы : Моногр. / Под ред А. А. Дьяченко. — М., 1998. - Кн. 1. — 543 с.: ил. ; Кн. 2. — 590 с.: ил.
- Мотиль О.* Структурні обмеження й вихідні умови: постімперські держави і нації в Росії та Україні // Сучасність. — 1995. — № 9. — С. 61—73.
- Мошес А.* Российско-украинские отношения в период до 2000-го года // Россия и ее соседи : Научн. доклады Москов. центра Карнеги. — М., 1995. — С. 40—48.
- Мы — граждане России : Материалы I Конгресса украинцев в России (23—24 окт. 1993 г., Москва) / Под общ. ред. А. Руденко-Десняка ; Объединение украинцев России. — М., 1994. — 110 с.
- Нагорна Л.* Парадокси геополітики і пастки етнетики: українсько-російський контекст // Віче. — 1995. — № 7. — С. 33—43.
- Нагорна Л. П.* Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-ті роки кризь призму 90-х // УІЖ. — 1993. — № 1. — С. 3—16.
- Нариси з історії українського національного руху : Колектив. моногр. / НАН України. Ін-т історії України ; Відп. ред. В. Г. Сарбей. — К., 1994. — 188 с. — Бібліогр.: с. 168—188.
- Наступ російського царизму на українську державність у другій половині XVII — на початку XVIII ст. : Метод. рекомендації для студентів / Ін-т змісту і методів навчання ; Авт.-уклад. І. В. Верба. — К., 1997. — 31 с. — Бібліогр. в кінці тем.
- Наумець Л.* Товариство об'єднаних слов'ян. — Житомир, 1997. — 131 с.: іл., портр. — Бібліогр.: с. 129—130 (30 назв).
- Наумяк П.* Дещо про російщення українського правопису // Сучасність. — 1993. — № 11. — С. 138—145.
- Национальные истории в советском и постсоветском государствах / Под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова. — М., 1999. — 446 с.
- Национальный вопрос в дореволюционной России и его решение после Великой Октябрьской Социалистической революции : Материалы VI Междун. семинара историков СССР ун-тов соц. стран / Под ред. Ю. С. Кукушкина. — М., 1984. — 123 с.
- Национальный вопрос и советская Россия. — М., 1921. — 92 с.
- Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции. — М., 1964. — Вып. 1. — 123 с.; Вып. 2. — 76 с.
- Націоналізм : Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К., 2000. — 872 с. — Из зм.: Бачинський Ю. Економічні підстави самостійності націй, С. 133—146; Міхновський М. Самостійна Україна, С. 147—158; Націоналізм — всесвітня сила, С. 159—160; Націоналізм і космополітизм, с. 161—162. Франко І. Поза межами можливого, С. 163—171; Одвертий лист до галицької молодіжі, С. 172—179. Грушевський М. Галичина і Україна, С. 180—187. Донцов Д. Ідеологія чинного націоналізму, С. 188—196. Вассиян Ю. До головних засад націоналізму, С. 197—210. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм, С. 333—349. Рудко В. Чинний націоналізм: активність versus культура, С. 350—385. Сосновський М. Ідеологія “чинного націоналізму” Д. Донцова, С. 386—448. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея?, С. 593—628.
- Національна політика радянської влади: (Зб.) / Передм. Х. Г. Раковського. — Х., 1923. — 126 с.

Національно-визвольна боротьба 20—50-х років XX ст. в Україні : Зб. матеріалів Першої міжнар. наук. конф. (Львів, 25—26 черв. 1991 р.) / [Редкол.: Я. Дашкевич та ін.] — К. ; Львів, 1993. — 287 с.: іл.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво : Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України ; Відп. ред. В. А. Смолій. — К., 1998. — 318 с.: табл. — Частина тексту: рос., пол. — Бібліогр. в кінці ст.

Ненов И. Г. Украинско-российские отношения: современное состояние и перспективы — нейтралитет или сотрудничество // Наук. вісн. Всеукраїнської Асоціації молодих науковців. — К.; Одеса, 2002. — № 2. — С. 79—83.

Несотоявшийся юбилей: Почему СССР не отпраздновал свое 70-летие / Сост. А. П. Ненароков и др. - М., 1992. — 558 с.

Николишин С. Культурна політика большевиків і український культурний процес : Публіцист. рефлексії. — Мюнхен, 1947. — 120 с.

Николишин С. Націоналізм у літературі на Східних Українських землях. — Париж, 1938. — 48 с. ; Те саме: 2-ге вид. — Б. м., 1947. — 34 с.

Новохатько Л. М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20—30-ті рр. XX ст.). — К., 1998. — 316 с. — Бібліогр. в підрядк. прим.

Нольде Б. Автономія України з історичного погляду / Пер. і передм. М. Залізяка. — Львів, 1912. — 54 с. ; Перевид.: К., 1994.

Оганян Г. Федеративні збори як дзеркало російського шовінізму [антиукраїнські демарші] // Сучасність. — 1998. — № 12. — С. 107—113.

Огієнко І. І. Наш бій за державність : Іст. епопея. — Вінніпег, 1962. — Ч. 1—4.

Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 р. // Укр. історик. — 1965. — № 1/2. — С. 5—13; № 3/4. — С. 11—16.

Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р. — Н.-Й. ; Торонто, 1954. — 101 с.

Оглоблин О. Україна в часи Петра I / АН УРСР. Ін-т історії України. — К., 1939. — 59 с.

Оглоблин О. Хмельниччина й українська державність. — Н.-Й., 1954. — 24 с.

Оглоблин О. Як большевики руйнували українську історичну науку // Укр. історик. — 2000. — № 1—3. — С. 16—53.

Олійник Б.І. Відступник, або Два роки в Кремлі : [Відкритий лист М. С. Горбачову]. — Ужгород, 1993. — 150 с.

Олійник Б. Форум славянских народов Беларуси, России, Украины (Москва, июнь 2001 г.) // Вісн. Кн. палати. — 2001. — № 6. — С. 36—37.

Олійник М. Український інтелект в російській культурі (Як росіяни відплачуються за виведення їх в люди) // Визвольн. шлях. — 1994. — № 12. — С. 1422—1437; 1995. — № 1. — С. 66—77; № 2. — С. 212—221.

Омельченко І. К. Політична поліція Російської імперії і Україна (середина XIX ст.) / Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. — К., 1999. — 147 с. — Бібліогр. в кінці глав.

Омельяничук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904—1914 гг.) : Моногр. / Совет нац. безопасности и обороны Украины ; Нац. ин-т укр.-рос. отношений. — К., 2000. — 167 с.: табл. — Библиогр.: с. 132—138 и в подстроч. примеч.

Орбиты сотрудничества : Материалы заседания Совета Международной ассоциации академий наук 21—22 июня 2000 г. / Общ. ред. В. Г. Кадышевского, А. Н. Сисакяна. — Дубна, 2000. — 130 с., фото.

Опарина Т. А. Иван Наседка и полемическое богословие Киевской метрополии : [Рецепция текстов Київ. митрополії у Росії I пол. XVII ст.]. — Новосибирск, 1998. — 413 с.

- Осадчук Б.* Чи може народитися дружба між Росією і Україною? // Нова Польща. Спец. укр. випуск. — Варшава, 2001.
- Основні напрямки здійснення національної політики щодо національних меншин в Україні та політика українізації (20—30 рр. 20 ст.) / Упоряд. З. М. Сніжко. — К., 1995. — 24 с. — Бібліогр.: с. 22—24 (47 назв).
- Отмар Д.* Московська політика русифікації України [XIX—XX ст.] // Визвольн. шлях. — 1951. — № 10. — С. 9—12.
- Отмар Д.* Україна в економічному комплексі Московщини // Визвольн. шлях. — 1948. — № 4. — С. 13—14; № 5. — С. 16—18.
- Очеретянюк В. І.* Загратована думка / Ін-т історії України НАН України. — К., 2000. — 150 с. — Бібліогр. в кінці розд.
- Павелко І.* Україна-Русь і москowitzм : Науково-попул. нарис. — Буенос-Айрес, 1952. — 109 с.
- П. О-ко [Одарченко П.]* Стан технічної освіти на Україні під советською окупацією // Визвольн. шлях. — 1952. — № 7. — С. 19—22; № 8. — С. 26—30.
- Павлик М.* Москальофільство та українофільство серед австро-руського народу. — Львів, 1906. — 82 с.
- Павлович Н.* Русская культура и Подкарпатская Русь. — Ужгород, 1926. — 20 с.
- Паклен Роберт [Бжеський Р.]* Біла книга. Національна і соціальна політика советів на службі московського імперіалізму. — Нім., 1947. — 220 с.
- Панейко В.* З'єдинені держави Східної Європи: Галичина й Україна супроти Польщі й Росії. — Відень, 1922. — 82 с.
- Панель-віче, присвячене руйнуванню української національної культури в СРСР // Вісн. ООЧСУ. — 1973. — № 6. — С. 24—25.
- Пасічник В.* Національна ідея як фактор українсько-російських відносин // Вісн. Львів. ун-ту. Серія: міжнародні відносини. — Львів, 2001. — Вип. 5. — С. 63—70. — Бібліогр.
- Пастернак Є.* Україна під большевиками (1919—1939) : Спроба іст. студії. — Торонто, 1979. — 314 с. — Бібліогр.: с. 294—300.
- Патер І. Г.* За державність і соборність : Іст. нарис. — Львів, 2000.
- Патер І. Г.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. — Львів, 2000. — 344 с.: іл., портр. — Бібліогр.: с. 314—344 та в кінці розд.
- Патер І. Г.* Союз Визволення України: спроби консолідації національно-демократичних сил : Іст. нарис. — Львів, 1998.
- Пачаї І.* Сліди російської “культурної зони” у мові та морфології фольклору // Мовознавство. — 2001. — № 6. — С. 32—34.
- Пашков М. Ю., Чальый В. А.* Украинско-российские отношения: взгляд из Украины // Зовніш. торгівля. — 2000/2001. — № 4. — С. 36—38.
- Переслідування українців в СРСР продовжуються // Визвольн. шлях. — 1979. — № 5. — С. 601—609.
- Перехідний період в Україні та в Росії: політика, економіка, етносоціальні процеси. Конференція російських випускників освітніх програм США : Виступи учасників та дискусія. — К., 1999. — 131 с.
- Петлюра С. В.* Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну / КНУ ім. Т. Шевченка та ін. — К., 2001. — 91 с.: портр.
- Петровиц І.* Галичина під час російської окупації: серпень 1914— червень 1915 р. — Львів, 1915 — 116 с.
- Петровський В.* Військово-політичний чинник сучасних українсько-російських стосунків (очима західних експертів) // Схід—Захід. — 2002. — № 5. — С. 209—217; Бібліогр.: с. 216—217.
- Петровський В. В.* Геополітичний контекст українсько-російських відносин і європейська безпека (за сторінками західних видань) // Схід—Захід. — 2001. — № 3. — С. 101—111.

Петровський В. В. Розвиток українсько-російських стосунків на рубежі тисячоліть у сучасній західній історіографії // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна. Історія України. — 2002. — Т. 556, вип. 5. — С. 206—216. — Бібліогр.

Петровський В. В. Современные украинско-российские отношения в западной интерпретации. — Х., 2002. — 264 с.

Петровський В. В. Україна і Росія: проблеми етнопольової політики на сучасному етапі // Інтелігенція і влада : Зб. наук. пр. — Одеса, 2002. — Вип. 1(2), Ч. 2. — С. 124—127.

Петровський В. В. Українсько-російські відносини (90-ті рр. ХХ ст.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти / НАН України. Ін-т історії України. — К. ; Дніпропетровськ, 2001. — Вип. 19. — С. 538—546.

Петровський В. В. Українсько-російські стосунки і футурологічні роздуми західних аналітиків // Схід—Захід. — 2001. — № 4. — С. 245—258. — Бібліогр.: с. 257—258.

Петровський Г. І. Про національне питання // Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. — К., 1961. — Ч. 2. — С. 281—288.

Петровський М. Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. Приєднання України до Росії. — К., 1948. — 39 с.

Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). — К., 1939. — 268 с. — (Нариси з історії України ; Вип. 4).

Пирожков С. Українсько-російські відносини у євроатлантичному інтер'єрі // Політична думка. — 1999. — № 3. — С. 87—95.

Пирожков С. І. та ін. Фінансова політика в Україні та Російській Федерації: порівняння, досвід, проблеми. — К., 2000. — 148 с.

Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали других наук. читань, присвяч. пам'яті Д. П. Пойди (жовт. 1995 р.) / Упоряд. О. А. Удод. — Дніпропетровськ, 1997. — 204 с.

Піторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі “спільної колиски”. — К., 2001. — 148 с. — (Платону це б сподобалось...) — Бібліогр.: с. 125—133 та в підрядк. прим.

Піскун В. М. Одне писали, інше тримали в “умі”. Мирні переговори між Українською державою та РСФСР 1918 року // Політика і час. — 1994. — № 2. — С. 72—78.

Плюц В. Боротьба за українську державу під советською владою: Підпільні українські організації в Україні 1920—1941 рр., розгром української еліти й українства. — Лондон, 1973. — 125 с.

Погодин А. Л. Украинский вопрос как проблема внешней политики России // Проблемы Великой России. — М., 1916. — № 13. — С. 1—2.

Подорожний Н. Е. Освободительная война украинского народа (1848—1654). — М., 1939. — 85 с.

Позиції українського визвольного руху : Матеріали з рідних земель до питань боротьби за українську державу. — Мюнхен, 1948. — 140 с.

Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ—ХХ ст. : Іст. нариси / Відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України. Ін-т історії України. — К., 2002. — 950 с.

Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії. — Мюнхен, 1964. — 52 с.

Полонська-Василенко Н. Переяславський договір в очах його сучасників // Визвольн. шлях. — 1955. — № 4. — С. 40—46; № 5. — С. 35—42.

Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії // Сучасність. — 1998. — № 7/8. — С. 78—86.

Полтава: К 250-летию Полтавского сражения : Сб.ст. / АН СССР. Ін-т історії ; АН УССР. Ін-т історії ; Ред. кол.: Л. Г. Бескровный и др. — М., 1959. — 459 с.

- Помогаєв В. В.* Український націоналізм после второй мировой войны: маски и лицо / Тамбов. гос. ун-т им. Г.Р.Державина. — Тамбов, 2000. — 211 с.
- Поляков В. В.* Сила и процветание славянских народов в их единстве и согласии : Историко-политолог. очерки о проблемах содружества России, Украины, Белоруссии. — Севастополь, 1998. — 351 с.
- Понятенко П.* Культура, національність та асиміляція. — Вінніпег, 1917. — 50 с.
- Попок А.* Україномовна преса в Російській Федерації: реалії та перспективи // Визвольн. шлях. — 2002. — № 8. — С. 33—37.
- Попок А.* Українці в Російській Федерації: чи зміниться щось на краще? // Визвольн. шлях. — 1997. — № 6. — С. 667—672.
- Портнов А.* Очима сусіда: сучасні російські підручники з історії про Україну // Сучасність. — 2000. — № 10. — С. 154—156.
- Портнов А.* Terra hostica : [Образ Росії в сучасних укр. підручниках з історії] // Критика. — 2002. — № 6. — С. 11—13.
- Пори М.* Автономія України в світлі “соціально-демократичної критики”: Відповідь П. Лукашевичу : Відбиток з № 4 “Вільної України”. — Спб., 1906.
- Пори М.* Автономія України і соціал-демократія. — Вид. 2. — К., 1917. — 79 с.
- Пори М.* Про автономію України. — К., 1907; Вид. 2. — К., 1913. — 40 с.
- Пори М.* Україна і Росія на робітничому ринку. — К., 1918. — 16 с.
- Потічний П.* Українсько-російські відносини в політичній думці українського підпілля часу другої світової війни // Сучасність. — 1992. — № 7. — С. 14—31.
- Початок десталінізації в Україні : (До 40-річчя закритої доп. М. Хрущова на XX з’їзді КПРС) : Матеріали “Круглого столу” в Ін-ті історії України НАН України (26 лют. 1996 р.) / Відп. ред. С. В. Кульчицький. — К., 1997. — 131 с.
- Про справжнє обличчя українського буржуазного націоналізму / АН УРСР. Ін-т історії ; Редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. — К., 1974. — 240 с.
- Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму : Матеріали Респ. наук.-теор. конф. (Запоріжжя, 8—10 січня 1991 р.). — К. ; Запоріжжя, 1991. — 165 с.
- Проблеми іміджології : Матеріали I Междунар. конф., 8—9 февр. 2000 г. в г. Кривом Роге [Україна, Росія, Польща] / Ред. Ю. С. Лазебник и др. — Кривий Рог, 2000. — 383 с. : ил., табл. — Текст: рус., укр. — Библиогр. в конце докл.
- Прокоп М.* Анатомія руху опору. — Н.-Й. ; Львів, 1993. — 148 с.
- Прокоп М.* Напередодні незалежної України: Спостереження і висновки. — Н.-Й. та ін., 1993. — 646 с.
- Прокоп М.* Україна і українська політика Москви. Ч. 1: Період підготовки до Другої світової війни. — Мюнхен, 1956. — 176 с. ; те саме: Мюнхен, 1981. — 176 с.
- Прокопович В. К.* “Вічне підданство”: До питання про правну природу з’єднання України і Москви. — Париж, 1976. — 134 с.
- Просюк Н. Г.* История Украины. Социально-политическое развитие Украины во второй половине XVII—XVIII в. Ликвидация российским самодержавием украинской государственности : Конспект лекций / Харьк. инж.-пед. ин-т — Х., 1993. — 23 с. — Библиогр.: с. 24.
- Путро А.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. — К., 1988. — 142 с.
- Раковський Х. Г.* Анексія Східної Галичини й У.С.Р.Р. : Промова на II-й сесії Все-укр. центр. виконкому VII збору : Відповідь і пояснення Уряду на запит депутата Т. Луценка. — Б. м., 1923. — 16 с.
- Рафальський О. О.* та ін. Шляхом національного відродження. Національне в програмах та діяльності укр. партій Наддніпрянщини. 1900—1907. — К., 1998. — 228 с.

- Рахманний Р.* Роздуми про Україну : Вибр. есеї та ст., 1945—1990 / Упоряд. Л. Федорук ; Вступ. ст. І. Дзюби. — К., 1997. — 690 с. : іл., портр. — Показч. імен.: с. 679—687.
- Рахманний Р.* Україна атомного віку : Есеї і ст., 1946—1986 : В 2 т. — Торонто, 1987—1988. — Т. 1. — 683 с. ; Т. 2. — 616 с.
- Ребет Л.* Світла і тіні ОУН. — Мюнхен, 1964. — 131 с.
- Ребет Л.* Теорія нації. — Мюнхен, 1955. — 199 с. ; те саме: Львів, 1997. — 192 с.
- Ребет Л.* Формування української нації. — Мюнхен, 1951. — 56 с.
- Ресніт О. П., Андрусичиши Б. І.* З'їзд поневолених народів (8—15 вересня 1917 р.) / НАН України. Ін-т історії України. — К., 1994. — 70 с.: табл. — Бібліогр.: с. 58(21 назва). — Імен. показч.: с. 59—60. — Геогр. показч.: с. 61—62. — Предм. показч.: с. 63—66. — (Істор. зошити).
- Ренников А. [Селитренников А. М.]* Самостийные украинцы : Сатирические очерки украинского движения. — СПб., 1914. — 83 с.
- Рибалка Л. [Юркевич Л.]* Російські соціал-демократи і національне питання. — Женева, 1917. ; те саме: Мюнхен, 1969. — 67 с.
- Римаренко Ю. І.* Буржуазний націоналізм та його "теорія" нації / АН УРСР. Ін-т філософії. — К., 1974. — 383 с.
- Різниченко В.* Скасування гетьманства на Україні і останній гетьман України Кирило Розумовський : 3 нагоди 50-х роковин (1764—1914). — К., 1916. — 35 с.
- Розенфельд И. Б.* Присоединение Малороссии к России (1654—1693): Ист.-юрид. очерк. — Пг., 1915. — 191 с.
- Романенко Є.* Формування українських національних партій на території Російської імперії на рубежі XIX—XX ст.: порівняльний аналіз // Київ. старовина. — 2003. — № 2. — С. 30—35. — Бібліогр.: с. 35.
- Романів О.* Вибір шляху: до національної держави чи російської губернії // Сучасність. — 1995. — № 1. — С. 123—128.
- Романчук О. К.* Ультиматум: хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою. — К., 1990. — 64 с.
- Романюк П.* Стати сателітами чи померти? Оцінка російсько-українських відносин // Політика і час. — 1994. — № 8. — С. 3—6.
- Російська національна спільнота в системі міжетнічних відносин в Україні : Зб. наук. ст. — К., 1999.
- Російськомовна книга у фондах Національної парламентської бібліотеки України. 1816—1923 : Каталог. / Уклад.: Р. С. Жданова, В. М. Лой. — К., 1999. — 365 с.
- Російщення України : (Наук.-попул. зб.) / Гол. ред. Л. Полтава. — Н.-Й., 1984. ; Те саме: К., 1992. — 407 с. — Зміст: Полтава Л. До історії російщення України від 1720 року, С. 7—56; Давиденко В. Злиття націй в ССРСР, С. 57—66; Гурін І. Формування норм української мови і російщення, С. 67—74; Чуб Д. Методи і засоби російщення, С. 75—90; Бедрій А. Грані нації — грані культури, С. 91—100; Чировський М. Советсько-московський наступ на українську науку, С. 101—122; Стойко В. Напрямки історіографії в Українській ССР, С. 123—130; Романенчук Б. Переслідування і російщення української мови, літератури і науки, С. 131—154; Берест Б. Російщення словникового складу української мови, С. 155—172; Лужницький Г. Московсько-большевицьке переслідування Української Православної Церкви, С. 173—183; Онацький Є. Знищення документів і руйнування історичних релігійних пам'яток в Україні, С. 184—186; Ленчик В. Українська Католицька Церква у Советському Союзі, С. 187—202; Вожаківський С. Московія — нищитель української музичної культури, С. 203—208; Савка Я. Російщення Кубані — Південно-східнього бастиону України, С. 209—216; Рекомендації ЦК КПСС під маркою т.зв. Ташкентської конференції [29.05.1979 р.], С. 217—238; Таємні постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів та Міністер-

ства освіти СРСР виявляють посилену хвилю російщення України (1983 р.), С. 239—250; Левадний І. Українська література в боротьбі і жертви цієї боротьби, С. 251—395.

Росія-Україна: проблеми і можливості наукового та економічного співробітництва : Зб. наук. пр. / Укр. акад. банків. справи ; Рос. акад. природн. наук; Ін-т економіки НАН України ; Ред.: А. О. Єпіфанов та ін. — Текст: укр., рос. — Бібліогр. в кінці ст. та в підрядк. прим.

Росія, яку ми...: Позиції політ. сил Росії стосовно майбутнього України й Співдружності Незалежних Держав та позиції політ. сил України стосовно Росії / В. Піховшек, В. Ткачук, К. Михайличенко ; Укр. незалеж. центр. політ. досліджень. — Б. м., б. р. — 198 с.: іл. — Бібліогр.: с. 190—196. — (Серія : “Україна та її сусіди”).

Россия в XX веке: Проблемы национальных отношений. — М., 1999. — 451 с.

Россия и ее ближнее зарубежье [Украина и др. страны СНГ] // Внешняя политика России: от Ельцина к Путину. — К., 2002. — С. 127—140.

Россия и ее соседи. Проблемы этнических меньшинств : Проблемно-тематич. сб. / Отв. ред. Ю. А. Щербакова ; РАН. ИНИОН. — М., 2000. — 103 с. — (Серія : “Посткоммунизм: Государство и общество”).

Россия и Украина в евроатлантическом пространстве : Материалы междунар. конф. // Політична думка. — 1999. — № 1—2. — С. 71—86.

Россия и Украина на пороге XXI века. Пути сочетания национальных интересов и братского взаимодействия : Тез. докл. на междунар. науч.-практ. конф. — Воронеж, 1996.

Россия-Украина: история взаимоотношений : (Сб. ст.) / Ин-т славяноведения и балканистики РАН ; Отв. ред. А. И. Миллер. — М., 1997. — 246 с.

Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20—50-ті роки XX ст. / НАН України. Ін-т історії України ; Ін-т укр. археографії. — К., 1994. — 349 с. — Бібліогр. в прим.: с. 257—338. — Показч. імен.: с. 341—349.

Рубльов О. С., Ресит О. П. Українські визвольні змагання 1917—1921 рр. — К., 1999. — 320 с.

Рудич Ф. М. Украина, Россия, Беларусь в новом геополитическом пространстве: варианты политической модернизации // Между прошлым и будущим : Тез. к докл. Междунар. конф. — Минск, 2000. — С. 159—160.

Рудич Ф. М. Украина и Россия в новом геополитическом пространстве: некоторые аспекты взаимоотношений // Роль государства в развитии общества: Россия и международный опыт : Материалы междунар. симпозиума 23—24 мая 1997 г. — М., 1997. — С. 134—146.

Рудич Ф. М. Украина и Россия, Беларусь в новом геополитическом пространстве // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. — К., 2000. — С. 45—62.

Рудич Ф. М. Чи багато влади потрібно владі? : (Україна в контексті трансформації політичних структур у країнах СНД, Балтії, Центр. і Сх. Європи). — К., 1998. — 142 с.: табл., портр. — Бібліогр. в прим.: с. 124—134.

Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. — Берлін, 1923. — 282 с.

Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упоряд. та авт. передм., с. 5—34, О. І. Шаблій. — Львів, 1994. — 412 с.: табл.; портр.

Русначенко А. М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940—50-х роках. — К., 2002. — 520 с.: іл.

- Русначенко А. М.* Національно-визвольний рух в Україні (середина 50-х — початок 1990-х років). — К., 1998. — 720 с.
- Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII в. / Под ред. Л. Е. Семенової, Б. М. Флори, И. Шварц. — М., 2000. — 224 с.
- Русская культура в контексте социально-исторических реалий Украины (конец XX ст.) : Материалы междунар. научно-практ. конф. (22—23 окт. 1993 г.). — К., 1993. — 203 с.
- Русские Украины: прошлое, настоящее, будущее : Материалы междунар. науч.-практ. конф., 27—28 февраля 1998 года / Ред. Ю. В. Петров ; Укр. общ-во русской культуры “Русь”. — К., 1998. — Ч. 1. — 240 с.
- Русское образование в Украине в контексте международного опыта: Материалы междунар. науч.-практ. конф. (26—27 окт. 1995 г.) / Отв. ред. Н. Г. Озерова. — К., 1995. — 243 с.
- Рыжков В.* Россия—Украина — Европейский Союз // Нац. безпека і оборона. — 2001. — № 11. — С. 55—56.
- Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення. — К., 2000. — 303 с.
- Рябчук М.* Зло банальне й метафізичне: рецепція Росії у публіцистиці журналів “Культура” та “Сучасність” // Сучасність. — 1997. — № 10. — С. 129—137.
- Савка Я.* Московські “юберменші” в наступі на українство // Вісн. ООЧСУ. — 1981. — № 1/2. — С. 4—7.
- Савоскул С. С.* Русские в славянской среде: Украина и Белоруссия // Новые славянские диаспоры / Отв. ред. М. Ю. Мартынова. — М., 1996.
- Савченко Н. А.* Анатомия необъявленной войны: Крым. Севастополь. Флот. 1991—199... — К., 1997. — 341 с.: ил., портр. — Имен. указ.: с. 337—341.
- Савченко Ф.* Заборона українства. 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860—1870-х рр. — Х.; К., 1930. — 393 с. — Бібліогр.: с. 385-393. ; Передр.: Мюнхен, 1970.
- Саган О. Н.* Національні прояви православ'я: український аспект / НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. — К., 2001. — 255 с.: портр. — Бібліогр.: с. 220—246 (383 назви) та в підрядк. прим. — Имен. покажч. : с. 247—255.
- Садовський В.* З підсумків колонізаційної політики в СРСР. — Варшава, 1936.
- Садовський В.* Національна політика Советів на Україні. — Варшава, 1937. — 173 с. (Праці УНІ ; Т. XXXIX).
- Саликовский А.* Большой вопрос. Несколько мыслей об украинской идее и русской интеллигенции // Укр. жизнь. — 1912. — № 2. — С. 22—31.
- Саликовский А. Ф.* Русская революция и украинское движение. — М., 1917. — 16 с.
- Саликовский О.* Нова Україна: (Шлях нашої державності). — К., 1919. — 100 с.
- Саликовский О.* Чого домагаються українці та інші народності Росії? — К., 1917. — 15 с. — (Союз укр. автономістів-федералістів ; № 7).
- Самостійна Україна : Зб. програм укр. політ. партій поч. XX ст. / Упоряд., авт. передм. і прим. О.Федько. — Тернопіль, 1991. — 83 с.
- Самчук З.* Зовнішньополітичний контекст реформування політичної системи України : [Вибір України: Росія чи Захід] // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2003. — Вип. 4. — С. 144—151.
- Санин Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987. — 397 с.

Сапеляк А. Київська Церква на слов'янському сході: Каноніч. — екуменіч. аспект / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. — Львів ; Буенос-Айрес, 1999. — 231 с.: іл., портр. — Бібліогр. в підрядк. прим.

Сарбей В.Г. Взаємозв'язки і братерське єднання російського та українського народів у пам'ятках історії. — К., 1979. — 26 с.

Сарбей В. Г. “Українське питання” в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ століття // УІЖ. — 1996. — № 2. — С. 35—46. — Бібліогр.: с. 45—46.

Сборник Клуба русских националистов : Отчет о деятельности клуба. — Вып. 1—5. — К., 1909—1913. — Вып. 1. — 75 с.; Вып. 2. — 208 с.; Вып. 3. — 162 с.; Вып. 4, 5. — 420 с.

Свенцицкий И. С. Обзор сношений Карпатской Руси с Россией в первую половину XIX в. — СПб., 1906. — 109 с.

Свідзинський А. Це складне національне питання. — К., 1994. — 70 с.

Сеарук И. И. К вопросу о самоидентификации человека и общества в посткоммунистическом пространстве (Украина и Россия на пороге XXI века) // Россия на перепутье: социализм или капитализм? : Материалы межвуз. научн. конф. 11—12 мая 2000 г. — Воронеж, 2000. — С. 69—74.

Семененко В. Історія Східної України: в кайданах імперії (1917— 1920). — Х., 1995.

Сенченко М. І. Україна: шляхом незалежності чи неоколонізації / МАУП. — К., 2003. — 120 с. — (Б-ка журн. “Персонал”).

Сеньків М. В., Думинець І. О. З історії боротьби за соборність Українських земель, 1917—1945 рр. — Дрогобич, 1995. — 83 с.: портр. — Бібліогр.: с. 80—84.

Сербин Р. “Велика Вітчизняна війна”: советський міф в українських шатах // Сучасність. — 2001. — № 6. — С. 63—88. — Бібліогр. в прим., с. 87—88.

Сергієнко Г. Я. Великий історичний акт : (До 325-річчя возз'єднання України з Росією). — К., 1978. — 46 с.

Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні / АН УРСР. Ін-т історії. — К., 1975. — 183 с.

Сергійчук В. І. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. — К., 2001. — 492 с. — Текст: укр., рос. — Бібліогр. в тексті. — Імен. покажч. : с. 475—491.

Сергійчук В. І. “Українізація Росії”: Політ. ошуканство українців рос. більшовиц. владою в 1923—1932 роках. — К., 2000. — 331 с.: табл. — Текст: укр., рос. — Бібліогр. в тексті.

Сергійчук В. І. Український Крим. — К., 2001. — 302 с.: іл., портр. — Імен. покажч.: с. 276—287. — Геогр. покажч.: с. 188—302.

Сергійчук В. І. Українці в імперії. — К., 1992. — 92 с.

Сикорский И. А. Русские и украинцы : (Гл. из этнологич. катехизиса). — К., 1913. — 56 с.

Силантьев В. И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. — Х., 1998. — 231 с.: табл. — Библиогр.: с. 202—228.

Силницкий Ф. Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год. — 2-е изд. — Мюнхен, 1978. — 314 с.; то же: Вашингтон, 1990.

Сиповський В. Україна в російському письменстві. Ч. 1 (1801—1850). — К., 1928. — 458 с.

Скрипник М. О. Національні перетинки: Теоретична і політична боротьба на терені національного питання в УСРР у сучасний момент реконструктивної доби : Доп. і прикінцеве слово на каф. нац. питання УІМЛ 14 і 28 грудня 1929 р.; Дискусія по доповіді. — Х., 1930. — 136 с.

Скрипник М. О. Зближення й злиття націй за доби соціалізму. — Х., 1931. — 48 с.

Скрипник М. О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської : Промова на засіданні колегії НКО УСРР з 14.02.1933 р. — Х., 1933. — 36 с.

Скрипник М. О. Нові лінії в національно-культурному будівництві. — Х., 1930. — 61 с.

Скрипник М. Статті й промови з національного питання / Упоряд. І. Кошелівець. — Мюнхен, 1974. — 268 с.

Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією // АН УРСР. Ін-т історії. — К., 1978. — 191 с.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — 367 с.

Смолій В. А. Революція XVII століття: нові підходи до вивчення в українській історіографії 90-х років XX століття // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Іст. науки. — 2001. — Т. 7(9). — С. 120—126.

Смолій В. А., Степанков В. С. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992. — 41 с. — Бібліогр.: с. 36—41 (83 назви).

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення / НАН України. Ін-т історії України. — К., 1999. — Бібліогр. в прим.: с. 89—107 (330 назв).

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.) — К., 1999. — 351 с.: іл. — (Україна крізь віки ; Т. 7).

Снарский А. Т. Автономия или федерация? — СПб., 1907. — 62 с. — [Необхідність централізації без обрусіння, децентралізації без автономії].

Соболь П. Прояви укранофобії на території совєтської України: 1920—30 роки // Визвольн. шлях. — 2000. — № 10. — С. 16—19.

Советские Россия-Украина и Румыния : Сб. дипломатических докум. и ист. материалов / Наркомат по иностранным делам УССР. — Х., 1921. — 110 с.

Соколович О. Українське питання у світлі румунської політично-історичної науки. — Лондон, 1957. — 40 с.

Солдатенко В. Ф. Україна і Росія в конфліктах: Історичні паралелі і уроки // Державність. — 1994. — № 1. — С. 62—64.

Солженицын А. Как нам обустроить Россию: Посильные соображения. — Л., 1990. — 62 с.

Соловей Д. Василенко, Мілюков і самостійність України в 1918 р.: Спроба характеристики з нагоди 45-річчя від часу проголошення 3-го й 4-го універсалів Центральної Ради. — Вінніпег, 1965. — 68 с.

Соловей Д. Політика ЦК КПСС у плануванні розвитку промисловості та промислових кадрів на Україні. — Н.-Й., 1960. — 108 с.

Сольчаник Р. Україна, Білорусь і Молдова: Інтеграція по-імперськи, русифікація та боротьба за національне виживання [кінець 60-х — 89 рр.] // УІЖ. — 1992. — № 7/8. — С. 124—135; № 9. — С. 129—136; № 12. — С. 184—189.

Сталин И. В. Марксизм и национально-колониальный вопрос. — Ленинград, 1939. — 295 с.

Сталин И. В. Статьи и речи об Украине. — К., 1936. — 249 с.

Старосольський В. Й. Теорія нації / Передм. І. Кресіної. — [Репринт. вид.] — К.; Н.-Й., 1998. — 152 с.: портр.; іл. — Бібліогр. в підрядк. прим.

Старый Украинец. Украинский книжный язык и общерусская культура (Ответ П. Б. Струве) // Укр. жизнь. — 1912. — № 1. — С. 40—52.

Стасюк М. Автономія і розвиток продуктивних сил на Україні. — СПб., 1907.

Стахів М. Друга Совецька Республіка в Україні : Нарис історії рос. агресії та конституц. розвитку сов. влади під час другої частинної окупації України. — Н.-Й., 1957. — 367 с.: іл.

- Стахів М.* Третя советська республіка в Україні : Нариси з історії третьої військової інвазії Советської Росії в Україні і розвитку окупаційної системи в часі: листопад 1919 — листопад 1924. — Н.-Й., 1968. — 244 с.; те саме: Тернопіль, 1993.
- Стебельський Б.* Україна — БАМ // Визвольн. шлях. — 1985. — № 5. — С. 620—624.
- Стебницький П. Я.* Україна в економіці Росії. — Пг., 1918. — 41 с.
- Стебницький П. Я.* Україна и украинцы. — Пг., 1917. — 48 с.
- Стебницький П. Я.* Українська справа. — Пг., 1917. — 48 с.
- Степаненко М.* Русифікація України // Визвольн. шлях. — 1984. — № 4. — С. 405—420.
- Степовик Д.* Церква в кайданах. Боротьба українських християн за свою самобутність у XIX ст. — К., 1996.
- Стерчо П.* Карпато-Українська держава : До історії визвольної боротьби Карпатських українців у 1919—1939 роках / Передм. А. Штефана. — Торонто, 1965. — 288 с. ; Те саме: Львів, 1994. — 283 с.
- Стецовский Ю. И.* История советских репрессий. — М., 1997. — Т. 1. — 600 с. — Библиогр.: С. 579—593 ; Т. 2. — 433 с.
- Стецько Я.* 30 червня 1941 р.: Проголошення відновлення державності України / Передм. Д. Донцова. — Лондон, 1967. — 465 с.
- Стецько Я.* Українська визвольна концепція. — Мюнхен, 1987. — 528 с. — (Твори ; Т. 1).
- Стецюк К. І.* Вплив повстання Степана Разіна на Україну (з історії спільної боротьби рос. і укр. народів проти феодально-кріпосницького гніту) / АН УРСР. Ін-т історії України. — К., 1947. — 117 с.
- Стороженко А. В.* Происхождение и сущность украинофильства: Докл. собр. чл. Клуба рус. националистов. — К., 1912. — 58 с.
- Стороженко Н. В.* Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве. — К., 1891. — 27 с.
- Стороженко Н. И.* Кирилло-Мефодиевские заговорщики. — К., 1906. — 18 с.
- Струве П. Б.* Общерусская культура и украинский партикуляризм // Рус. мысль. — М., 1912. — № 1.
- Струкевич О. К.* Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50—80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми) / НАН України. Ін-т історії України. — К., 1996. — 98 с. — Бібліогр.: с. 86—99 (400 назв).
- Субтельний О.* Мазепинці: Укр. сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. — К., 1994. — 238 с.
- Сурнін В. Б.* Націоналізм як феномен радянської історії (1920—1930-ті рр.) // Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Сер. Історія. — 2002. — Вип. 7. — С. 119—123.
- Сухино-Хоменко В.* Одміни і банкрутство українського націоналізму : Іст.-публ. нариси. — Х., 1929. — 187 с.
- Сучасна політична позиція в Україні: між Сходом і Заходом. : Зб. матеріалів семінару Ін-ту політ. і етнонац. досліджень НАН України та Київського проекту Ін-ту Кеннана, 5 липня 2001 р. — К., 2001. — 60 с.
- Сціборський М.* Націократія. — Прага, 1942.
- Сціборський М.* Сталінізм. — 3-тє вид. — Б. м., 1947. — 48 с.
- Тарасов С. В.* Зовнішня політика Московської держави щодо Гетьманщини у добу Б. Хмельницького у висвітленні В. Ключевського // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Іст. науки. — 2001. — Т. 7(9). — С. 196—201.
- Телешун С. О.* Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX — на початку XX століття. — К., 1996. — 130 с.

Терлецький В. Угорская Русь и возрождение сознания народности между русскими в Венгрии. — К., 1874. — 52 с.

Терлецький О. Москвофіли й народовці в 70-х роках. — Львів, 1902. — 4, 61 с.

Терлюк І. Я. Росіяни західних областей України (1944—1996 рр.) : Етносоціол. дослідж. — Львів, 1997. — 175 с.: табл. — Бібліогр.: с. 121—133 (166 назв) та в підрядк. прим.

Тисяча років української суспільно-політичної думки : У 9 т. / Наук. ред. Т. Гунчак. — К., 2001. — Т. 1-9.

Ткаченко В. М. Україна і Росія: проблеми національного самовизначення (Історіософський аналіз поточного моменту) / НАН України. Ін-т історії України. — К., 1993. — 177 с.

Толочко П. П. Від Русі до України : Вибрані наук.-попул., критич. та публіц. пр. — К., 1997. — 397 с.: портр. — Бібліогр. в підрядк. прим. — Із змісту: К суверенитету с достоинством, С. 297—300; Чи потрібна Україні Росія?, С. 315—320.

Толочко П. П. Що або хто загрожує українській мові? — К., 1998. — 29 с. — Бібліогр.: с. 27—28 (34 назви).

Томашівський С. Церковний бік української справи. — Відень, 1916. — 19 с.

Трагедія двох народів: Матеріали до спору між українськими та російськими соц-дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри. — Прага ; Київ, 1928. — 86 с.

340 лет Переяславской Рады : Межд. науч. конф. : Тез. докл. — Донецк, 1994. — Вып. 2.

350-річчя Української держави Богдана Хмельницького : Матеріали міжнар. наук. конф. 15—16 груд. 1998 р. / Гол. ред. В. А. Смолій ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова та ін. — Бібліогр. в кінці доп.

Трубецькой Н. С. История. Культура. Язык. — М., 1995. — 800 с. — Із змісту: К української проблемі, С. 362—380; Дорошенко Д.И. “К украинской проблеме”: По поводу статьи кн. Н. С. Трубецкого, С. 380—392; Ответ [Н. С. Трубецкого] Д. И. Дорошенко, С. 393—405.

Украина и Россия в новом геополитическом пространстве : Материалы «круглого стола» (Киев, 30 мая 1995 г.) / Ред. кол.: И. Ф. Курас и др. — К., 1995. — 160 с.

Украина и Россия: общества и государства / Ред.-сост. Д. Е. Фурман. — М., 1997. — 383 с. — (Публ. Музея и обществ. центра им. Андрея Сахарова ; Вып.1). — Зміст: Фурман Д. Русские и украинцы: трудные отношения братьев: Предисловие, С. 3—18; Софронова Л. XVII—XVIII века в истории украинской культуры, С. 19—40; Шпорлюк Р. Украина: от периферии империи к суверенному государству, С. 41—70; Миллер А. Россия и Украина в XIX — начале XX в.: непредопределенная история, С. 71—87; Задорожнюк Э., Фурман Д. Украинские регионы и украинская политика, С. 88—129; Мотыль А. Д. Структурные ограничения и отправные точки. Логика системных изменений в Украине и России, С. 130—148; Толпыго А. Украинский путь, С. 149—180; Бондаренко В., Еленский В. Религия и церковь на Украине в контексте украинско-российских отношений, С. 181—204; Секачев В. Социалистическая партия Украины и особенности украинской партийной системы, С. 205—223; Ливен А. Русскоязычные регионы Украины: Троянский конь?, С. 224—258; Головаха Е., Панина Н. Российско-украинские отношения в общественном мнении Украины и России, С. 259—277; Савоскул С. Русские в независимой Украине: статус, идентичность, перспективы, С. 278—329; Павленко В., Корж Н. Кризис социальной идентичности в России и Украине, С. 330—344; Молчанов М. Украина и Россия: особенности внешней политики, С. 345—360; Задорожнюк И. Что пишет украинская пресса о России, а российская об Украине (контент-анализ 8 газет за 1 квартал 1997 г.), С. 361—379.

Украина и Россия: Осн. направления внешнеполитической деятельности : Материалы междунар. конф. "Круглый стол рос. и укр. ученых" (15—16 апреля 1993 г.) / Од. ГУ. — Одесса, 1994. — 76 с.

Украина—Россия—Германия: новые реалии: Внутренние и внешние аспекты двух — и многосторонних отношений : Тез. докл. Междунар. конф. — К., 1994. — 59 с.

Украина—Россия: концептуальные основы гуманитарных отношений / И.М. Дзюба и др. ; Науч. ред. О.П.Лановенко ; Совет нац. безопасности и обороны Украины ; Нац. ин-т проблем междунар. безопасности. — К., 2001. — 543 с.: ил., табл. — Библиогр.: с. 531—538 и в подстроч. примеч.

Украина—Россия. Перспективы транспортного сотрудничества / Т. А. Мукминова и др. — Б. м., 2002. — 16 с.

Украина—Россия: проблемы экономического взаимодействия : Моногр. / Пирожков С. И. и др. — К., 2000. — 273 с.: ил., табл. — Библиогр.: с. 244—248 (68 назв.).

Украинофил. Еще об украинофильстве // Рус. богатство. — 1882. — Ч. 2, № 2.

Украинская государственность в XX веке : Историко-политологический анализ / А.Адамский и др. — К., 1996. — 436 с.

Украинский вопрос / А. И. Лотоцкий, П. Я. Стебницкий. — М., 1914 ; то же: 2-е изд. — М., 1915 ; 3-е изд.: / Составлено сотрудниками ж. "Укр. жизнь". — М., 1917. — 191 с.

Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / Сост., комм. и предисл. М. Б. Смолина "Украинский туман должен рассеяться и русское солнце взойдет", с. 5—6. — М., 1998. — 432 с. — (Пути рус. имперского сознания). — Зміст: Волконский М. М. Историческая правда и украинофильская пропаганда; Богаевский П. М. Присоединение Малороссии к московскому царству; Царинный А. Украинское движение; Линниченко И. А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии; Стороженко А. В. Малая Россия или Украина?; Савенко А. И. К вопросу о самоопределении населения Южной России; Романовский Ю. Д. Украинский сепаратизм в Германии; Линниченко И. А. Малорусская культура; Флоринский Т. Д. Малорусский язык и "Украинорусский сепаратизм"; Ляпунов Б. М. Единство русского языка в его наречиях.

Украинцы / РАН. Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая ; НАН Украины. Ин-т полит. и этнонац. исслед. и др. ; Отв. ред. Полищук Н. С., Пономарев А. П. — М., 2000. — 535 с.: ил. — Библиогр.: с. 508—529. — (Сер. Народы и культура).

Україна і Росія в новому геополітичному просторі: аспекти взаємодії : За матеріалами "круглого столу" // Віче. — 1995. — № 7. — С. 25—48.

Україна і Росія в панорамі століть : (Зб.наук. пр.) / Гол. ред. О. Б. Коваленко. — Чернівці, 1998. — 334 с.

Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва / Уклад. В. В. Іваненко, О. Удод. — Дніпропетровськ, 1997. — 173 с.

Україна між Росією і Заходом, стратегія на початок XX століття : Матеріали "круглого столу", 19—20 черв. 2000 р. — К., 2000.

Україна—Росія: Концепт. основи гуманіт. відносин / І. М. Дзюба та ін. ; Наук. ред. О. П. Лановенко ; Рада нац. безпеки і оборони України ; Нац. ін-т укр.-рос. відносин. — К., 2001. — 472 с. — Бібліогр.: с. 465—472 та в підрядк. прим.

Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива : Моногр. / М. П. Білоблещкий та ін. ; Ред С. І. Пирожков. — К., 2001. — 623 с. — Бібліогр.: с. 610—617.

- “Українізація” 1920—30-х років: передумови, здобутки, уроки : Колект. моногр. / НАН України. Ін-т історії України ; Відп. ред. В. А. Смолій ; Кер. авт. кол. В. М. Даниленко. — К., 2003. — 377 с.
- Українська інтелігенція під судом КДБ : Матеріали з процесів В. Чорновола та ін. — Мюнхен, 1970. — 278 с.
- Українська мова і держава : [Зб.ст.] / КНУ ім. Т. Шевченка. — К., 2001. — 88 с.
- Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940—1950 рр. : До 50-річчя УПА : Всеукр. наук. конф. (25—26 серп. 1992 р.) : Матеріали... / Упоряд. С. В. Кульчицький. — К., 1992. — 240 с.
- “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.) : Колект. наук. моногр. : В 3 ч. / Відп. ред. В. Г. Сарбей ; НАН України. Ін-т історії України. — К., 1999. — Ч. 1. — 203 с. : табл. ; Ч. 2. — 488 с. ; Ч. 3. — 277 с. — Бібліогр. в кінці параграфів.
- Українські культурні цінності в Росії: Археологічні колекції України / С. Беляєва та ін. — К., 1997. — 298 с.
- Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення, 1917—1918 // НАН України. Ін-т історії України; Упоряд.: С. Кот, О. Нестуля. — К., 1996. — 300 с.
- Українські політичні в'язні і крах більшовицької імперії : Матеріали і комент. / Упоряд. І. Губка. — Л., 2001. — 338 с. : іл., портр. — Бібліогр.: с. 334 (16 назв).
- Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків : Матеріали наук.-теорет. семінару (Київ, 23 березн. 1994 р.) / НАН України. Ін-т історії України ; Відп. ред. В. А. Смолій. — К., 1995. — 69 с.
- Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір : Наук. зб. / С. І. Пирожков та ін. (ред. кол.). — К., 1998. — 155 с.
- Українсько-російські відносини: економічний аспект / С. І. Пирожков та ін. — К., 1999. — 103 с.
- “Українсько-російські культурні зв'язки: історія і сучасність”, Міжрегіон. наук.-практ. конф. (1997; Дніпропетровськ) : Тези доп. та повідомл. / Відп. ред. В. В. Іваненко та ін. — Дніпропетровськ, 1997. — 61 с.
- Українці в Тюмені : [Зб. публіц. пр.]. — К., 2000. — 63 с. : іл., портр. — (Серія “Укр. діаспора” ; Кн. 1.).
- Ульянов Н. Происхождение украинского сепаратизма. — Н.-Й., 1966. ; То же: М., 1996. — 288 с.
- Ульянов Н. Украинский сепаратизм в России. — М., 1998.
- Фальсифікаційно-провокативне постукування [Виступ Б. М. Єльцина на відкритті пам'ятника Ярославові Мудрому в Ярославлі] // Визвольн. шлях. — 1994. — № 1. — С. 3—5.
- Феденко П. Марксистські і більшовицькі теорії національного питання. — Мюнхен, 1960. — 76 с.
- Феденко П. Український рух у XX столітті. — Подєбради, 1934. ; те саме: Лондон, 1959. — 257 с.
- Федорівський С. Тотальний розгром українізації : Розділ з підготовленої до друку пр. “Русифікація України” // Визвольн. шлях. — 1977. — № 7/8. — С. 802—809.
- Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654—1657 рр. — Львів, 1996. — Ч. 1: 1654 рік. — 263 с.
- Филевич И. П. Вопрос о двух русских народностях и “Киевская старина”. — Варшава, 1902. — 45 с.
- Филевич И. П. По поводу теории двух русских народностей. — Львов, 1902. — 59 с.

Філінюк А. Г. Проблема інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії на межі XVIII—XIX століть у сучасній історичній літературі // *Наук. пр. Кам.-Поділ. ДПУ. Іст. науки.* — 2001. — Т. 7(9). — С. 269—277.

Флоринский Т. Д. Малорусский язык и “українсько-руський” літературний сепаратизм. — СПб., 1900. ; те саме в кн.: *Український сепаратизм в Росії. Ідеологія національного раскола.* — М., 1998. — С. 330—384.

Флоринский Т. Д. Несколько слов о малорусском языке (наречии) и новейших попытках усвоить ему роль органа науки и высшей образованности. — К., 1899. — 177 с.

Фомин А. Национализм: благо или угроза Украине? // *Свободная мысль.* — М., 1998. — № 7. — С. 16—28.

Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия / Под ред. А. И. Кастелянского. — СПб., 1910. — 16, 824 с.

Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями. — Буенос-Айрес, 1952. — 79 с.

Фролов Ю. М. Украина: из наймичек к самостоятельности, или кто из националистов прав? // *Фролов Ю. М. Отступники от власти.* — Донецк, 1999. — Кн. 1. — С. 326—361.

Фурман Д. Украина и мы. Национальное самосознание и политическое развитие // *Свободная мысль.* — М., 1995. — № 1. — С. 69—83.

Хаген М. Русско-украинские отношения в первой половине XX в. // *Россия—Украина: История взаимоотношений* : Сб. ст. — М., 1997. — С. 185—187.

Харішин М. О. Історія підпорядкування Української Православної Церкви Московському патріархату : Моногр. — К., 1995. — 170 с.: табл. — Бібліогр.: с. 159—179.

Хаясака М. Русские яkobинцы и М. П. Драгоманов — споры о путях решения национального вопроса // *Славяноведение.* — 1993. — № 3. — С. 80—85. — Библиогр.: с. 84—85.

Харламович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. 1. — 24, 878 с.

Хвильовий М. Г. Україна чи Малоросія? : Памфлети / Упоряд. О. Зінкевич ; Прим. П. І. Майдаченко. — К., 1993. — 289 с. — Імен. покажч.: с. 279—288.

Хвиля А. Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті. — Х., 1933. — 31 с.

Хвиля А. До розв’язання національного питання на Україні. — Х., 1930. — 163 с.

Хвиля А. Национальный вопрос на Украине. — Х., 1926. — 129 с.

Холма О. Українсько-російське прикордоння в міграційному вимірі // *Проблеми міграції.* — 2001. — Т. 6, № 3. — С. 28—41.

Хорошего держитесь: Церкви и религ. объединения в Рос. державе, Сов. Союзе и независимых государствах, возникших после его распада : Сб. / А. Бауман и др. — Х., 1999. — 486 с.: табл. — Библиогр.: с. 462—479. — Указ. имен.: с. 480—486. — (Домашняя биб-ка).

Храбан О. Г. Україна після Переяслава в 1654—1660 роках // *Наук. вісн. Укр. Іст. Клубу.* — М., 1997. — Т. 1. — С. 127—131.

Храмов В. Українсько-російські відносини: моделі національної безпеки // *Віче.* — 2000. — № 3. — С. 10—30.

Хронологія “добровільного” воз’єднання (1654—1954) // *Визвольн. шлях.* — 1954. — № 6. — С. 32—35. — (Україна і Москва).

Хрушов М. С. і Україна : Матеріали наук. сем. (14 квітня 1994 р.), присвяч. 100-річчю від дня народження М. С. Хрушова / І. Ф. Курас, В. А. Смолій та ін. ; Відп. ред. С. В. Кульчицький ; НАН України. Ін-т історії України. — К., 1995. — 200 с.

- Цегельський Л.* Великі політичні завдання війни на сході та українське питання. — Берлін, 1915.
- Цегельський Л.* Русь — Україна, а Московщина — Росія : Іст.-політ. розвідка. — 2-ге вид., перероб. — Царгород, 1916. — 123 с. ; те саме: 3-тє вид. — Полтава, 1917. — 186 с.
- Цегельський Л.* Самостійна Україна. — Відень, 1915. — 37 с.
- Цензура в царской России и Советском Союзе : Материалы конф. (Москва, 24—27 мая 1993 г.) / Ред. Т. В. Громова. — М., 1995. — 175 с.
- Цимбалістий П.* Українські культурно-релігійні впливи на Московщину, XVII—XVIII ст. // Релігія в житті українського народу. — Мюнхен ; Рим ; Париж, 1966. — С. 157—178. — (ЗНТШ ; Т. 181).
- Чапленко В.* Мовна політика більшовиків на Україні в 1950—60-х рр. : Дослідж. й публіц. — Чікаго, 1974. — 214 с.
- Чапленко В.* Мовна політика більшовиків : Спроба іст. аналізу. — Н.-Й., 1976. — 94 с.
- Ченцов В. В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / НАН України. Ін-т історії України. — Б. м., 2000. — 479 с. : іл., табл., портр. — Бібліогр. в прим.: с. 391—475 та в підрядк. прим.
- Чехович В. А., Касьянов Г. В., Ткачова Л. І.* Держава і українська інтелігенція (деякі проблеми взаємовідносин у 20-х — на початку 30-х рр.). — К., 1990. — 42 с.
- Чешков О.* Просування російських банків в Україну // Визвольн. шлях. — 1996. — № 12. — С. 1454—1460.
- Чигирин А.* Украинский вопрос в освещении “Конспекта X” исполнительного бюро Совета “Национального Союза Нового Поколения” в Белграде. — Париж, 1937. — 42 с.
- Чировський М.* На слідах московського імперіалізму колись, у недавньому минулому і сьогодні // Визвольн. шлях. — 1987. — № 7. — С. 956—968; № 10. — С. 1107—1114. — Бібліогр.: с. 1114.
- Чоповський М. Ю.* Голгофа Західної України: (Злочин. діяльність окупац. режимів проти населення західноукр. земель та його боротьба за волю і незалежність 1920—1953 рр.). — Львів, 1996. — 140 с. : іл. — Біогр. покажч.: с. 125—138.
- Чорненький О. І.* Украина — не окраина: Наблюдения и размышления украинца с России над проблемами нац. самоспасения. — К., 2001. — 100 с. : портр.
- Чорний Д.* Чорносотенство: імперське — українське — загальнонародне — міське — маргінальне : (Сучасна рос. історіографія в пошуках нової концепції) // Схід—Захід. — 2002. — № 5. — С. 132—146; Бібліогр.: с. 143—146.
- Чорній С.* Від “Емського указу” до 25-го з’їзду КПРС // Визвольн. шлях. — 1976. — № 9. — С. 980—991.
- Чумак В. М.* та ін. Україна — Росія: між стратегічним партнерством і конфліктністю : Моногр. / Рада нац. безпеки і оборони України ; Нац. ін-т стратег. досліджень. — К., 1997. — 66 с. — Бібліогр.: с. 66 (19 назв).
- Шалдій Д.* До експлуатації України Москвою // Визвольн. шлях. — 1949. — № 13. — С. 6—8; № 14. — С. 8—10; 1950. — № 1. — С. 28—30.
- Шандра В. С.* Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII — початку XX ст. в російському законодавстві : Джерелозн. аналіт. огляд / Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — К., 1998. — 74 с. — Бібліогр.: с. 58—63 (113 назв). — (Студії ; Вип. 2).
- Шанковський Л.* Українська армія в боротьбі за державність. — Мюнхен, 1958. — 317 с. — Бібліогр.: с. 292—317.
- Шаповал М.* Більшовизм і Україна. — Прага, 1926. — 60 с.
- Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1927. — 324 с.

- Шаповал М.* Україна і Росія. Суспільство і нація. Боротьба за націю // Політологічна думка. — 1993. — № 2. — С. 173—186.
- Шаповал Ю.* ГПУ—НКВД як інструмент антиукраїнізації в 20-і і 30-і роки // Укр. історик. — 1993. — № 1—4. — С. 57—72.
- Шевельов Ю.* Розвиток і упадок політики українізації 1925—1932 рр. : [Уривок із зб. есе “Мовне питання в Україні”] // Бюлетень КІУС. — 1983. — № 3. — С. 15—16.
- Шевельов Ю.* Чому общерусский язык, а не віборуська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії : Дві статті про постання української мови. — К., 1994.
- Шевченко В. П.* Украина — Россия: общие проблемы — связующие сотрудничества // Зовнішня торгівля. — 2000/2001. — № 4. — С. 22—25.
- Шевченко Ф. П.* Возз'єднання України з Росією і увічнення його в пам'ятках історії та культури. — К., 1979. — 20 с.
- Шевченко Ф. П.* Историчне значення віковичної дружби українського та російського народів. — К., 1953. — 78 с. ; те саме: 2-ге вид., доп. — К., 1954. — 167 с.
- Шевченко Ф. П.* Нерушимая дружба украинского и русского народов. — М., 1954. — 96 с.
- Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — 500 с.
- Шевчук А.* Українське питання в російських зовнішньополітичних концепціях // Сучасність. — 1994. — № 9. — С. 96—100.
- Шелухин С.* Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. — Прага, 1936. — 248 с. ; те саме: Репринт. вид. — Дрогобич, 1992. — 249 с.
- Шемет А. М.* Связи Российской революционной социал-демократии с революционно-демократическими и социал-демократическими кругами Восточной Галиции (1883—1904 гг.) : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1963. — 22 с.
- Шип Н. А.* Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII — 1 пол. XIX в. / АН УССР. Ин-т истории ; Отв. ред. Ф. П. Шевченко. — К., 1988. — 110 с.
- Шпак В.* Україна: від “російського комунізму” — до європейської цивілізації. — Черкаси, 2002. — 200 с.
- Шпорлюк Р.* Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Г. Касьянов (пер. з англ., передм., упоряд.). — К., 2000. — 354 с.
- Шпорлюк Р.* Украина: от периферии империи к суверенному государству. Украина и Россия: общества и государства. — М., 1997.
- Шпорлюк Р.* Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. — 1996. — № 11. — С. 74—87 ; те саме: // Схід—Захід. — 2001. — № 4. — С. 10—43.
- Штепа П.* Московство: Його походження, зміст, форми й іст. тяглість / Ред. В. Ковтун. — 3-ге вид. — Дрогобич, 2000. — 350 с. — Бібліогр. в прим.: с. 334—350.
- Щербак М. Г., Щербак Н. О.* Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX — початок XX ст.) : Навч. посібн. / Ін-т змісту і методів навчання ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1997. — 89 с. — Бібліогр.: с. 84—89 (98 назв) та в підрядк. прим.
- Этнические и региональные конфликты в Евразии / Ред. Д. Тренин и др. — М., 1997. — Кн. 2: Россия, Украина, Белоруссия / Ред. А. Зверев и др. — 224 с.
- Юрченко О.* КПУ, її роль і завдання в боротьбі комуністичної диктатури за опанування України. — Мюнхен, 1962. — 125 с. — Бібліогр.: с. 111—125.
- Юрченко О.* Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. — Мюнхен, 1971. — 402 с. — Бібліогр.: с. 399—402. — (УВУ. Сер. : Монографії ; Ч. 19).

“Як українця роблять малоросом”, — стверджує Віталій Калиниченко // Визвольн. шлях. — 1978. — № 7/8. — С. 785—789.

Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р. : Іст.-правнича студія. — Н.-Й., 1954.

Яковлів А. Московські проекти договірних пунктів з гетьманом Іваном Виговським. До історії торгівлі України з Кримом: 1754—1758 // ЗНТШ. — Т. 152, вип. 3. — Львів, 1933. — С. 117—162.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934. — 175 с. — (Пр. УНІ. Сер. правнича ; Т. 19, Кн. 3).

Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX — на початку XX ст. — Х., 2001. — 284 с.: портр. — Бібліогр. в кінці розд.

ІНОЗЕМНА ЛІТЕРАТУРА

Сагановіч Г. Невядома вайна: 1654—1667. — Мінськ, 1995. — 144 с.

Цегельський Л. Не освободителька, а потисница на народитѹ (Как Русия “Овобождава” Украина). — София, 1914. — 44 с.

Adams Artur E. Bolsheviks in the Ukraine. The Second Campaign: 1918—1919. — Jale, 1963.

Alexandrova O. Russia as a Factor in Ukrainian Security Concepts // Aussenpolitik (Engl. ed.). — 1994. — Vol. 45, N 1. — P. 68—78.

Anderson J. Religion, State and Politics in the Soviet Union and the Successor States, 1953—1993. — Cambridge, 1994. — 236 p.

Andrijevsky O. The Politics of National Identity. The Ukrainian Question in Russia, 1904—1912. — Cambridge, Mass., 1994.

D’Anieri P. J. Economic Interdependence in Ukrainian-Russian Relations. — Albany, N. Y., 1999.

D’Anieri P. J. Interdependence and Sovereignty in the Ukrainian-Russian Relationship // European Security. — London, 1995. — Vol. 4, N 4.

D’Anieri P., Kravchuk R., Kuzio T. Politics and Society in Ukraine. — Boulder, Colo ; Oxford, 1999.

Antonowysch M. Ukraine im Russischen Reiche (1764—1847). — Wien, 1942. — XX, 246 s.

Armstrong J. A. The Soviet Bureaucratic Elite: A Case Study of the Ukrainian Apparatus. — N. Y., 1959.

Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism, 1935—1945. — N. Y., 1955 ; 2 nd ed. — N. Y., 1963 ; Reprint of 2 nd. ed. — Littleton, 1980 ; 3 rd ed. — Englewood, 1990. — 361 p.

Baluk W. Koncepcje polityki narodowosciowej Ukrainy: Tradycje i wspólczesnosc. — Wrocław, 2002. — 280 s. — Bibliogr.: s. 265—271; Index nazwisk: s. 274—278.

Bassarab J. Pereyaslav 1654 : A Historiographical Study / An Introduction by I. Lisjak — Rudnickij, p. XI—XXIII. — Edmonton, 1982.

Beauvois D. Spory historyków (Francja, Rosja, Polska) wokół Ukrainy — Rusi // Historia Europy Srodkowo-Wschodniej. — Lublin, 2000.

Between Russia and the West: Foreign and Security Policy of Independent Ukraine. — Bern a.o., 1999.

Bilinsky Y. Dissent in Ukraine : An Underground Journal from Soviet Ukraine. — Baltimore, 1977. — 215 p.

Bilinsky Y. Ukrainian Nationalism and Soviet Nationality Policy after World War II. — Princeton, N. Jersey, 1958.

- Birch J.* The Ukrainian Nationalist Movement in the USSR since 1956. — London, 1971. — 48 p. ; London, 1977. — 220 p.
- The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. — Vol. 1: Book of Testimonies. — Toronto, 1953. — 545 p. ; Vol. 2: The Great Famine in Ukraine in 1933. — Detroit, 1955. — 712 p.
- Bociurkiw B. R.* Ukrainian Churches under Soviet Rule : The Case Studies. — Cambridge, Mass., 1984. — 113 p.
- Bociurkiw B.* The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939—1950). — Edmonton ; Toronto, 1996. — 310 p.
- Borschak E.* L'Ukraine sous le regime sovietique (1918—1952). — Paris, 1952.
- Borys H.* The Sovietisation of Ukraine 1917—1923: The Communist doctrine and practice of national selfdetermination. — Rev. ed. — Edmonton, 1980. — XXII, 488 p.
- Borys J.* The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine: A Study in the communist doctrine of the selfdetermination of nations. — Stockholm, 1960. — X., 374 p. — Bibliogr.: p. 356—368.
- Boshyk G.* The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia, 1900—1917: With Special Reverence to Social-Democracy : D.Phil. Diss. — Oxford, 1981.
- Bremmer I.* The Politics of Ethnicity: Russians in the New Ukraine // Europe-Asia Studies. — 1994. — Vol. 46, N 2. — P. 261—283.
- Buck T. e.a.* The Process and Impact in Russia and Ukraine // Comparative Economic Studies. — 1996. — Vol. 38, N 2—3. — P. 45—69.
- Bushkovitch P.* The Ukraine in Russian Culture, 1790—1860 : The Evidence of the Journals // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — 1991. — Vol. 39, N 3.
- Choulguine A.* L'Ukraine contre Moscou (1917). — Paris, 1935.
- Choulguine A.* Le probleme de L'Ukraine. — Paris, 1919.
- Choulguine A.* L'Ukraine et le cauchemor rouge. — Paris, 1929.
- Church, Nation and State in Russia and Ukraine / Ed. by G. A. Hosking. — London, 1991. — 357 p.
- Contemporary Ukraine; dynamics of post-Soviet transformation / Ed. by T. Kuzio. — Armonk, N. Y ; London, 1998.
- Dawisha K., Parrott B.* Russia and the New States of Eurasia: The Politics of Upheaval. — Cambridge, 1994.
- Democratic Changes and Authoritarian Reactions in Russia, Ukraine, Belarus and Moldova. — Cambridge, 1997.
- Diakiv-Hornovy O.* The USSR Unmasked : A coll. of articles and essays on Soviet-Russian repression in Ukraine / Introd. by P. Mirchuk. — N. Y., 1976. — 311 p.
- Diehl O.* Kiew und Moskau. Die ukrainisch-russischen Beziehungen als zentrales Problem deutscher und europäischer Sicherheit. — Bonn, 1994.
- Dmytryshin B.* Moscow and the Ukraine, 1918—1953: A Study of Russian Bolshevik Nationality Policy. — Berkeley, Calif., 1955. — 310 p. Bibliogr.: p. 287—302.
- Dragan A.* Vinnytsia: A Forgotten Holocaust. — Jersey City, 1986.
- Dominique A., Khmelko V.* The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine // The Harriman Review. — 1996. — Vol. 9, N 1—2.
- Dragomanov M.* Le Tyrannicide en Russie. — Geneve, 1881.
- Dushnyck W.* 50 Years Ago: The famine holocaust in Ukraine: Terror and human misery as instruments of Soviet Russian imperialism / Forew. of D. G. Dalrymple. — N. Y. ; Toronto, 1983. — 56 p.: phot.
- Dushnyck W.* In Quest of Freedom, 1918—1958 : In commemoration of the 40-th anniversary of Ukrainian independence. — N. Y., 1958. — 95 p.: ill.

- Dzyuba I.* Internationalism or Russification? : A Study in the Soviet nationalities problem. — London, 1968.
- Elwood R.* Russian Social Democracy in the Underground : A Study of the RSDRP in Ukraine, 1907—1914. — Assen, 1974.
- Ethnocide des Ukrainiens en URSS : Document IV (Le Messager Ukrainien) / Preface de A. Besanson.* — Paris, 1978.
- Ethnocide of Ukrainians in the USSR : Spring 1974 / Comp. M. Sahaydak ; Introd. by R. Conquest ; Transl. by O. Saciuk, B. Yasen ; Ed. by O. Saciuk.* — Baltimore ; Toronto, 1981. — 209 p.
- L'expérience soviétique et le problème national dans le monde (1920—1939). Actes du Colloque / Red. de Labridle T.* — Paris, 1981. — Vol. 1—2.
- Famine in Ukraine, 1932—1933 / Ed. by R. Serbyn, B. Krawchenko.* — Edmonton, 1986.
- Farmer K. C.* Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: myth, symbol and ideology in Soviet nationalities policy. — The Hague, 1980.
- Fedorchouk J.* Memorandum of the Ukrainian Question in its National Aspect. — London, 1914. — 44 p.
- From Kievan Rus' to Modern Ukraine: Formation of the Ukrainian nation.* — Cambridge, Mass., 1984. — 364 p.
- Gershenson D., Grossman H. I.* Cooption and Repression in the Soviet Union. — Wash., 2000. — 21 p. — Bibliogr.: p. 20—21.
- Gil A.* Dekret prezydenta Leonida Kuczmy o obchodach 350 rocznicy Kozackiej Rady Perejaslawskiej 1654 r. i jego znaczenie dla wewnetrznej i zewnetrznej sytuacji Ukrainy. — Lublin, 2003. — 60 s.
- Golovakha E., Panina N., Churilov N.* Russians in Ukraina // The New Russian Diaspora. Russian Minorities in the Former Soviet Republics / Ed. by V. Shlapentokh a.o. — Armonk, N. Y. ; London, 1994. — P. 59—71.
- Grabowski T. S.* Rosja jako “opiekunka” Slowian. I. Rus-Ukraina. — Krakow, 1916. — 48 s.
- Himka J.-P.* Hope in the Tsar: Displaced Naive Monarchism among the Ukrainian Peasants of the Habsburg Empire // Russian History. — 1980. — Vol. 7.
- Himka J.-P.* Ukrainians, Russians and Alexander Solzhenitsyn // Cross Currents: A Yearbook of Central European Culture. — 1992. — N 11.
- Hosking G.* Russia. People and Empire, 1552—1917. — Cambridge, 1997.
- Isaevych J.* Ukraine and Russia: The Burden of Historical Tradition and Contemporary Realities // Journal of Ukrainian Studies. — 1995 (Summer—Winter). — P. 5—14.
- Ivancevich A. M.* The Ukrainian National Movement and Russification: Ph. D. diss. / North — Western University, 1976.
- Jablonowski H.* Westrussland zwischen Wilna und Moskau. — Leiden, 1955.
- Janmaat J. G.* Language Politics in Education and the Response of Russians in Ukraine // Nationalities Papers. — 1999. — Vol. 27, N 3. — P. 475—501.
- Jensen J. J.* The Foreign Policy of Ukraine. — Esbjerg, 1997. — 37 p. — Bibliogr.: p. 36—37.
- Johnson J. S.* Culture Change and Educational Leadership in Kiev, Ukraine : Diss. — S. l., 1996. — XI, 242 p. — Bibliogr.: p. 233—242.
- Johnson S., Heidl K., Santiago E.* Strategy, Structure and Spontaneous Privatization in Russia and Ukraine // Changing Political Economics: Privatization in Post-Communist and Reforming Communist States / Ed. by Vedat Milor. — Boulder, Colo ; London, 1994. — P. 147—173.
- Joukovsky A.* Ukrainisation, aspect de la question nationale en Ukraine Sovietique dans les années 1920 // Nationalities Papers. — Paris, 1981. — Vol. 9, N 1.

- Kalynyk O.* Communism — the Enemy of Mankind : Doc. about the Methods and Practice of Russian Bolshevik Occupation in Ukraine / Forew. by W. Mykula. — London, 1955. — 150 p.
- Kappeler A.* Russland als Vielvolkerreich: Entstehung-Geschichte-Zerfall. — Munchen, 1993. — 369 s.
- Kappeler A.* Die ukrainische National-bewegung im Russichen Reich und in Galicien: Ein Vergleich // Entwicklung der Nationalbewegungen in Europe 1850—1914 / Hrsg. H. Timmermann. — Berlin, 1998.
- Kincade W. H., Nolan C. M.* Troubled Triangle: Russia, Ukraine and the United States // J. of Strategic Studies. — London, 2001. — Vol. 24, N 1. — P. 104—142.
- Kohut Z.* The Development of Ukrainian National Historiography in Imperial Russia // Historiography of Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State / Ed. by T. Sanders. — Armonk, 1999. — P. 453—477.
- Kohut Z.* History as a Battleground. Russian — Ukrainian Relations and Historical Consciousness in Contemporary Ukraine // The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia / Ed. by S.F. Starr. — Armonk, N. Y. ; London, 1994.
- Kohut Z.* Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760 s. — 1830 s. — Cambridge, Mass., 1988.
- Kolasky J.* Two Years in Soviet Ukraine: A Canadian's personal account of Russian oppression and the growing opposition. — Toronto, 1970. — XII, 264 p.
- Kortschmaryk F. B.* The Kievan Academy and its Role in the Organization of Education in Russia at the Turn of the Seventeenth Century. — New York, 1976.
- Kostiuk H.* Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929—1939). — N. Y., 1960. — 162 p. — Bibliogr.: p. 153—157.
- Kozakiewicz J.* Rosja w polityce niepodległej Ukrainy. — Warszawa, 1999.
- Kozakiewicz J.* Ukraiński regionalizm i separatyzm. Z problematyki ustroju terytorialnego Ukrainy // Oboz. — 1998. — N 33.
- Krawchenko B.* Social Change and National Consciousness in Twentieth-century Ukraine. — N. Y., 1985.
- Krawchenko B.* Ukraine: The Politics of Independence // Nations and Politics in the Soviet Successor States / Bremmer I., Ray T., eds. — Cambridge, 1993. — P. 75—90.
- Kubiczek P.* Variations on a Corporatist Theme: Interest Associations in Post-Soviet Ukraine and Russia // Europe-Asia Studies. — 1996. — Vol. 48, N 1. — P. 27—46.
- Kutschabsky W.* Die West-Ukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918—1923. — Berlin, 1934. — 439 s. — Bibliogr.: s. 432—435.
- Kuzio T., Wilson A.* Ukraine: From Perestroika to Independence. — London ; N. Y., 1994.
- Kuzio T.* Ukraine under Kuchma: political reform, economic transformation and security policy in independent Ukraine. — Houndmills, Basingstoke, Hampshire ; New York, 1997.
- The Legacy of History in Russian and the New States of Eurasia : The international politics of Eurasia. — Armonk, N. Y., 1994. — Vol. 1.
- Lewytzkij B.* Politische Opposition in der Sowietunion 1960—1972 : Analyse und Dokumentation. — Munchen, 1972.
- Lewytzkij B.* Die Sowjetische Nationalitätenpolitik nach Stalins Tod (1953—1970). — Munchen, 1970.
- Liber G. O.* Soviet Nationality Policy, Urban Growth and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923—1934. — N. Y., 1992. — XVII, 289 p. — Bibliogr.: p. 241—275.
- Lieven D.* Ukraine's Place in the Comparative History of Empires [Russian] // Схід—Захід. — 2001. — № 4. — P. 223—236; Bibliogr.: p. 235—236.
- Light M., Lowenhardt, White S.* A Wider Europe: The View from Moscow and Kyiv // International Affairs. — London, 2000. — Vol. 76, N 1. — P. 83—84.
- Lisjak-Rudnitskij I.* Novy Perejaslaw // Kultura. — Paryz, 1956. — N 6(104). — S. 85—93; N 7 (105) — 8 (106). — S. 138—148.

- Luckyj G. S. N.* Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917—1934. — N. Y., 1956.
- Luznycky G.* Persecution and Destruction of the Ukrainian Church by the Russian Bolsheviks. — N. Y., 1960. — 64 p.
- Mace J. E.* Communism and the Dilemmas of National Liberation: National communism in Soviet Ukraine, 1918—1933. — Cambridge, Mass., 1983. — 334 p. — Bibliogr.: p. 308—328.
- Majstrenko I.* Borot'bism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism / Transl. by G.S.N. Lucky; Ed. by Peter Doonan. — N. Y., 1954. — 325 p. — Bibliogr.: p. 287—298.
- Manning C. A.* Ukraine under the Soviets. — N. Y., 1953.
- Margolin A.* From a Political Diary. Russia, the Ukrainian and America, 1905—1945. — Columbia University Press, 1946.
- Mazepa Is.* Der Bolschewismus und die russische Okkupation der Ukraine / Mit einem Vorwort von P.Kampffmeyer. — B.; Stuttgart, 1923. — 112 s.
- Mazlakh S., Shakhrai V.* On the Current Situation in the Ukraine. — Ann Arbor, 1970.
- Melnyk Z. L.* Ukrainian Capital and the Soviet Economy. — East Lansing, 1961.
- Memorandum on the Ukrainian Question in its National Aspect / Compiled on behalf of the "Cercle des Ukrainiens", Paris and the "Ukraine Committee", London by Yaroslav Fedortchouk. — London, 1914. — 44 p.
- Morrison J.* Pereyaslav and After: the Russian — Ukrainian Relationship [1654—1992] // International Affairs. — London, 1993. — Vol. 69, N 4. — P. 677—707.
- Moscow's Russification of Ukraine: Papers and articles / Ed. by M. F. Chirovsky. — N. Y., 1987. — 124 p.
- Motyl A.* Dilemmas of Independence: Ukraine after Totalitarianism. — L.; N. Y., 1993. — 217 p.
- Motyl A.* Structural Constrains and Starting Points: The Logic of Systemic Change in Ukraine and Russia // Comparative Politics. — 1997. — Vol. 29, N 4. — P. 433—447.
- Motyl A.* The Turn, to the Right: The ideological origins and development of Ukrainian Nationalism: 1919—1929. — Boulder, 1980.
- Motyl A. J.* Will the Non-Russians Rebel? // State, Ethnicity and Stability in the USSR. — Ithaca, 1987. — P. 36—52.
- Nahajlo B.* The Ukrainian Resurgence. — Toronto; Buffalo, 1999.
- Nahayevsky I.* Church Unity and the Kyivan Patriarchate. — London, 1981.
- National Building in the Post-Soviet Borderlands: The politics of national identities / Smith G., Law V., Wilson A. et al. — Cambridge, 1998.
- Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia. — Cambridge, Mass., 1982.
- Nations and Politics in the Soviet Successor States. — Cambridge; N. Y., 1993.
- Die neue Ukraine: Gesellschaft — Wirtschaft — Politik (1991—2001) / Hrsg. von G. Simon. — Koln u.a., 2002. — 363 s.
- New States, New Politics: Building the post-Soviet nations. — Cambridge; New York, 1997.
- O'Brien C. Bickford.* Muscovy and the Ukraine from the Perejaslav Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654—1667. — Berkeley, 1963. — VII, 138 p. — Bibliogr.: p. 135—138.
- Ohloblyn A.* Treaty of Pereyaslav 1654. — Toronto; N. Y., 1954. — 104 p.
- Okupacja sowiecka (1939—1941) w swietle tajnych dokumentow / Red. T. Strzemboss, K. Jasiewicz. — Warszawa, 1996. — 258 s.
- Pavlyshyn M.* Post-Colonial Features in Contemporary Ukrainian Culture // Australian Slavic and East European Studies. — 1992. — Vol. 6, N 2.
- Peoples, Nations, Identities: The Russian-Ukrainian encounter. — S. l., 2001.
- The Persecution of the Ukrainian Helsinki Group. — Toronto, 1985. — 100 p.

- Pidhajny O. S.* The Formation of the Ukrainian Republic. — Toronto ; N. Y., 1966. — 685 p. — Bibliogr.: p. 658—674.
- Pidhajny O. S.* The Ukrainian-Polish Problem in the Dissolution of the Russian Empire 1914—1917. — Toronto ; N. Y., 1962. — 125 p. — Bibliogr.: p. 115—119.
- Piotrowski T.* Ukrainian Integral Nationalism : Chronological assessment and bibliography. — Toronto, 1997. — 109 p. — Bibliogr.: p. 88—109.
- Pipes R.* The Formation of Soviet Union. Communism and Nationalism. 1917—1923. — Cambridge, 1954.
- Plokhy S. M.* Historical Debates and Territorial Claims: Cossack Mythology in the Russian-Ukrainian Border Dispute // The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia / Ed. by S.F.Starr. — Vol. 1. — Armonk, 1995. — P. 147—170.
- Poliszczuk W.* Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. — Toronto, 1998. — T. 1.
- Political Culture and Civil Society in Russia and the New States of Eurasia / Ed. by V.Tismaneanu. — Armonk, N.Y ; London, 1995. — P. 157—188.
- Political Thought of the Ukrainian Underground 1943—1951 / P. J. Potihnyj, Y. Shtendera (ed.). — Edmonton, 1986. — 406 p.
- Polonska-Vasylenko N.* Two Conceptions of the History of Ukraine and Russia. — London, 1968. — 94 p.: ill.
- Portal R.* Russes et Ukrainiens. — Paris, 1970.
- Potulnytskyj V.* The Image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought (1860—1945) // Acta Slavica Japonica. — 1998. — T. XVI. — P. 1—29.
- Pritsak O.* Prolegomena to the National Awakening of the Ukrainians during the Nineteenth Century // Culture and Nationalism in Nineteenth Century East Europe. — Columbus, 1985. — P. 97—98.
- Prizel I.* National Identity and Foreign Policy: Nationalism and leadership in Poland, Russia and Ukraine. — Cambridge, 1998.
- Radziejowski J.* Kwestia narodowa w partii komunistycznej na Ukrainie radzieckiej // Przegląd historyczny. — 1971. — N 3. — S. 477—497.
- La Renaissance nationale et culturelle en Ukraine de 1917 aux années 1930. Actes du Colloque (Paris, 25 et 26 novembre 1982) / Eds. Kruba E., Joukovsky A. — Paris ; Edmonton, 1986.
- Reshetar J. S.* The Ukrainian Revolution, 1917—1920: A Study in Nationalism. — Princeton, 1952.
- Revolutionary Voices: Ukrainian political prisoners condemn Russian colonialism / Ed. by S. Stetsko ; Forew. by I. M. Lombardo. — 2nd rev. ed. — Munich, 1971. — 269 p.
- Riabczuk M.* Od Malorosji do Ukrainy / Wstęp i opracowanie B. Berdychowska ; Tlum. O. Hnatiuk i K. Kotynska. — Krakow, 2002. — 210 s.
- The Role of the Military Sector in the Economies of Russia and Ukraine : Proceedings of the RAND — Hoover Symposium, November 1992. — Santa Monica, 1993.
- Rudnytsky I. L.* The Political Thought of Soviet Ukrainian Dissidents. — (Journal of Ukr. Studies. — 1981. — N 6.).
- Rumer E. B.* Eurasia Letter: Will Ukraine return to Russia? // Foreign Policy. — 1994. — Vol. 96. — P. 129—144.
- Russen, Weissrussen, Ukrainer / Hrsg. H.Kohn. — Frankfurt am Mein, 1962. — 283 s.
- Russian Oppression in Ukraine : Reports and doc. — London, 1962. — 576 p.
- Saunders D.* Russia's Ukrainian Policy (1847—1905) : A Demographic Approach // European History Quarterly. — 1995. — Vol. 25, N 2.
- Saunders D.* The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750—1850. — Edmonton, 1985.

- Savtchenko T.* L'Ukraine et la question ukrainienne. — Paris, 1918. — VI, 72 p.
- Sciborsky M.* Ukraine and Russia: A survey of Soviet Russia's twenty — year occupation of Eastern Ukraine / Transl. from the Ukr. by S. Davidowycz. — N. Y. ; Wash., 1940. — 93 p.: ill.
- The Shame of the Twentieth Century: Bolshevik methods of combatting the Ukrainian national liberation movement : A doc. report. — London, 1962. — 79 p.
- The Shelepin File: Planned and executed murders of Ukrainian political leaders. — London, 1975. — 64 p.: ill.
- Sheluchin S.* Ukraine, Poland and Russia and the Right of the Free Disposition of the Peoples. — Washington, 1919. — 16 p.
- Shevchenko I.* Ukraine between East and West: Essays on cultural history to the early eighteenth century. — Edmonton ; Toronto, 1996.
- Silver B.* Social Mobilization and the Russification of the Soviet Nationalities // American Political Science Review. — 1974. — Vol. LXVIII, N 3.
- Simon G.* Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinistischen Gesellschaft. — Baden-Baden, 1986.
- Smal-Stotskij R.* National Movements in the Soviet Union. — London, 1936. — 14 p.
- Smal-Stotsky R.* The Nationality Problem of the Soviet Union and Russian Communist Imperialism. — Milwaukee, 1952. — 474 p.
- Sodol P.* UPA: A brief combat history of the Ukrainian Insurgent Army, 1942—1947. — N. Y., 1987.
- Soviet Nationality Policies and Practices. — N. Y., 1978.
- Stachiw M.* Ukraine and Russia. An Outline of History of Political and Military Relations, Dec. 1917 — April 1918. — N. Y., 1967. — 215 p.
- Steffen G.F.* Russia, Poland and the Ukraine / Transl. from the Swedish. — Jersey-City, 1915. — 36 p.
- Stepankowsky V.* The Russian Plot to Seize Galicia (Austrian Ruthenia). — London, 1914. — 30 p.
- Stetsko J.* Ukraine and the Subjugated Nations: Their struggle for national liberation : Sel. writings and speeches / Ed. by J.Kolasky. — N. Y., 1989. — 648 p.: ill.
- Stewart J.* The Treaty of Pereyaslav. — Edinburg, s.a. — 7 p.
- Subtelny O.* The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. — N. Y., 1981.
- Sullivant R. S.* Soviet Politics and the Ukraine, 1917—1957. — N. Y.; London, 1962. — IV, 438 p. — Bibliogr.: p. 397—421.
- Szporluk R.* Russia, Ukraine and the Breakup of the Soviet Union. — Stanford, Calif., 2000. — 438 p.
- Szporluk R.* The Ukraine and Russia // The Last Empire. Nationality and the Soviet Future / Ed. by R. Conquest. — Stanford, Calif., 1986.
- Szporluk R.* Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State // Daedalus. — 1997. — Vol. 126, N 3.
- Timoshenko W.* Ukraine and Russia: A Survey of their economic relations. — Washington, 1919. — 15 p.
- The Tragedy of Vinnytsia: Materials on Stalin's policy of extermination in Ukraine during the great purge, 1936—1938 / Pref. by L.Wynar ; Ed. by I.Kamenetsky. — Toronto ; N. Y., 1989. — 265 p. — Bibliogr.: p. 254—259.
- Ukraine and Russia in their Historical Encounter / Ed. by P.Potichnyj, M. Raeff, J. Pelenskyj, G. Zekulin. — Edmonton, 1992.
- Ukraine: From Chernobyl to Sovereignty : A coll. of interviews / Ed. by R. Solchanyk. — London, 1992.
- Ukraine in the World: Studies in the international relations and security structure of a newly independent state / Ed. by L. Hajda. — Cambridge, Mass., 1996. — (Harvard Ukrainian Studies ; Vol. 20. Special issue).

- Ukraine's Claim to Freedom: An appeal for justice on behalf of thirty — five millions :
Articles by E. Bjorkman, M. Hrushevsky a.o. — N. Y., 1915. — 125 p.
- Ukraine: The Search for a National Identity / Ed. by Sh. Wolchik and
V. Zviglyanich. — Lanham, Md. ; Oxford, 2000.
- Ukraine Today: Perspectives for the Future / Ed. by H. Kosharsky. — Commack ;
N. Y., 1995.
- The Ukrainian Helsinki Group: Five years of struggle in defense rights. — Baltimore
a. o., 1981. — 45 p.: Ill. — Bibliogr.: p. 43—45.
- Ukrainian Past, Ukrainian Present : Sel. papers from the 4th world congress for Soviet
and East Europ. studies, Harrogate, 1990 / Ed. by B. Krawchenko. — N. Y., 1993. — XII,
137 p.
- Velychenko S.* National History as Cultural Process. A survey of the interpretations of
Ukraine's past in Polish, Russian and Ukrainian hisforical writing from the earliest times to
1914. — Edmonton, 1992. — XXXV, 283 p.
- Velychenko S.* Rival Grand Narratives of National History: Russian / Soviet, Polish and
Ukrainian accounts of Ukraine's past (1772—1991) // *Osterreich. Osthefte.* — Wien,
2000. — Jg. 42, H. 3/4. — P. 139—160. — Bibliogr.: p. 159— 160.
- Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia. Soviet Russian and Pol-
ish accounts of Ukrainian history, 1914—1991. — N. Y., 1993. — 266 p.
- Voskobiynyk M.* The Nationalities Question in Russia in 1905: A Study in the Origin of
Modern Nationalism, with Special Reverence to the Ukrainians : Ph. D. diss. / Univ. of
Pensilvania, 1972.
- Wanner C.* Burden of Dreams. History and Identity in Post-Soviet Ukraine. —
Pensylvania State University Press, 1998. — 255 p.
- Wasilewski L.* Ukraina i sprawa ukrańska. — Krakow, 1914.
- Wilson A.* The Donbass between Ukraine and Russia: The use of history in political dis-
putes // *Journal of Contemporary History.* — 1995. — April. — P. 265—289.
- Wilson A.* Ukrainian Nationalism in the 1990 s.: A Minority Faith. — Cambridge,
1997. — XIII, 300 p. — Bibliogr.: p. 278—289. — Ind.: p. 290—300.
- Wilson A.* The Ukrainians: Unexpected Nation. — New Haven ; London, 2000. —
XVIII, 366 p.: ill. — Ind.: p. 357—366.
- Wilson A., Bachkatov N.* Russia Revised: An alphabetical key to the soviet collapse and
the new republics. — London, 1992. — 258 p.
- Yaremko M.* Galicia—Halychyna (a part of Ukraine). From Separation to Unity. — To-
ronto a. o., 1967. — 292 p. — Bibliogr.: p. 276—285.
- Yekelchyk S.* Modernisation, Nationalism and Socialism in Ukraine under the Russian
Empire 1860—1999 : Lectures in modern Ukrainian history. — Melbourne, 1993.
-